

UNIwersytet Szczeciński
WYDZIAŁ PRAWA
I ADMINISTRACJI

UNIwersytet Szczeciński
SZKOŁA DOKTORSKA

UNIwersytet Szczeciński
WYDZIAŁ PRAWA I ADMINISTRACJI

ROZPRAWA DOKTORSKA

MGR KAROLINA EWA SŁOTWIŃSKA

CHARAKTER PRAWNY ZASADY LEGALIZMU
W MIĘDZYNARODOWYM PRAWIE KARNYM

Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem
dr hab. Eweliny Cała-Wacinkiewicz, prof. US

Szczecin, rok 2024

OŚWIADCZENIE

Oświadczam, że rozprawa doktorska pt.: Charakter prawny zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym:

- a) została napisana przeze mnie samodzielnie,
- b) nie narusza praw autorskich w rozumieniu ustawy z dnia 4 lutego 1994 roku o prawie, autorskim i prawach pokrewnych (Dz. U.2022 r. poz. 2509 ze zm.) oraz dóbr osobistych chronionych prawem, nie zawiera danych i informacji, które uzyskałem w sposób niedozwolony,
- c) nie była podstawą nadania stopnia naukowego ani mnie, ani innej osobie.

Ponadto oświadczam, że treść rozprawy doktorskiej zawarta na przekazanym nośniku elektronicznym, jest identyczna z jej wersją drukowaną.

Szczecin dnia 4 lipca 2024 r.

.....
podpis doktoranta

OŚWIADCZENIE

Wyrażam zgodę na udostępnienie mojej pracy doktorskiej pt.: Charakter prawny zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym.

Szczecin dnia 4 lipca 2024 r.

.....
podpis doktoranta

OŚWIADCZENIE

Akceptuję ostateczną wersję pracy.

Szczecin dnia 4 lipca 2024 r.

.....
podpis promotora

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów.....	6
Wstęp.....	8
ROZDZIAŁ I. POJĘCIE I ISTOTA ZASADY LEGALIZMU	
1. Uwagi wprowadzające.....	18
2. Pojęcie międzynarodowego prawa karnego i jego relacja do innych pojęć.....	20
3. Uwarunkowania pojęciowe kategorii legalizmu i zasada legalizmu na tle koncepcji zasad prawa.....	25
4. Doktrynalne pojmowanie zasady legalizmu	37
5. Zasada legalizmu i jej relacja do zasad ogólnych prawa i zasad prawa międzynarodowego.....	45
5.1. Pojęcie zasad ogólnych prawa oraz zasad prawa międzynarodowego.....	45
5.2. Zasady ogólne prawa i zasady prawa międzynarodowego w kontekście indywidualnej odpowiedzialności karnej jednostki.....	55
5.3. Zasady ogólne prawa i zasady prawa międzynarodowego a zasada legalizmu.....	62
6. Zasada legalizmu i jej relacja do zasad międzynarodowego prawa karnego.....	64
6.1. Pojęcie zasad międzynarodowego prawa karnego.....	64
6.2. Zasady międzynarodowego prawa karnego w kontekście indywidualnej odpowiedzialności karnej jednostki.....	75
6.3. Zasady międzynarodowego prawa karnego a zasada legalizmu.....	78
7. Uwagi końcowe.....	80
ROZDZIAŁ II. ZASADA LEGALIZMU A KATALOG ŹRÓDEŁ MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO	
1. Uwagi wprowadzające.....	83
2. Kształtujący wpływ specyfiki międzynarodowego prawa karnego na katalog źródeł tego prawa.....	84
2.1. Źródła prawa <i>in genere</i>	84
2.2. Źródła prawa międzynarodowego a źródła międzynarodowego prawa karnego.....	86
2.3. Statuty międzynarodowych trybunałów karnych jako źródło międzynarodowego prawa karnego.....	92
2.4. Normy prawa zwyczajowego jako źródło międzynarodowego prawa	

karnego.....	102
2.5. Zasady ogólne prawa, zasady prawa międzynarodowego oraz zasady międzynarodowego prawa karnego jako źródło międzynarodowego prawa karnego.....	109
2.6. Orzeczenia trybunałów karnych a źródła międzynarodowego prawa karnego.....	113
3. Szczególne znaczenie Statutu Rzymskiego w kontekście źródeł międzynarodowego prawa karnego.....	116
3.1. Zasady i reguły prawa międzynarodowego.....	119
3.2. Ogólne zasady prawa wyinterpretowane przez trybunał z praw krajowych różnych systemów prawnych świata.....	122
3.3. Zasady i reguły prawa wyinterpretowane przez MTK z poprzednich orzeczeń.....	124
4. Zasada legalizmu a źródła międzynarodowego prawa karnego.....	127
4.1. Zasada legalizmu a normy prawa zwyczajowego będące podstawą indywidualnej odpowiedzialności jednostki.....	128
4.2. Zasada legalizmu w statutach międzynarodowych trybunałów karnych.....	131
4.3. Zasada legalizmu w świetle Statutu Rzymskiego.....	133
4.4. Zasada legalizmu w orzeczeniach międzynarodowych trybunałów karnych..	138
5. Uwagi końcowe.....	154
ROZDZIAŁ III. CHARAKTER PRAWNY ZASADY LEGALIZMU W KONTEKŚCIE INDYWIDUALNEJ ODPOWIEDZIALNOŚCI JEDNOSTKI	
1. Uwagi wprowadzające.....	157
2. Charakter prawny zasady legalizmu w kontekście odpowiedzialności karnej jednostki na gruncie krajowych porządków prawnych.....	159
2.1. Charakter prawny zasady legalizmu w systemach krajowych opartych na prawie kontynentalnym.....	159
2.2. Charakter prawny zasady legalizmu w systemach <i>common law</i>	170
2.3. Charakter prawny zasady legalizmu w prawie islamskim.....	176
2.4. Charakter prawny zasady legalizmu w innych systemach prawnych na przykładzie Azji, Afryki i Ameryki Południowej.....	180
3. Charakter prawny zasady legalizmu w świetle międzynarodowego prawa praw człowieka.....	184
3.1. Zasada legalizmu w świetle uniwersalnego systemu ochrony praw człowieka.....	185

3.2. Zasada legalizmu w regionalnych systemach ochrony praw człowieka.....	192
3.2.1. Zasada legalizmu w europejskim systemie ochrony praw człowieka...	193
3.2.2. Zasada legalizmu w międzyamerykańskim systemie ochrony praw człowieka.....	203
3.2.3. Zasada legalizmu w afrykańskim systemie ochrony praw człowieka...	206
3.2.4. Zasada legalizmu w Arabskiej Karcie Praw Człowieka.....	210
4. Charakter prawny zasady legalizmu w źródłach międzynarodowego prawa karnego	211
4.1. Charakter prawny zasady legalizmu w świetle Statutu Rzymskiego.....	211
4.2. Charakter prawny zasady legalizmu w pozostałych źródłach międzynarodowego prawa karnego.....	213
5. Uwagi końcowe.....	215
ROZDZIAŁ IV. CELE I FUNKCJE ZASADY LEGALIZMU W KONTEKŚCIE INDYWIDUALNEJ ODPOWIEDZIALNOŚCI JEDNOSTKI NA GRUNCIE MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO	
1. Uwagi wprowadzające.....	217
2. Cele zasady legalizmu na gruncie międzynarodowego prawa karnego.....	220
3. Funkcje zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym.....	226
3.1. Funkcja gwarancyjna zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym.....	228
3.2. Funkcja ochronna zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym..	234
3.3. Funkcja sprawiedliwościowej zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym.....	237
4. Funkcja zasady legalizmu w zapewnieniu spójności międzynarodowego prawa karnego.....	241
5. Uwagi końcowe.....	248
Zakończenie.....	250
Wykaz literatury.....	260
Wykaz aktów prawnych.....	281
Wykaz orzeczeń.....	291
Streszczenie w języku polskim.....	299
Streszczenie w języku angielskim.....	300

WYKAZ SKRÓTÓW

AKPC	-	Amerykańska Konwencja Praw Człowieka, sporządzona w San José dnia 22 listopada 1969 r.
AKPCiL	-	Afrykańska Komisja Praw Człowieka i Ludów
ATPCiL	-	Afrykański Trybunał Praw Człowieka i Ludów
Dz. U.	-	Dziennik Ustaw
Dz. Urz. UE	-	Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej
EKPC	-	Europejska Konwencja Praw Człowieka
ETPC	-	Europejski Trybunał Praw Człowieka
I. C. J. Reports	-	International Court of Justice Reports
KK	-	Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny
KNZ	-	Karta Narodów Zjednoczonych, podpisana w San Francisco dnia 26 czerwca 1945 r.
Konstytucja RP	-	Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.
Konwencje Genewskie	-	Konwencje Genewskie o ochronie ofiar wojny, podpisane w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 r.
KPP	-	Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej z dnia 7 grudnia 2000 r.
M. P.	-	Monitor Polski
MPPOiP	-	Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r.
MTK	-	Międzynarodowy Trybunał Karny
MTKJ	-	Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii
MTKR	-	Międzynarodowy Trybunał Karny dla Rwandy
MTPC	-	Międzyamerykański Trybunał Praw Człowieka
MTS	-	Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości
MTW	-	Międzynarodowy Trybunał Wojskowy
MTWDW	-	Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu
ONZ	-	Organizacja Narodów Zjednoczonych

OPA	-	Organizacja Państw Afrykańskich
OTK	-	Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego
PiP	-	„Państwo i Prawo”
Porozumienie londyńskie	-	Porozumienie pomiędzy Rządem Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, Rządem Stanów Zjednoczonych Ameryki, Rządem Tymczasowym Republiki Francuskiej i Rządem Socjalistycznych Republik Radzieckich w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej, podpisane w Londynie dnia 8 sierpnia 1945 r.
RPEiS	-	„Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”
Statut Rzymski	-	Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego, sporządzony w Rzymie dnia 17 lipca 1998 r.
STSM	-	Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej
TK	-	Trybunał Konstytucyjny
Traktat wersalski	-	Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 r.
TSUE	-	Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej
Zb. Orz.	-	Zbiór Orzeczeń TSUE

WSTĘP

1. UZASADNIENIE PODJĘCIA BADAŃ NA TEMAT ZASADY LEGALIZMU I WYBORU TYTUŁU ROZPRAWY

Właściwe XX oraz XXI w. przemiany społeczne, polityczne czy ekonomiczne – i towarzysząca im postępująca myśl prawnicza – choć immanentnie sprzężone z rozwojem cywilizacyjnym, na kartach historii nie zawsze zapisywały się złotymi głoškami. Na tle wydarzeń historii współczesnej, takich jak m.in. holocaust (1939-1945), zbrodnie wojenne i ludobójstwo, popełniane na terenie byłej Jugosławii w trakcie toczących się konfliktów po 1991 r., ludobójstwo w Rwandzie (1994 r.), wojna domowa w Sierra Leone (1991-2002) czy konflikt w Darfurze (2003-2020), zapewnienie legalnej formy reakcji na działania społecznie oceniane jednoznacznie negatywnie jawi się jako konieczność, ale przede wszystkim jako normatywny obowiązek, ciążyący tak na państwach, jak i na społeczności międzynarodowej.

Realizacja idei sprawiedliwości oraz konieczność wymierzania określonej dolegliwości sprawcom czynów naruszających podstawowe wartości wymuszają bezwzględny i jednoznaczny sprzeciw wobec wskazanych wydarzeń. Stanowią także fundament dla formułowania podstaw prawnych w zakresie możliwości prowadzenia dochodzeń w sprawie popełnianych zbrodni, ale – co ważniejsze – ścigania i wymierzenia stosownej kary osobom za nie odpowiedzialnym. Fakt, że prawodawstwo krajowe i właściwy mu wymiar sprawiedliwości nie jest w stanie – ze względu na swój charakter – osiągnąć tego celu, ewokuje pytanie o to, czy i na jakich zasadach społeczność międzynarodowa może egzekwować sprawiedliwość. Sprawiedliwość postrzegana jako wartość, w której ochronie konieczne są skuteczne działania, przekraczające granice poszczególnych państw. Nadrzędnym celem działań społeczności międzynarodowej jest bowiem dążenie do zapewnienia pokoju i bezpieczeństwa.

Poza granice ludzkiej akceptacji wykraczają działania mające w szczególności na celu atak skierowany przeciwko ludności cywilnej podczas konfliktów zbrojnych bądź zmierzające do anihilacji określonych grup etnicznych lub religijnych. Kategoryczność potępienia takich zjawisk znajduje swoje bezpośrednie uzasadnienie na gruncie norm moralnych, etycznych, a nawet i religijnych. Społeczność międzynarodowa, dążąc do zapewnienia bezpieczeństwa i pokoju na świecie, ujmuje

więc w ramach prawa międzynarodowego te wartości, które uznaje za nadrzędne i szczególnie chronione. Prawo międzynarodowe musi osadzać się na powszechnie akceptowalnych, uniwersalnych wartościach, których znaczenie powoduje, że wyłączna ich ochrona na poziomie krajowym może nie być wystarczająca. Stąd w interesie społeczności międzynarodowej leży zagwarantowanie przedmiotowej ochrony na poziomie międzynarodowym.

Nie budzi wątpliwości fakt, że społeczność międzynarodowa dąży do pociągnięcia do odpowiedzialności karnej tych jednostek, które dokonują naruszeń nadrzędnych i chronionych prawem międzynarodowym wartości. Pociągnięcie jednostki do odpowiedzialności za wyrządzone zło wymaga wskazania odpowiedniej podstawy prawnej, a więc obowiązującej w momencie popełnienia czynu normy zakazującej określonego zachowania. W tym zakresie szczególną rolę odgrywa zasada legalizmu, której prawny charakter kierunkuje działania społeczności międzynarodowej dążącej do pociągnięcia do odpowiedzialności sprawców naruszeń norm prawa międzynarodowego.

Ustalenie charakteru prawnego zasady legalizmu w ujęciu międzynarodowego prawa karnego wiąże się ze swoistą i ciągłą polaryzacją pomiędzy oczekiwaniami wspólnoty międzynarodowej, która jest czymś więcej aniżeli grupą współpracujących ze sobą państw¹, a samostanowieniem państwa, wynikającym z jego niezależności. Brak wewnętrznej struktury międzynarodowego prawa karnego, z jednej strony opierającego się na prawie zwyczajowym, z drugiej zaś na statutach międzynarodowych trybunałów karnych, przy uwzględnieniu szczególnej pozycji Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego sporządzonego w Rzymie dnia 17 lipca 1998 r.² (dalej: Statut Rzymski), powoduje trudność w ustaleniu pełnej treści zasady legalizmu, przekładającej się na jej ostateczny charakter. Jednak pewne jest, że to właśnie zasada legalizmu stanowi fundament dla ustalenia normatywnych podstaw odpowiedzialności karnej, gwarantując z jednej strony, że osoba naruszająca normy prawa międzynarodowego poniesie odpowiedzialność za swoje czyny, a z drugiej strony zapewniając granice działania społeczności międzynarodowej dążącej do zagwarantowania bezpieczeństwa i pokoju na świecie.

¹ Zob.: J. Zajadło, *Filozofia prawa międzynarodowego?*, PiP 2007, nr 2, s. 16-29.

² Dz. U. z 2003 r. Nr 78, poz. 708.

Powyższe rozważania na temat doniosłości zasady legalizmu na tle wydarzeń warunkowanych historycznie nie są jedynym powodem podjęcia analizy tego zagadnienia. Warto podkreślić, że zasada legalizmu w ujęciu prawnomiędzynarodowym – pomimo swojej doniosłości – nie doczekała się w polskiej literaturze dogłębnego i kompleksowego badania³, w szczególności z uwzględnieniem zasad składających się na prawo międzynarodowe i jego działy. Dostrzegając znaczenie ujęcia zasady legalizmu, także w perspektywie dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości, w szczególności przez pryzmat rozwoju nauki i techniki, stwarzającej coraz to nowsze zagrożenia dla pokoju i bezpieczeństwa na świecie, niezbędne wydaje się podjęcie badań nad ustaleniem charakteru zasady legalizmu. W dobie współczesnych wyzwań cywilizacyjnych, w których naruszenie praw jednostek może przybrać skalę masową bez konieczności stosowania środków konwencjonalnych, próba ustalenia podstaw odpowiedzialności karnej jednostki na gruncie prawa międzynarodowego wydaje się szczególnie doniosła.

Uczynienie z zasady legalizmu głównego trzonu prowadzonych w rozprawie analiz znalazło odzwierciedlenie w zaproponowanym tytule rozprawy. Wynika z niego nie tylko precyzyjne wskazanie przedmiotu badań, ale nade wszystko, że ich zakresem objęto międzynarodowe prawo karne, ujmowane jako dział prawa międzynarodowego, na który składają się wyspecjalizowane normy prawne, regulujące m.in. kwestie odpowiedzialności prawnomiędzynarodowej za zbrodnie międzynarodowe oraz zasady międzynarodowej jurysdykcji karnej. Z tego względu międzynarodowe prawo karne będzie stanowiło zasadniczy obszar prowadzonych badań.

³ W literaturze polskiej fragmentaryczne opracowania dotyczące zasady legalizmu w prawie międzynarodowym autorstwa: S. Glasera, *Nullum Crimen Sine Lege*, „Journal of Comparative Legislation and International Law” 1942, Vol. 24, No. 1; P. Hofmańskiego, *Artykuł 7*, [w:] L. Garlicki (red.), *Konwencja o ochronie praw człowieka i Podstawowych Wolności. Tom I. Komentarz do artykułów 1-18*, Warszawa 2010; B. Krzana, *Obowiązywanie zasady nulla poena sine lege z perspektywy międzynarodowych trybunałów karnych*, [w:] E. Cała-Wacinkiewicz (red.), *Prawo międzynarodowe: idee a rzeczywistość*, Warszawa 2019; czy M. Balcerzaka, *Zasada nullum crimen sine lege w kontekście ścigania zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości na tle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] T. Jasudowicz, M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska (red.), *Współczesne problemy praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, Toruń 2009. Literatura zagraniczna doczekała się obszernych opracowań zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym takich Autorów jak: A. Cassese, P. Gaeta, *Cassese's International Criminal Law*, Oxford 2013; K. S. Gallant, *The Principle of Legality in International and Comparative Criminal Law*, Cambridge 2008; B. Chen, *The Principle of Legality: Issues of Rationale and Application*, „Monash University Law Review” 2015, Vol. 41, No. 2; D. Meagher, *The Principle of Legality as Clear Statement Rule: Significance and Problems*, „Sydney Law Review” 2014, Vol. 36, No. 3. Jednak opracowania te nie wyczerpują kompleksowo ujęcia zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym.

Na tle powyższego sformułować należy dwa założenia. Pierwsze z nich odnosi się do krajowych porządków prawnych. Nie sposób bowiem abstrahować od ich regulacji, jeśli wziąć pod uwagę fakt, że zasada legalizmu im także jest właściwa. Po drugie, w rozważaniach zmierzających do określenia charakteru prawnego zasady legalizmu uwzględnić trzeba kontekst prawnocząłowieczy. Prawnocząłowiecze uwarunkowania zasady legalizmu pozwalają na uwzględnienie specyficznego charakteru prawa międzynarodowego, w którym zasada legalizmu występuje nie tylko jako zasada odpowiedzialności karnej jednostki za popełnione zbrodnie międzynarodowe, ale także jako narzędzie służące ochronie praw człowieka, gwarantowane zarówno w uniwersalnym systemie, jak i w regionalnych systemach ochrony praw człowieka. Łączne postrzeganie tytułowej zasady przyczyni się do wypracowania jej modelowego ujęcia. Jednym z zadań międzynarodowego prawa karnego jest bowiem ochrona prawna jednostki, co zbieżne jest z celem międzynarodowego prawa praw człowieka. Ponadto oba działy prawa międzynarodowego wpływają na kształtowanie zasad odpowiedzialności karnej jednostki, dlatego niezbędne jest uwzględnienie koncepcji wypracowanych na ich gruncie. Warto jednak podkreślić, że rozważania na temat ujęcia zasady legalizmu w innych systemach niż międzynarodowe prawo karne będą miały wyłącznie charakter subsydiarny.

2. CEL ROZPRAWY, PROBLEMY BADAWCZE ORAZ HIPOTEZY BADAWCZE

Mając na względzie powyższe, celem rozprawy uczyniono określenie charakteru prawnego zasady legalizmu na gruncie międzynarodowego prawa karnego oraz postulatyczne zaproponowanie modelowego jej ujęcia. Osiągnięcie tego dość wymagającego intelektualnie celu wymusza rozstrzygnięcie fundamentalnego – z perspektywy obranego przedmiotu analiz – problemu badawczego. Wiąże się on z koniecznością ustalenia, czy, a jeśli tak, to na ile, swoistość międzynarodowego prawa karnego, a także uwarunkowania krajowych porządków prawnych w sposobie ujmowania zasady legalizmu znajdują przełożenie na jej niejednorodny charakter, zważywszy na normatywne zakotwiczenie (tak na gruncie tego działu systemu prawa międzynarodowego, jak i prawa krajowego) przedmiotowej zasady. Innymi słowy, czy budując modelowe ujęcie zasady legalizmu, zasadne jest ograniczenie się jedynie do jednego ze wskazanych porządków prawnych, a jeśli nie – to w jaki sposób zbudować

ów model, by precyzyjnie zakodować w nim kompleksowe ujęcie istoty zasady legalizmu?

Osadzenie podjętych badań we właściwym normatywnym kontekście oraz zapewnienie możliwości prowadzenia kompleksowych rozważań nad istotą, charakterem i funkcją zasady legalizmu wymagają przyjęcia następujących założeń badawczych.

Po pierwsze, podjęcie badań nad ustaleniem normatywnego charakteru zasady legalizmu wymaga oparcia się na założeniach poznańsko-szczecińskiej szkoły teorii prawa⁴, zakładającej zbudowanie systemowej wizji rzeczywistości w oparciu o spójną siatkę pojęciową.

Po drugie, w niniejszej rozprawie zasada legalizmu umiejscowiona jest na gruncie międzynarodowego prawa karnego, stanowiącego wyspecjalizowany dział systemu prawa międzynarodowego.

Po trzecie, określenie normatywnego tła prowadzonych rozważań implikuje uznanie, że już leksykalne znaczenie zasady legalizmu umiejscawia ją w katalogu zasad prawa, ułatwiając określenie sposobu rozumienia pojęcia zasady legalizmu.

Po czwarte, przyjąć należy, że znaczenie zasady legalizmu warunkowane jest specyfiką (swoistością) międzynarodowego prawa karnego i jego katalogiem źródeł, ze szczególnym uwzględnieniem statusu ogólnych zasad prawa, zasad prawa międzynarodowego oraz zasad międzynarodowego prawa karnego. Ich kumulatywna analiza wyznacza podstawy odpowiedzialności karnej jednostki na gruncie międzynarodowego prawa karnego.

Rozwiązanie wskazanego problemu badawczego stanowić będzie nie tylko bodziec do realizacji podstawowego celu rozprawy i określenia charakteru prawnego tytułowej zasady, ale – co antycypując warto zaznaczyć – także element konstrukcyjny jej modelowego ujęcia. Na ile w zasadzie legalizmu – niczym w pryzmacie – skupią się uwarunkowania prawnomiędzynarodowe, na ile zaś te determinowane porządkami prawnymi poszczególnych państw, ma istotne znaczenie z perspektywy wyznaczenia sposobu jej rozumienia. Czy prawo międzynarodowe, w tym międzynarodowe prawo karne, wypracowało sobie właściwe – swoiste – postrzeganie zasady legalizmu, czy stanowi ono wypadkową także regulacji krajowych?

⁴ O założeniach poznańsko-szczecińskiej szkoły prawa zob. szerzej: S. Czepita, S. Wronkowska, M. Zieliński, *Założenia szkoły poznańsko-szczecińskiej w teorii prawa*, PiP 2013, nr 2, s. 3-16.

Realizacja wyznaczonego problemu badawczego wymusza sformułowanie hipotez, których confirmacja bądź falsyfikacja przybliży realizację zasadniczego celu rozprawy. Pierwsza z nich wiąże się z osadzeniem zasady legalizmu na gruncie krajowych porządków prawnych i w systemie prawa międzynarodowego, w tym na gruncie międzynarodowego prawa karnego. Na ile zatem będzie to wpływać na określenie charakteru prawnego zasady legalizmu, uwzględniając jej strukturę oraz funkcję? I czy ujęcie zasady legalizmu właściwe Międzynarodowemu Trybunałowi Karnemu (dalej: MTK) jest spójne z ujęciem zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym *in genere*? I w końcu, czy budując modelowe ujęcie analizowanej zasady da się je zakodować w jednorodnym sposobie jej postrzegania, czy może ze względu na powyższe jedynie dualna perspektywa pozwoli na kompleksową prezentację statusu zasady legalizmu na gruncie międzynarodowego prawa karnego? Jeśli założenie to zostanie confirmowane, to czy w kontekście krajowych porządków prawnych odgrywa znaczenie odrębność systemu kontynentalnego i *common law*?

Druga hipoteza wiąże się z charakterem prawa międzynarodowego jako takiego – czy, a jeśli tak, to w jaki sposób zasada legalizmu wpływa na systemową spójność prawa międzynarodowego w ogólności i międzynarodowego prawa karnego w szczególności? Przystępując do badań nad charakterem zasady legalizmu, wyrazić można przypuszczenie, że zasada legalizmu stanowi konstrukcyjny fundament międzynarodowego prawa karnego, będący jednocześnie aksjologiczną podstawą systemu prawa międzynarodowego, odpowiadającą za systemową spójność tego porządku prawnego.

Czy nie jest tak – i myśli tej nadano formę trzeciej hipotezy badawczej – że status zasady legalizmu wzmocni nadanie jej statusu *ius cogens*? Myśl ta ma istotne znaczenie, jeśli wziąć pod uwagę, że międzynarodowe prawo karne – jako dział prawa międzynarodowego – pełni doniosłą społecznie funkcję, materializując odpowiedzialność karną jednostek za naruszenia prawa międzynarodowego.

3. STRUKTURA PRACY ORAZ METODY BADAWCZE

Nakreślony powyżej cel pracy wyznacza zakres rozważań niniejszej dysertacji oraz warunkuje strukturę pracy. Stopniowe osiągnięcie tak zarysowanego celu badawczego i rozstrzygnięcie problemu badawczego pozwalają wyprowadzić model ujęcia zasady legalizmu właściwy międzynarodowemu prawu karnemu. Szczegółowe rozważania dotyczące nie tylko definicji zasady legalizmu oraz prób określenia jej

ujęcia w normach prawa międzynarodowego, lecz także umożliwiające przesądzenie jej charakteru, ustalenie funkcji jaką pełni, zostały wpisane w cztery rozdziały składające się na strukturę niniejszej dysertacji.

Pierwszy rozdział zatytułowany „Pojęcie i istota zasady legalizmu” ma na celu ustalenie definicji pojęcia zasady legalizmu oraz wpisanie tej zasady w kategorie pojęciowe zasad funkcjonujące w prawie międzynarodowym. Wyznaczona siatka pojęciowa pozwoli sprecyzować przedmiot prowadzonych badań oraz ustali relacje pomiędzy pojęciami. Aby osiągnąć tak określony cel i zachować tym samym spójność terminologiczną, w pierwszej kolejności należy osadzić prowadzone badania w systemie prawa międzynarodowego. Ustalenie definicji międzynarodowego prawa karnego oraz odniesienie jej do innych pojęć pozwoli na zarysowanie tła podejmowanych rozważań. W dalszej kolejności nastąpi zdefiniowanie zasady legalizmu – poprzez ustalenie jej leksykalnego znaczenia oraz określenie treści tego pojęcia. Spośród wielu pojawiających się w doktrynie definicji, ujmujących zasadę legalizmu w sposób zarówno *sensu stricto*, jak i *sensu largo*, wyznaczona zostanie jedna definicja zasady legalizmu. Ustalenie odpowiednio szerokiej definicji zasady legalizmu pozwoli na odpowiednie jej odniesienie do specyficznego charakteru prawa międzynarodowego, a co za tym idzie także międzynarodowego prawa karnego.

W pierwszym rozdziale dokonana zostanie analiza pozwalająca na wpisanie zasady legalizmu w kategorie zasad właściwych międzynarodowemu prawu karnemu. W tym celu niezbędne będzie także zdefiniowanie kategorii pojęciowych tych zasad oraz określenie ich wzajemnej relacji. W związku z tym ustalone zostanie znaczenie zasad ogólnych prawa, zasad prawa międzynarodowego oraz zasad międzynarodowego prawa karnego. Porównana zostanie także wzajemna relacja pomiędzy tymi kategoriami pojęciowymi i ustalone zostanie, czy katalogi tych zasad pokrywają się całkowicie bądź częściowo, bądź wzajemnie się wykluczają. Zdefiniowane w taki sposób kategorie zasad odniesione zostaną także do indywidualnej odpowiedzialności jednostki w poszukiwaniu tych zasad, które decydują o tej odpowiedzialności. Ostatecznie do tych kategorii zasad odniesiona zostanie także zasada legalizmu. Tak poprowadzony wywód pozwoli ustalić, czy zasadę legalizmu będzie można wpisać w kategorie pojęciowe zasad ogólnych prawa, zasad prawa międzynarodowego oraz zasad międzynarodowego prawa karnego.

Rozdział drugi noszący tytuł „Zasada legalizmu a katalog źródeł międzynarodowego prawa karnego” kontynuuje ustalenia poczynione w rozdziale

pierwszym. Przypisanie zasadzie legalizmu charakteru zasady ogólnej prawa pozwala na ustalenie, czy posiada ona także źródłowy charakter. Zgodnie z brzmieniem art. 38 ust. 1 Statutu Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości⁵ (dalej: MTS) zasady ogólne prawa stanowią jedno ze źródeł prawa właściwych przy orzekaniu MTS, przyjętych w literaturze prawnomiędzynarodowej za jedno ze źródeł prawa międzynarodowego⁶. Jednak wykazanie miejsca zasady legalizmu wśród katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego wymaga w pierwszej kolejności ustalenia tego katalogu. Określenie źródeł międzynarodowego prawa karnego jako działu prawa międzynarodowego nastąpi w oparciu o katalog źródeł prawa międzynarodowego z uwzględnieniem jednak specyfiki tego działu prawa. Warto bowiem wskazać, że głównym adresatem norm międzynarodowego prawa karnego są jednostki posiadające szczególny status podmiotów prawa międzynarodowego. Z tego powodu określenie katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego musi nastąpić przy uwzględnieniu specyfiki jego adresatów. W rozdziale drugim omówione zostaną zidentyfikowane źródła prawa międzynarodowego, w tym szczególna uwaga zostanie poświęcona Statutowi Rzymskiemu, nie tylko ze względu na szczególny status, jaki zajmuje w rozwoju międzynarodowego prawa karnego, jako pierwszy stały międzynarodowy trybunał o charakterze karnym, ale także ze względu na wskazanie w Statucie Rzymskim prawa właściwego dla orzekania przez MTK. Wykazane w Statucie Rzymskim kategorie zasad także wymagają analizy, pod kątem możliwości wpisania w nie zasady legalizmu. Wypracowany katalog źródeł międzynarodowego prawa karnego pozwoli na odniesie zasady legalizmu do każdej ze wskazanych kategorii. Tylko taka kompleksowa i szeroka analiza pozwoli na wykazanie całościowego statusu zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym, co w dalszej kolejności umożliwi także określenie jej modelu. Analiza ta uzupełniona zostanie o zbadanie ujęcia zasady legalizmu w orzeczeniach międzynarodowych trybunałów karnych, które, jeśli przyjąć analogię do *general international law*, stanowią pomocnicze źródło. Odniesienie do orzeczeń międzynarodowych trybunałów karnych pozwoli także na zobrazowanie praktycznego wykorzystania zasady legalizmu jako źródła międzynarodowego prawa karnego.

⁵ Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90.

⁶ W. Czapliński, A. Wyzumowska, *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, Warszawa 2014, s. 129-131.

Trzeci rozdział dysertacji, zatytułowany „Charakter prawny zasady legalizmu w kontekście indywidualnej odpowiedzialności jednostki”, stanowi próbę zrekonstruowania charakteru prawnego zasady legalizmu. Przypisanie zasadzie legalizmu statusu zasady ogólnej prawa prowadzi do konstatacji, że wyprowadzona została z krajowych porządków prawnych. Z tej przyczyny jej charakteru poszukiwać należy właśnie w systemach krajowych. Prowadzone rozważania muszą uwzględniać nie tylko systemy prawa oparte na prawie kontynentalnym, ale także systemy oparte na *common law* czy też systemy prawne państw arabskich, bądź państw znajdujących się w Afryce, Azji czy Ameryce Południowej. W niniejszej dysertacji zostaną przedstawione różne systemy prawne świata, aby w sposób możliwie jak najpełniejszy zobrazować ujęcie i charakter zasady legalizmu właściwy prawu krajowemu. W taki sposób zostanie wyznaczona podstawa do wykazania charakteru zasady legalizmu w prawie międzynarodowym.

Poszukiwania charakteru zasady legalizmu nie można jednak ograniczać jedynie do międzynarodowego prawa karnego. Rozważania należy rozszerzyć także o kontekst prawnocząłowieczy. Należy przyjąć, że to właśnie w międzynarodowym prawie praw człowieka można odnaleźć bezpośrednie odesłanie do zasady legalizmu. W celu określenia kompletnego jej charakteru konieczne jest przeanalizowanie charakteru zasady legalizmu w międzynarodowym prawie praw człowieka, uwzględniając zarówno uniwersalny system ochrony praw człowieka, jak i regionalne systemy ochrony praw człowieka. Tak szeroko zakreślone tło pozwoli na określenie charakteru zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym w oparciu o wykazane w rozdziale drugim źródła międzynarodowego prawa karnego.

Ostatni, czwarty rozdział, zatytułowany „Funkcje oraz rola zasady legalizmu w kontekście indywidualnej odpowiedzialności karnej jednostki” pozwoli uzupełnić wypracowany, na podstawie trzech wcześniejszych rozdziałów, model ujęcia zasady legalizmu o cel tej konstrukcji prawnej, pełnione przez nią funkcje oraz sprawowane role. Dla zachowania spójności terminologicznej i treściowej w pierwszej kolejności określone zostaną cele międzynarodowego prawa karnego. Wykazanie celów międzynarodowego prawa karnego pozwoli na precyzyjne określenie funkcji, jakie instytucje tego prawa muszą pełnić, by cel ten osiągnąć. W takim kontekście przeprowadzona analiza pozwoli ustalić, czy zasada legalizmu pełni takie same funkcje w międzynarodowym prawie karnym, jak w systemach prawa krajowego.

W rozdziale tym zostanie poruszona także kwestia roli zasady legalizmu w podsystemie prawa międzynarodowego, jakim jest międzynarodowe prawo karne. Rola ta warunkowana będzie wcześniejszym określeniem charakteru zasady legalizmu. Można bowiem wstępnie przyjąć, że zasada legalizmu jako zasada ogólna prawa, będzie miała wpływ na spójność systemu, z którego wynika. Zapewnienie spójności systemu rozpatrywać należy jednak nie tylko z perspektywy tworzenia prawa, ale także jego stosowania czy też wykładni.

Tak zarysowany cel rozprawy oraz wynikająca z niego struktura pracy pociągają za sobą konieczność zastosowania określonych metod badawczych. Z metod właściwych naukom prawnym w pierwszej kolejności wykorzystano metodę formalno-dogmatyczną, opartą na analizie zarówno krajowych, jak i międzynarodowych aktów prawnych w zakresie prowadzonych rozważań. Uzupełniając zastosowano także metodę prawno-porównawczą, odnoszącą się w szczególności do analizy uregulowań krajowych różnych systemów prawnych państw świata – zarówno opartych na prawie kontynentalnym, jak i *common law*. W celu wykazania ewolucji międzynarodowego prawa karnego i związanych z nim instytucji, w tym także zasady legalizmu, niezbędne było także przeprowadzenie badań w oparciu o metodę historyczną. W pracy wykorzystano metodę analizy i krytyki piśmiennictwa⁷, sprowadzającą się do przeglądu doktryny przede wszystkim prawa międzynarodowego, ale także i prawa karnego. Wykorzystanie tej metody pozwoliło na ustalenie zasadniczego celu podjęcia badań. Definitywną spójność podejmowanego wywodu zapewni wykorzystanie metod badań nad zjawiskami prawnymi w ich aspekcie językowym, a w szczególności metody deskrypcjonistycznej (w celu ustalenia definicji m.in. takich pojęć jak zasada prawa, legalizm, a częściowo także zasada legalizmu) oraz metody rekonstrukcyjnej (w celu zrekonstruowania szerokiego ujęcia zasady legalizmu, właściwego ze względu na specyfikę prawa międzynarodowego, w tym międzynarodowego prawa karnego)⁸.

⁷ J. Apanowicz, *Metodologia ogólna*, Gdynia 2002, s. 72.

⁸ Z. Ziemiński, *Metodologiczne zagadnienia prawoznawstwa*, Warszawa 1974, s. 202-215.

ROZDZIAŁ I.

POJĘCIE I ISTOTA ZASADY LEGALIZMU

1. UWAGI WPROWADZAJĄCE

Ustalenie charakteru zasady legalizmu oraz sposobu jej ujęcia na gruncie międzynarodowego prawa karnego wymaga kompleksowego podejścia, w którym istotne znaczenie przypisać należy osadzeniu badanej problematyki w systemie prawa międzynarodowego. Z jednej strony bowiem multiplikacja norm prawnych, z drugiej zaś zjawisko fragmentacji prawa międzynarodowego⁹ dają podstawę do pogłębiania procesu poziomego porządkowania systemu tego prawa. Prawną emanacją owego uporządkowania są działy prawa międzynarodowego, w tym międzynarodowe prawo karne, mające fundamentalne znaczenie w kontekście zasady legalizmu. W polskim i zagranicznym piśmiennictwie z tego zakresu spotkać można trzy określenia, w mniejszym bądź większym zakresie odnoszące się do międzynarodowego aspektu prawa karnego albo karnego aspektu prawa międzynarodowego. Pierwszym z nich jest wyrażenie „międzynarodowe prawo karne”, drugim „prawo karne międzynarodowe”, trzecim zaś „prawo międzynarodowe karne”. Ustalenie ich znaczenia jest warunkiem wstępnym jakichkolwiek analiz poświęconych tytułowej zasadzie. Musi także zostać podjęte celem zapewnienia przejrzystości wyводу, znajdując także przełożenie na fundamentalną z perspektywy prawa kategorię źródeł tego prawa, jak i jego zasad.

Kluczowe – z perspektywy zakresu niniejszego rozdziału – jest również nakreślenie odpowiednio szerokiego kontekstu rozumienia zasady legalizmu, zwłaszcza na gruncie międzynarodowego prawa karnego. Wymiana myśli filozoficznych o przestępstwie i karze, stanowiąca fundament dla – uzasadnionych aksjologicznie – rozwiązań krajowego prawa karnego *in genere*, oddziałuje kształtując na postrzeganie przedmiotowej zasady. Stąd zasadne jest nie tylko określenie odmienności w pojmowaniu zasady legalizmu na gruncie prawa krajowego, jak i międzynarodowego,

⁹ Zob. szczegółowo E. Cała-Wacinkiewicz, *Fragmentacja prawa międzynarodowego*, Warszawa 2017. Ustalenia zapadłe na gruncie niniejszej publikacji stanowią bodziec do zgłębiania istoty międzynarodowego prawa karnego jako jednego z działów systemu prawa międzynarodowego. Tym samym za zasadne przyjąć trzeba rozważania tam zawarte, a poświęcone systemowości tegoż prawa. Na temat prawa międzynarodowego jako systemu zob. także: R. Kwiecień, *International Law as the Legal System: Legality, Legitimacy, and Legal Position of States*, „Polish Review of International and European Law” 2015, Vol. 4, No. 2, s. 9-44.

ale także rozstrzygnięcie kwestii, czy oba porządki prawne zasadzają się na wspólnej aksjologii.

Podjęta w rozdziale problematyka wymusza również odniesienie się do innych – aniżeli prawnokarnych – działów systemu prawa, a niekiedy także do innych dziedzin nauki. Nie wchodząc w szczegółowe rozważania, zaznaczyć należy, że teoria i filozofia prawa, których zadaniem jest refleksja nad prawem, pozwolą na zdefiniowanie kluczowego pojęcia, jakim jest zasada, po to by następnie odnieść je do pojęcia zasady legalizmu. Ponadto filozoficzno-prawny dorobek umożliwi rozważenie możliwości obowiązywania (istnienia) więcej niż jednej zasady, określenie prawnego charakteru zasad *in genere* oraz funkcji, jakie mają do spełnienia w systemie prawa, a nawet sposobów rozstrzygania – za ich pomocą – mogących zachodzić kolizji. Niekiedy jednak konieczne będzie subsydiarne wyjście poza prawniczą refleksję, zwłaszcza przy określaniu aksjologicznych podstaw wyróżniania zasad jako normatywnych przejawów wartości, co uzasadnia potrzebę sięgnięcia zwłaszcza do dorobku filozofii. Wieloaspektowość i wielowątkowość rozważań nad określeniem charakteru i funkcji, jakie pełni zasada legalizmu w międzynarodowym prawie karnym, poprzedzić musi ustalenie znaczenia pojęcia legalizmu oraz zasady legalizmu. Dlatego też, w pierwszej kolejności, analizie poddane zostanie znaczenie tych pojęć, następnie zaś ich relacja do innych kategorii pojęciowych.

Analiza definicji pojęcia zasady legalizmu pozwoli na uporządkowanie znaczeniowe, dając podstawę do dalszych rozważań. Jednak, aby to zrobić, niezbędne jest przyjęcie pewnych założeń pojęciowych. Ustalenie leksykalnego znaczenia wyrażenia „zasada legalizmu” da asumpt do dalszych rozważań także nad jej charakterem oraz funkcjami, jakie ma do spełnienia.

Kolejnym aspektem wartym poruszenia jest ustalenie katalogu zasad ogólnych prawa, następnie zaś zasad prawa międzynarodowego i wreszcie międzynarodowego prawa karnego. W tym kontekście analizie poddane będzie umiejscowienie zasady legalizmu w katalogach owych zasad. Nakreślenie problemów badawczych związanych z pojęciem i istotą zasady legalizmu przełoży się na dalsze rozważania, mające na celu określenie charakteru i funkcji, jakie zasada legalizmu pełni w międzynarodowym prawie karnym.

2. POJĘCIE MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO I JEGO RELACJA DO INNYCH POJĘĆ

Pojęcie międzynarodowego prawa karnego w literaturze prawniczej, w szczególności polskiej, nie jest rozumiane jednolicie, a rozbieżności występują już na poziomie nazwy „międzynarodowe prawo karne”, jak i desygnatów tej nazwy. Dodatkowo przedstawiciele polskiego piśmiennictwa stosują trzy terminy: „prawo karne międzynarodowe”¹⁰, „prawo międzynarodowe karne”¹¹ oraz „międzynarodowe prawo karne”, często wyrażające odmienne intuicje znaczeniowe, nie zawsze używając ich zamiennie¹². Dlatego też ustalenie, który ze wskazanych terminów znajdzie zastosowanie w badaniach tytułowej zasady, ma porządkujące znaczenie. Pamiętać warto, że zakres niniejszej rozprawy *in extenso* wpisany jest w prawo międzynarodowe publiczne. Jednocześnie zaznaczyć trzeba, że w literaturze anglojęzycznej dominującym terminem, pojawiającym się w odniesieniu do karnych aspektów prawa międzynarodowego, jest „*international criminal law*”. W zakresie jego stosowania doktryna zagraniczna jest – co do zasady – jednomyślna¹³.

Pojęciem prawa karnego międzynarodowego często posługują się przedstawiciele krajowej doktryny prawa karnego. Definiowane jest ono jako „przepisy dotyczące wypadków, kiedy w przestępstwie występuje jakiś element zagraniczny”¹⁴. Niekiedy wyraźnie podkreśla się, że prawo karne międzynarodowe jest działem prawa karnego odnoszącym się do norm kolizyjnych, będących normami prawa wewnętrznego, dotyczącymi stosowania odpowiedniej ustawy karnej czy ekstradycji i pomocy prawnej w sprawach karnych. Dział ten reguluje także kwestie norm prawa

¹⁰ Termin „prawo karne międzynarodowe” jest stosowane m.in. przez E. S. Rappaporta, *Tendencje rozwojowe prawa karnego międzynarodowego*, RPEiS 1934, z. 1, s. 1-10; L. Gardockiego (L. Gardocki, T. Gardocka, Ł. Majewski, *Prawo karne międzynarodowe. Zarys systemu*, Warszawa 2017); czy M. Królikowskiego, P. Wilińskiego, J. Izydorczyka, *Podstawy prawa karnego międzynarodowego*, Warszawa 2008.

¹¹ Terminem „prawo międzynarodowe karne” posługuje się m.in. M. Rogacka-Rzewnicka, *Prawo międzynarodowe karne: rozwój i perspektywy sądownictwa międzynarodowego w sprawach karnych*, „*Studia Iuridica*” 2003, nr 41, s. 213-225.

¹² Zamiennie terminami „międzynarodowe prawo karne” i „prawo karne międzynarodowe” posługiwali się autorzy w dwudziestolecu międzywojennym, jednak należy pamiętać, że dopiero wówczas zaczęła wyodrębniać się dziedzina prawa międzynarodowego dotycząca penalizacji zachowań jednostek, które byłyby sprzeczne z normami prawa międzynarodowego.

¹³ Zob.: A. Cassese, P. Gaeta, *op. cit.*; M. C. Bassiouni, *International criminal law*, New York 2008; K. Kittichaisaree, *International criminal law*, Oxford 2001.

¹⁴ I. Andrejew, *Polskie prawo karne w zarysie*, Warszawa 1983, s. 23.

wewnętrznego dotyczących przekazania lub przejęcia ścigania czy wykonania wyroku karnego wydanego w obcym państwie, norm prawa wewnętrznego dotyczących zbrodni przeciw pokojowi, zbrodni wojennych czy zbrodni przeciwko ludzkości, norm transponowanych do krajowego systemu prawnego dotyczących czynów określanych *delicta iuris gentium* czy w końcu norm prawnoczwolniczych, wyznaczających standard prawa karnego, wynikających z umów międzynarodowych¹⁵. Pojęcie prawa karnego międzynarodowego definiowane jest również jako „z jednej strony typowe dla prawa międzynarodowego oparcie się na koncepcji obowiązku państw i horyzontalnie uporządkowanych (w przewarżającej części traktatowych) źródłach prawa [...], z drugiej zaś przedmiot tej dziedziny prawa, wyznaczający typowe dla prawa karnego koncepcje indywidualnej odpowiedzialności karnej, funkcji kary kryminalnej oraz materialnego i formalnego legalizmu prawa karnego”¹⁶. Szersze rozumienie pojęcia prawa karnego międzynarodowego przedstawia L. Gardocki, wskazując wprost, że stanowi ono gałąź prawa, która w swym zakresie obejmuje zarówno normy prawa międzynarodowego, odnoszące się do penalizacji określonych typów czynów zabronionych, zasad odpowiedzialności karnej oraz procedury karnej, jak i normy prawa krajowego i międzynarodowego, odnoszące się do przestępstw z elementem obcym lub instytucji współpracy międzynarodowej w sprawach karnych¹⁷. Tak szerokie ujęcie zawiera w sobie elementy zarówno definicji prawa karnego międzynarodowego, jak i międzynarodowego prawa karnego, o czym poniżej.

Pomimo wskazanych doktrynalnych rozbieżności uznać należy, że zakresem pojęcia prawa karnego międzynarodowego objąć należy zespół norm krajowego prawa karnego dotyczący mogącego wystąpić udziału tzw. elementu obcego. Przez element obcy należy rozumieć każdy podmiot, przedmiot i okoliczność, które mają związek z systemem prawnym innego państwa. Nie można bowiem odmówić prawu karnemu pewnych międzynarodowych aspektów, w szczególności gdy zachodzi potrzeba stosowania norm kolizyjnych; międzynarodowej współpracy karnej, ale także w sytuacji, gdy podstawą regulacji prawnokarnych są normy prawa międzynarodowego. Trzeba bowiem pamiętać, że ratyfikowane umowy międzynarodowe, zgodnie z art. 87

¹⁵ J. Barcik, T. Srogosz, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2007, s. 300.

¹⁶ M. Królikowski, *Odpowiedzialność karna jednostki za sprawstwo zbrodni międzynarodowej*, Warszawa 2011, s. 24-25.

¹⁷ L. Gardocki, *Zarys prawa karnego międzynarodowego*, Warszawa 1985, s. 19.

ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.¹⁸ (dalej: Konstytucja RP), stanowią źródło prawa wewnętrznego, w tym także prawa karnego. Ponadto normy prawa międzynarodowego mogą być stosowane bezpośrednio, a więc mogą stanowić samodzielne źródło praw i obowiązków, co wynika bezpośrednio z art. 91 ust. 1 Konstytucji RP. Z jednej strony wpływ prawa międzynarodowego, z drugiej zaś możliwość swobodnego przemieszczania się osób pomiędzy państwami sprawiają, że nie uniknie się międzynarodowych aspektów w krajowym prawie karnym. Pojęcie prawa krajowego międzynarodowego kierunkuje zatem sposób myślenia o tym zespole norm prawnych w stronę regulacji kolizyjnych, znanych ze specyfiki prawa międzynarodowego prywatnego, mającego także – co do zasady – status prawa krajowego.

Innym pojęciem, spotykanym zarówno w literaturze karnistycznej, jak i prawnomiędzynarodowej, jest pojęcie prawa międzynarodowego karnego. I. Andrejew wskazuje, że jego zakresem objęte są dwa rodzaje przestępstw. Pierwszym rodzajem są czyny uznane przez prawo międzynarodowe za przestępstwa, do których należą m.in. zbrodnie wojenne czy zbrodnie przeciwko ludzkości, drugim zaś przestępstwa uregulowane w prawie wewnętrznym, których karalność wynika z umów międzynarodowych¹⁹ Prawo międzynarodowe karne ujmowane jest też jako ogół norm o charakterze międzynarodowym, które typizują czyny zabronione, zasady jurysdykcji międzynarodowej oraz organizację międzynarodowego wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych²⁰. W ich zakres wchodzi zatem normy prawa międzynarodowego odnoszące się do współpracy międzynarodowej w sprawach karnych oraz do czynów określanych jako *delicta iuris gentium*, normy prawa międzynarodowego regulujące zbrodnie międzynarodowe, a także normy prawa międzynarodowego odnoszące się do praw człowieka²¹. Są to zatem te normy prawa międzynarodowego, które dotyczą jakiegokolwiek karnistycznego aspektu i jako takie stanowią opozycję do prawa karnego międzynarodowego, odnoszącego się do norm prawa krajowego o jakimkolwiek międzynarodowym aspekcie. Przedmiotową zależność zaobserwować można przede wszystkim w przypadku *delicta iuris gentium*. Prawo karne

¹⁸ Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.

¹⁹ I. Andrejew, *Polskie prawo karne...*, s. 23.

²⁰ M. Rogacka-Rzewnicka, *Prawo międzynarodowe karne...*, s. 215.

²¹ J. Barcik, T. Srogosz, *op. cit.*, s. 300.

międzynarodowe odnosi się do norm krajowych, które powstały w wyniku wprowadzenia w życie umów międzynarodowych, natomiast prawo międzynarodowe karne w tym aspekcie odnosi się do norm prawa międzynarodowego, które penalizują przedmiotowe czyny. Różnica pomiędzy stosowanymi w literaturze przedmiotu terminami „prawo międzynarodowe karne” a „prawo karne międzynarodowe” w konsekwencji sprowadza się do rozłożenia akcentów między międzynarodowym charakterem prawa penalizującego zachowania sprzeczne z określonymi normami a prawnokarnym charakterem norm, określanych jako *delicta iuris gentium*²².

Ostatnim z pojęć, którego znaczenie wymaga ustalenia, jest pojęcie międzynarodowego prawa karnego, już z samej nazwy w najszerszym zakresie wpisującego się w poruszaną w rozprawie problematykę. Jest ono pojmowane jako „prawo stosowane przez międzynarodowe trybunały karne, dotyczące odpowiedzialności karnej jednostek za zbrodnie prawa międzynarodowego na forum międzynarodowym oraz postępowania w sprawach o te zbrodnie”²³. W doktrynie przedmiotu podkreślany jest także fakt, że międzynarodowe prawo karne jest działem prawa międzynarodowego, typizującym czyny zabronione, a tym samym formułującym dla jednostek obowiązek niepopelniania tych czynów, a także regulującym pociąganie do odpowiedzialności ich sprawców²⁴. Działy prawa międzynarodowego stanowią podstawowe składowe tego systemu i regulują w sposób kompleksowy stosunkowo jednolitą dziedzinę spraw²⁵. Międzynarodowym prawem karnym będzie więc – powstały w wyniku fragmentacji tego prawa, powodowany multiplikacją norm prawnych z tego zakresu – dział prawa międzynarodowego, obejmujący zespół norm prawa międzynarodowego regulujących indywidualną odpowiedzialność jednostki, poprzez typizację czynów zabronionych, określenie zasad i reguł odpowiedzialności, regulujący także międzynarodową jurysdykcję karną. Podobnie jak w przypadku prawa międzynarodowego karnego, normy międzynarodowego prawa karnego są normami prawnomiędzynarodowymi, obejmującymi aspekty karne. Jednak zakres tych norm jest

²² L. Gardocki, T. Gardocka, Ł. Majewski, *op. cit.*, s. 14.

²³ P. Hofmański, H. Kuczyńska, *Międzynarodowe prawo karne*, Warszawa 2020, s. 17. Zob. także: B. Krzan, *Kierunki rozwoju międzynarodowego prawa karnego*, [w:] P. Góralski (red.), *Prawo karne na rozdrożu: współczesne tendencje i kierunki zmian*, Warszawa 2021, s. 427-444.

²⁴ E. Karska, *Międzynarodowe prawo karne*, [w:] J. Symonides, D. Pyć (red.), *Wielka encyklopedia prawa. Tom IV*, Warszawa 2014, s. 233.

²⁵ M. Kordela, *Możliwość systemu zasad prawa*, [w:] O. Bogucki, S. Czepita (red.), *System prawny a porządek prawny*, Szczecin 2008, s. 641-665.

węższy niż norm prawa międzynarodowego karnego. Obejmuje on jedynie normy, które określają czyny godzące w najważniejsze wartości chronione prawem międzynarodowym, a także normy związane z określeniem odpowiedzialności i sposobu jurysdykcji nad sprawcami takich czynów. Międzynarodowe prawo karne nie odnosi się do przestępstw „konwencyjnych” ani do norm związanych z międzynarodową współpracą sądową. Definiując w taki sposób pojęcie międzynarodowego prawa karnego, zauważyć można, że niektóre aspekty definicji pojęcia prawa karnego międzynarodowego wpisują się całkowicie lub częściowo w zakres pojęcia międzynarodowego prawa karnego²⁶.

W świetle powyższych ustaleń, choć w literaturze przedmiotu odnaleźć można egzemplifikacje zamiennego posługiwania się wskazanymi trzema terminami²⁷, wyraźnie terminy te należy od siebie odróżnić. Prawo karne międzynarodowe – co do zasady – stanowi krajowe prawo karne, zawierające element międzynarodowy. Prawo międzynarodowe karne odnosi się do aspektów karnych funkcjonujących w międzynarodowej przestrzeni prawnej, natomiast międzynarodowe prawo karne reguluje jedynie aspekty związane z indywidualną odpowiedzialnością jednostki w prawie międzynarodowym. Delimitacja znaczeniowa w pojmowaniu międzynarodowego prawa karnego jest wynikiem przesunięcia akcentów w relacji prawa międzynarodowego do prawa krajowego w zakresie norm prawnokarnych. Dla przejrzystości wywodu – zgodnie z założeniami poczynionymi na wstępie – za właściwe, ze względu choćby na nazwy innych działów prawa międzynarodowego, uznaje się stosowanie nazwy „międzynarodowe prawo karne”, pod pojęciem którego – sumując – rozumiany jest dział prawa międzynarodowego, zawierający normy prawne określające zasady odpowiedzialności karnej jednostki, regulujące typy czynów zabronionych, wskazujące zasady międzynarodowej jurysdykcji karnej, a także określające strukturę międzynarodowego sądownictwa karnego.

Takie rozumienie pojęcia międzynarodowego prawa karnego stanowi podstawę dalszych rozważań, dotyczących zasady legalizmu. I choć nie da się w nich abstrahować od uwarunkowań prawa krajowego, to celem niniejszych badań jest odniesienie

²⁶ Warto zwrócić uwagę na wspomniane wcześniej definicje autorstwa M. Królikowskiego czy L. Gardockiego.

²⁷ T. Cyprian, J. Sawicki, *Prawo norymberskie. Bilans i perspektywy*, Warszawa 1948, s. XII-XV.

przedmiotowej zasady do instytucji prawa międzynarodowego, stanowiącego wiodący obszar prowadzonych analiz.

3. UWARUNKOWANIA POJĘCIOWE KATEGORII LEGALIZMU I ZASADA LEGALIZMU NA TLE KONCEPCJI ZASAD PRAWA

Dwuczłonowe wyrażenie „zasada legalizmu” wymusza analizę obu jego części składowych, a tym samym odniesienie się do pojęcia zasad oraz zdefiniowanie pojęcia legalizmu. Analiza definicji pojęcia zasady legalizmu pozwoli na uporządkowanie znaczeniowe, dając podstawę do dalszych rozważań. Jednak, aby to zrobić, niezbędne jest przyjęcie pewnych założeń pojęciowych.

Pojęcie zasady legalizmu silnie zakorzenione w doktrynie prawniczej pozostaje w ścisłej relacji z pojęciem legalizmu, będącym składową tego pierwszego. Pojęcie legalizmu wywodzi się z łaciny – *legalis* oznacza bowiem „zgodny z prawem, należący do prawa”²⁸. I choć termin „legalizm” znany był już w starożytności i wpisał się na stałe w europejską kulturę prawną²⁹, to w odniesieniu do prawa karnego zaczęto się nim posługiwać dopiero w XIX w.³⁰ Zgodnie z definicją leksykalną „legalizm” to „trzymanie się obowiązujących przepisów prawa, czynienie z tego niewzruszonej zasady”³¹. W innym słownikowym ujęciu legalizm to „postawa społeczna, która wyraża się w akceptacji wzorów postępowania określonych w normach prawnych z uwagi na charakter tych norm, czyli z powodu pozytywnej oceny aksjologii norm prawnych”³². Leksykalne uwarunkowania legalizmu kierują sposób myślenia o tej kategorii w stronę postępowania zgodnie z obowiązującymi normami prawnymi, postępowanie w

²⁸ Ch. T. Lewis, Ch. Short (eds.), *A Latin Dictionary*, New York–Oxford 1879, (<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0059%3Aentry%3Dlegalis>) (dostęp: 12.06.2024 r.).

²⁹ Podstawą legalizmu było oddzielenie systemu prawnego od reguł społecznych, religijnych, nakazów moralnych czy obyczajów. Miało to niewątpliwie związek z profesjonalną administracją sądową w starożytnym Rzymie. Zob. A. Mokhtar, *Nullum Crimen, Nulla Poena Sine Lege: Aspects and Prospects*, „Statute Law Review” 2005, Vol. 26, No. 1, s. 41-55; P. Sadowski, *Rzymskie prawo karne w ujęciu Contarda Ferriniego*, „Studia Prawnoustrojowe” 2007, nr 7, s. 100-101. D. Kabat-Rudnicka, *Prawo rzymskie a europejska tradycja prawna*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2011, nr 4, s. 199.

³⁰ Przyjmuje się, że jako pierwszy terminem „legalizm” posłużył się w 1861 r. H. Gross podczas II Niemieckiego Zjazdu Prawniczego. Zob.: S. Waltoś, *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2001, s. 285.

³¹ *Słownik języka polskiego PWN. Tom II*, Warszawa 1978, s. 19.

³² J. Boć (red.), *Prawniczy słownik wyrazów trudnych*, Wrocław 2005, s. 201.

granicach prawa przybierające formę pewnej postawy społecznej, u podstaw której leży akceptowana aksjologia warunkująca ową postawę.

Podkreślić jednocześnie należy, że postępowanie w granicach prawa oznacza takie postępowanie, które mieści się w zakresie obowiązujących norm prawnych, pozostając z nimi w zgodzie. Nie ulega wątpliwości, że adresatem norm prawnych jest w pierwszej kolejności człowiek, jednak zagadnienie postępowania w granicach prawa jest szersze i nie dotyczy tylko osób fizycznych, ale także – a może nawet przede wszystkim – organów państwa.

W polskim ustawodawstwie trudno doszukać się odniesienia do kategorii legalizmu. Termin „legalizm” – co do zasady – nie występuje w języku prawnym, a jedyne akty, w których posłużono się nim, są akty o charakterze wewnętrznym³³ oraz akty nienormatywne³⁴, i to zawsze zestawiając „legalizm” z „zasadą legalizmu”. Terminem, którym posługuje się prawodawca na gruncie obowiązujących przepisów, jest „legalność”³⁵, rozumiana jako „zgodność doniosłego prawnie zachowania z odpowiednią normą (regułą) prawa pozytywnego”³⁶. Pomimo że pojęciom legalizmu i legalności nadaje się podobne znaczenia, to trudno uznać je za synonimiczne. Zasadnicza różnica w ich pojmowaniu zasadza się na tym, że legalizm odnosi się do ogólnie rozumianej postawy społecznej, a więc pewnego wzorca zachowania, natomiast legalność pozwala na określenie, czy dany, konkretnie określony czyn jest zgodny z prawem, czy też nie.

Pomimo braku zdefiniowania pojęcia legalizmu przez ustawodawcę należy wyraźnie podkreślić, że w aktach prawnych jest ono rozumiane jako regulujące nakazy działania w granicach obowiązującego prawa. Niedostatki normatywne osłabiane są w piśmiennictwie z zakresu poszczególnych gałęzi prawa krajowego. I tak, w prawie konstytucyjnym legalizm ujmowany jest jako działanie organów władzy publicznej na

³³ Zarządzenie nr 70 Prezesa Rady Ministrów z dnia 6 października 2011 r. w sprawie wytycznych w zakresie przestrzegania zasad służby cywilnej oraz w sprawie zasad etyki korpusu służby cywilnej (M. P. z 2011 r. Nr 93, poz. 953).

³⁴ Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 24 marca 2022 r. w sprawie uczczenia Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. w 25. rocznicę jej uchwalenia (M. P. z 2022 r., poz. 369).

³⁵ Terminem „legalność” polski ustawodawca posługuje się m.in. w art. 41 ust. 2 Konstytucji RP, art. 240 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (t.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 37 ze zm.), art. 43 ustawy z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach (t.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 769).

³⁶ A. Bator, *Legalność*, [w:] A. Bator, J. Zajadło, M. Zirk-Sadowski (red.), *Wielka encyklopedia prawa. Tom VII. Teoria i filozofia prawa*, Warszawa 2016, s. 233.

podstawie prawa i w jego granicach³⁷. Podobne ujęcie odnaleźć można u przedstawicieli nauki prawa finansowego czy podatkowego, gdzie legalizm ujmowany jest jako działanie organów podatkowych na podstawie powszechnie obowiązujących przepisów prawa³⁸. W doktrynie postępowania karnego legalizm ujmowany jest jako nałożony na organ procesowy prawny obowiązek ścigania przestępstw, bez względu na okoliczności uboczne³⁹. Podkreśla się także, że dotyczy on wszystkich organów ścigania i polega na badaniu, czy postępowanie karne jest prawnie dopuszczalne⁴⁰. Pojawiają się także głosy, które określają legalizm jako „zasadę procesową, rozumianą jako obowiązek wszczęcia postępowania oraz zakończenia go orzeczeniem materialnym”⁴¹. Doktryna prawa karnego materialnego terminem „legalizm” posługuje się niechętnie i w przeważającej mierze w odniesieniu do zasady legalizmu w procesie karnym⁴², chociaż pojawiają się także głosy o potrzebie wyraźnego odróżnienia legalizmu prawa karnego materialnego od legalizmu prawa karnego procesowego⁴³. Nie oznacza to jednak, że polskie prawo karne wyparło legalizm rozumiany jako zgodne z prawem działanie. Zgodnie z polską ustawą z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny⁴⁴ (dalej: KK) odpowiedzialności karnej podlegać będzie tylko ta osoba, która popełni czyn zabroniony przez ustawę obowiązującą w momencie jego popełnienia. O wadze owej normy świadczy fakt, że umieszczona została w art. 1 § 1 KK. Oznacza ona, że każde działanie bądź zaniechanie poczynione w granicach prawa i zgodnie z nim nie będzie pociągało do odpowiedzialności prawnej, a więc będzie legalne.

³⁷ M. Florczak-Wątor, *Artykuł 7*, [w:] P. Tuleja (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2019, s. 45.

³⁸ S. Presnarowicz, *Artykuł 120*, [w:] L. Etel (red.), *Ordynacja podatkowa. Komentarz. Tom II. Procedury podatkowe. Art. 120-344*, Warszawa 2022, s. 58.

³⁹ M. Rogacka-Rzewnicka, *Oportunizm i legalizm ścigania przestępstw w świetle współczesnych przeobrażeń procesu karnego*, Warszawa 2007, s. 71.

⁴⁰ M. Kurowski, *Artykuł 10*, [w:] D. Świecki (red.), *Kodeks postępowania karnego. Tom I*, Warszawa 2022, s. 83-84.

⁴¹ K. Polit-Langierowicz, *Legalizm czy oportunizm ścigania karnego? Dylemat współczesnej polityki karnej*, „*Studia Iuridica Toruniensia*” 2006, t. 3, s. 142.

⁴² Zob.: M. Kulik, A. Wąsek, *Artykuł 1*, [w:] M. Filar (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2016, s. 39.

⁴³ J. Giezek, *Artykuł 1*, [w:] J. Giezek (red.), *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, Warszawa 2021, s. 28.

⁴⁴ T.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 17 ze zm.

Zauważyć należy, że znaczenie pojęcia legalizmu jest modyfikowane w zależności od tego, czy o legalizmie mówi się w aspekcie materialno-prawnym czy proceduralnym. W procesie karnym legalizm sprowadzony został do obowiązku organów procesowych podjęcia ścigania przestępstw, natomiast w prawie materialnym jest gwarancją braku odpowiedzialności w przypadku postępowania na podstawie i w granicach prawa, stanowiąc tym samym nakaz działania w granicach prawa. Pomimo różnych adresatów obowiązku wynikającego z kategorii legalizmu co do istoty oznacza ona konieczność postępowania zgodnie z prawem.

Pojęcie legalizmu stanowi więc pojęcie języka prawniczego i – sumując – rozumiane będzie jako działanie zgodnie z prawem i w jego granicach. Jest to pojęcie uniwersalne z perspektywy systemu prawnego, co przejawia się jego zastosowaniem na gruncie różnych gałęzi prawa.

Skuteczność legalizmu wzmacnia jego ujmowanie jako zasady. Pamiętać jednak trzeba, że pojęcie zasady nie jest jednolicie postrzegane i nie ma określonego znaczenia. Zgodnie ze słownikiem języka polskiego wyraz „zasada” oznacza: „1. podstawę konstrukcji lub funkcjonowania czegoś, 2. prawo rządzące jakimiś zjawiskami, 3. normę postępowania, regułę moralną”⁴⁵. Leksykalnie warunkowana wieloznaczność analizowanego wyrazu prowadzi do konstatacji co do intuicyjnego pojmowania znaczenia wyrazu „zasada” sprowadzanego w uproszczeniu do norm postępowania. Szczególne znaczenie pojęciu zasad przypisuje się na gruncie nauk prawnych. I choć jego zdefiniowanie nie stanowi celu samego w sobie, to umożliwi odniesienie pojęcia zasady do zasady legalizmu.

Zdefiniowanie pojęcia zasady prawa nie jest zadaniem prostym. Pojęcie to jest bowiem znacznie częściej używane w języku prawniczym niż w języku prawnym⁴⁶, choć ma doniosłe znaczenie tak w prawie materialnym, jak i w praktyce prawniczej oraz również w procesie tworzenia prawa. W doktrynalnym dyskursie, jaki toczy się wokół pojęcia zasady prawa, odnaleźć można wiele często sprzecznych ze sobą opinii⁴⁷.

⁴⁵ E. Polański (red.), *Wielki słownik języka polskiego*, Kraków 2008.

⁴⁶ W języku prawnym termin „zasada” rozumiany jest jako podstawowy, najważniejszy przepis, ale także jako synonim przepisu aktu normatywnego niższej rangi czy też określone kryterium, szerzej zob.: K. M. Pospieszalski, *O sposobach pojmowania „zasad prawa” w prawie państwowym*, RPEiS 1974, z. 2, s. 17-18.

⁴⁷ S. Wronkowska w sprawozdaniu z dyskusji w Komitecie Nauk Prawnych PAN przedstawia różne sposoby pojmowania „zasad prawa” prezentowane przez K. Pospieszalskiego, W. Woltera, Z. Radwańskiego, W. Szuberta, M. Cieślaka, A. Komara, R. Bierzanka i S. Nahlika. Zob. szerzej: S.

Wynika to z faktu, iż każda gałąź prawa definiuje owo pojęcie w inny sposób. Wyraźnie ten fakt podkreśliła S. Wronkowska, wskazując dodatkowo, że sam termin „zasada” jest terminem języka potocznego, co niejako obciąża go wszystkimi wieloznacznościami⁴⁸. Jednak pomimo rozbieżności, które występują w poszczególnych gałęziach prawa⁴⁹, wyodrębnić można wiodący nurt w jego pojmowaniu, sprowadzający pojęcie zasad prawa na grunt normy postępowania wyróżnionej pośród wszystkich norm określonej gałęzi prawa ze względu na swoją szczególną doniosłość.

Wskazana „szczególna doniosłość” nastrocza pewnych trudności definicyjnych, a kryteria, na podstawie których wyodrębniane są normy mniej bądź bardziej znaczące czy doniosłe, nie są kryteriami precyzyjnie sprecyzowanymi. Wyróżnienie spośród norm prawnych tych mających status zasad prawa możliwe jest dzięki kryterium formalnemu. W tym przypadku chodzi bowiem o normy mające wyższe miejsce w hierarchii systemu prawa, a więc znajdujące się w ustawie zasadniczej albo stanowiące podstawowe uregulowania w wewnętrznej strukturze aktu prawnego. I chociaż hierarchiczna nadrzędność nie stanowi o tym, by normę prawną nazywać zasadą prawa, to bez wątpienia zasadami prawa są normy konstytucyjne oraz normy znajdujące się w części ogólnej ustaw⁵⁰. Kryterium hierarchiczności musi być zatem rozpatrywane przez pryzmat normatywnego charakteru zasad⁵¹. Zasadę prawa stanowi także taka norma, z której wynikają inne normy, bądź która stanowi podstawę dla obowiązywania innych norm⁵². Kryterium wyodrębniania zasad wśród norm prawnych stanowi także

Wronkowska, *Sposoby pojmowania „zasad prawa” (dyskusja w Komitecie Nauk Prawnych PAN)*, PiP 1972, nr 10, s. 166-169.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 167.

⁴⁹ Jak podkreśla P. Tuleja, w niektórych działach prawa podejmuje się próbę zdefiniowania zasad oraz przypisania im określonej roli, natomiast w innych działach prawa termin „zasada” rozumiany jest w sposób intuicyjny. Najbardziej rozbudowane definicje odnaleźć można w prawie procesowym, natomiast np. prawo cywilne wskazuje jedynie treść poszczególnych zasad. Rozbieżności można zauważyć nie tylko w samych definicjach, ale także w przypisywaniu „zasadom prawa” różnorodnych funkcji. Autor konstatuje, że na gruncie poszczególnych działów prawa nie można wyodrębnić jednolitej definicji „zasady prawa”. P. Tuleja, *Zasady konstytucyjne*, [w:] P. Sarnecki (red.), *Konstytucjonalizacja zasad i instytucji ustrojowych*, Warszawa 1997, s. 12.

⁵⁰ G. Maroń, *Zasady prawa. Pojmowanie i typologie a rola w wykładni prawa i orzecznictwie konstytucyjnym*, Poznań 2011, s. 19.

⁵¹ M. Korycka, *Zasady prawa*, „Jurysta” 2007, nr 8, s. 4.

⁵² G. Maroń, *op. cit.*, s. 20.

doniosłość danej normy wśród wartości zrelatywizowanych, jak i niezrelatywizowanych⁵³.

Wypowiedzi, określane w nauce prawa jako zasady, mają charakter jednego z dwóch (choć zdaniem niektórych autorów i trzech⁵⁴) typów wypowiedzi. Wyróżnia się po pierwsze zasady prawa w ujęciu dyrektywalnym, w którym zasady prawa tworzą wiążące prawnie normy postępowania. Zasady te mogą być formułowane w jednej normie postępowania bądź wynikać z wielu norm zakodowanych w kilku przepisach prawnych⁵⁵. Elementy syntaktyczne zasady prawa konstytuują jej zakres normowania i zakres zastosowania. Po drugie, zasady prawa w znaczeniu opisowym, w którym określają wzorzec ukształtowania określonej instytucji prawnej. Wzorzec ten może być wykreowany jedynie abstrakcyjnie albo może wynikać z faktycznie obowiązujących norm prawnych⁵⁶.

Zarówno ujęcie dyrektywne, jak i ujęcie opisowe zasad prawa mają doniosłe znaczenie w dogmatyce prawniczej, jednak – w zależności od ujęcia – różnić się będzie ich charakter. Ujęcie opisowe ma szczególne znaczenie w procesie tworzenia prawa, natomiast ujęcie dyrektywne w procesie stosowania prawa⁵⁷.

Zasady prawa mają doniosły charakter w systemie prawa⁵⁸. Stanowią one bowiem normy szczególnego rodzaju, szczególnie doniosłe wśród norm tworzących

⁵³ K. Wójcik, *Klauzule generalne a pojęcia prawne i prawnicze (zasady prawa i społeczne niebezpieczeństwo czynu)*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1990, t. XLV, s. 65.

⁵⁴ Niektórzy Autorzy wyróżniają także zasady prawa jako wypowiedzi oceniające. Formułują one oceny zasadnicze, proste, porównawcze, jednoaspektowe czy globalne. Nie są jednak przedmiotem odrębnych rozważań, gdyż ich istnienie warunkowane jest zasadami mającymi postać dyrektyw. Szerzej zob. M. Kordela, *Zasady prawa. Studium teoretycznoprawne*, Poznań 2012, s. 30.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 25-29.

⁵⁶ Choć jak podkreślają S. Wronkowska, M. Zieliński i Z. Ziemiński, zasada prawa w znaczeniu opisowym określać może samą „ideę” określonej instytucji, ale także może oznaczać koncepcję teoretyczną stwarzającą podwaliny dla utworzenia jakiejś instytucji prawnej czy też określenia prawidłowości w sposobie unormowania instytucji. Szerzej zob.: S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, „Zasady prawa” w perspektywie teorii prawa oraz szczegółowych nauk prawnych, RPEiS 1974, z. 2, s. 6.

⁵⁷ B. Janusz-Pohl, *Teoretycznoprawne aspekty relacji zasady legalizmu i kontrydiktoryjności w polskim procesie karnym*, [w:] B. Dudzik, J. Kosowski, I. Nowikowski (red.), *Zasada legalizmu w procesie karnym. Tom I*, Lublin 2015, s. 165.

⁵⁸ Na uwagę zasługuje fakt, że doktryna doczekała się także sceptyków koncepcji istnienia zasad prawa. Zgodnie z tym poglądem zasady prawa przyjmują postać norm prawnych, które nie mają uznanej struktury i są wymierne za pomocą „wagi”. Takie normy mogą być mniej lub bardziej ważkim powodem do określonego zachowania, podejmowania działania czy też jego braku. Zdaniem L. Alexandra nie mogą istnieć takie normy, które nie mają uznanej struktury o dużej wadze, chroniące podstawowe wartości.

poszczególne gałęzie prawa. W tym świetle kwestią otwartą pozostaje zagadnienie ich ontologicznego statusu. Warte rozważenia wydaje się być określanie zasad prawa jako „normatywnych postaci wartości”⁵⁹. Według tej koncepcji wartości wprowadzane do systemu prawnego przez prawodawcę przyjmują postać zasad prawa. Wartości mogą być wprost chronione przez prawo albo mogą być wprowadzone do systemu prawnego poprzez nadanie im normatywnego charakteru⁶⁰. Funkcja zasad prawa sprowadza się do przeniesienia wybranych przez prawodawcę wartości do systemu prawnego w akcie stanowienia prawa. Jeśli jednak uznać zasadę prawa za wartość, to rozważenia wymaga jej normatywny charakter. Wartość sama w sobie nie określa adresatów ani okoliczności, nie wskazuje również wzorców zachowania niezbędnych do realizacji danej wartości. Wobec braku podstawowych elementów syntaktycznych wątpliwe jest uznanie zasady prawa będącej wartością za normę prawną⁶¹.

Powszechnie przyjmuje się jednak, że zasady prawa są normami prawnymi nierozłącznie skorelowanymi z wartościami. Same zasady prawa będą stanowić wyraz ochrony wartości uznanych przez prawodawcę za wymagające ochrony prawnej. Choć w piśmiennictwie nie wypracowano jednego stanowiska określającego relacje pomiędzy zasadami prawa a wartościami, to jednym z nich jest wpisanie zasad jako jednego z elementów wchodzących w skład systemu prawa, prócz wartości i norm szczegółowych⁶². Wartości, które nie mają charakteru normatywnego ani prawnopozytywnego, odgrywają w systemie prawa najważniejszą rolę. Nośnikami owych wartości są właśnie zasady prawa. I to one stanowią podstawę do konstruowania dalszych norm szczegółowych⁶³. Pojawiają się także głosy o odróżnieniu zasad od „idei ogólnych”, które są wyrazem „naczelných wartości”, na których opiera się cały system prawny⁶⁴. Takie wartości jak demokratyczne państwo prawne, sprawiedliwość

Tym bardziej że jako zasady prawa muszą zostać ukonstytuowane przez prawodawcę, co podważałoby racjonalność takiego prawodawcy. Zob. szerzej: L. Alexander, *What Are Principles, and Do They Exist?*, „Legal Studies Research Paper Series” 2013, No. 13-119.

⁵⁹ M. Kordela, *Zasady prawa jako normatywna postać wartości*, RPEiS 2006, z. 1, s. 39.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 42.

⁶¹ Podobnie: G. Maroń, *op. cit.*, s. 61.

⁶² K. Osajda, *Znaczenie zasad prawa dla wykładni prawa (na przykładzie prawa cywilnego)*, [w:] P. Winczorek (red.), *Teoria i praktyka wykładni prawa*, Warszawa 2005, s. 266.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ A. Pułło, *Z problematyki zasad prawa: idee ogólne w prawie konstytucyjnym*, „Przegląd Sejmowy” 1996, nr 1, s. 9-20.

społeczna czy podział władzy nie mają normatywnego charakteru, a stanowią ideę, pewne założenie, na którym opiera się prawodawca, nie stanowiąc natomiast zasad, a więc nie są normami prawnymi ze wszystkimi ich cechami charakterystycznymi⁶⁵.

Powyższe rozważania – w większości determinowane uwarunkowaniami prawa krajowego – skonfrontować należy ze specyfiką prawa międzynarodowego publicznego. Wartości w międzynarodowym porządku prawnym pojawiają się za sprawą głównych podmiotów prawa międzynarodowego, czyli państw. Państwa dają wyraz świadomości aksjologicznej poprzez tworzenie aktów prawnych zarówno o charakterze wewnętrznym, jak i międzynarodowym. Jednak czy można wnioskować o spójności aksjologicznej prawa międzynarodowego, mając na względzie z jednej strony mnogość podmiotów to prawo kreujących, z drugiej zaś liczbę uchwalanych aktów prawnych? Zdecydowanie łatwiej spójność tę osiągnąć na poziomie regionalnym. Wskazanie wartości wspólnych wszystkim podmiotom prawa międzynarodowego zdaje się być niemożliwe. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy jest niewątpliwie osadzenie państw w różnych kulturach prawnych, ale także m.in. w zabezpieczaniu przez nie ich własnego interesu, rozumianego jako racja stanu. Podobnie ocenić należy zabieg polegający na próbie wyróżnienia katalogu wartości właściwych wszystkim podmiotom prawa międzynarodowego. Istnieją jednak wartości, które mogą pretendować do miana wartości uniwersalnych. Zaliczyć do nich możemy bezpieczeństwo czy pokój⁶⁶. To właśnie zapewnienie bezpieczeństwa i pokoju stanowić będzie aksjologiczne uzasadnienie podejmowania działań z zakresu międzynarodowego prawa karnego.

Zasady prawa są z wartościami bezspornie związane, gdyż stanowią ich normatywny wyraz. Jednakże odróżnienie zasad prawa od wartości stanowi wyzwanie nie tylko dla polskiej, ale i światowej myśli prawniczej⁶⁷. Wartość sama w sobie stanowi moralną regułę postępowania. Jeśli zostanie uznana przez prawodawcę za konieczną do wprowadzenia do systemu prawnego, przyjmuje postać zasady prawa. Zasady prawa niejako zapewniają spójność aksjologiczną systemu prawa i to bez

⁶⁵ P. Tuleja, *op. cit.*, s. 20-22.

⁶⁶ R. Kwiecień, *Konstytucja społeczności międzynarodowej w perspektywie aksjologii prawa międzynarodowego*, [w:] A. Wnukiewicz-Kozłowska (red.), *Aksjologia współczesnego prawa międzynarodowego*, Wrocław 2011, s. 131.

⁶⁷ O relacji pomiędzy zasadami a wartościami pisze m.in. H. Avila, *Theory of legal principles*, Dordrecht 2007, s. 41.

względem na to, czy są bezpośrednio wyrażone w przepisach, czy też mają formę dorozumianą⁶⁸.

Należy pamiętać, że zarówno systemy prawne poszczególnych państw, jak i system prawa międzynarodowego opierają się na wielu współistniejących ze sobą zasadach. Owo współistnienie powoduje złożoność ich wzajemnych relacji, a także wymusza wzajemne oddziaływanie na siebie. Wyróżnić możemy bowiem zasady nadrzędne i podrzędne, czy wiodące i przeciwstawne⁶⁹. Relacje zachodzące pomiędzy zasadami prawa podzielić można na trzy typy: zgodność, hierarchiczność oraz kolizję. Zgodność występuje, gdy różne zasady realizują wspólny cel. Hierarchiczność wynika z umiejscowienia w systemie źródeł prawa. Natomiast kolizja będzie występowała, gdy zasady będą pozostawały w sprzeczności względem siebie. Także wśród norm prawa międzynarodowego odnaleźć można normy mające charakter zasadniczy, przenikający cały system prawa międzynarodowego. Są to w szczególności prawa i obowiązki nakładane na podmioty prawa międzynarodowego. Podkreślenia wymaga jednak, że powstałe w wyniku fragmentacji działy prawa międzynarodowego także będą posługiwały się katalogiem zasad dla nich właściwym.

Zasady prawa międzynarodowego stanowią normatywny przejaw wartości uznanych przez społeczność międzynarodową. Skonstruowanie kompletnego katalogu takich zasad jest niemożliwe, gdyż katalog ten będzie bardzo obszerny. Można natomiast wyróżnić zasady właściwe wyłącznie prawu międzynarodowemu oraz zasady wspólne prawu międzynarodowemu i systemom prawa krajowego. Pierwszy rodzaj zasad warunkowany jest szczególnym charakterem sposobu tworzenia prawa międzynarodowego, a także jego podmiotów. Fakt, że państwa pełnią w społeczności międzynarodowej podwójną rolę – zarówno twórców, jak i adresatów – sprawia, iż w prawie międzynarodowym można odnaleźć zasady właściwe tylko państwom i związane z ich charakterem. Do zasad takich zaliczyć należy m.in. zasadę suwerennej równości państw, nienaruszalności granic, pokojowego załatwiania sporów międzypaństwowych, prawo narodów do samostanowienia czy integralności terytorialnej (zasady te wynikają bezpośrednio z art. 1 oraz 2 Karty Narodów

⁶⁸ L. Leszczyński, *Zagadnienia teorii stosowania prawa. Doktryna i tezy orzecznictwa*, Kraków 2004, s. 169. Autor podkreśla, że w przypadku reguł niewyrażonych bezpośrednio w przepisach prawa o uznawaniu ich za zasady prawa decydować będzie doktryna i praktyka.

⁶⁹ B. Janusz-Pohl, *Teoretycznoprawne aspekty...*, s. 164.

Zjednoczonych, podpisanej w San Francisco dnia 26 czerwca 1945 r.⁷⁰ (dalej: KNZ). Są to zasady właściwe podstawowym podmiotom prawa międzynarodowego, jakimi są państwa. Z drugiej strony wyróżnić można katalog zasad wspólnych systemom prawa krajowego, jak i prawu międzynarodowemu. Są to m.in. zasady związane z prawami człowieka (poszanowania godności ludzkiej, wolności, równości), zasada bezpieczeństwa, zasada demokracji, praworządności, poszanowania prawa⁷¹. Stanowią one wyraz wartości ważnych zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym. Zapewnienie bezpieczeństwa czy praworządności jest bowiem ważne i godne ochrony nie tylko w krajowym porządku prawnym, ale także w międzynarodowym porządku prawnym. Dlatego należy postawić tezę, że przenikanie wartości na poziom ponadnarodowy nastąpiło nie tyle ze względu na wymianę myśli prawnej różnych państw, ale ze względu na osadzenie na wspólnej aksjologii.

Podsumowując, zasadą prawa w rozumieniu niniejszej dysertacji będą wiążące prawnie normy postępowania, stanowiące wyraz wartości uznanych w danej kulturze prawnej za wartości szczególnego rodzaju, których ochrona prawna jest niezbędna.

Nie można przejść do analizy zasad prawa bez odniesienia do aksjologii. To właśnie nauka o wartościach pozwala wykazać, dlaczego zasady prawa traktowane będą jako normatywny przejaw wartości uznawanych w danej społeczności. Aksjologia może być bowiem ujmowana nie tylko jako nauka o wartościach, ale także jako konkretny system wartości, będący kryterium oceny wszystkich zjawisk. W tym znaczeniu bowiem aksjologią będzie filozofia wartości leżąca u podstaw funkcjonowania społeczności międzynarodowej, decydująca o kształcie międzynarodowego porządku prawnego⁷².

Każdy system prawny, w tym także system prawa międzynarodowego, opiera się na założeniu, że prawodawca w tworzeniu norm kieruje się z jednej strony wiedzą, z

⁷⁰ Dz. U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90.

⁷¹ E. Dynia, *Zasada demokracji, praworządności i poszanowania praw człowieka jako warunek członkostwa w Radzie Europy*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2020, nr 4, s. 36.

⁷² Aksjologia jako filozofia wartości ujmowana może być w trzech znaczeniach: po pierwsze jako dyscyplina filozoficzna badająca naturę i sposoby istnienia wartości, opisująca i klasyfikująca wartości; po drugie jako szczegółowa filozofia wartości wyodrębnionego rodzaju, kategoryzująca je m.in. w wartości religijne, moralne, prawne, poznawcze; i po trzecie jako konkretny system wartości, przyjmowany jako kryterium oceniania wszystkich zjawisk. Zob. szerzej: R. Kwiecień, *Konstytucja społeczności międzynarodowej...*, s. 97.

drugiej zaś określonymi preferencjami⁷³. Owe preferencje przekładają się na uznane wartości, wchodzące następnie w skład prawnego systemu wartości, dającego podstawę wszelkich uregulowań prawnych w systemie prawnym. Nie ma bowiem we współczesnym świecie aksjologicznie neutralnych systemów prawnych⁷⁴. Wartości, które funkcjonują w systemach prawnych, są określane jako społeczne wartości uczestniczące w prawnych procesach decyzyjnych⁷⁵. Należy mieć na względzie, że nie są to wartości określane idealistycznie (jak wartości poszukiwane przez Platona⁷⁶) czy naturalistycznie (jako dające się ocenić obiektywnie, szczególnie cenione przedmioty⁷⁷).

Pod pojęciem wartości można rozumieć to, co godne zabiegania i cenne, to, co stanowi cel ludzkich dążeń⁷⁸. Nie bez znaczenia – w szczególności w odniesieniu do wartości, którym nadaje się normatywny charakter – pozostaje przypisanie obiektywizmu bądź subiektywizmu aksjologicznego. W tym świetle podstawowe jest przyjęcie założenia, czy to, co kwalifikuje się jako wartość, zależy od samego oceniającego oraz okoliczności, w jakich się znajduje (subiektywizm), czy może wartość jest stała i niezależna od jakichkolwiek ocen (obiektywizm). Z uwagi na fakt, że wartości (w szczególności wartości prawne czy moralne) nie są zjawiskami przyrodniczymi⁷⁹, naukom społecznym bliższe będzie ujęcie subiektywne i to właśnie w tym aspekcie wartości prezentowane będą w niniejszej dysertacji. Nie stanowią one bowiem obiektywnie uznanych faktów czy zjawisk, są natomiast subiektywną oceną zależną od jednostki, która oceny dokonuje. Takie ujęcie wartości pozwala stwierdzić, że nie mają one uniwersalnego charakteru i zależą od indywidualnych ocen. Prawodawca w procesie tworzenia prawa czyni wartościami faktyczne bądź

⁷³ M. Kordela, *Aksjologia źródeł prawa*, RPEiS 2016, z. 2.

⁷⁴ L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2011, s. 40.

⁷⁵ K. Pałeczki, *Aksjologia prawa*, [w:] A. Kociołek-Pęksa, M. Stępień (red.), *Leksykon socjologii prawa*, Warszawa 2013, s. 2.

⁷⁶ A. Pacewicz, *O ewolucyjnym charakterze filozofii Platona*, [w:] A. Pacewicz, A. Olejarczyk, J. Jaskóła (red.), *Philosophiae Itinera*, Wrocław 2009, s. 383.

⁷⁷ K. Pałeczki, *op. cit.*, s. 2.

⁷⁸ B. Petrozolin-Skowrońska (red.), *Nowa encyklopedia powszechna PWN. Tom 6*, Warszawa 1997, s. 664.

⁷⁹ W. Tatarkiewicz, *Parerga*, Warszawa 1978, s. 60-73.

wyobrażone stany rzeczy, a nazwa tego stanu rzeczy staje się nazwą wartości⁸⁰. Należy wobec tego przyjąć, że wartością zasady legalizmu będzie więc legalizm.

Trzeba zatem jednoznacznie stwierdzić, że każdy system prawa oparty jest na określonym systemie wartości, które z kolei wynikają z preferencji prawodawcy. Należy podkreślić, że państwa demokratyczne opierają się na wielu wartościach (takich jak sprawiedliwość, rządy prawa, prawa człowieka⁸¹). Jedną z takich wartości, właściwą dla demokratycznych państw prawnych, jest postępowanie na podstawie i w granicach prawa wszystkich jego adresatów. Powszechne przestrzeganie prawa jest pożądanym stanem rzeczy, do którego dążą państwa, gdyż stanowi kluczową przesłankę gwarantującą zapewnienie bezpieczeństwa i porządku prawnego. Postępowanie zgodnie z prawem daje bowiem pewność jego przestrzegania, co z kolei znajduje przełożenie na bezpieczeństwo *in genere*. Tak rozumiany legalizm stanowi więc wartość prawną. Państwa demokratyczne, chcąc dać wyraz szczególnego znaczenia owej wartości, wprowadziły ją do porządku prawnego w formie zasady legalizmu. Zasadę legalizmu można więc ująć jako normatywny przejaw wartości w formie postępowania zgodnie z prawem i w jego granicach.

Przypisanie legalizmowi statusu wartości umożliwia podjęcie dalszych rozważań, wskazujących na inne wartości chronione zasadą legalizmu. Pierwszą wartością bez wątpienia jest wolność. Wolność rozumiana może być z jednej strony jako brak nieusprawiedliwionych zakazów, z drugiej strony zaś jako faktyczna możliwość wyboru działania⁸². Wolność jako idea ma charakter ogólny, a w doktrynie można spotkać się z opiniami wskazującymi na istnienie prawa do wolności⁸³. Bez względu jednak na sposób rozumienia wolność jest istotną wartością, stanowiącą podstawę do realizacji innych wartości⁸⁴. Kolejną wartość w społeczeństwie demokratycznym stanowią rządy prawa, rozumiane jako działanie organów państwa

⁸⁰ M. Kordela, *Aksjologia źródeł...*, s. 16.

⁸¹ K. Mizera, *Deficyt demokratyczny w Unii Europejskiej*, „Folia Iuridica Wratislaviensis” 2014, Vol. 3, No. 1, s. 94.

⁸² Z. Ziemiński, *Wartości konstytucyjne*, Warszawa 1993, s. 61.

⁸³ R. Dworkin, *Biorąc prawa na poważnie*, przekł. T. Kowalski, Warszawa 1998, s. 492. Istnieją natomiast „wolności szczegółowe”, odnoszące się do konkretnych aspektów funkcjonowania człowieka w społeczeństwie.

⁸⁴ A. Matysiak, *Wolność jako modus wartości*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2018, nr 349.

zgodnie z przepisami prawa⁸⁵, co znajduje wyraz także i w zasadzie legalizmu. Ograniczenie działania organów państwa do granic przewidzianych prawem daje gwarancję jednostce, że nie będzie ponosiła odpowiedzialności za czyny zgodne z prawem. Ostatnią wartością, którą należy rozpatrzeć z perspektywy zasady legalizmu, jest pewność prawa, którą zgodnie z wyrokiem TK z 14 czerwca 2000 r. można rozumieć jako „zespół cech przysługujących prawu, które zapewniają jednostce bezpieczeństwo prawne; umożliwiają jej decydowanie o swoim postępowaniu w oparciu o pełną znajomość przesłanek działania organów państwowych oraz konsekwencji prawnych, jakie jej działania mogą pociągnąć za sobą”⁸⁶. Jednostka ma więc zaufanie do systemu prawnego i czuje się bezpiecznie w przestrzeni prawnej, wiedząc, że może zaufać przepisom prawnym⁸⁷.

W oparciu o trzy powyższe wartości należy stwierdzić, że zasada legalizmu stanowi zasadę prawa sformułowaną celem urzeczywistnienia wartości leżących u jej podstaw. Zasada legalizmu oznacza normatywny przejaw ochrony wolności, praworządności i pewności prawa. Opiera się na zagwarantowaniu jednostce braku pociągnięcia do odpowiedzialności za czyny podejmowane w granicach prawa, które obowiązywało w momencie ich dokonania. Zasada legalizmu zapewnia także wyraźnie określoną karę oraz przyznaje kompetencje odpowiednim organom do ścigania czynów stanowiących naruszenie powszechnie obowiązujących norm. Tak rozumiana istota zasady legalizmu stanowi podstawę do prowadzenia dalszych rozważań poświęconych wyznaczeniu miejsca zasady legalizmu wśród zasad ogólnych prawa, zasad prawa międzynarodowego i zasad międzynarodowego prawa karnego.

4. DOKTRYNALNE POJMOWANIE ZASADY LEGALIZMU

Ogólna konstrukcja idei obowiązku postępowania w granicach prawa nie jest obca prawu międzynarodowemu⁸⁸. Ustalona – na podstawie dotychczasowych rozważań – definicja pojęcia zasady legalizmu daje asumpt do podjęcia badań nad sposobem definiowania pojęcia zasady legalizmu w doktrynie prawa

⁸⁵ W. Gromski, *Praworządność*, [w:] U. Kalina-Prasznica (red.), *Mała encyklopedia prawa*, Warszawa 2005, s. 432.

⁸⁶ Wyrok TK z dnia 14 czerwca 2000 r., P 3/00, OTK 2000, Nr 5, poz. 138.

⁸⁷ A. Zieliński, *Pewność prawa*, [w:] A. Wasilkowski (red.), *Jakość prawa*, Warszawa 1996, s. 43.

⁸⁸ K. W. Abbott, R. O. Keohane, A. Moravcsik, A.-M. Slaughter, D. Snidal, *The Concept of Legalization*, „International Organization” 2000, Vol. 54, No. 3, s. 401-419.

międzynarodowego, ze szczególnym uwzględnieniem przedstawicieli piśmiennictwa z zakresu międzynarodowego prawa karnego. Jest to kluczowe, ponieważ normy prawa międzynarodowego nie konstruują definicji legalnej analizowanego pojęcia, mimo że nim się posługują. Brak normatywnego wzorca dla definicji nie oznacza jednak, że zagadnienie legalizmu nie jest podnoszone w rozważaniach doktrynalnych poświęconych prawu międzynarodowemu. Analiza poglądów przedstawicieli doktryny pozwoli na wykazanie, czy doktrynalne ujęcie zasady legalizmu jest tożsame z leksykalnym jej pojmowaniem.

W prawie międzynarodowym termin „zasada legalizmu” (*principle of legality*) używany jest przede wszystkim w odniesieniu do aspektów penalizacji określonych typów czynów⁸⁹. Najczęściej terminem tym posługują się przedstawiciele międzynarodowego prawa karnego, sprowadzając jego rozumienie do konieczności penalizowania czynów zabronionych i określania kary w aktach normatywnych⁹⁰. Odpowiedzialność karna oraz kara przewidziana za popełnienie określonego typu czynu zabronionego powinna wynikać bezpośrednio z uprzedniego zakazu, zawartego w normach międzynarodowego prawa karnego. Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że zakaz podejmowania określonych działań bądź zaniechań powinien być możliwie jak najbardziej dookreślony i precyzyjny⁹¹. Takie ujęcie zasady legalizmu pociąga za sobą prawo każdego człowieka do wiedzy o tym, czy dany czyn stanowi przestępstwo i jakie prawne konsekwencje grożą za jego popełnienie⁹². Ten wąski sposób ujęcia zasady legalizmu, na gruncie międzynarodowego prawa karnego, pociąga za sobą obowiązek postępowania zgodnie z prawem i w jego granicach. Ujmowany jest w kontekście odpowiedzialności karnej za dokonane czyny, co odpowiada zakresowi regulacji międzynarodowego prawa karnego.

Doktryna międzynarodowego prawa karnego wypracowała także inne, szersze ujęcie zasady legalizmu, zgodnie z którym jej zakres realizowany jest przez zbiór zasad,

⁸⁹ D. Grădinaru, *The principle of legality*, [w:] S. Nasir (ed.), *Proceedings of the 11th International RAIS Conference on Social Sciences*, Washington 2018, s. 289-294; K. S. Gallant, *op. cit.*; J. L. Corsi, *An argument for strict legality in international criminal law*, „Georgetown Journal of International Law” 2018, Vol. 49, No. 4, s. 1321-1381.

⁹⁰ D. Grădinaru, *op. cit.*, s. 289 i nast.; T. Mariniello, *The „Nuremberg Clause” and Beyond: Legality Principle and Sources of International Criminal Law in the European Court’s Jurisprudence*, „Nordic Journal of International Law” 2013, No. 82, s. 222.

⁹¹ J. Nicholson, *Strengthening the Effectiveness of International Criminal Law through the Principle of Legality*, „International Criminal Law Review” 2017, Vol. 17, No. 4, s. 657.

⁹² T. Mariniello, *op. cit.*, s. 222.

choć ich katalog nie jest jednolicie postrzegany i ujmowany. Wśród nich wyróżnia następujące zasady⁹³:

1. *nullum crimen sine lege* – oznaczająca, że żaden czyn, który nie powinien być karany na mocy obowiązującego prawa w czasie popełnienia czynu, nie może być karany jako przestępstwo;
2. *nulla poena sine lege* – oznaczająca, że żaden czyn nie może być ukarany karą, która w czasie popełnienia czynu nie była dozwolona przez prawo;
3. żaden czyn nie może być ukarany przez sąd, który nie posiadał właściwej jurysdykcji w momencie jego popełnienia;
4. żaden czyn nie może być ukarany na podstawie innych dowodów niż te, które zaistniały bądź były użyte podczas popełnienia czynu;
5. interpretacji i stosowaniu prawa powinny przyświecać spójne zasady;
6. kara musi mieć charakter indywidualny. Nie można nakładać kary zbiorowej za popełnienie przestępstwa o charakterze indywidualnym;
7. wszystko, co nie jest zabronione przez prawo, jest dozwolone.

Zasadę legalizmu jako konglomerat zasad, który swym zakresem pojęciowym obejmuje inne zasady, ukazuje C. Kress. Wskazuje on, że zasada legalizmu w swym najszerszym znaczeniu obejmuje zasadę nieretroaktywności; zakaz stosowania analogii; zasadę pewności; zakaz stosowania nieskodyfikowanych (a więc niezapisanych bądź stworzonych przez sędziego) przepisów karnych. Zgodnie z tą koncepcją za czyn można zostać ukaranym tylko wtedy, gdy w momencie jego popełnienia czyn ten był przedmiotem ważnego, precyzyjnie określonego, spisanego prawa karnego, za który groziła wystarczająco pewna sankcja⁹⁴.

D. Grădinaru podkreśla natomiast, że zasada legalizmu sprowadza się do dwóch podstawowych zasad – *nullum crimen sine lege* i *nulla poena sine lege*. Autor podkreśla także, że prawo karne nie może być rozszerzająco interpretowane, np. przez analogię, a przestępstwo musi być jasno zdefiniowane przepisami prawa. Przy czym samo pojęcie prawa odnosi się zarówno do prawa pisanego, jak i prawa niepisanego. Zasada legalizmu obejmuje także zakaz wstecznego stosowania prawa⁹⁵.

⁹³ Tak szeroki sposób pojmowania zasady legalizmu prezentuje m.in.: K. S. Gallant, *op. cit.*, s. 11-12.

⁹⁴ C. Kress, *Nulla poena nullum crimen sine lege*, [w:] R. Wolfrum (ed.), *The Max Planck Encyclopedia of Public International Law. Volume VIII*, Oxford 2012, s. 890.

⁹⁵ D. Grădinaru, *op. cit.*, s. 289 i nast.

Podobnie zasadę legalizmu postrzega G. Werle, który wśród fundamentalnych zasad międzynarodowego prawa karnego wymienia, prócz domniemania niewinności i sprawiedliwego procesu, także zasadę legalizmu, którą określa jako *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*. Autor podkreśla jednak, że czyn zabroniony powinien zostać określony w możliwie jak najbardziej wiarygodny i dookreślony sposób w formie pisanej lub niepisanej przed popełnieniem przestępstwa. Stosowanie analogii jest zabronione. Zasada legalizmu rozciąga się także na sankcje, jednak w mniej restrykcyjny sposób niż w krajowych porządkach prawnych, gdyż nie wymaga osobnych kar dla każdego typu czynu zabronionego⁹⁶.

W doktrynie prawa międzynarodowego przyjęło się więc, że zasada legalizmu jest swoistym konglomeratem kilku podstawowych zasad odpowiedzialności karnej. Jej trzon stanowią zasady *nullum crimen sine lege* oraz *nulla poena sine lege*. Niektórzy autorzy dodatkowo wskazują na zakaz retroaktywności oraz zakaz stosowania analogii jako kolejne, szczególnie istotne elementy składowe zasady legalizmu. W doktrynie odnaleźć można jeszcze jedno pojęcie łączące powyższe zasady – *nullum crimen, nulla poena sine lege anteriori*. Zasada *nullum crimen, nulla poena sine lege anteriori* składa się z trzech zasad: *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* i *lex retro non agit*. Jest to zasada znana prawu międzynarodowemu, pojawiająca się w wielu umowach międzynarodowych, do których zaliczyć możemy m.in. Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r.⁹⁷ (dalej: MPPOiP), Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, sporządzoną w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r.⁹⁸ (dalej: EKPC), Konwencję o prawach dziecka, przyjętą przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r.⁹⁹ Jednak po raz pierwszy została ona ujęta w konstytucjach stanów Filadelfia i Wirginia w 1774 r. i stanowiła zakaz wydawania ustaw *ex post facto*¹⁰⁰.

Ujęcie zasady legalizmu jako konglomeratu zasad dotyczących odpowiedzialności jednostki za jej czyny wymaga przyjrzenia się tym zasadom. Treść

⁹⁶ G. Werle, *General principles of International Criminal Law*, [w:] A. Cassese (ed.), *The Oxford Companion to International Criminal Justice*, Oxford 2013, s. 55.

⁹⁷ Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167.

⁹⁸ Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284.

⁹⁹ Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526.

¹⁰⁰ A. Grześkowiak, *Nullum crimen, nulla poena sine lege anteriori*, [w:] R. Wieruszewski (red.), *Prawa człowieka. Model prawny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 505.

zasady *nullum crimen sine lege* sprowadzić można do sentencji „nie ma przestępstwa bez ustawy”. Stanowi ona jedną z najbardziej fundamentalnych zasad współczesnego prawa karnego w wielu systemach prawa krajowego. Jej źródła sięgają epoki oświecenia, w której wybitni myśliciele, jak J. Lock czy C. Beccaria, wygłaszali poglądy o tym, że państwo wskazuje obywatelom granice ich wolności¹⁰¹. Zasada *nullum crimen sine lege* wiąże się z czterema postulatami, wynikającymi wprost z jej interpretacji. Pierwszy z postulatów zawierający się w paremii *nullum crimen sine lege certa* stanowi postulat tworzenia typów czynów zabronionych w sposób jasny i dookreślony. Jest to postulat skierowany przede wszystkim do ustawodawcy, który w procesie tworzenia ustawy karnej powinien w taki sposób sformułować przepisy określające typy czynów zabronionych, aby odbiorca był w stanie przepis ten zrozumieć oraz go przestrzegać¹⁰². Kolejny – *nullum crimen sine lege stricta* – stanowi zakaz stosowania analogii na niekorzyść sprawcy. Podstawą odpowiedzialności karnej sprawcy nie może być podobieństwo do czynu stypizowanego w ustawie karnej¹⁰³. *Nullum crimen sine lege scripta* oznacza konieczność typizacji czynów zabronionych jedynie w drodze aktów prawnych o randze ustawy. Zgodnie z językową wykładnią tego postulatu źródłem prawa karnego nie może być ani akt niższej rangi, ani zwyczaj, ani też doktryna czy judykatura. Ustawę należy rozumieć jako pisany akt normatywny, mający ściśle określoną formę¹⁰⁴. W tym miejscu należy postawić pytanie, jak rozumiany będzie ten postulat w kontekście prawa międzynarodowego, a w szczególności w kontekście międzynarodowego prawa karnego, jeżeli pod uwagę weźmie się specyfikę źródeł prawa międzynarodowego. Odpowiedź na to pytanie zostanie przedstawiona w dalszej części rozważań prezentujących źródła międzynarodowego prawa karnego. Ostatni z postulatów – *nullum crimen sine lege praevia (lex retro non agit)* – oznacza, że czyn musi być zabroniony przez ustawę w momencie jego popełnienia. Późniejsza penalizacja typu czynu zabronionego jest

¹⁰¹ J. Kociubiński, *Zasada nullum crimen, nulla poena sine lege i jej ograniczenia w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] T. Kalisz (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego. Tom XXVIII*, Wrocław 2012, s. 271.

¹⁰² S. Tkacz, *Zasada nullum crimen sine lege jako źródło poszukiwania językowej granicy wykładni prawa karnego?*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2020, nr 2, s. 82.

¹⁰³ P. Kozłowska-Kalisz, *Artykuł 1*, [w:] M. Mozgawa (red.), *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, Warszawa 2023.

¹⁰⁴ A. Grześkowiak, *Nullum crimen...*, s. 506.

zakazana¹⁰⁵. Przyjęcie tej zasady stanowiło podstawę podjęcia dyskusji nad legalnością działania Międzynarodowego Trybunału Wojskowego (dalej: MTW), który powstał na podstawie Porozumienia pomiędzy Rządem Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, Rządem Stanów Zjednoczonych Ameryki, Rządem Tymczasowym Republiki Francuskiej i Rządem Socjalistycznych Republik Radzieckich w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej, podpisanego w Londynie dnia 8 sierpnia 1945 r.¹⁰⁶ (dalej: porozumienie londyńskie).

Podobne postulaty można przypisać zasadzie *nulla poena sine lege* – gwarantującej, że każda kara musi zostać określona w akcie prawnym o randze ustawy. Wątpliwości co do jej rozumienia w kontekście międzynarodowego prawa karnego są analogiczne jak w przypadku zasady *nullum crimen sine lege*. Pewność i dookreśloność kary przewidzianej za popełnienie typu czynu zabronionego także stanowi podstawę demokratycznego państwa prawnego i gwarantuje jednostkom pewność prawa.

Z przytoczonych powyżej ujęć można jednak wyodrębnić stałe, niezmiennie ich elementy. Zasady *nullum crimen* oraz *nulla poena sine lege* stanowią niewątpliwie trzon zasady legalizmu. Wymienione powyżej postulaty dwóch składowych zasad także poszerzają zakres zasady legalizmu, m.in. o zakaz stosowania analogii czy zakaz retroaktywności.

Zgodnie z powyższym zatem zasadę legalizmu w międzynarodowym prawie karnym można zdefiniować na dwa sposoby. Może być ona rozumiana *sensu stricto*, jako normatywny przejaw wartości, postępowania na podstawie i w granicach prawa, a tym samym pociągnięcia do odpowiedzialności karnej za działania podejmowane

¹⁰⁵ P. Kozłowska-Kalisz, *op. cit.*

¹⁰⁶ Dz.U. z 1947 r. Nr 63, poz. 367. Porozumienie stanowiło normatywny wyraz penalizacji zbrodni przeciwko pokojowi, zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości. Jednak do odpowiedzialności przed MTW stanęli zbrodniarze wojenni, którzy swoje czyny popełnili przed wprowadzeniem w życie porozumienia i ustanowieniem Karty MTW. Podczas procesu obrońcy oskarżonych podnosili zarzut, że w czasie ich działalności czyny określone w Karcie MTW nie stanowiły zbrodni, a MTW, orzekając na podstawie prawa ustanowionego następnie, narusza zasadę *nullum crimen sine lege praevia* (zob.: L. Gardocki, *Przestępstwa przeciwko pokojowi, ludzkości oraz przestępstwa wojenne*, [w:] L. Gardocki (red.), *System Prawa Karnego. Tom 8. Przestępstwa przeciwko państwu i dobrom zbiorowym*, Warszawa 2013, s. 14). Argumentacja ta nie przekonała jednak sędziów MTW. Brytyjski oskarżyciel, lord H. Shawcross, podkreślił w swojej przemowie, że nie można powoływać się na złamanie zasady *nullum crimen sine lege*, gdyż Karta MTW stanowi jedynie podstawę do pociągnięcia do odpowiedzialności za czyny już znane prawu pozytywnemu, wypełnia więc ona lukę w prawie międzynarodowym, gdyż wcześniej nie istniał organ odpowiedzialny za ściganie i osądzanie zbrodniarzy międzynarodowych (zob.: D. Iwan, *Zasada nullum crimen sine lege w prawie międzynarodowym*, [w:] I. Topa, M. Półtorak (red.), *Powszechny system ochrony praw człowieka: podsumowanie dekad*, Katowice 2018, s. 126-139).

niezgodnie z obowiązującymi normami międzynarodowego prawa karnego. Można też zdefiniować zasadę legalizmu *sensu largo* jako zbiorcze określenie dla zasad związanych z odpowiedzialnością jednostki, wśród których wyróżnić należy przede wszystkim zasady: *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege*, *lex retro non agit* oraz zakaz stosowania analogii. Tak szeroko ujmowana zasada legalizmu stanowić będzie w międzynarodowym prawie karnym podstawę do podjęcia dalszych rozważań określających jej charakter i funkcje, jakie ma do spełnienia w tym dziale prawa międzynarodowego.

Szeroko rozumiana zasada legalizmu pozwala także na umiejscowienie jej w innych działach prawa międzynarodowego, a w szczególności w międzynarodowym prawie praw człowieka, gdzie odniesienie do zasady legalizmu następuje przez zasadę *nullum crimen sine lege*. Określa ona, że nikt nie może być uznany za winnego popełnienia czynu, który według prawa wewnętrznego lub międzynarodowego nie stanowił czynu zabronionego w czasie jego popełnienia¹⁰⁷. Zasada ta rozumiana jest także jako wymóg dostatecznej określoności przestępstwa, a także konieczności wcześniejszego ukonstytuowania w czynie zabronionym pod groźbą kary¹⁰⁸. Zasada ta stanowi więc ochronę jednostek przed naruszaniem ich praw przez instytucje państwowe, zapewniając tym samym ochronę praw człowieka¹⁰⁹. Przez pryzmat praw człowieka postrzegana jest także jako wyraz prawa do bezpieczeństwa prawnego¹¹⁰.

Odniesienie do zasady legalizmu odnaleźć można także w międzynarodowym prawie humanitarnym w formie zasad *nullum crimen sine lege* i *lex retro non agit*. Konwencja Genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny, wchodząca w skład Konwencji Genewskich o ochronie ofiar wojny, podpisanych w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 r.¹¹¹ (dalej: Konwencje Genewskie) w art. 65 wprost wskazuje, że przepisy karne nie mogą działać wstecz. Jednostka może ponieść odpowiedzialność na

¹⁰⁷ Bezpośredni wyraz tej zasady odnaleźć można w art. 7 EKPC.

¹⁰⁸ A. Rychlewska, *The nullum crimen sine lege principle in the European Convention of Human Rights: The actual scope of guarantees*, „XXXVI Polish Yearbook of International Law” 2016, Vol. 36, s. 163-164.

¹⁰⁹ J. Kociubiński, *op. cit.*, s. 271.

¹¹⁰ A. Grześkowiak, *Wprowadzenie do nauki prawa karnego*, [w:] A. Grześkowiak, K. Wiak (red.), *Prawo karne*, Warszawa 2015, s. 25.

¹¹¹ Dz. U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171.

podstawie przepisów karnych ustanowionych podczas okupacji przez okupanta jedynie, gdy przepisy te weszły w życie przed dokonaniem czynu zabronionego¹¹².

Przeprowadzone rozważania i osadzenie sposobu rozumienia zasady legalizmu w różnych działach prawa międzynarodowego prowadzi do konieczności odniesienia się do wartości w kontekście aksjologii międzynarodowego porządku prawnego. Jak już wskazano, analiza znaczenia zasady legalizmu *in genere* nie będzie pełna bez jej osadzenia na fundamencie wartości.

Podkreślenia wymaga fakt, że katalog zasad właściwych prawu międzynarodowemu można wewnątrznie kategoryzować. Powstające, w wyniku fragmentacji prawa międzynarodowego, działy posiadają wewnętrzną swoistość, a co za tym idzie także określone katalogi wartości, właściwe tym konkretnym działom. Wartości oraz związane z nimi zasady właściwe dla odpowiedzialności indywidualnej jednostki będą kreowały dział prawa międzynarodowego, jakim jest międzynarodowe prawo karne. Będą miały także znaczenie, chociaż w mniejszym zakresie, dla działu, jakim jest międzynarodowe prawo praw człowieka. Znajdują także swój wyraz, jak zostało wskazane powyżej, w międzynarodowym prawie humanitarnym. Przenikanie zasad pomiędzy działami prawa międzynarodowego jest wyrazem wspólnej aksjologii, na której są zasadzone. Wartości, na których osadzone są zasady prawa międzynarodowego, są wspólne dla całego systemu i wywodzą się ze wspólnej myśli o tym, co ważne i co należy chronić. Różnice, które zachodzą w obrębie charakteru i funkcji, jakie określone zasady prawa międzynarodowego pełnią w odrębnych działach, wynikają wprost z charakteru i celu określonego działu prawa międzynarodowego.

Sumując, zasadę legalizmu na gruncie prawa międzynarodowego, ze szczególnym uwzględnieniem międzynarodowego prawa karnego, należy rozumieć jako normatywny przejaw wartości, jaką jest postępowanie zgodnie z prawem i w jego granicach, określonych przez prawo w momencie dokonania czynu zagrożonego karą. Wartościami chronionymi zasadą legalizmu są: zagwarantowanie jednostce wolności działania w granicach określonych prawem, zagwarantowanie pewności, że podejmowane przez nią w granicach prawa działania nie będą ścigane, a także zagwarantowanie bezpieczeństwa, iż w przypadku działań sprzecznych z prawem dokonywanych przez inne jednostki zostaną one za te działania pociągnięte do odpowiedzialności. Zasadę legalizmu współkształtują cztery zasady: *nullum crimen sine*

¹¹² J. Pictet (ed.), *The Geneva Conventions of 12 August 1949. Commentary*, Geneva 1958, s. 338-339.

lege, nulla poena sine lege, lex retro non agit oraz zakaz stosowania analogii. Jedynie tak szerokie ujęcie ujmuje całą istotę zasady legalizmu w kontekście międzynarodowego prawa karnego.

5. ZASADA LEGALIZMU I JEJ RELACJA DO ZASAD OGÓLNYCH PRAWA I ZASAD PRAWA MIĘDZYNARODOWEGO

5.1. POJĘCIE ZASAD OGÓLNYCH PRAWA ORAZ ZASAD PRAWA MIĘDZYNARODOWEGO

Charakter prawa międzynarodowego sprawia, że odnalezienie jednolitej koncepcji źródeł prawa nie jest prostym zadaniem, co w konsekwencji utrudnia wyznaczenie katalogu zasad funkcjonujących w tym systemie. Pojęcie zasad ogólnych prawa odnaleźć można w aktach prawa międzynarodowego, wśród których najistotniejszym jest Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości, gdzie w art. 38 ust. 1 wskazane zostały źródła prawa stosowane przy orzekaniu. Jednym z wymienionych w tym artykule źródeł są „zasady ogólne prawa, uznane przez narody cywilizowane”. Warto nadmienić, że powszechnie uznaje się, iż określenie „uznane przez narody cywilizowane” występuje już jako archaizm, związany z ówczesnym rozumieniem „cywilizacji”, do której wchodziły narody osadzone przede wszystkim w europejskim kręgu kulturowym¹¹³. Zasady ogólne prawa mają w prawie międzynarodowym charakter – w zależności od koncepcji – źródeł prawa bądź źródeł, na podstawie których MTS wydaje rozstrzygnięcia¹¹⁴. Jak zostało wykazane, społeczność międzynarodowa posługuje się określonym systemem wartości, które wyrażone są w zasadach prawa. Warto więc podjąć rozważania, czy rozumienie zasad ogólnych prawa jedynie przez pryzmat art. 38 ust. 1 lit. c Statutu MTS nie sprowadzi ich jedynie do kategorii źródeł prawa. Taki sposób rozumienia zasad prawa prowadzi do konstatacji, że zasady prawa należy postrzegać jedynie przez pryzmat ich stosowania. Ujęcie zasad prawa jedynie jako źródła norm w zdecydowany sposób pomniejsza ich

¹¹³ Od wielu lat w doktrynie kontrowersje budzi wyrażenie „narody cywilizowane”. Zostało ono wprowadzone do Statutu MTS poprzez bezpośrednie przeniesienie z art. 38 Statutu Stałego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej i jest pewnego rodzaju reliktem koncepcji charakterystycznej dla minionych okresów rozwoju prawa międzynarodowego, kiedy państwa i narody dzielone były na „cywilizowane” i „niecywilizowane”. Obecnie, kiedy nie stosuje się takiej kategoryzacji, właściwsze jest określenie „zasady ogólne prawa” i właśnie to wyrażenie będzie pojawiało się w dalszej części niniejszej dysertacji. Zob. także: W. Góralczyk, *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Warszawa 1998, s. 66-67; W. Czapliński, A. Wyrozumska, *Prawo międzynarodowe publiczne...*, s. 129-131.

¹¹⁴ Problematyka charakteru zasad ogólnych prawa zostanie przedstawiona szerzej w rozdziale II.

znaczenie w kreowaniu prawa. Pamiętać należy, że zasady powinny być traktowane jako normy o szczególnym charakterze, będące nośnikami wartości, które społeczność międzynarodowa uznaje za szczególnie ważne. Takie szerokie ujmowanie zasad nie przekłada się tylko na stosowanie prawa, ale także odgrywa duże znaczenie w procesie tworzenia prawa czy nawet powstawania całego systemu prawnego.

W pierwszej kolejności warto jednak postawić pytanie, czy zasady ogólne prawa, wymienione w art. 38 ust. 1 Statutu MTS, są tożsame z zasadami prawa międzynarodowego. Czy można postawić tezę, że zasady prawa międzynarodowego stanowią katalog odrębny od zasad ogólnych prawa? Czy, w końcu, zakresy katalogu zasad ogólnych prawa i zasad prawa międzynarodowego będą częściowo ze sobą korelować? Aby udzielić odpowiedzi na tak postawione pytania należy w pierwszej kolejności zdefiniować pojęcia zasad ogólnych prawa i zasad prawa międzynarodowego.

W prawie międzynarodowym termin „zasady prawa” występuje zarówno w języku prawnym, jak i języku prawniczym. Wyróżnienie zasad prawa w języku prawnym utrudnia, charakterystyczna dla prawa międzynarodowego, specyfika źródeł prawa międzynarodowego. Jak zostało wskazane, zasady ogólne prawa stanowią źródło prawa międzynarodowego zgodnie z art. 38 ust. 1 lit. c Statutu MTS, ale zasady prawa odnaleźć można także w umowach międzynarodowych, które również stanowią źródło prawa międzynarodowego. Pomimo bezpośredniego odniesienia w aktach prawa międzynarodowego brak jest legalnej definicji pojęcia zasad ogólnych prawa, co można uznać za zabieg celowy. Początków odwołania do zasad ogólnych należy poszukiwać w sentencjach arbitrażowych z XIX i XX w.¹¹⁵, ale dopiero działalność trybunałów haskich przypisała im szczególne miejsce w systemie prawa międzynarodowego¹¹⁶. W 1920 r. podczas dyskusji nad projektem art. 38 Statutu Stałego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej¹¹⁷ (dalej: STSM) w ramach prac Ligii Narodów unikano wskazania tych zasad, które pozwoliłyby określić ścisłą treść tego pojęcia. Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej w swojej praktyce także nie próbował zdefiniować tego pojęcia¹¹⁸.

¹¹⁵ W. Czapliński, A. Wyrozumska, *Prawo międzynarodowe publiczne*..., s. 129.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 130.

¹¹⁷ Dz. U. z 1923 r. Nr 106, poz. 839.

¹¹⁸ A. Klafkowski, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 1966, s. 35.

Wobec braku definicji legalnej odwołać się należy do definicji proponowanych przez przedstawicieli doktryny. Pojęcie zasady prawa zostało zdefiniowane we wcześniejszych częściach niniejszego rozdziału. Czym więc są zasady prawa dodatkowo dookreślone przymiotnikiem „ogólne”? Zgodnie z definicją słownikową „ogólny” oznaczać może coś co: 1) dotyczy ogółu; jest powszechne i publiczne; 2) obejmuje całość i nie ma charakteru szczegółowego; 3) powstało z części składowych, jest łączne, zbiorowe, wspólne¹¹⁹. Można więc przyjąć, że właściwą definicją terminu „ogólne”, a odnoszącą się do zasad prawa, będzie pierwsze ze wskazanych znaczeń. Zasady prawa, mające ogólny charakter, stanowić będą taki zbiór zasad, który właściwy dla wszystkich, jest powszechny. Przez zasady ogólne prawa należy więc rozumieć normatywny przejaw wartości uznanych przez daną społeczność, lecz takich wartości, które mają ogólny, powszechny charakter, właściwy dla wszystkich. Warto w tym miejscu postawić pytanie, które spośród zasad prawa cechują się przymiotem ogólności. Zgodnie z poglądami przedstawicieli części doktryny zasady ogólne prawa są zasadami właściwymi dla rozumowania prawniczego¹²⁰. Niektóre z tych zasad zostały sformułowane już w prawie rzymskim, a wymiana myśli prawniczej sprawiła, że są wspólne dla wielu porządków prawnych. Mowa tu w szczególności o takich zasadach jak *lex specialis derogat legi generali*, *nemo plus iuris in alium transferre potest quam ipse habet*, *ne bis in idem*. Zasady ogólne prawa nie są skatalogowane w prawie pozytywnym, wydaje się również, że nie ma potrzeby tworzenia takiego katalogu. Zasady te bowiem w samym swoim charakterze mają uniwersalny charakter i stanowią podstawę rozumowania prawniczego w tak wielu systemach prawnych, że nie istnieje potrzeba dodatkowego ich normowania w prawie międzynarodowym w postaci norm prawa pozytywnego. Podkreślenia wymaga zależność, że są to zasady uniwersalne dla rozumowania prawniczego, co sprawia, iż wchodzi w skład większości systemów prawnych na świecie, nie są więc zależne od ich powszechnego uznania. Fakt nieuznawania jakiejś zasady w określonym systemie prawnym nie będzie negował uznania jej za zasadę ogólną prawa, jeśli stanowi zasadę właściwą do większości państw. Istnienie zasad ogólnych prawa, jako odrębnej od umów międzynarodowych i zwyczaju międzynarodowego podstawy wyrokowania, miało zapobiec możliwości

¹¹⁹ M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego. Tom II*, Warszawa 1979, s. 494.

¹²⁰ Podobne zdanie przedstawia W. Góralczyk, *op. cit.*, s. 61; czy J. Barcik, T. Srogosz, *op. cit.*, s. 29-30; L. Ehrlich, *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 1958, s. 24.

powstania luk, które mogłyby doprowadzić do sytuacji, że wobec braku norm umownych i zwyczajowych nie można rozstrzygnąć sporu¹²¹.

Zaprezentowane powyżej ujęcie zasad prawa nie jest jedyne. Istnieją poglądy, zgodnie z którymi zasadami ogólnymi są zasady prawa wewnętrznego wspólne dla wielu państw i cieszące się ogólnym uznaniem¹²². W przypadku takiej interpretacji zasad ogólnych prawa źródłem tych zasad będzie nie przenikająca się myśl prawnicza, a podobne do siebie, wewnętrzne rozwiązania systemowe, właściwe dla wielu systemów prawnych. Przeniesienie tych zasad na poziom ponadnarodowy ma zawsze charakter zwyczajowy, nie stanowią one bowiem przedmiotu kodyfikacji prawnomiędzynarodowej. O powstaniu czy o mocy wiążącej ogólnej zasady prawa decyduje powszechne uznanie przez społeczność międzynarodową oraz przekonanie o jej normatywnym charakterze, co właściwe jest dla norm o charakterze zwyczajowym¹²³.

Można spotkać się także z innym stanowiskiem, zgodnie z którym zasady prawa stanowić będą normy prawne o charakterze nadrzędnym, ogólnym w systemie lub dziale prawa. Taka nadrzędność będzie powodowała konieczność wzajemnych relacji pomiędzy zasadami prawa a normami podrzędnymi, które będą musiały być zgodne z owymi zasadami. Zgodnie z poglądami przedstawianymi przez J. Barcika oraz T. Srogosza zasady prawa są dyrektywami wskazującymi kierunek stanowienia prawa. Doniosłą rolę pełnią także przy stosowaniu norm prawnych, a w tym w wykładni, wypełnianiu luk w prawie oraz rozwiązywaniu kolizji norm prawnych¹²⁴. W piśmiennictwie często można spotkać się z uzupełnieniem terminu „zasada prawa” poprzez dodanie wyrażenia „naczelna” bądź „podstawowa”. Taki zabieg stosowany jest w celu podkreślenia roli tych norm, które są najważniejsze i podstawowe dla funkcjonowania całego systemu prawnego. Ciężko natomiast jest wyróżnić wśród całego katalogu zasad prawa te zasady, które mają większe znaczenie. Nie ma potrzeby wprowadzania kolejnej hierarchizacji wśród norm, które i tak zostały w tej hierarchii umieszczone wyżej, ze względu na swoją doniosłą rolę.

¹²¹ W. Góralczyk, *op. cit.*, s. 66-67.

¹²² R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2004, s. 109.

¹²³ J. Sozański, *Powstawanie i charakter ogólnych zasad prawa oraz ich rola w prawie międzynarodowym publicznym (z uwzględnieniem prawa wspólnotowego). Uwagi wprowadzające do analizy zagadnienia*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2005, t. XV, nr 1, s. 146.

¹²⁴ J. Barcik, T. Srogosz, *op. cit.*, s. 29-30.

Koncepcję dotyczącą zasad ogólnych prawa i ich odrębności od innych źródeł prawa zaprezentował S. E. Nahlik, który wywodził, że skoro Statut MTS wskazuje w art. 38 ust. 1 odmienne źródła prawa, to wyinterpretować należy ich odrębność. Zasady ogólne prawa są więc odrębnym źródłem prawa od prawa umownego. Tym bardziej że art. 38 ust. 1 lit. d wskazują na elementy pomocnicze przy ustalaniu norm prawnych. A *contrario* należy więc uznać, że zasady prawa nie mają pomocniczego charakteru¹²⁵.

Podobne stanowisko prezentował W. Góralczyk, wskazując, że wyodrębnienie zasad prawa międzynarodowego od zasad ogólnych prawa jest niezbędne. Zasady ogólne występują bowiem i w umowach międzynarodowych i w zwyczaju międzynarodowym. Wyróżnianie więc w art. 38 ust. 1 lit. c Statutu MTS odrębnej kategorii nie wносиłoby niczego nowego. Autor wskazywał, że przez zasady ogólne prawa należy rozumieć zasady wspólne dla wszystkich systemów prawnych, a więc zarówno systemów prawa wewnętrznego, jak i systemów prawa międzynarodowego, jednak zasady muszą być powszechnie uznawane. Przez powszechność uznawania należy rozumieć odbicie tych zasad w krajowych systemach prawnych oraz w praktyce wszystkich państw¹²⁶.

Inną funkcję zasadom prawa przyznał A. Klafkowski, który podkreślał źródłowy charakter zasad ogólnych prawa, lecz sprowadzał je do funkcji pomocniczej, prowadzącej do uzupełnienia i wzbogacenia praktyki prawnej, w tym także pod kątem reguł wykładni. Tym samym wskazywał, że nie stanowią one źródła prawa o charakterze podstawowym (normatywnym), ze względu na problem w ich ustaleniu czy określeniu jednolitego katalogu¹²⁷.

Inną koncepcję zaprezentował L. Antonowicz, wskazując, że zasady ogólne prawa nie powinny być traktowane jako źródło prawa, ze względu na swój elementarny charakter. Powinny być traktowane jako część prawa międzynarodowego, na którą można się powołać w razie braku uregulowań traktatowych czy zwyczajowych¹²⁸.

W. Czapliński i A. Wyrozumska podkreślają, że wiele zasad ogólnych zostało zarówno skodyfikowanych w umowach międzynarodowych, jak i funkcjonuje w postaci zwyczaju międzynarodowego. Umiejscowienie zasad ogólnych prawa w hierarchii

¹²⁵ S. E. Nahlik, *Wstęp do nauki prawa międzynarodowego*, Warszawa 1967, s. 373.

¹²⁶ W. Góralczyk, *op. cit.*, s. 66-67.

¹²⁷ A. Klafkowski, *op. cit.*, s. 35.

¹²⁸ L. Antonowicz, *Podręcznik prawa międzynarodowego*, Warszawa 2006, s. 32.

źródeł prawa nie jest przypadkowe i stanowi przejaw logicznej konsekwencji roli, jaką zasady prawa pełnią. Znajdują się bowiem po umowach międzynarodowych i zwyczaju międzynarodowym, jednak nie pełnią funkcji pomocniczej. Zasady prawa miały pomóc sędziom w rozstrzygnięciu sporu międzypaństwowego, gdy niemożliwe będzie oparcie rozstrzygnięcia jedynie na normach traktatowych czy zwyczaju międzynarodowym. Aby uniknąć ryzyka stanowienia prawa przez sędziów, ograniczono możliwość stosowania zasad ogólnych do zasad „uznanych przez narody cywilizowane”. Chodzi więc o takie zasady, które wywodzą się z krajowych porządków prawnych, z tym zastrzeżeniem, że ich charakter musi pozwolić na transponowanie ich na poziom ponadnarodowy. Można także włączyć w ten katalog takie zasady, które wywodzą się z prawa międzynarodowego¹²⁹.

Problematyka zasad ogólnych prawa dostrzegana jest także w zagranicznej nauce prawa międzynarodowego, w której spotkać można takie określenia jak: „*general principles of law*”¹³⁰, „*core principles of international law*”¹³¹, „*generally accepted principles of international law*”¹³². Terminy te są zbliżone do siebie znaczeniowo, niekiedy używane są jako synonimy.

A. Cassese wskazuje, że zasady ogólne prawa mają charakter jedynie pomocniczy i służą przede wszystkim ustalaniu istnienia lub pomocy w wykładni innych źródeł prawa. Dokonuje więc zrównania zasad ogólnych z doktryną i judykaturą¹³³.

Jak zauważa M. Shaw, w każdym systemie prawnym może zaistnieć sytuacja, w której sąd przystąpi do rozstrzygania, nie uświadamiając sobie braku prawa regulującego dane zagadnienie. Sędzia może więc wyprowadzić normę na podstawie analogii do istniejących norm albo z ogólnych zasad funkcjonujących w danym systemie prawnym. Analogiczna sytuacja może mieć miejsce w systemie prawa międzynarodowego, co ze względu na szczególny charakter tego prawa, wynikający ze sposobu konstruowania norm prawnych, może mieć miejsce. Zasady ogólne prawa mają

¹²⁹ W. Czapliński, A. Wyrozumska, *Prawo międzynarodowe publiczne...*, s. 129-131.

¹³⁰ Zob.: R. B. Schlesinger, *Research on the General Principles of Law Recognized by Civilized Nations*, „*American Journal of International Law*” 1957, Vol. 51, No. 4, s. 734-753.

¹³¹ Zob.: A. de Zayas, *Building a Just World Order*, Atlanta 2021, s. 7.

¹³² Zob. L. B. Sohn, „*Generally Accepted*” *International Rules*, „*Washington Law Review*” 1986, Vol. 61, No. 3, s. 1073-1080.

¹³³ A. Cassese, *International law*, Oxford 2005, s. 188 i nast.

za zadanie uzupełniać luki, które powstają w prawie międzynarodowym, ze względu na brak systemowej legislacji¹³⁴.

H. Mosler wskazuje, że zasady ogólne to zasady powszechnie uznawane za prawo w stosunkach międzynarodowych, przymiotnik „ogólny” nie odnosi się więc do wielu porządków prawnych, tak jak to ma miejsce w przypadku prawa krajowego, ale wskazuje na zasady, które są powszechnie stosowane we wszystkich przypadkach tego samego rodzaju, a które pojawiają się w prawie międzynarodowym¹³⁵. Autor podkreśla międzynarodowy charakter zasad ogólnych prawa. Dodatkowo grupuje je w cztery nadrzędne kategorie.

Pierwsza kategoria wyróżnia zasady ogólne powszechnie uznane w prawie krajowym. Są to zasady ogólne prawa przestrzegane przez różne narody i mające swoje korzenie w koncepcji *ius gentium*. *Ius gentium* zawiera wiele zasad, które nadają się do stosowania zarówno pomiędzy jednostkami, jak i zorganizowanymi podmiotami. Jednak należy pamiętać, że zasady powszechnie uznawane w systemach krajowych pomimo swej pozornej tożsamości różnić się będą albo szczegółami skonkretyzowanymi przez ustawodawcę, albo utrwaloną praktyką stosowania. Na zasady powszechnie uznane w prawie krajowym, a transponowane na poziom ponadnarodowy należy zawsze patrzeć przez pryzmat charakteru prawa międzynarodowego. Do zasad tych możemy zaliczyć zasady ponoszenia odpowiedzialności za wyrządzone szkody, ochrony własności, odpowiedzialność deliktową.

Drugą kategorią są zasady ogólne stosunków międzynarodowych. Do tej kategorii wejść zasady, które wynikają z powszechnej akceptacji w stosunkach międzynarodowych. Określenie ich natury wydaje się niejednoznaczne – ciężko bowiem ustalić, czy chodzi tu o zasady uznane przez wszystkie narody, czy też o zasady wykształcone w prawie międzynarodowym. Do zasad tych możemy zaliczyć m.in. zasady wynikające ze szczególnych cech międzynarodowej społeczności prawnej (np. dotyczące suwerennego immunitetu państw czy istnienie suwerennych i równych państw), ogólnie przyjęte zasady (np. zasada swobody komunikacji morskiej, zasady stosunków dyplomatycznych, zasady dotyczące działań morskich czy lądowych).

¹³⁴ M. N. Shaw, *Prawo międzynarodowe*, przekł. J. J. Gojło et al., Warszawa 2006, s. 89-90.

¹³⁵ H. Mosler, *General principles of law*, [w:] R. Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of public international law*, Amsterdam–Lausanne–New York–Oxford–Shannon–Tokyo 1995, s. 511-512.

Trzecią kategorię stanowić będą zasady ogólne mające zastosowanie do wszystkich rodzajów stosunków prawnych. Ta grupa jest niejako zbieżna z zasadami ogólnymi uznanymi w prawie krajowym, a ściśle ich odseparowanie nie jest możliwe. Są to zasady regulujące zachowanie określonych relacji pomiędzy podmiotami w dowolnym systemie prawa. Ich źródłem natomiast nie jest prawo prywatne, tak jak ma to miejsce w przypadku zasad ogólnych powszechnie uznanych w prawie krajowym. Przykładami tych zasad są m.in.: *pacta sunt servanda*, zasada dobrej wiary, zasada równości, *estoppel*, zasady związane z poszanowaniem praw człowieka.

Ostatnią kategorię stanowią zasady logiki prawniczej. Jest to grupa zasad o nieco innym charakterze niż zasady wskazane powyżej. Adresatami tych zasad nie są jednostki czy organy państwa. Zasady te wspomagają jedynie rozumowanie prawnicze. Należą do nich m.in. *lex specialis derogat legi generali*, *lex posterior derogat legi priori*, *expressio unius est exclusion alterius*¹³⁶.

Jak więc można zaobserwować, pojęcie zasad ogólnych prawa budzi w doktrynie prawniczej wiele kontrowersji. Trudności sprawia nie tylko sama próba definiowania pojęcia zasad ogólnych, ale także określenie ich charakteru w systemie prawa międzynarodowego i statusu w hierarchii źródeł. Niektórzy autorzy podkreślają samodzielność funkcjonowania zasad ogólnych w systemie prawa międzynarodowego, inni natomiast przypisują im subsydiarny charakter. Należy jednak zdecydowanie stwierdzić, że zasady ogólne prawa stanowią samodzielne źródło prawa, które znajduje zastosowanie wtedy, gdy nie można odnaleźć norm w prawie umownym i prawie zwyczajowym. Wyodrębnienie zasad ogólnych wspólnych dla wszystkich państw należących do społeczności międzynarodowej pozwala na ochronę wartości wspólnych dla członków społeczności międzynarodowej. Przyznanie zasadom ogólnym pomocniczego charakteru prowadzi do przyznania im podrzędności w stosunku do norm zawartych w umowach czy wyodrębnionych z prawa zwyczajowego, co niejako klóci się z koncepcją zasad prawa jako norm o szczególnym charakterze.

Nie można natomiast utożsamiać zasad ogólnych, w szczególności tych określonych w art. 38 ust. 1 lit. c Statutu MTS, z zasadami prawa międzynarodowego. Przemawia za tym kilka argumentów. Pierwszym z nich jest prezentowana powyżej definicja wyrażenia „ogólne”, która nie jest synonimem wyrażenia „podstawowe”. Nie można przez dwa odmienne wyrażenia definiować tego samego katalogu zasad.

¹³⁶ *Ibidem*, s. 512-525.

Ponadto zasady ogólne prawa, z archaicznym już dodatkiem „uznane przez narody cywilizowane”, zostały zhierarchizowane w katalogu źródeł prawa międzynarodowego po umowach międzynarodowych i zwyczaju międzynarodowym, pełniąc tym samym nadrzędną funkcję w stosunku do innych norm. Konstruując katalog źródeł w Statucie MTS przy ogólnych zasadach prawa pominięto także przymiotnik „międzynarodowe”, co sugeruje, że chodzi o wszystkie zasady prawa, zarówno te na poziomie międzynarodowym, jak i zasady prawa wspólne krajowym porządkom prawnym¹³⁷. Zauważyć należy, że w punktach odnoszących się do umów oraz zwyczaju przymiotnik „międzynarodowy” występuje. Zasady ogólne prawa nie są więc tożsame z zasadami prawa międzynarodowego, nie są także tożsame z zasadami ogólnymi prawa międzynarodowego. Czym więc są zasady prawa międzynarodowego?

Pomocne dla rozstrzygnięcia zarysowanego problemu będą postanowienia KNZ oraz rezolucje Zgromadzenia Ogólnego ONZ, a w szczególności Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z dnia 18 grudnia 1962 r. o uwzględnieniu zasad prawa międzynarodowego dotyczących współpracy pomiędzy państwami¹³⁸ oraz Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z dnia 24 października 1970 r. – Deklaracja zasad prawa międzynarodowego dotyczących przyjaznych stosunków i współdziałania państw zgodnie z KNZ¹³⁹. Akty te bowiem mają charakter powszechny i zostały przyjęte przez znaczną część społeczności międzynarodowej, co świadczy o ich uniwersalnym charakterze. Wymaga podkreślenia, że nie przedstawiają one zasad ogólnych prawa, tylko zasady prawa międzynarodowego, a szczegółowiej – zasady odnoszące się do współdziałania państw i współpracy w dziedzinie rozwoju prawa międzynarodowego. Do zasad prawa międzynarodowego zgodnie z tymi aktami należeć będą: pokojowe załatwianie sporów międzynarodowych, wyrzeczenie się siły, poszanowanie integralności terytorialnej państw oraz nienaruszalności granic, nieingerencja w sprawy wewnętrzne i zewnętrzne państwa, współdziałanie państw zgodnie z KNZ,

¹³⁷ J. Barcik, T. Srogosz, *op. cit.*, s. 84-85.

¹³⁸ UN General Assembly Resolution, Consideration of Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations, z dnia 18 grudnia 1962 r. (A/RES/1815(XVII)).

¹³⁹ UN General Assembly Resolution, Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations, z dnia 24 października 1970 r. (A/RES/2625(XXV)).

równouprawnienie i samostanowienie narodów, suwerenna równość państw, poszanowanie praw człowieka i podstawowych wolności¹⁴⁰.

Interpretując wskazany w rezolucjach Zgromadzenia Ogólnego ONZ katalog zasad prawa międzynarodowego, wskazać można na wspólną cechę wymienionych zasad. Odnoszą się one bowiem do stosunków o charakterze międzynarodowym i dotyczą przede wszystkim relacji występujących pomiędzy podmiotami prawa międzynarodowego. W nauce prawa międzynarodowego odnaleźć można różne definicje pojęcia zasad prawa międzynarodowego. J. Gilas przedstawia zasady prawa międzynarodowego jako „reguły postępowania o charakterze przewodnim w odniesieniu do zakresu stosunków międzynarodowych, których dotyczą”¹⁴¹, jednocześnie zasady te nie są podrzędne w stosunku do żadnej innej reguły, która dotyczy tego samego zakresu¹⁴².

Katalog zasad prawa międzynarodowego jest katalogiem otwartym, może poszerzać się wraz z wyodrębnianiem się nowych działów prawa. Zostały one przyjęte przez społeczność międzynarodową, a więc są wyrażane wprost w źródłach prawa międzynarodowego. Powstaje jednak pytanie, czy muszą one przyjąć postać norm prawa pozytywnego. Zasady prawa międzynarodowego często odnajdują swoje odzwierciedlenie w traktatach lub zwyczaju międzynarodowym, tylko w taki sposób społeczność międzynarodowa daje wyraz normom, którym będzie dawała posłuch. Spośród tych norm za zasady zostaną uznane te, które stanowić będą normatywny wyraz ochrony najważniejszych wartości prawa międzynarodowego. Zasady prawa międzynarodowego nie muszą mieć więc charakteru norm prawa stanowionego, mogą wynikać ze zwyczaju międzynarodowego.

Podsumowując, wyróżnić można dwie kategorie zasad prawa w systemie prawa międzynarodowego. Są to:

1. zasady ogólne prawa (w Statucie MTS wymienione jako „zasady ogólne uznane przez narody cywilizowane”) – podstawowe zasady prawa narodów, ukonstytuowane aksjologicznie i stanowiące nośnik wartości uznanych w społeczności międzynarodowej za wartości nadrzędne. Są to przede wszystkim zasady wyinterpretowane z krajowych porządków prawnych, ale także zasady

¹⁴⁰ *Ibidem*.

¹⁴¹ J. Gilas, *Prawo międzynarodowe*, Toruń 1995, s. 107.

¹⁴² *Ibidem*.

właściwe dla stosunków pomiędzy państwami czy w ogólności do stosunków prawnych;

2. zasady prawa międzynarodowego – normy szczególnego rodzaju, o podstawowym charakterze dla poszczególnych działów prawa międzynarodowego, znajdujące swoje odzwierciedlenie w traktach czy też zwyczaju.

Obie kategorie zasad spełniają różne role w systemie prawa międzynarodowego. Występują zarówno w momencie jego tworzenia, jak i stosowania. Są to dwie odrębne kategorie, których desygnaty niekiedy bywają ze sobą zbieżne. Zasady prawa międzynarodowego, pomimo swojego szczególnego charakteru, warunkowanego szczególnym charakterem systemu prawa międzynarodowego, oparte są na aksjologii państw – członków społeczności międzynarodowej. Trudno bowiem oczekiwać od państwa, aby popierało różne systemy wartości w stosunku do prawa wewnętrznego, kreowanego dla własnych obywateli i prawa międzynarodowego, wyznaczającego relacje z innymi państwami czy podmiotami prawa międzynarodowego. Jednak jakie miejsce wśród zasad prawa zajmuje zasada legalizmu? Aby odpowiedzieć na to pytanie, należy w pierwszej kolejności rozpatrzyć problematykę odpowiedzialności jednostki w międzynarodowym prawie karnym w kontekście zasad prawa międzynarodowego.

5.2. ZASADY OGÓLNE PRAWA I ZASADY PRAWA MIĘDZYNARODOWEGO W KONTEKŚCIE INDYWIDUALNEJ ODPOWIEDZIALNOŚCI KARNEJ JEDNOSTKI

Odpowiedzialność prawnomiędzynarodowa jednostek z powodu naruszenia prawa międzynarodowego od lat stanowi przedmiot ożywionej debaty naukowej. Choć prawo międzynarodowe kojarzy się przede wszystkim z odpowiedzialnością państw, to naruszenia norm prawnomiędzynarodowych, a w szczególności norm peremptoryjnych, wymusiły pociąganie do odpowiedzialności także jednostki. W społeczności międzynarodowej poważne naruszenia podstawowych wartości chronionych tym prawem nie mogły pozostać bez echa. Indywidualna odpowiedzialność jednostek na gruncie prawa międzynarodowego stała się także przyczynkiem do wyodrębnienia oddzielnej gałęzi prawa międzynarodowego, jaką jest międzynarodowe prawo karne.

Pierwszych przykładów pociągnięcia do odpowiedzialności jednostek za dokonanie zbrodni wojennych doszukać się można już w XV w. W 1474 r. sir P. von Hagenbach został oskarżony za okrucieństwa popełnione podczas służby u księcia Burgundii. P. von Hagenbach, sprawując w latach 1469-1474 stanowisko gubernatora

Alzacji, dokonał wielu morderstw i gwałtów, co w ostateczności doprowadziło do postawienia go przed 28-osobowym sądem *ad hoc*¹⁴³. To pierwsze w historii pociągnięcie do odpowiedzialności osoby fizycznej stało się dla prawa międzynarodowego momentem przełomowym. Pomimo że na wykształcenie współczesnej idei międzynarodowego prawa karnego trzeba było czekać niespełna 500 lat, to właśnie ten proces dał asumpt do rozważań nad możliwością pociągnięcia do odpowiedzialności także osoby fizycznej na podstawie prawa międzynarodowego.

Innym historycznym przykładem, ważnym dla kształtowania się karnej odpowiedzialności jednostek, są konsekwencje I wojny światowej. Podczas konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. powołano specjalną komisję, która miała przedstawić katalog zbrodni wojennych, stanowiących pogwałcenie norm, które przewidywała Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej, podpisana w Hadze dnia 18 października 1907 r.¹⁴⁴ Komisja wystąpiła także z propozycją utworzenia specjalnego trybunału do osądzania sprawców zbrodni wojennych, co jednak nie spotkało się z akceptacją. Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 r.¹⁴⁵ (dalej: traktat wersalski) przewidywał pociągnięcie do odpowiedzialności cesarza niemieckiego Wilhelma II oraz wydanie przyszłemu trybunałowi 900 osób podejrzanych o popełnienie zbrodni wojennych. Jednak żadne z powyższych postanowień nie zostało zrealizowane. Wydaniu cesarza niemieckiego sprzeciwił się rząd holenderski, a ekstradycja 900 zbrodniarzy wojennych spotkała się ze sprzeciwem. W ostateczności wydano zgodę, aby zostali oni pociągnięci do odpowiedzialności przed sądami niemieckimi. Przed Sądem Najwyższym w Lipsku stanęło 13 osób, z czego 6 skazano na karę pozbawienia wolności, nieprzekraczającą 4 lat, a pozostałe osoby uniewinniono bądź umorzono postępowania¹⁴⁶. Ten antyprzykład pociągnięcia do odpowiedzialności sprawców zbrodni wojennych również stanowi ważną lekcję dla kształtowania zasad międzynarodowej odpowiedzialności karnej jednostki.

¹⁴³ G. S. Gordon, *The trial of Peter von Hagenbach: Reconciling History, Historiography, and International Criminal Law*, [w:] K. Heller, G. Simpson (eds.), *The Hidden Histories of War Crimes Trials*, Oxford 2013, s. 13-49.

¹⁴⁴ Dz. U. z 1927 r. Nr 21, poz. 161.

¹⁴⁵ Dz. U. z 1920 r. Nr 35, poz. 200.

¹⁴⁶ J. Nowakowska-Małusecka, *Odpowiedzialność karna jednostek za zbrodnie popełnione w byłej Jugosławii i w Rwandzie*, Katowice 2000, s. 17.

Mierząc się z konsekwencjami braków w zakresie odpowiedzialności karnej jednostek, społeczność międzynarodowa podjęła działania mające na celu uregulowanie czynów stanowiących naruszenie zasad i wartości wypracowanych prawem międzynarodowym. Próbę takiej kodyfikacji podjęto w Traktacie pokojowym z Turcją, podpisanym w Lozannie dnia 24 lipca 1923 r.¹⁴⁷, ale przede wszystkim w Konwencji Genewskiej dotyczącej traktowania jeńców wojennych, podpisanej w Genewie dnia 27 lipca 1929 r.¹⁴⁸ oraz Konwencji Genewskiej o polepszeniu losu chorych i rannych w armjach czynnych, podpisanej w Genewie dnia 27 lipca 1929 r.¹⁴⁹ W obydwu Konwencjach przewidziano sankcje karne za czyny sprzeczne z ich postanowieniami. Przy czym warto podkreślić, że sankcje nie zostały przewidziane w Konwencjach, a jedynie zobowiązano Wysokie Układające się Strony do wprowadzenia postanowień Konwencji w krajowych porządkach prawnych. Takie rozwiązanie, choć stanowi krok naprzód w regulacji odpowiedzialności karnej jednostki na podstawie prawa międzynarodowego, znów przenosi ciężar regulacji na prawo krajowe, nie dając gwarancji jego wykonalności.

Przełomowym momentem w kształtowaniu odpowiedzialności karnej jednostki była II wojna światowa i konsekwencje, które za sobą niosła. Już 17 kwietnia 1940 r. w Londynie Rządy Wielkiej Brytanii, Polski i Francji poinformowały społeczność międzynarodową o zbrodniach dokonywanych przez Niemców, wyrażając jednocześnie opinię o konieczności ścigania sprawców owych zbrodni¹⁵⁰. Stanowiska o konieczności pociągnięcia do odpowiedzialności sprawców zbrodni wojennych pojawiały się podczas trwania wojny wielokrotnie¹⁵¹. W 1943 r. 17 państw działających z ramienia Narodów

¹⁴⁷ League of Nations Treaty Series 1924, Vol. XXVIII, No. 701.

¹⁴⁸ Dz. U. z 1932 r. Nr 103, poz. 866.

¹⁴⁹ Dz.U. z 1932 r. Nr 103, poz. 864.

¹⁵⁰ J. Nowakowska-Małusecka, *Odpowiedzialność karna jednostek...*, s. 18.

¹⁵¹ Dnia 25 października 1940 r. prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki F. Roosevelt wydał oświadczenie, w którym potępił sprawców zbrodni wojennych. Do oświadczenia tego w grudniu tego samego roku przyłączył się także premier Wielkiej Brytanii W. Churchill, obiecując, że za dokonane zbrodnie będzie odpowiednia „zapłata”. Zob.: B. Grzełowski, *Niedoceniona Komisja Narodów Zjednoczonych*, „Themis Polska Nova” 2015, nr 2, s. 94. Zorganizowana 13 stycznia 1942 r. Konferencja *Inter-Allied Conference on Punishment of War Crimes*, w której udział wzięli przedstawiciele Belgii, Czechosłowacji, Francji, Grecji, Luksemburga, Holandii, Norwegii i Jugosławii, a której przewodniczył premier W. Sikorski, zakończyła się deklaracją, że sygnatariusze dążyć będą do ujęcia i osądzenia zbrodniarzy wojennych. Zob. L. Gelberg (wstęp i oprac.), *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów. Tom 2*, Warszawa 1960, s. 45-46.

Zjednoczonych powołało Komisję do Spraw Zbrodni Wojennych¹⁵². W ramach Komisji funkcjonowały trzy komitety: 1. komitet faktów – ustalający listę zbrodniarzy wojennych na podstawie oskarżeń napływających od państw i badający ich zasadność; 2. komitet wykonawczy – opracowujący zasady działania wymiaru sprawiedliwości, tworzący statut Międzynarodowego Trybunału; 3. komitet prawny – badający zagadnienia z zakresu prawa karnego i międzynarodowego, które budziły wątpliwości¹⁵³.

Działalność Komisji stanowiła podstawę do dalszych działań, które miały miejsce już po wojnie. Porozumienie podpisane 8 sierpnia 1945 r. w Londynie powołało do życia MTW – pierwszy samodzielny trybunał międzynarodowy sądzący osoby fizyczne. Trybunał prowadził swoją działalność w Norymberdze, gdzie postawiono w stan oskarżenia 22 zbrodniarzy wojennych, z których 12 skazano na karę śmierci, 3 skazano na karę dożywotniego pozbawienia wolności, 4 skazano na karę pozbawienia wolności w wymiarze od 10 do 20 lat, 3 osoby uniewinniono¹⁵⁴.

W podobnym czasie działalność rozpoczął Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu (dalej: MTWDW)¹⁵⁵. W stan oskarżenia przed Trybunałem postawiono 28 osób, przy czym 7 skazano na karę śmierci, 16 na karę dożywotniego pozbawienia wolności, 2 osoby skazano na niższe kary pozbawienia wolności¹⁵⁶.

Działalność MTW i MTWDW stanowiła swoisty precedens. Pierwszy raz odpowiedzialności przed trybunałem międzynarodowym nie ponosiły państwa, a osoby fizyczne. Ukształtowanie indywidualnej odpowiedzialności jednostki na gruncie prawa

¹⁵² United Nations War Crimes Commission, *History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War*, London 1948 (<https://www.legal-tools.org/doc/cac045/pdf>) (dostęp: 12.06.2024 r.).

¹⁵³ E. Rojowska, *Komisja Narodów Zjednoczonych do spraw Zbrodni Wojennych i działalność Polski w ramach jej prac. Zarys problemu*, „Studia Prawnoustrojowe” 2013, nr 22, s. 20.

¹⁵⁴ J. Nowakowska-Małusecka, *Odpowiedzialność karna jednostek...*, s. 19.

¹⁵⁵ Został on powołany na podstawie zarządzenia Naczelnego Dowódcy Mocarstw Sprzymierzonych na Dalekim Wschodzie, gen. D. MacArthur z dnia 19 stycznia 1946 r. Taki sposób powołania, choć wątpliwy pod kątem powagi instytucji i spraw przez nią rozstrzyganych, był wynikiem porozumienia pomiędzy Australią, Chinami, Francją, Holandią, Kanadą, Nową Zelandią, Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej, Wielką Brytanią, Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich. Tekst Karty Międzynarodowego Trybunału dla Dalekiego Wschodu: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.3_1946%20Tokyo%20Charter.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

¹⁵⁶ J. Nowakowska-Małusecka, *Odpowiedzialność karna jednostek...*, s. 19.

międzynarodowego nie odbyło się bez kontrowersji. Sama idea i konieczność nie były negowane, jednak krytyce poddano ograniczenie pociągnięcia do odpowiedzialności jedynie zbrodniarzy działających z ramienia Państw Osi. W stan oskarżenia nie zostali postawieni zbrodniarze radzieccy, co umacniało przekonanie o sędzie wygranych nad przegranymi. Wiele kontrowersji wzbudzała, wspominania wcześniej, legalność działania MTW i MTWDW. Jednak bez wątpienia działalność powyższych trybunałów ocenić należy jako przełomową w kształtowaniu idei odpowiedzialności indywidualnej jednostki.

Indywidualna odpowiedzialność karna jednostki za naruszenia prawa międzynarodowego warunkowana jest normami prawa międzynarodowego, które nakładają odpowiedzialność na jednostkę, jako osobę fizyczną, za naruszenia norm przewidzianych tym prawem. Dlatego o wykształceniu się w prawie międzynarodowym odpowiedzialności karnej jednostek można mówić dopiero od powstania MTW i MTWDW. Idea odpowiedzialności jednostek w prawie międzynarodowym budziła początkowo duże kontrowersje. Pociąganie jednostek do odpowiedzialności karnej klasycznie związane było jedynie z władzą państwa¹⁵⁷. Obecnie odpowiedzialność karna osób fizycznych na gruncie prawa międzynarodowego nie budzi już wątpliwości. Swoją normatywną egzemplifikację odnajduje w statutach międzynarodowych trybunałów karnych, zarówno tych działających *ad hoc*, jak tego mającego stały charakter.

Skoro odpowiedzialność karną można przypisać jednostce na podstawie norm prawa międzynarodowego, mających już nie tylko charakter zwyczajowy, ale także stanowiony, to problemem wartym rozstrzygnięcia staje się zależność pomiędzy zasadami ogólnymi prawa, zasadami prawa międzynarodowego a indywidualną odpowiedzialnością jednostki. Zależność tę można rozpatrywać na dwóch płaszczyznach. Po pierwsze, rozważyć należy, czy odpowiedzialność karna jednostki stanowi przejaw ochrony określonych wartości. Jeśli odpowiedź na to pytanie będzie pozytywna i odpowiedzialności karnej jednostki przypisany zostanie status zasady prawa, to postawić należy drugie pytanie – jakie miejsce zajmuje ona w systemie prawa międzynarodowego? Obydwie płaszczyzny są w ścisłej wzajemnej relacji i stanowią fundament wyodrębnienia działu prawa międzynarodowego, jakim jest międzynarodowe prawo karne.

¹⁵⁷ W. Czapliński, A. Wyrozumska, *Prawo międzynarodowe publiczne*..., s. 592.

Jak można wnioskować z przedstawionej powyżej ewolucji indywidualnej odpowiedzialności jednostki na gruncie prawa międzynarodowego, II wojna światowa przyczyniła się do znacznego wzrostu znaczenia wartości o charakterze humanitarnym. Jest to niewątpliwie uzasadnione doświadczeniami wojny, jej skalą i okrucieństwem. W połowie XX w. konieczność ochrony zarówno jednostek, jak i grup społecznych przed przemocą stała się ważnym impulsem do tworzenia norm prawnocząłowieczych gwarantujących wolność, zapewniających poszanowanie godności, prawo do życia i bezpieczeństwa osobistego, zakaz tortur¹⁵⁸. Społeczność międzynarodowa uświadomiła sobie, jak ważnymi wartościami są wartości związane z ochroną człowieka. Wyrazem tej świadomości są liczne akty z zakresu ochrony praw człowieka, które powstały po okresie II wojny światowej¹⁵⁹. Objęcie ochroną prawnomiędzynarodową wartości związanych z prawami człowieka znajduje swój wyraz także w zapewnieniu pociągnięcia do odpowiedzialności sprawców, którzy wartości te naruszają. Odpowiedzialność karna jednostki stanowi więc normatywny wyraz ochrony praw człowieka, co implikuje przyznanie tej odpowiedzialności statusu zasady prawa.

Ponadto podkreślić należy, że wśród katalogu zasad ogólnych prawa odnaleźć można ogólnie rozumianą „odpowiedzialność”, jako jedną z podstaw prawa międzynarodowego. W tym kontekście odpowiedzialność w prawie międzynarodowym odnosi się przede wszystkim do państw jako podstawowych podmiotów prawa międzynarodowego, i jest następstwem ich suwerenności¹⁶⁰. Należy jednak pamiętać, że odpowiedzialność, rozumiana jako przypisanie konsekwencji¹⁶¹, ma charakter ogólny i uniwersalny, co daje podstawy do rozszerzenia jej także na jednostki, które swoją podmiotowość w prawie międzynarodowym utorowały dzięki m.in. międzynarodowemu prawu karnemu. Odpowiedzialność jest zasadą funkcjonującą

¹⁵⁸ A. Orakhelashvili, *The Position of the Individual in International Law*, „California Western International Law Journal” 2001, Vol. 31, No. 2, s. 1.

¹⁵⁹ Do aktów prawnocząłowieczych zaliczyć możemy przede wszystkim Kartę Narodów Zjednoczonych; Powszechną Deklarację Praw Człowieka, przyjętą i proklamowaną rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ 217 A (III) w dniu 10 grudnia 1948 r. (tekst deklaracji za: A. Przyborska-Klimczak, *Prawo międzynarodowe publiczne. Wybór dokumentów*, Lublin 2008, s. 134-138); EKPC; MPPOiP; Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169).

¹⁶⁰ A. Pellet, *The Definition of Responsibility in International Law*, [w:] J. Crawford, A. Pellet, S. Olleson (eds.) *The Law of International Responsibility*, Oxford 2010, s. 3.

¹⁶¹ V. Roeben, *Responsibility in International Law*, „Max Planck Yearbook of United Nations Law” 2012, Vol. 16, s. 102.

właściwie we wszystkich systemach prawa krajowego, zarówno na gruncie prawa karnego, jak i prawa cywilnego, dlatego na stałe wpisała się do kanonu zasad ogólnych.

Mając na uwadze powyższe rozważania nad charakterem odpowiedzialności karnej jednostek na gruncie prawa międzynarodowego, odpowiedzialność tę można wpisać w katalog zasad. Dotyczy ona zarówno zasad ogólnych prawa, jak i zasad prawa międzynarodowego. W odwołaniu do zasad ogólnych odpowiedzialność karna jednostki za popełniony przez nią czyn jest istotą prawa karnego w prawie wewnętrznym państw. Jako taka może stanowić zasadę ogólną prawa, gdyż jej uniwersalny charakter i rozwój idei o podmiotowości jednostki w prawie międzynarodowym pozwalają na jej samoistnienie w systemie prawa międzynarodowego. Odpowiedzialność karna jednostki stanowić będzie też zasadę prawa międzynarodowego, wypracowaną w toku kształtowania się międzynarodowego prawa karnego.

Dodatkowym ważnym problemem badawczym jest wzajemna relacja odpowiedzialności karnej jednostki na gruncie prawa międzynarodowego i zasady legalizmu. Obydwie zasady są ze sobą ściśle powiązane. Zasada legalizmu stanowi gwarancję wolności, bezpieczeństwa i porządku prawnego. Jest ona także podstawą odpowiedzialności karnej jednostki, nie tylko w prawie krajowym, ale też na gruncie prawa międzynarodowego. Osoba fizyczna musi mieć pewność co do tego, że nie zostanie pociągnięta do odpowiedzialności za czyny, które nie były stypizowane i określone zarówno w postaci norm traktatowych, jak i zwyczaju międzynarodowego, z drugiej zaś strony sprawca naruszeń norm traktatowych lub zwyczajowych musi mieć pewność, co do tego, iż zostanie pociągnięty do odpowiedzialności. Takie gwarancje niesie zasada legalizmu.

Zasada odpowiedzialności karnej jednostki została potwierdzona zarówno w Karcie MTW, jak i w wydawanych przez Trybunał wyrokach. Stała się ona podstawą funkcjonowania Trybunału i ścigania zbrodni popełnionych podczas II wojny światowej. Na jej podstawie wyodrębniono także wiele innych zasad stanowiących podstawę międzynarodowego prawa karnego¹⁶².

¹⁶² R. Gallmetzer, M. Klamberg, *Individual Responsibility for Crimes Under International Law: The UN ad hoc Tribunals and the International Criminal Court* (<http://su.diva-portal.org/smash/get/diva2:187118/FULLTEXT01.pdf>) (dostęp: 12.06.2024 r.).

5.3. ZASADY OGÓLNE PRAWA I ZASADY PRAWA MIĘDZYNARODOWEGO A ZASADA LEGALIZMU

Jak wykazano powyżej, w prawie międzynarodowym odnaleźć można odrębne katalogi zasad, które stanowić będą normy o szczególnym dla społeczności międzynarodowej znaczeniu: zasady ogólne prawa czy też „zasady ogólne prawa uznane przez narody cywilizowane”, stanowiące zbiór zasad wspólnych dla wielu członków społeczności międzynarodowej, oraz zasady prawa międzynarodowego, nazywane czasem podstawowymi zasadami prawa międzynarodowego, stanowiące katalog zasad właściwych dla danej gałęzi prawa międzynarodowego.

Podsumowanie tej części rozważań wymaga wpisania zasady legalizmu w obydwie kategorie wskazanych powyżej zasad. Przypisanie zasady legalizmu do zasad ogólnych prawa wiąże się z koniecznością rozważenia problemu na dwóch poziomach. W pierwszej kolejności zastanowić się należy, czy zasada legalizmu będzie miała wszystkie cechy przypisywane zasadom ogólnym prawa. Jednoznacznie można stwierdzić, że zasada legalizmu jest zasadą wspólną niemal wszystkim krajowym systemom prawnym¹⁶³. Pewne odrębności zauważyć można na poziomie definiowania pojęcia legalizmu czy funkcji, jakie ma spełniać. Niemniej jednak zasada legalizmu powtarza się zarówno w prawie konstytucyjnym, jak i w prawie karnym różnych państw. Można zatem zasadzie legalizmu przypisać przymiot zasady ogólnej prawa, uznanej w prawie krajowym, która została transponowana na poziom międzynarodowy. Owa transpozycja oparta jest nie tylko na wymianie myśli prawniczej, ale przede wszystkim na silnym, wewnętrznym przekonaniu, że wartości, które chroni zasada legalizmu, są wartościami wspólnymi dla społeczności międzynarodowej i jako wartości wspólne powinny mieć swój wyraz w zasadach prawa. Pamiętać także należy o drugiej cesze zasad ogólnych prawa, jaką jest potencjalna możliwość wykorzystania ich jako samoistnego źródła prawa. W tym aspekcie zasada legalizmu również może zostać uznana za zasadę ogólną prawa. Nietrudno bowiem wyobrazić sobie sytuację, w której jednostka zostaje pociągnięta do odpowiedzialności za czyn, który nie został stypizowany, zarówno prawem stanowionym, jak i zwyczajem międzynarodowym. Sąd, rozstrzygając sprawę, może powołać się na zasadę legalizmu, jako podstawę odstąpienia od rozpoznania. Zasada legalizmu może zatem stanowić potencjalne źródło

¹⁶³ A. Cassese, P. Gaeta, *op. cit.*, s. 23-24.

prawa. Biorąc pod uwagę dwa powyższe aspekty, należy jednoznacznie stwierdzić, że zasadę legalizmu można uznać za zasadę ogólną prawa.

Znaczenie zasady legalizmu w kontekście zasad prawa międzynarodowego będzie miało szczególne znaczenie w odniesieniu do ochrony praw człowieka. Jak wykazano wcześniej, ochrona ta należy do katalogu zasad prawa międzynarodowego. Należy więc rozważyć, czy zasada legalizmu będzie stanowiła narzędzie ochrony praw człowieka. Znaczenie zasady legalizmu dla ochrony praw jednostki można rozpatrywać co najmniej w trzech wymiarach. Po pierwsze, zasada legalizmu gwarantuje, że jednostka, która chce uniknąć odpowiedzialności karnej, może to zrobić, podejmując działania zgodne prawem. Jednostka posiada bowiem dostęp do informacji, jakie czyny są zabronione przez prawo i jaka grozi za nie kara. Może więc przewidzieć konsekwencje prawne swoich czynów. Po drugie, zasada legalizmu chroni także jednostki przed arbitralną władzą organów państwowych czy sędziów oraz przed wymiarem kary niezgodnym z karą przewidzianą za dany czyn w momencie popełnienia przestępstwa. Po trzecie, zasada legalizmu stanowi normatywny przejaw ochrony wolności, będącej jednym z podstawowych praw człowieka. Pomimo maksymy, że wszystko, co nie jest zabronione, jest dozwolone, należy pamiętać, że zasada legalizmu nie gwarantuje tak szeroko rozumianej wolności. Poza ograniczeniami wolności, zawartymi w ustawie karnej, wyróżnić można wiele innych, niekarnistycznych ograniczeń wolności, zawartych w prawie cywilnym czy administracyjnym¹⁶⁴. Powyższe argumenty wskazują, że zasada legalizmu stanowi przejaw ochrony praw człowieka i jako taka może zostać uznana za zasadę prawa międzynarodowego. Działem tego prawa, co do którego zasada legalizmu będzie miała szczególne znaczenie, jest oczywiście międzynarodowe prawo karne.

Zasada legalizmu stanowi przykład zasady prawa, która wpasowuje się zarówno w katalog zasad ogólnych prawa, jak i w katalog zasad prawa międzynarodowego. Jak można jednak zauważyć, jej przyporządkowanie zależało będzie od zupełnie różnych cech, dodatkowo dowodząc odrębności dwóch katalogów zasad, funkcjonujących w prawie międzynarodowym.

¹⁶⁴ K. S. Gallant, *op. cit.*, s. 20-22.

6. ZASADA LEGALIZMU I JEJ RELACJA DO ZASAD MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO

6.1. POJĘCIE ZASAD MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO

W niniejszej dysertacji dokonano już wyodrębnienia zasad funkcjonujących w międzynarodowej przestrzeni prawnej. Zasady prawa międzynarodowego posiadają także swoje odrębne podkategorie w obrębie poszczególnych działów prawa międzynarodowego. Jedną z nich jest międzynarodowe prawo karne, posiadające charakterystyczny katalog zasad.

Ustalając katalog zasad międzynarodowego prawa karnego, w pierwszej kolejności należy odnieść się do pierwszego międzynarodowego trybunału karnego, jakim był MTW. Wskazanie zasad będących podstawą działania MTW nastąpiło podczas prac Komisji Prawa Międzynarodowego, która została zobowiązana do sformułowania zasad uznanych w Karcie Trybunału Norymberskiego oraz w wyrokach Trybunału¹⁶⁵. Do zasad¹⁶⁶ wskazanych przez Komisję Prawa Międzynarodowego zaliczyć należy w pierwszej kolejności zasadę, że każda osoba, która popełnia przestępstwo w świetle prawa międzynarodowego, podlega karze. Wynika ona bezpośrednio z Karty MTW, gdzie została skodyfikowana w art. 6. Co prawda tekst Karty przewidywał, że sądzona będzie każda osoba „działająca w interesie Państw Osi bądź osobiście, bądź jako członek organizacji”, jednak trzeba mieć na względzie, że dekodowana z tego przepisu zasada musi mieć ogólny charakter. Z zasady tej wynika także uprawnienie nakładania przez prawo międzynarodowe obowiązków względem jednostki, tym samym jednostce przyznana zostaje podmiotowość prawnomiędzynarodowa.

Zgodnie z kolejną zasadą fakt, że prawo wewnętrzne nie skodyfikowało danego czynu oraz nie nałożyło kary za jego popełnienie, nie zwalnia jednostki z odpowiedzialności na mocy prawa międzynarodowego. Zasada ta jest ściśle związana z poprzednią zasadą i stanowi gwarancję pociągnięcia do odpowiedzialności sprawców naruszeń norm prawa międzynarodowego, nawet w sytuacji, gdy prawo wewnętrzne, pod którego auspicjami działali, na takie czyny przyzwalało. W Karcie MTW zasada ta

¹⁶⁵ Zobowiązanie wynika z Rezolucji Generalnej nr 177 (II), podjętej na 123. Zgromadzeniu Plenarnym Zgromadzenia Ogólnego ONZ, które miało miejsce 21 listopada 1947 r. (<https://www.legal-tools.org/doc/57a28a/pdf>) (dostęp: 12.06.2024 r.).

¹⁶⁶ Katalog zasad międzynarodowego prawa karnego, wynikających z Karty i orzeczeń MTW, przygotowano na podstawie Raportu Komisji Prawa Międzynarodowego wraz komentarzami, zawartego w „Yearbook of the International Law Commission” 1950, Vol. II, s. 374-378.

została wyrażona w art. 6 lit. c, który dotyczy zbrodni przeciwko ludzkości¹⁶⁷, i implikuje ona nadrzędność prawa międzynarodowego nad prawem krajowym.

Trzecia zasada określa, że popełnienie przestępstwa przez osobę działającą jako głowa państwa albo przedstawiciel organów państwa nie wyłącza osobistej odpowiedzialności na podstawie prawa międzynarodowego. Wynika ona bezpośrednio z art. 7 Karty MTW, stanowiąc wyjątek od powszechnie uznanej zasady prawa międzynarodowego, jaką jest immunitet głowy państwa, oznaczający, że osoba pełniąca funkcje głowy państwa nie może zostać pociągnięta do odpowiedzialności przed sądami innego państwa¹⁶⁸. Nie można bowiem powoływać się na działanie z upoważnienia państwa, jeśli państwo, autoryzując owo działanie, wykracza poza normy ustanowione prawem międzynarodowym. Problematyka immunitetu głowy państwa w międzynarodowym prawie karnym wciąż jest aktualna i budzi zainteresowanie doktryny¹⁶⁹.

Według czwartej zasady działanie zgodnie z rozkazem przełożonego nie zwalnia z odpowiedzialności karnej na mocy prawa międzynarodowego, pod warunkiem że wybór moralny był realnie możliwy. Zasada ta została zawarta w art. 8 Karty MTW. Rozkaz może natomiast stanowić okoliczność łagodzącą przy wymiarze kary.

Kolejna zasada wskazuje prawo do rzetelnego procesu sądowego. Zasadzie tej poświęcono w Karcie MTW rozdział IV, w którym przewidziano procedurę uwzględniającą nakaz szczegółowego określenia zarzutów oraz przetłumaczenia ich na język oskarżonego, prawo do złożenia wyjaśnień przez oskarżonego, sprawdzenie, czy rozprawa jest prowadzona w języku zrozumiałym dla oskarżonego, prawo do skorzystania z obrony przez oskarżonego, prawo do przedstawienia dowodów i przesłuchania świadków przez oskarżonego.

¹⁶⁷ Art. 6 lit. c Karty MTW wskazuje, że czynami pociągającymi za sobą odpowiedzialność osobistą są: „c) Zbrodnie przeciw ludzkości, mianowicie: morderstwa, wyćpienie, obracanie ludzi w niewolników, deportacja i inne czyny nieludzkie, których dopuszczono się przeciwko jakiegokolwiek ludności cywilnej, przed wojną lub podczas niej, albo prześladowania ze względów politycznych, rasowych lub religijnych przy popełnianiu jakiegokolwiek zbrodni wchodzącej w zakres kompetencji Trybunału lub w związku z nią, niezależnie od tego, czy było to zgodne, czy też stało w sprzeczności z prawem kraju, w którym zbrodni dokonano”.

¹⁶⁸ J. Sutor, *Immunitet państwa*, Warszawa 2011, s. 56.

¹⁶⁹ Szerzej zob.: M. Majos, *Immunitet głowy państwa w międzynarodowym prawie karnym – wybrane zagadnienia*, [w:] J. Nowakowska-Małusecka, I. Topa (red.), *Międzynarodowe i europejskie prawo karne: osiągnięcia, kierunki rozwoju, wyzwania*, Katowice 2015, s. 62-81; G. Mettraux, J. Dugard, M. du Plessis, *Heads of State Immunities, International Crimes and President Bashir's Visit to South Africa*, „International Criminal Law Review” 2018, Vol. 18, No. 4, s. 577-622.

Zgodnie z szóstą zasadą za przestępstwa międzynarodowe należy uznać przestępstwa przeciwko pokojowi, tj.: planowanie, przygotowanie, rozpoczęcie i prowadzenie wojny, planowanie, przygotowanie, wszczęcie i prowadzenie wojny napastniczej lub wojny z pogwałceniem traktatów, udział w spisku, mający na celu przygotowanie tych czynów. MTW podkreślił, że Karta była przejawem suwerennej władzy państw, której poddała się Rzesza Niemiecka i nie stanowi arbitralnego narzucenia władzy ze strony państw zwycięskich, ale jest wyrazem prawa międzynarodowego, istniejącego w czasie jej tworzenia¹⁷⁰. Ponadto MTW podkreślił, że wojna napastnicza stanowi pogwałcenie podstawowych praw człowieka i jest zbrodnią międzynarodową.

Zasada siódma określa, że za przestępstwa na mocy prawa międzynarodowego należy uznać zbrodnie wojenne, które obejmują naruszenia prawa i zwyczajów wojennych, polegających przede wszystkim na zabójstwach, złym traktowaniu, deportacji do pracy niewolniczej ludności cywilnej na okupowanym terytorium, zabójstwa lub złe traktowanie jeńców wojennych, osób na morzu, zabijanie zakładników, grabież mienia publicznego lub prywatnego, bezmyślna dewastacja miast i wsi (nieuzasadniona koniecznością wojskową). MTW podkreślił, że zbrodnie wojenne były już objęte szczegółowymi regulacjami Konwencji z 1907 r. dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej oraz Konwencji Genewskiej z 1929 r. o traktowaniu jeńców wojennych.

Zgodnie z następną zasadą za przestępstwa na mocy prawa międzynarodowego należy uznać także zbrodnie przeciwko ludzkości, do których zaliczyć można m.in. morderstwo, eksterminacje, zniewolenie i inne nieludzkie czyny popełnione na ludności cywilnej lub prześladowania na tle politycznym, rasowym lub religijnym, gdy są one dokonywane w związku ze zbrodnią przeciw pokojowi lub zbrodnią wojenną. MTW uznał, że czyny mające wszelkie przymioty zbrodni popełnionych przeciwko ludzkości, które zostały dokonane przed wojną, nie mieszczą się w kompetencji orzeczniczej Trybunału¹⁷¹.

Dziewiąta zasada z kolei wskazuje, że współudział w popełnieniu zbrodni przeciwko pokojowi, zbrodni wojennej lub zbrodni przeciwko ludzkości jest traktowany

¹⁷⁰ *Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, Nuremberg 1948*, s. 461.

¹⁷¹ *Ibidem*, s. 498.

jak zbrodnie międzynarodowa. Zasadę tę można odnaleźć w ostatnim ustępie art. 6 Karty MTW, gdzie jako sprawców czynów przestępnych wymieniono przywódców, organizatorów, podżegaczy i współników, którzy uczestniczą w układaniu wspólnego planu albo zмовy w celu popełnienia czynu uznanego za zbrodnię międzynarodową.

Komisja Prawa Międzynarodowego przygotowała obszerny katalog zasad, które stanowiły podstawę orzekania MTW. Były to pierwsze wyodrębnione zasady, stosunkowo młodego działu prawa międzynarodowego, jakim jest międzynarodowe prawo karne. W miarę upływu czasu prawo to ulegało stopniowej ewolucji, podczas której zaczęła rodzić się myśl o powstaniu stałego trybunału, zajmującego się rozstrzyganiem w sprawach naruszeń norm prawnomiędzynarodowych przez osoby fizyczne. Zanim to nastąpiło, powstały dwa międzynarodowe trybunały karne *ad hoc*. Pierwszy z nich – Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii (dalej: MTKJ) powstał na mocy Rezolucji 827 Rady Bezpieczeństwa z dnia 25 maja 1993 r.¹⁷² i miał na celu postawienie w stan oskarżenia, a następnie osądzenie sprawców zbrodni wojennych, popełnionych podczas konfliktu zbrojnego na terenie byłej Jugosławii w latach 1991-1995¹⁷³. Drugi – Międzynarodowy Trybunał Karny dla Rwandy (dalej: MTKR) powstał w 1994 r.¹⁷⁴ i miał na celu osądzenie sprawców ludobójstwa, które miało miejsce w Rwandzie od stycznia do grudnia 1994 r.¹⁷⁵ Obydwa trybunały miały charakter czasowy i powołane były w wyniku toczących się konfliktów. Celem niniejszej rozprawy nie jest jednak zgłębianie kontrowersji związanych ze sposobem powstania czy funkcjonowania międzynarodowych trybunałów karnych *ad hoc*¹⁷⁶.

¹⁷² Rezolucja 827 Rady Bezpieczeństwa z dnia 25 maja 1993 r., S/Res/827 (1993).

¹⁷³ S. Boelaert-Suominen, *The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia and the Kosovo conflict*, „International Review of the Red Cross” 2000, Vol. 82, No. 837, s. 217-251.

¹⁷⁴ Rezolucja 955 Rady Bezpieczeństwa z dnia 8 listopada 1994 r., S/Res/955 (1994).

¹⁷⁵ C. M. Peter, *The International Criminal Tribunal for Rwanda: bringing the killers to book*, „International Review of the Red Cross” 1997, Vol. 37, No. 321, s. 695-704; J. Nowakowska-Małusecka, *Międzynarodowy Trybunał Karny dla Rwandy*, „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2001, nr 45, s. 77-95.

¹⁷⁶ Wątpliwości, które powstały w związku z powołaniem międzynarodowych trybunałów karnych *ad hoc* dotyczyły m.in. sposobu ich powołania, gdzie krytyką objęta została zasadność powołania trybunałów na podstawie rezolucji Rady Bezpieczeństwa. Szerzej zob.: T. Dubowski, *Czynnik czasu w funkcjonowaniu międzynarodowych trybunałów karnych – wybrane aspekty*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2010, z. 7, s. 130-144. Kontrowersje wzbudziła także lakoniczność Statutów, a przede wszystkim brak ustalonych metod interpretacyjnych, które w konsekwencji mogły prowadzić do nadużycia władzy sędziowskiej. Jedyną barierą, która ograniczała kreatywną prawotwórczość sędziowską, była właśnie zasada legalizmu. Znaczenie zasad prawa w przypadku międzynarodowych trybunałów karnych *ad hoc* jest więc szczególne. Szerzej zob.: J. Powderly, *Judicial Interpretation at the Ad Hoc Tribunals: Method from*

Należy jednak podkreślić, że stały się one częścią rozwijającego się międzynarodowego prawa karnego, stąd należy zwrócić szczególną uwagę na zasady zawarte w ich statutach

Statut MTKJ¹⁷⁷ przyjęty rezolucją Rady Bezpieczeństwa opierał się na następujących zasadach:

1. zasada indywidualnej odpowiedzialności jednostki – zgodnie z art. 6 Statutu MTKJ przed Trybunał mogą zostać pociągnięte do odpowiedzialności osoby fizyczne. Tym samym Trybunał potwierdza podmiotowość prawnokarną osób fizycznych w świetle prawa międzynarodowego;
2. planowanie, podżeganie, polecenie, współudział w planowaniu, przygotowaniu i dokonaniu przestępstwa traktowany jest na równi z dokonaniem tego czynu;
3. immunitet głowy państwa i przedstawiciela rządu nie zwalnia z poniesienia indywidualnej odpowiedzialności karnej;
4. przełożony, który wiedział o popełnieniu zbrodni przez swojego podwładnego, także ponosi indywidualną odpowiedzialność karną przed Trybunałem;
5. działanie na mocy polecenia przełożonego nie zwalnia z ponoszenia odpowiedzialności karnej;
6. zasada *ne bis in idem* – sprawca czynu określonego w Statucie nie może zostać pociągnięty do odpowiedzialności za ten sam czyn przed innym sądem;
7. prawo do posiadania obrońcy przez oskarżonego;
8. oskarżony ma prawo do rzetelnego i publicznego procesu;
9. oskarżony ma prawo do uzyskania informacji o charakterze i przyczynie zarzutów w znanym mu języku, w trakcie procesu oskarżony także ma prawo korzystać z pomocy tłumacza, aby proces prowadzony był w pełnym zrozumieniu.

Statut MTKR także powstał na mocy rezolucji Rady Bezpieczeństwa i zawiera następujące zasady:

Chaos?, [w:] S. Darcy, J. Powderly (eds.), *Judicial Creativity at the International Criminal Tribunals*, Oxford 2010, s. 17-44; M. Swart, *Judicial Lawmaking at the ad hoc Tribunals: The Creative Use of the Sources of International Law and „Adventurous Interpretation”*, „Heidelberg Journal of International Law” 2010, Vol. 70, No. 3, s. 459-486.

¹⁷⁷ Statut Międzynarodowego Trybunału do Spraw Ścigania Osób Odpowiedzialnych za Poważne Naruszenia Międzynarodowego Prawa Humanitarnego na Terytorium byłej Jugosławii od 1991 roku, przyjęty dnia 25 maja 1993 roku Rezolucją 827 Rady Bezpieczeństwa (<https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/miedzynarodowy-trybunal-karny-dla-bylej-jugoslawii>) (dostęp: 12.06.2024 r.).

1. zasada indywidualnej odpowiedzialności jednostki – zawarta w art. 5 Statutu MTKR stanowi potwierdzenie przyznania jednostkom podmiotowości w prawie międzynarodowym;
2. planowanie, podżeganie, polecenie, współudział w planowaniu, przygotowaniu i dokonaniu przestępstwa traktowany jest na równi z dokonaniem tego czynu;
3. immunitet głowy państwa i przedstawiciela rządu nie zwalnia z poniesienia indywidualnej odpowiedzialności karnej;
4. przełożony, który wiedział o popełnieniu zbrodni przez swojego podwładnego, także ponosi indywidualną odpowiedzialność karną przed Trybunałem;
5. działanie na mocy polecenia przełożonego nie zwalnia z ponoszenia odpowiedzialności karnej;
6. zasada *ne bis in idem*;
7. oskarżony ma prawo do rzetelnego i publicznego procesu;
8. zasada domniemania niewinności – oskarżony pozostaje niewinny, dopóki jego wina nie zostanie należycie udowodniona;
9. oskarżony ma prawo do uzyskania informacji o charakterze i przyczynie zarzutów w znanym mu języku, w trakcie procesu oskarżony także ma prawo korzystać z pomocy tłumacza, aby proces prowadzony był w pełnym zrozumieniu;
10. oskarżony ma prawo do posiadania obrońcy.

Wymienione katalogi zasad zawarte w statutach trybunałów *ad hoc* są ze sobą bardzo zbieżne. Obydwa trybunały działały w oparciu o te same zasady. Ponadto zasady te w dużej mierze oparte zostały na zasadach wypracowanych przez MTW. Powtarzanie tych samych zasad (np. dotyczących współuczestnictwa, wykonywania rozkazów, rzetelnego procesu, indywidualnej odpowiedzialności jednostki) z jednej strony pozwala postawić tezę, że zasady te na stałe wpisały się w międzynarodowy porządek prawny, z drugiej zaś stanowią potwierdzenie, iż ramy prawne przyjęte przez MTW stały się podstawą funkcjonowania międzynarodowego prawa karnego. I choć zdecydowana większość wymienionych zasad pochodzi z krajowych porządków prawnych (np. zasada indywidualnej odpowiedzialności jednostki, odpowiedzialność za podżeganie, pomocnictwo, prawo do rzetelnego procesu)¹⁷⁸, to można odnaleźć także

¹⁷⁸ Nie zawsze jednak międzynarodowe trybunały karne *ad hoc* uznały za właściwe opieranie się na krajowych zasadach. W sprawie *Prosecutor v. Kupreškić* prowadzonej przed MTKJ Izba Apelacyjna stwierdziła, że krajowe ustawodawstwo oraz orzecznictwo nie mogą stanowić źródła międzynarodowych zasad i reguł, aby tak się stało, konieczne jest wykazanie, że wszystkie kraje przyjmują takie samo

zasady typowe dla prawa międzynarodowego (np. ograniczenie immunitetu głowy państwa).

Powstanie MTK stanowiło kolejny krok milowy w kształtowaniu międzynarodowego prawa karnego. Jest to bowiem pierwszy stały trybunał osadzający sprawców zbrodni międzynarodowych. Jest to także pierwszy międzynarodowy trybunał, który nie powstał na tle toczącego się konfliktu.

Rzymski Statut MTK sporządzony w Rzymie dnia 17 lipca 1998 r. jest umową międzynarodową, która zaczęła obowiązywać w 2002 r., został podpisany przez 139 państw, natomiast ratyfikowany przez 114¹⁷⁹. Jest to akt o fundamentalnym znaczeniu dla funkcjonowania międzynarodowego prawa karnego w obecnym kształcie. Stanowi też źródło informacji o zasadach uznanych przez MTK. W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na źródła prawa, na których MTK opiera się podczas wyrokowania. Zgodnie z art. 21 Statutu Rzymskiego będzie to sam Statut, Elementy Definicji Zbrodni oraz Reguły Procesowe i Dowodowe, ale także odpowiednie traktaty, zasady i reguły prawa międzynarodowego, łącznie z uznanymi zasadami międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych. W sytuacji gdy niemożliwe jest zastosowanie żadnych z powyższych źródeł, Trybunał może orzekać na podstawie „zasad ogólnych prawa wyinterpretowanych przez Trybunał z praw krajowych różnych systemów prawnych świata, a we właściwych przypadkach – włącznie z prawem krajowym państw, które same wykonywałyby jurysdykcję w stosunku do danej zbrodni o ile zasady te nie są niezgodne ze statutem MTK, prawem międzynarodowym oraz uznanymi przez społeczność międzynarodową normami i standardami”. W Statucie MTK można więc odnaleźć trzy rodzaje zasad: 1) zasady prawa międzynarodowego, 2) uznane zasady międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych, 3) zasady wyinterpretowane przez Trybunał z praw krajowych różnych systemów.

Podkreślenia wymaga fakt, że zasady międzynarodowego prawa karnego, podobnie jak zasady ogólne prawa, można rozpatrywać na dwóch płaszczyznach. Z jednej strony Statut Rzymski wymienia zasady prawa międzynarodowego jako źródło rozstrzygania. Jest to oczywiste zastosowanie zasad prawa międzynarodowego w

znaczenie wspólnego celu. *Prosecutor v. Kupreškić et al., Appeal Judgement*, 23 października 2001 r. (IT-95-16-A).

¹⁷⁹ Dane pochodzą ze strony: https://web.archive.org/web/20110118070450/http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XVIII-10&chapter=18&lang=en (dostęp: 10.01.2023 r.).

procesie stosowania prawa. Z drugiej zaś zastanowić się należy, czy zasady prawa międzynarodowego nie będą stanowiły także podstawy w procesie stanowienia prawa. Można bowiem założyć, że przy uchwalaniu Statutu Rzymskiego posłużono się uniwersalnym katalogiem zasad międzynarodowego prawa karnego w celu ustalenia ram odpowiedzialności karnej jednostki na podstawie tego prawa. Z tego względu MTK zobowiązany jest stosować się do zasad, które stanowiły podstawę do ustanowienia jego działania.

Nowym zagadnieniem, pojawiającym się w Statucie Rzymskim, są uznane zasady międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych. Aby określić katalog zasad, niezbędne jest ustalenie w pierwszej kolejności, czym jest międzynarodowe prawo konfliktów zbrojnych, nazywane także międzynarodowym prawem humanitarnym. Jako dział prawa międzynarodowego określa on, kto lub co podlega ochronie podczas toczącego się konfliktu zbrojnego¹⁸⁰. Reguluje także stosunki zachodzące pomiędzy podmiotami uwikłanymi w konflikt zbrojny¹⁸¹.

W licznych umowach międzynarodowych, będących źródłami międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych¹⁸², odnaleźć można katalog zasad międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych. Pierwszą z nich jest zasada humanitaryzmu, opierająca się przede wszystkim na zapobieganiu cierpieniom, poprzez ich łagodzenie i niesienie pomocy, stanowiąca ograniczenie stosowania przemocy w konflikcie zbrojnym w celu ochrony życia i zdrowia osób, które nie uczestniczą w

¹⁸⁰ P. Grzebyk, *Cele osobowe i rzeczowe w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 2018, s. 24.

¹⁸¹ M. Marcinko, *Główne założenia międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych*, [w:] Z. Falkowski, M. Marcinko, *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych*, Warszawa 2014, s. 25.

¹⁸² Do źródeł międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych należą przede wszystkim: Deklaracja o zakazie używania pocisków gazowych, podpisana w Hadze dnia 29 lipca 1899 r., [w:] M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 2003, s. 174; Deklaracja o zakazie używania na wojnie kul rozszerzających się lub rozplaszczających, podpisana w Hadze dnia 29 lipca 1899 r., [w:] M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 2003, s. 174; Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej, sporządzona w Hadze dnia 18 października 1907 r.; Konwencja dotycząca przerabiania w czasie wojny statków handlowych na okręty, sporządzona w Hadze dnia 18 października 1907 r. (Dz. U. z 1936 r. Nr 6, poz. 65); Konwencja o bombardowaniu przez morskie siły zbrojne w czasie wojny, sporządzona w Hadze dnia 18 października 1907 r. (Dz. U. z 1936 r. Nr 6, poz. 66); Konwencje o ochronie ofiar wojny, podpisane w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 r., w skład których wchodzi: Konwencja Genewska o polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych, Konwencja Genewska o polepszeniu losu rannych, chorych i rozbitków sił zbrojnych na morzu, Konwencja Genewska o traktowaniu jeńców wojennych, Konwencja Genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny.

walkach. Zakazane są wszelkie zamachy na życie lub nieetykalność cielesną osób niebiorących bezpośredniego udziału w konflikcie. Zasada humanitaryzmu stanowi podstawę międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych, a ponadto jest zasadą uniwersalną, gdyż znajduje zastosowanie w każdym typie konfliktu, bez względu na jego podłoże. Drugą zasadą jest zasada rozróżniania, zgodnie z którą ataki powinny być skierowane wyłącznie przeciwko celom wojskowym. Konieczne jest więc rozróżnienie pomiędzy członkami sił zbrojnych a osobami cywilnymi oraz celami wojskowymi i cywilnymi. Celami wojskowymi są dobra, które ze swojego przeznaczenia, rozmieszczenia wnoszą istotny wkład do działań wojennych. Kierowanie ataku przeciwko celom i osobom cywilnym jest wyraźnie zakazane. Kolejną zasadę stanowi zasada konieczności wojskowej, która legitymizuje wtórnie działania naruszające normy prawa międzynarodowego i krajowego, a które zostały podjęte ze względu na toczący się konflikt i służą celom tego konfliktu. Zasada ta zezwala na przyjęcie takich metod i środków walki, które wymagane są dla prowadzenia skutecznej wojny. Jednocześnie zabronione jest powodowanie nadmiernych zniszczeń. Ostatnią zasadą międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych jest zasada proporcjonalności, która wprowadza równowagę pomiędzy zasadą humanitaryzmu a zasadą konieczności wojskowej. Stanowi ona podstawę do określenia umiarkowanych metod wojennych. Należy je bowiem określać w taki sposób, aby były skuteczne w operacjach wojskowych, jednak aby nie były nadmierne w stosunku do podmiotów niezaangażowanych w konflikt¹⁸³.

Charakterystyczną cechą zasad międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych jest to, że ich podstawą są normy prawa zwyczajowego. Przed skodyfikowaniem owych zasad w licznych konwencjach międzynarodowych dotyczących konfliktów zbrojnych funkcjonowały właśnie jako prawo zwyczajowe. Zasady międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych są więc ściśle związane z toczącym się konfliktem zbrojnym. Mają one niezwykle istotne znaczenie dla międzynarodowego prawa karnego, gdyż określają ramy prawne prowadzenia działań wojennych. Uchybienie im powoduje, że przekroczone zostaną zasady i zwyczaje wojny, wypracowane w prawie międzynarodowym przez wieki. Dlatego też odgrywają istotną rolę, stanowiąc samodzielne źródło prawa przy orzekaniu przez MTK.

¹⁸³ M. Marcinko, *Podstawowe zasady międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych*, [w:] Z. Falkowski, M. Marcinko, *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych*, Warszawa 2014, s. 61-91.

Trzecia kategoria zasad wymieniona w Statucie Rzymskim to zasady wyinterpretowane przez Trybunał z krajowych porządków prawnych. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na wzajemne relacje pomiędzy „zasadami ogólnymi prawa” a „zasadami wyinterpretowanymi z krajowych porządków prawnych”. Odpowiedzi na pytanie, w jakim zakresie obie kategorie zasad będą tożsame pozwala udzielić przyjęta uprzednio definicja pojęcia zasad ogólnych prawa. Zgodnie z nią – dla przypomnienia – zasady ogólne prawa są szeroką kategorią, w której jednym z desygnatów będą zasady wyinterpretowane z krajowych porządków prawnych, jednak z tym zastrzeżeniem, że muszą być one transponowane na poziom ponadnarodowy, a więc muszą być dostosowane do charakteru prawa międzynarodowego. Zatem „zasady wyinterpretowane przez Trybunał z krajowych porządków prawnych” są kategorią węższą niż „zasady ogólne prawa”. Trzeba bowiem pamiętać, że czym innym są zasady ogólne, których źródłem jest prawo krajowe, ale które ze względu na swoją doniosłość zostały transponowane na poziom międzynarodowy i funkcjonują tam z uwzględnieniem szczególnego charakteru prawa międzynarodowego, a czym innym będą zasady wyinterpretowane z różnych porządków krajowych, jeśli będą one miały znaczenie dla danej sprawy. Znaczenie tych zasad także będzie inne. Takie rozumienie zasad określonych w art. 21 ust. 1 lit. c pozwala postawić tezę, że zasady stosowane przez MTK mogą nie być ze sobą spójne. Ten aspekt również będzie odróżniał je od „zasad ogólnych prawa”, które z samego założenia, ale także ze swojej wagi, będą tworzyły spójny system. Sformułowanie art. 21 ust. 1 lit. c w ten budzący kontrowersje sposób podyktowane było koniecznością osiągnięcia kompromisu stron negocjujących treść Statutu MTK¹⁸⁴.

Wymienione w art. 21 Statutu Rzymskiego ogólne kategorie pojęciowe zasad stanowiących źródło rozstrzygania Trybunału zostały uzupełnione konkretnymi zasadami, wskazanymi w dalszej części Statutu Rzymskiego. Owe enumeratywnie wymienione zasady także stanowią zasady, na podstawie których MTK może przypisać odpowiedzialność karną jednostce. Do zasad tych zaliczyć należy:

1. zasadę indywidualnej odpowiedzialności jednostki (art. 25 Statutu Rzymskiego);
2. zasadę *ne bis in idem* (art. 20 Statutu Rzymskiego);
3. zasadę *nullum crimen sine lege* (art. 22 Statutu Rzymskiego);

¹⁸⁴ M. M. deGuzman, *Article 21, Applicable Law*, [w:] O. Triffterer (ed.), *Commentary on the Rome Statute of the International Criminal Court*, Baden-Baden 2016, s. 942.

4. zasadę *nulla poena sine lege* (art. 23 Statutu Rzymskiego);
5. zasadę nieretroaktywności (art. 24 Statutu Rzymskiego);
6. odpowiedzialność karną można przypisać także za popełnienie formy stadialnych i postaci zjawiskowych przestępstwa (art. 25 ust. 3 Statutu Rzymskiego);
7. zasadę, zgodnie z którą immunitet głowy państwa oraz fakt pełnienia funkcji państwowych nie zwalnia z odpowiedzialności karnej (art. 27 Statutu Rzymskiego);
8. działanie zgodnie z rozkazem nie zwalnia z odpowiedzialności karnej (art. 33 Statutu Rzymskiego), z tym zastrzeżeniem że w stosunku do zbrodni ludobójstwa czy zbrodni przeciwko ludzkości odpowiedzialność karna będzie ponoszona zawsze, natomiast w przypadku zbrodni wojennych co do zasady podlega się odpowiedzialności karnej, chyba że na sprawcy ciążył prawny obowiązek wykonania polecenia rządu lub polecenia służbowego lub sprawca nie wiedział, że polecenie było bezprawne lub polecenie nie było oczywiście bezprawne;
9. zasadę domniemania niewinności (art. 66 Statutu Rzymskiego);
10. prawo do rzetelnego procesu sądowego (art. 67 ust. 1 Statutu Rzymskiego).

W międzynarodowej przestrzeni prawnej funkcjonują także hybrydowe trybunały karne¹⁸⁵. Są to trybunały, które powstały na podstawie umowy międzynarodowej, ale tworzone są na podstawie prawa wewnętrznego państwa, w którym funkcjonują. Ich znaczenie dla międzynarodowego prawa karnego jest o tyle istotne, że mogą one stanowić przejaw jego fragmentacji¹⁸⁶. Rozwój sądownictwa hybrydowego może stać się kierunkiem, w którym międzynarodowe prawo karne będzie się rozwijało. Jednak z punktu widzenia zasad trybunały hybrydowe mają mniejsze znaczenie, gdyż działają przede wszystkim na podstawie prawa wewnętrznego, a więc ich przełożenie na kształtowanie zasad międzynarodowego prawa karnego jest zdecydowanie mniejsze. Zostaną zatem pominięte w niniejszej rozprawie.

Podsumowując, katalog zasad międzynarodowego prawa karnego jest katalogiem bardzo obszernym, trudnym do kompletnego i całkowitego sformułowania.

¹⁸⁵ Do tego rodzaju trybunałów zaliczyć można: Specjalny Trybunał ds. Sierra Leone, Specjalny Trybunał dla Iraku, Nadzwyczajne Izby dla Kambodży, Specjalny Trybunał ds. Kambodży, Specjalne Panele ds. Poważnych Przestępstw w Timorze Wschodnim, Specjalny Trybunał ds. Zbrodni Wojennych w Kosowie.

¹⁸⁶ R. Geiss, N. Bulinckx, *International and internationalized criminal tribunals: a synopsis*, „International Review of the Red Cross” 2006, Vol. 88, No. 861, s. 50.

Zasady określone przez MTW stały się podłożem do ustalenia zasad przez międzynarodowe trybunały karne działające później. Zasady, na których swoją działalność orzeczniczą opiera MTKJ, MTKR oraz MTK, co do zasady pokrywają się z katalogiem wyodrębnionym przez MTW. Do zasad wspólnych wszystkim międzynarodowym trybunałom karnym zaliczyć można m.in. zasadę odpowiedzialności indywidualnej, zasadę *ne bis in idem* czy zasadę, zgodnie z którą immunitet głowy państwa nie zwalnia z ponoszenia odpowiedzialności. Owe zbieżności pozwalając więc wyodrębnić ogólny katalog zasad prawa międzynarodowego. I pomimo że wiele kontrowersji wzbudza pytanie, czy były to regulacje nowe, czy może stanowiły one potwierdzenie prawa zwyczajowego¹⁸⁷, ich wkład w tworzenie podstaw międzynarodowego prawa karnego jest niezaprzeczalny.

Wspólne dla wszystkich trybunałów zasady stanowią podstawę międzynarodowego prawa karnego, do tego katalogu dodać można także zasady wskazane przez MTK, jako źródła jego orzekania. Będą to więc zasady prawa międzynarodowego, zasady międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych, a także zasady wyinterpretowane przez Trybunał z krajowych porządków prawnych. Na uwagę trzeba mieć także fakt, że niektóre z wymienionych zasad mogą być przyporządkowane do więcej niż jednej kategorii. Omawiana wcześniej zasada indywidualnej odpowiedzialności karnej jednostki stanowi egemplifikację tego rodzaju zasady.

6.2. ZASADY MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO W KONTEKŚCIE INDYWIDUALNEJ ODPOWIEDZIALNOŚCI KARNEJ JEDNOSTKI

Jedną z podstawowych zasad międzynarodowego prawa karnego, zgodnie z katalogiem wykazany powyżej, jest indywidualna odpowiedzialność jednostki. Znajdowała się ona we wszystkich statutach trybunałów międzynarodowych. Karta MTW określała ją w art. 6, wskazując, że Trybunał „władny będzie sądzić i karać osoby, które działając w interesie państw Osi Europejskiej bądź osobiście, bądź jako członkowie organizacji, popełniły jakiegokolwiek z poniżej wymienionych przestępstw”. Znaczenia tego uregulowania dla kształtowania się międzynarodowego prawa karnego

¹⁸⁷ Zob. szerzej: UN General Assembly, Affirmation of the Principles of International Law recognized by the Charter of the Nürnberg Tribunal, A/RES/95, UN General Assembly, 11 December 1946 Report Of The Secretary-General.

nie da się przecenić¹⁸⁸. Odpowiedzialność karna jednostki na gruncie prawa międzynarodowego nie budzi obecnie żadnych wątpliwości¹⁸⁹.

Indywidualna odpowiedzialność jednostki w międzynarodowych trybunałach *ad hoc* została określona w sposób bardziej lakoniczny. Art. 6 Statutu MTKJ wskazuje, że Trybunał posiada jurysdykcję wobec osób fizycznych, zgodnie z postanowieniami Statutu. Taką samą regulację zawarto w art. 5 Statutu MTKR.

Zasada indywidualnej odpowiedzialności karnej jednostki została określona w art. 25 Statutu MTK w sposób bardziej szczegółowy, a co za tym idzie także kompletny w porównaniu do pozostałych omawianych statutów. Zgodnie z art. 25 ust. 1 Statutu MTK jurysdykcja Trybunału znajduje zastosowanie do osób fizycznych. Statut Rzymski określa dokładne granice odpowiedzialności karnej jednostki, wskazując, że odpowiedzialność ponosi osoba, która dokonała czynu będącego zbrodnią sama, wspólnie z inną osobą albo za pośrednictwem innej osoby bez względu na przypisanie odpowiedzialności owej drugiej osobie. Ponadto odpowiedzialność ponosi także osoba, która zleca, namawia bądź nakłania do popełniania zbrodni, bez względu na to, czy zbrodnia ta została dokonana, czy doszło jedynie do usiłowania. Indywidualna odpowiedzialność jednostki uzupełniana jest także formami stadialnymi i postaciami zjawiskowymi przestępstwa. Z tego względu odpowiedzialność ponosi również osoba, która pomaga, podżega bądź w inny sposób przyczynia się do dokonania lub usiłowania zbrodni. Odpowiedzialność ponosi także osoba, która w jakikolwiek sposób przyczynia się do dokonania lub usiłowania popełnienia zbrodni przez grupę osób działających w wspólnym celu, przy czym takie przyczynienie musi być podjęte w celu ułatwienia działalności przestępczej albo być podjęte ze świadomością zamiaru popełnienia zbrodni przez grupę. Odpowiedzialność ponosi osoba, która bezpośrednio i publicznie podżega do popełnienia zbrodni ludobójstwa. Odpowiedzialność ponosi także osoba, która usiłuje popełnić zbrodnię poprzez podjęcie działań rozpoczynających jej dokonanie, jednak do dokonania nie dochodzi z powodów niezależnych od zamierów tej osoby.

¹⁸⁸ Zob. także: W. E. Adjei, *The development of individual criminal responsibility under international law: lessons from Nuremberg and Tokyo war crimes trials*, „Journal of Legal Studies” 2020, Vol. 25, No. 39, s. 69-97.

¹⁸⁹ J. Symonides wskazuje, że za brakiem podmiotowości jednostki przemawia fakt, iż o podmiotowości świadczy możliwość zaciągania praw i obowiązków we własnym imieniu i na własną rzecz. Prawa i obowiązki zaciągane przez państwo nie świadczą o przyznaniu podmiotowości osobom fizycznym. Szerzej zob.: R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 1994, s. 130.

W doktrynie wskazuje się cztery stopnie odpowiedzialności karnej: polecenie, podżeganie, pomoc i udział w grupie zorganizowanej¹⁹⁰. Dla uporządkowania, korzystając z krajowej typologii form popełnienia przestępstwa, warto zauważyć, że Statut Rzymski zawiera formy zjawiskowe (sprawstwo oraz niesprawcze postacie zjawiskowe – podżeganie i pomocnictwo) oraz formy stadialne (przygotowanie, usiłowanie i dokonanie). Powyższe formy wyznaczają ramy odpowiedzialności karnej jednostki.

Indywidualna odpowiedzialność jednostki oznacza, że do odpowiedzialności na podstawie międzynarodowego prawa karnego może zostać pociągnięta osoba fizyczna, nie zaś byt abstrakcyjny, jak organizacja czy państwo. Ten rzeczywisty wymiar odpowiedzialności uzasadniony jest realnym sprawstwem danego czynu. Abstrakcyjny byt nie może bowiem popełnić danego czynu, a więc nie może podjąć działania czy zaniechania. W tym omawianym zakresie bez znaczenia pozostaje wola czy świadomość popełnienia określonego czynu (choć ma ona oczywiście znaczenie dla przypisania odpowiedzialności czy dla wymiaru kary). Istotę rzeczy ujmuje fakt, że tylko osoba fizyczna jest w stanie popełnić czyn zabroniony.

Zasada ta jest niezaprzeczalnie podstawą do wyodrębnienia działu prawa międzynarodowego, jakim jest międzynarodowe prawo karne. Jest ona także podstawą funkcjonowania wszystkich międzynarodowych trybunałów karnych. Zależność pomiędzy zasadą indywidualnej odpowiedzialności karnej a innymi zasadami prawa międzynarodowego można rozpatrywać na dwóch płaszczyznach. Z jednej strony zasady międzynarodowego prawa karnego będą wyznaczały granice indywidualnej odpowiedzialności jednostki. Jest ona bowiem ograniczona temporalnie przez zasadę *nullum crimen sine lege* i *lex retro non agit*. Określona jest także przez *ne bis in idem*, nie można bowiem ponosić odpowiedzialności za czyn, co do którego ponosiło się już odpowiedzialność. Z drugiej zaś strony zasady międzynarodowego prawa karnego będą wynikały z zasady indywidualnej odpowiedzialności jednostki. Nie można bowiem wnioskować o jakiegokolwiek zasadzie międzynarodowego prawa karnego, jeśli w pierwszej kolejności nie zostanie uznana indywidualna odpowiedzialność jednostki.

¹⁹⁰ Zob. szerzej: N. Shulzhenko, S. Romashkin, *Types of individual criminal responsibility according to article 25(3) of Rome Statute*, „Juridical Tribune” 2021, Vol. 11, No. 1, s. 72-80.

6.3. ZASADY MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO A ZASADA LEGALIZMU

Podobnie jak zasada indywidualnej odpowiedzialności jednostki, tak i zasada legalizmu stanowi zasadę uznaną przez międzynarodowe prawo karne. Jednak sposób, w jaki wykształciło się międzynarodowe prawo karne, sprawił, że początkowo zasada legalizmu była kwestionowana. Kontrowersje, jakie wzbudził MTW, podawały w wątpliwość legalność wydawanych wyroków¹⁹¹. I choć w samej Karcie MTW zasada legalizmu nie została bezpośrednio wskazana, to orzecznictwo Trybunału jednoznacznie potwierdza, że stanowiła ona zasadę, na której Trybunał się opierał.

Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku międzynarodowych trybunałów karnych *ad hoc*, choć w pewnych aspektach może ona wzbudzać więcej wątpliwości. Przede wszystkim sam sposób utworzenia trybunałów *ad hoc* kwestionował niejako zastosowanie zasady legalizmu. Utworzenie trybunałów karnych rezolucją Rady Bezpieczeństwa, dodatkowo bez zgody zainteresowanego państwa, powodowało przeniesienie jurysdykcji karnej z państwa zaangażowanego w konflikt na poziom ponadnarodowy. W tym aspekcie budzić to może wątpliwości, czy „narzucenie” międzynarodowej jurysdykcji karnej, na odrębnych zasadach, z innym katalogiem przestępstw i kar, nie prowadzi do naruszenia zasady legalizmu. Zdanie w tym zakresie wyraziła Rada Bezpieczeństwa, wskazując na powagę sytuacji w państwach rozbitych toczącym się konfliktem, oraz uznając, że uzyskanie zgody zainteresowanych państw byłoby niemożliwe¹⁹².

MTKJ wielokrotnie odnosił się do zasady legalizmu. W sprawie *Prosecutor v. Tadić* na argumenty obrony odnoszące się do braku legalności typu czynu zabronionego, jakim są zbrodnie przeciwko ludzkości, Trybunał podkreślił, że ustalonym zwyczajem międzynarodowym jest, iż zbrodnie przeciwko ludzkości nie wymagają związku z jakimkolwiek konfliktem zbrojnym i mogą zostać popełnione niezależnie od takiego konfliktu. W związku z tym zasada *nullum crimen sine lege* nie zostaje naruszona¹⁹³. Podkreślenie zwyczajowego charakteru zasad międzynarodowego prawa karnego stanowi istotę rzeczy w sprawach prowadzonych przed trybunałami *ad hoc*. W sprawie *Prosecutor v. Delalic et al.* Trybunał podkreślił, że celem zasady

¹⁹¹ Zob. szerzej: C. Tomuschat, *The Legacy of Nuremberg*, „Journal of International Criminal Justice” 2006, Vol. 4, No. 4, s. 830-844.

¹⁹² Zob.: § 18-30 Report of the Secretary-General Pursuant to Paragraph 2 of Security Council Resolution 808 (1993), 3.05.1993 r., S/25704.

¹⁹³ *Prosecutor v. Tadić, Decision on the defence motion on Jurisdiction*, 10 sierpnia 1995 r. (IT-91-1-T).

nullum crimen sine lege jest zapobieżenie ściganiu i karaniu osób za czyny, co do których osoby te miały uzasadnione przekonanie, iż są legalne w chwili ich popełnienia. Trybunał nie uznał za wiarygodne twierdzenia, że oskarżony nie znał karnego charakteru popełnianych przez niego czynów. Dodatkowo podkreślił, że fakt braku możliwości przewidzenia powstania międzynarodowego trybunału pozostaje bez znaczenia dla uznania legalności popełnianych czynów¹⁹⁴. Pomimo braku statutowego uregulowania zasady legalizmu międzynarodowe trybunały karne *ad hoc* nawiązywały do tej zasady w trakcie jurysdykcji.

MTK jest pierwszym międzynarodowym trybunałem karnym, który uregulował kwestie zasady legalizmu w Statucie. Jest też pierwszym trybunałem, który uchwycił istotę zasady legalizmu jako konglomeratu współkształtowanego przez kilka zasad. Z jednej strony zasada legalizmu została przywołana bezpośrednio w art. 22 Statutu Rzymskiego, który stanowi, że „nikt nie może być pociągnięty do odpowiedzialności na podstawie niniejszego statutu, jeżeli jego czyn w chwili popełnienia nie stanowił zbrodni podlegającej jurysdykcji Trybunału”. Artykuł ten jest wyrazem zasady *nullum crimen sine lege*. Ponadto w Statucie została przewidziana możliwość uznania za przestępstwo także czynu nieokreślonego w Statucie, ale stanowiącego naruszenie prawa międzynarodowego (art. 22 ust. 3 Statutu Rzymskiego). Postanowienia art. 23 Statutu Rzymskiego stanowią gwarancję wymierzenia kary zgodnie ze Statutem, jednocześnie dając wyraz zasadzie *nulla poena sine lege*. Egzemplifikacją zasady legalizmu jest także art. 24 Statutu Rzymskiego, określający zakaz retroaktywności, zgodnie z którym nie można zostać pociągniętym do odpowiedzialności za czyny popełniane przed wejściem w życie statutu.

Już w tym miejscu warto zaznaczyć, choć założenie to zostanie rozwinięte w dalszej części pracy, że prócz bezpośredniego odwołania do zasady legalizmu w Statucie Rzymskim jej wyrazem jest także określoność typów czynów zabronionych. Realizacja zasady legalizmu odbywa się także poprzez jasne wskazanie znamion czynu zabronionego, dzięki czemu jednostka jest w stanie określić, jakie działania podejmowane są zgodnie z prawem, a które z nich będą stanowiły przekroczenie prawa.

Zasada legalizmu jest zasadą uznaną w prawie międzynarodowym. Znajduje swój wyraz zarówno w aktach stanowionych (Statut Rzymski), jak i orzecznictwie międzynarodowych trybunałów karnych. Zasada legalizmu stanowi także zasadę ogólną

¹⁹⁴ Sprawa *Prosecutor v. Mucic et al.*, *Judgement*, 20 lutego 2001 r. (IT-96-21-A).

prawa i zasadę prawa międzynarodowego. I jako taka będzie również wchodziła do katalogu zasad międzynarodowego prawa karnego. Zasada legalizmu, podobnie jak zasada indywidualnej odpowiedzialności jednostki, ma wiele źródeł w katalogu zasad międzynarodowego prawa karnego, co bez wątpienia jest wyrazem jej szczególnego charakteru.

7. UWAGI KOŃCOWE

Rozważania podjęte w niniejszym rozdziale pozwoliły na ustalenie definicji kluczowych pojęć: zasady legalizmu, zasad ogólnych prawa, zasad prawa międzynarodowego oraz zasad międzynarodowego prawa karnego. Zabieg ten po pierwsze stworzył podstawę do podjęcia dalszych rozważań związanych z charakterem zasady legalizmu oraz określeniem jej funkcji, po drugie zaś wyznaczył jasne granice systemowe dla prowadzonych rozważań. Wykazano ścisły związek prowadzonych rozważań z działem prawa międzynarodowego, jakim jest międzynarodowe prawo karne. I choć w toku dalszych badań niezbędne będzie odniesienie się do krajowych porządków prawnych czy innych działów prawa międzynarodowego, w celu kompleksowego ustalenia m.in. charakteru zasady legalizmu, to właśnie charakterystyka tej zasady w międzynarodowym prawie karnym jest zasadniczym celem dysertacji. Zbadać bowiem należy, czy i w jaki sposób specyfika międzynarodowego prawa karnego wpływa na ujęcie zasady legalizmu.

Niezwykle istotne w odniesieniu do dalszych rozważań było ustalenie pojęcia zasady prawa, a w tym zasady legalizmu. Jak bowiem ustalono, zasady prawa w ogólności stanowią normatywny przejaw wartości uznawanych w określonej społeczności za szczególnie ważne i wymagające najwyższej ochrony. Odnosząc te wnioski do zasady legalizmu, zauważyć należy, że wartościami chronionymi przez nią są ochrona wolności, praworządności i pewności prawa. Sama zasada legalizmu gwarantuje jednostce brak pociągnięcia do odpowiedzialności za działania podejmowane w granicach prawa. Rozważania te pozwoliły także na zdefiniowanie pojęcia zasady legalizmu, które jest pojęciem złożonym i stanowi konglomerat zasad, w skład których wchodzi: zasada *nullum crimen sine lege*, zasada *nulla poena sine lege*, zakaz stosowania analogii oraz zasada *lex retro non agit*.

Tak ustalone pojęcie zasady legalizmu należało wpisać w katalog czy, ujmując precyzyjnie, katalogi zasad funkcjonujących w prawie międzynarodowym. Z tego względu dokonano ustalenia kategorii pojęciowych zasad ogólnych prawa, zasad prawa

międzynarodowego, a także zasad międzynarodowego prawa karnego. Jak bowiem wykazano, zasady ogólne prawa stanowią ukonstytuowane aksjologiczne zasady stanowiące nośnik wartości ważnych dla społeczności międzynarodowej. Zasady ogólne prawa są wyinterpretowane z krajowych porządków prawnych, ale właściwe są także do regulacji stosunków pomiędzy podmiotami prawa międzynarodowego.

Zasady prawa międzynarodowego stanowią normatywny przejaw wartości uznanych przez społeczność międzynarodową. Jednak skonstruowanie ich kompletnego i wyczerpującego katalogu jest zadaniem trudnym. Wyróżnić bowiem można zasady właściwe wyłącznie prawu międzynarodowemu oraz zasady wspólne prawu międzynarodowemu i prawu krajowemu. Pierwszy rodzaj zasad warunkowany jest szczególnym charakterem sposobu tworzenia prawa międzynarodowego, a także jego podmiotów. Drugi rodzaj natomiast stanowi wyraz wartości właściwych zarówno na poziomie prawa krajowego, jak i w prawie międzynarodowym, u podstaw których leży wspólna aksjologia. Do zasad takich zaliczymy m.in. zasady związane z prawami człowieka (poszanowania godności ludzkiej, wolności, równości)¹⁹⁵, zasadę bezpieczeństwa, zasadę demokracji, praworządności, poszanowania prawa¹⁹⁶.

Przeprowadzone w niniejszym rozdziale ustalenie katalogu zasad międzynarodowego prawa karnego w oparciu o statuty międzynarodowych trybunałów karnych pozwoliło nie tylko na wykazanie, jakie zasady stanowią podstawę w procesie stosowania prawa, ale także pozwoliło na ustalenie katalogu zasad istotnych w procesie stanowienia prawa. Takie zasady jak zasada indywidualnej odpowiedzialności karnej jednostki, zasada *ne bis in idem* stały się podstawą do utworzenia międzynarodowych trybunałów karnych i wyznaczają granice odpowiedzialności karnej jednostki na podstawie prawa międzynarodowego.

Przeprowadzona w niniejszym rozdziale analiza pozwoliła przyporządkować zasadę legalizmu do kilku kategorii pojęciowych. Stanowi ona bowiem zarówno zasadę ogólną prawa, jak i zasadę prawa międzynarodowego oraz zasadę międzynarodowego prawa karnego. Zapewnienie bezpieczeństwa czy praworządności jest bowiem godne ochrony nie tylko w krajowym, ale przede wszystkim w międzynarodowym porządku prawnym. Z perspektywy przeprowadzonych analiz zasada legalizmu stanowi wyraz ochrony wartości uznanych przez społeczność międzynarodową.

¹⁹⁵ Zasady te zostały wskazane w art. 1 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka.

¹⁹⁶ E. Dynia, *op. cit.*, s. 36.

Ustalone pojęcie zasady legalizmu oraz jej miejsce w katalogu zasad pozwala na podjęcie dalszych rozważań nad ustaleniem jej charakteru oraz ujęcia w międzynarodowym prawie karnym. Wpisanie zasady legalizmu w przedstawione katalogi zasad implikuje konieczność ustalenia relacji pomiędzy zasadą legalizmu a źródłami międzynarodowego prawa karnego. Wymaga to jednak, w pierwszej kolejności, ustalenia katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego. Jedynie w taki sposób możliwe będzie wykazanie, czy zasada legalizmu, prócz ugruntowanego miejsca w katalogu zasad, znajduje się także w katalogu źródeł. Rozważania te umożliwią w dalszej kolejności wykazanie charakteru zasady legalizmu oraz jej funkcji, co pozwoli na określenie ujęcia zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym.

ROZDZIAŁ II.

ZASADA LEGALIZMU

A KATALOG ŹRÓDEŁ MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO

1. UWAGI WPROWADZAJĄCE

Ustalenie sposobu rozumienia pojęcia zasady legalizmu oraz jej umiejscowienie w katalogu zasad ogólnych prawa, zasad prawa międzynarodowego i zasad międzynarodowego prawa karnego pozwala na podjęcie rozważań dotyczących umiejscowienia zasady legalizmu w katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego. Zasada ta – dla przypomnienia – będąc zasadą ogólną prawa, na stałe wpisana jest w katalog źródeł prawa międzynarodowego. Bez zarysowania kryteriów kształtujących bezpośrednio lub pośrednio treść zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym nie będzie możliwe rozstrzygnięcie innych kwestii (zwłaszcza dotyczących jej zakresu stosowania i normowania), w szczególności związanych z problematyką *numerus clausus* zbrodni międzynarodowych, określonych w Statucie Rzymskim, których kryminalizacja – a przede wszystkim kwestia jej legalności – odpowiadałaby jednak interesom społeczności międzynarodowej.

Kompleksowe wyznaczenie statusu prawnego zasady legalizmu wymaga uprzedniego określenia katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego. Zważywszy na specyfikę tego działu prawa międzynarodowego, założyć trzeba, że pełny katalog źródeł tego prawa kształtuje się odmiennie aniżeli katalog źródeł prawa międzynarodowego, gdyż zasadniczym przedmiotem jego regulacji jest odpowiedzialność karna, a podmiotem jednostka, nie zaś państwo. Przedmiotowe rozważania pozwolą także na wskazanie, czy źródłowy charakter aktów prawnych, stanowiących podstawę odpowiedzialności karnej jednostki, warunkowany jest formą, w jakiej zostały one przyjęte, czy decydujące znaczenie przypisać należy zakresowi treściowemu regulacji w nich zawartych.

Analiza katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego nie byłaby pełna bez odniesienia się do art. 21 Statutu Rzymskiego, wskazującego podstawy orzekania MTK. Trybunał jest bowiem pierwszym stałym trybunałem karnym o charakterze międzynarodowym, którego statut ratyfikowały 123 państwa. Na tej podstawie należy przyznać mu stosunkowo powszechny charakter, szczególnie mając na względzie prawny charakter wcześniejszych trybunałów wojskowych czy trybunałów *ad hoc*.

Celem niniejszego rozdziału jest ustalenie, jakie miejsce zajmuje zasada legalizmu w katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego. Na podstawie przeprowadzonych dotychczas rozważań wykazano bowiem, że zasadę legalizmu w systemie źródeł międzynarodowego prawa karnego nie tylko można, ale należy rozpatrywać wielopłaszczyznowo. Złożoność badanej materii wynika z dwóch okoliczności. Po pierwsze, nie budzi wątpliwości konstatacja, że zasada legalizmu jako zasada ogólna prawa stanowi źródło prawa. Po drugie, specyfika międzynarodowego prawa karnego powoduje, że zasada legalizmu może być wysłowiona wprost również w innych źródłach międzynarodowego prawa karnego. Niezbędne jest zatem wskazanie, w jaki sposób zasada legalizmu ujmowana jest w źródłach międzynarodowego prawa karnego. Mając na względzie powyższe założenia, należy postawić wskazaną we wstępie niniejszej dysertacji hipotezę: czy zasada legalizmu – jako aksjologicznie uwarunkowany wyraz wartości uznanych przez społeczność międzynarodową – stanowi konstrukcyjny fundament międzynarodowego prawa karnego?

2. KSZTAŁTUJĄCY WPLYW SPECYFIKI MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO NA KATALOG ŹRÓDEŁ TEGO PRAWA

Źródłowy charakter zasady legalizmu może zostać określony jedynie dzięki uprzedniemu wykazaniu katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego. Niezbędne jest także ustalenie, czy katalog źródeł międzynarodowego prawa karnego różni się od katalogu źródeł prawa karnego. Pozwoli to odpowiedzieć na pytanie, czy specyfika międzynarodowego prawa karnego, które nie tyle reguluje stosunki pomiędzy państwami, co wyznacza podstawy odpowiedzialności karnej jednostki, wpływa na katalog źródeł tego prawa. Pogłębiona analiza źródeł prawa międzynarodowego oraz ich charakteru pozwoli na wyodrębnienie tych źródeł, które będą właściwe (swoiste) działowi prawa międzynarodowego, jakim jest międzynarodowe prawo karne.

2.1. ŹRÓDŁA PRAWA *IN GENERE*

Żadna norma prawna nie obowiązuje w próżni. Jak wykazano, wyrazem woli, wiedzy oraz preferencji prawodawcy jest określony system wartości, który następnie wyrażany jest w systemie prawnym. Każda norma prawna posiada więc swoje źródło. Zdefiniowanie pojęcia źródeł prawa i określenie ich katalogu pozwala uzyskać informacje, skąd należy czerpać wiedzę o normach prawnych obowiązujących w określonym systemie prawnym. Rozważania na ten temat prowadzone są w literaturze

przedmiotu szeroko. Sam termin „źródło prawa” jest terminem wieloznacznym. Jak podkreśla Z. Ziemiński, może być on używany jako określenie faktu tworzenia prawa bądź na oznaczenie dokumentu czy innej formy przekazu, dzięki której można poznać treść norm prawnych, ale może być też użyty do określenia czynników społeczno-ekonomicznych, wpływających na sposób ukształtowania określonych norm prawnych¹⁹⁷. Istotnym aspektem jest odróżnienie samego aktu tworzącego prawo („faktu prawotwórczego”) od wytworu tego faktu (np. ustawy czy umowy międzynarodowej)¹⁹⁸. Źródła prawa rozumiane są także jako zespół reguł nakazujących uznawać określone fakty za fakty prawotwórcze oraz reguł określających sposób wiązania z tymi faktami obowiązku przestrzegania określonych norm prawnych¹⁹⁹.

Rozważania dotyczące źródeł prawa można zatem prowadzić w dwojaki sposób: dogmatyczny – wskazując, że normy ustanowione w określony sposób są normami, których należy przestrzegać w danym porządku prawnym, bądź w sposób opisowy – wskazując, że w danym systemie prawnym określone fakty uznawane są za fakty prawotwórcze²⁰⁰. W niniejszej rozprawie za właściwe będzie uznawane rozumienie pojęcia źródeł prawa jako określonych wytworów faktów prawotwórczych, gdyż to nie fakt prawotwórczy stanowi wyraz normy prawnej, a jego wytwór. Fakt prawotwórczy będzie mechanizmem przenoszącym określone preferencje twórcy prawa do norm prawnych. Stanowił więc będzie proces kodowania określonej woli, wiedzy i preferencji w normach prawnych.

W literaturze przedmiotu z zakresu teorii prawa wymienia się cztery rodzaje faktów prawotwórczych. Są to: stanowienie, zawarcie umowy, proces kształtowania się prawa zwyczajowego oraz precedens prawotwórczy²⁰¹. Rezultatami faktów są przede wszystkim ustawy, umowy międzynarodowe, rozporządzenia, zwyczaj międzynarodowy. Owe teoretyczne rozważania należy jednak przenieść na poziom międzynarodowy, gdzie głównymi faktami prawotwórczymi będą: zawieranie umów, kształtowanie się zwyczaju czy precedens prawotwórczy. Stanowienie prawa, ze

¹⁹⁷ Z. Ziemiński, *Teoria prawa*, Warszawa–Poznań 1973, s. 76.

¹⁹⁸ A. Michalska, S. Wronkowska, *Zasady tworzenia prawa*, Poznań 1983, s. 13.

¹⁹⁹ S. Wronkowska, [w:] A. Redelbach, S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii państwa i prawa*, Warszawa 1992, s. 180-181.

²⁰⁰ Z. Ziemiński, *Teoria prawa...*, s. 76.

²⁰¹ S. Wronkowska, *O źródłach prawa i aktach normatywnych raz jeszcze*, [w:] A. Nowicka (red.), *Prawo prywatne czasu przemian. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Sołtysińskiemu*, Poznań 2005, s. 115.

względem na szczególny charakter prawa międzynarodowego i podmiotów tworzących to prawo, będzie miało mniejsze znaczenie, choć nie można wykluczyć go zupełnie.

2.2. ŹRÓDŁA PRAWA MIĘDZYNARODOWEGO A ŹRÓDŁA MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO

W prawie międzynarodowym źródła prawa ujmowane są w ujęciu materialnym – jako okoliczności, które doprowadziły do powstania i przyjęcia norm prawnomiędzynarodowych, formalnym – jako formy, w których tworzy się prawo międzynarodowe oraz poznawczym – jako formy poznania prawa, uzyskania o nim informacji (często sprowadzające się do zbiorów dokumentów międzynarodowych)²⁰². Właściwe dla niniejszej dysertacji będzie więc ujęcie formalne źródeł prawa międzynarodowego.

W doktrynie prawa międzynarodowego funkcjonuje powszechnie uznany katalog źródeł prawa oparty na Statucie MTS²⁰³, poszerzony dodatkowo o wiążące uchwały organizacji międzynarodowych²⁰⁴ oraz akty jednostronne państw²⁰⁵. Ten

²⁰² E. Cała-Wacinkiewicz, *Źródła prawa międzynarodowego publicznego*, [w:] E. Cała-Wacinkiewicz, R. Podgórska, D. Wacinkiewicz (red.), *Encyklopedia zagadnień międzynarodowych*, Warszawa 2011, s. 225.

²⁰³ Do katalogu źródeł prawa wskazanych w art. 38 Statutu MTS zaliczyć należy: umowy międzynarodowe, zwyczaj międzynarodowy, zasady ogólne prawa – jako źródła wprost wskazane, a także judykaturę i doktrynę jako środek pomocniczy (zob.: A. Klafkowski, *op. cit.*, s. 29). Choć w literaturze przedmiotu często podawano w wątpliwość, czy art. 38 Statutu MTS określa katalog źródeł prawa międzynarodowego, czy może jedynie jest katalogiem źródeł prawa, na podstawie których rozstrzygnięcia wydaje MTS. Odpowiedź na tak postawione pytania nie jest oczywista. Warto w tym aspekcie odwołać się do Komitetu Doradczego Prawników, gdzie w pracach nad art. 38 Statutu STSM często akcentowano, że źródła w nim wskazane stanowią podstawę rozstrzygnięć sędziów Trybunału. Niejednokrotnie w pracach podkreślano, że zbyt wąskie podejście do katalogu źródeł prawa będzie prowadziło do rozstrzygnięć *non liquet* (Procès-verbaux of the proceedings of the Committee, June 16th-July 24th, 1920, with Annexes, Annex No. 3, s. 331-332).

²⁰⁴ Przez uchwałę organizacji międzynarodowej należy rozumieć każdy formalnie przyjęty akt woli organizacji międzynarodowej (zob.: J. Menkes, A. Wasilkowski, *Organizacje międzynarodowe. Prawo instytucjonalne*, Warszawa 2006, s. 211). Źródłem prawa będą jednak tylko te uchwały, zawierające normy generalne i abstrakcyjne, uchwalone przez te organy organizacji międzynarodowych, które zostały do tego wyraźnie upoważnione na mocy traktatowej (zob.: N. Buchowska, *Uchwały organizacji międzynarodowych jako źródło prawa międzynarodowego*, RPEiS 2001, z. 3, s. 49-60). Jedynie takie uchwały należy uznać za wiążące prawnie uchwały organizacji międzynarodowych o charakterze prawotwórczym.

²⁰⁵ Akty jednostronne państw stanowią wyraz woli podmiotu prawa międzynarodowego, jakim jest państwo. Do wywołania skutków prawnych aktu jednostronnego państwa nie jest wymagana zgoda innych podmiotów (zob.: C. Mik, *Akty jednostronne*, [w:] J. Symonides, D. Pyć (red.), *Wielka encyklopedia prawa. Tom IV. Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2014, s. 26-28). Za akty jednostronne państw klasycznie uznaje się: przyrzeczenie, uznanie, zrzeczenie, protest, porzucenie, zawłaszczenie, jednak kwalifikacja ta jest sporna i budzi wiele wątpliwości wśród przedstawicieli doktryny prawa międzynarodowego (zob.: P. Saganek, *Akty jednostronne państw w prawie międzynarodowym*, Warszawa 2010, s. 47-74).

ugruntowany katalog źródeł prawa międzynarodowego stanowi podstawę do podjęcia rozważań nad katalogiem źródeł międzynarodowego prawa karnego. Specyfika międzynarodowego prawa karnego, którego podmiotem, w odróżnieniu od innych działów prawa międzynarodowego, są przede wszystkim osoby fizyczne, wymusza wskazanie, co należy uznać za źródło tego prawa. Ponadto staje się ona kluczowym elementem zrozumienia charakteru norm prawnych to prawo stanowiących. Określenie katalogu źródeł prawa jest tym bardziej konieczne, jeśli chodzi o indywidualną odpowiedzialność jednostki. W krajowych porządkach prawnych źródłem odpowiedzialności karnej są ustawy karne, które przyjmują formę prawa stanowionego, nawet w państwach opartych na systemach *common law*²⁰⁶. Specyfika źródeł prawa międzynarodowego, które nie muszą przyjmować formy prawa stanowionego, sprawia, że określenie katalogu źródeł prawa, stanowiących podstawę pociągnięcia jednostki do odpowiedzialności karnej, jest szczególnie istotna. Podobnie jak w przypadku źródeł prawa międzynarodowego, wyznaczenie katalogu źródeł prawa karnego będzie obejmowało odniesienie się do form prawnych o różnym charakterze. Szczegółowa analiza źródeł międzynarodowego prawa karnego pozwoli na wykazanie, gdzie w tym katalogu można umiejscowić zasadę legalizmu.

Międzynarodowe prawo karne, jak zostało wykazane w rozdziale I, stanowi dział prawa międzynarodowego. System prawa międzynarodowego, pomimo odrębności od systemów krajowych, cechuje się spójnością, a ponadto odnoszą się do niego postulaty zupełności i niesprzeczności²⁰⁷. Jak zauważa E. Cała-Wacinkiewicz, prawo międzynarodowe jest systemem, który cechuje jedność, ale nie jest ona tożsama z jednolitością prawa²⁰⁸. W obrębie działów prawa będą istniały zatem swoiste odrębności. Spójność prawa międzynarodowego przekładać się będzie także na wyznaczenie katalogu źródeł prawa dla poszczególnych działów prawa międzynarodowego, w tym dla międzynarodowego prawa karnego. Oznacza to, że źródłami międzynarodowego prawa karnego będą także źródła prawa

²⁰⁶ W Zjednoczonym Królestwie Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej obowiązuje nie jedna ustawa karna, a wiele ustaw penalizujących czyny zabronione – m.in. ustawa o kradzieży z 1968 r., ustawa o bezprawnym zniszczeniu albo uszkodzeniu cudzej własności z 1971 r., ustawa o przestępstwach przeciwko życiu i zdrowiu z 1861 r.

²⁰⁷ W. Czapliński, A. Wyrozumska, *Sędzia krajowy wobec prawa międzynarodowego*, Warszawa 2001, s. 15.

²⁰⁸ E. Cała-Wacinkiewicz, *Fragmentacja...*, s. 210-211.

międzynarodowego²⁰⁹, a więc umowy międzynarodowe, zwyczaj międzynarodowy i zasady ogólne prawa.

Umowy międzynarodowe stanowią najbardziej oczywiste źródło międzynarodowego prawa karnego, gdyż w sposób bezpośredni wyrażają wolę państw, które są ich stronami. Przykładami takich umów są przywoływane uprzednio m.in. Statut Rzymski, Porozumienie międzynarodowe w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej czy Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r.²¹⁰ Formę umowy międzynarodowej przyjęła także Karta MTW oraz Statut Rzymski, regulujące zasady odpowiedzialności karnej osób dokonujących zbrodni wojennych w okresie II wojny światowej (w przypadku Karty MTW) bądź po 1 lipca 2002 r. na terenie bądź wobec obywateli państw-stron Statutu Rzymskiego. Określenie podstaw i zasad odpowiedzialności jednostki w umowie międzynarodowej potwierdza wolę państw poddania określonych typów czynów pod sądownictwo międzynarodowe oraz gwarantuje legitymizację jurysdykcji międzynarodowego trybunału, przynajmniej w stosunku do państw, które są stronami takiej umowy. Jurysdykcja Trybunału nie może w takiej sytuacji zostać podważona. Podkreślić jednak należy, że umowy międzynarodowe w międzynarodowym prawie karnym nie przyjmują jedynie formy statutów międzynarodowych trybunałów karnych, a statuty międzynarodowych trybunałów karnych nie przyjmują jedynie formy umów międzynarodowych. Pełnią one – bez względu na formę – doniosłą rolę wśród źródeł prawa międzynarodowego, dlatego w sposób szczegółowy zostaną omówione w dalszej części niniejszej dysertacji.

Umowy międzynarodowe mogą także stanowić podstawę indywidualnej odpowiedzialności jednostki, nawet jeśli nie stanowią statutu międzynarodowego trybunału karnego, co wyraża się na dwa sposoby. Po pierwsze, mogą być one przywołane bezpośrednio w statucie międzynarodowego trybunału karnego w formie znamion czynu zabronionego, bezpośrednio wiążąc jednostkę i wpływając na jej odpowiedzialność karną w przypadku naruszenia. W Statucie MTKJ znajduje się bezpośrednie odniesienie do Konwencji Genewskich z dnia 12 sierpnia 1949 r. o

²⁰⁹ D. Akande, *Sources of International Criminal Law*, [w:] A. Cassese (ed.), *The Oxford Companion to International Criminal Justice*, Oxford 2009, s. 41.

²¹⁰ Dz. U. z 1952 r. Nr 2, poz. 9.

ochronie ofiar wojny²¹¹ jako podstawy przypisania odpowiedzialności jednostkom za naruszenie. Także niektóre naruszenia norm zawartych w innych traktatach, w szczególności z zakresu międzynarodowego prawa humanitarnego, będą prowadziły do indywidualnej odpowiedzialności jednostek, poprzez zwyczaj międzynarodowy²¹². Odpowiedzialność ta będzie wynikała bezpośrednio z normy traktatowej, przesądzającej o odpowiedzialności państwa za naruszenia prawa humanitarnego, jednocześnie nakładając odpowiedzialność na jednostkę. MTKJ w sprawie *Tadić*, rozpatrując możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności osoby fizycznej za naruszenia międzynarodowego prawa humanitarnego, wskazał, że jest to możliwe po spełnieniu czterech warunków: 1) naruszenie polegać musi na naruszeniu norm międzynarodowego prawa humanitarnego, 2) norma ta może mieć charakter zwyczajowy lub traktatowy (przy czym Trybunał uwzględniał wszystkie traktaty, którymi związane były strony konfliktu, nie tylko Konwencje Genewskie), 3) naruszenie musi być poważne, a więc musi stanowić naruszenie jednej z chronionych wartości i wiązać się z poważnymi konsekwencjami dla ofiar, 4) naruszenie musi pociągać za sobą, zgodnie z prawem zwyczajowym lub traktatowym, indywidualną odpowiedzialność jednostki²¹³. Odpowiedzialność karną można więc przypisać jednostce nie tylko na podstawie samego statutu międzynarodowego trybunału karnego czy wskazanych w nim traktatów, ale także na podstawie innych norm traktatowych czy zwyczajowych.

Trybunały międzynarodowe powołują się na umowy międzynarodowe także przy orzekaniu²¹⁴. Umowy te, będąc źródłem międzynarodowego prawa karnego,

²¹¹ Do których zaliczamy: Konwencję Genewską z dnia 12 sierpnia 1949 r. o polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych, Konwencję Genewską z dnia 12 sierpnia 1949 r. o polepszeniu losu rannych, chorych i rozbitków sił zbrojnych na morzu, Konwencję Genewską z dnia 12 sierpnia 1949 r. o traktowaniu jeńców wojennych, Konwencję Genewską z dnia 12 sierpnia 1949 r. o ochronie osób cywilnych podczas wojny.

²¹² D. Akande, *op. cit.*, s. 48-49. Przeciwną opinię wyraził V. D. Degan, wskazując, że międzynarodowe trybunały karne nie są zobowiązane do stosowania traktatów, a zasada *pacta sunt servanda* jako taka nie ma zastosowania, prócz statutów trybunałów, które same są umową międzynarodową (zob.: V. D. Degan, *On the Sources of International Criminal Law*, „Chinese Journal of International Law” 2005, Vol. 4, No. 1, s. 63).

²¹³ Sprawa *Prosecutor v. Tadić*, *Decision on the defence motion for interlocutory appeal on jurisdiction*, 2 października 1995 r. (IT-94-1-AR72).

²¹⁴ W wyroku MTKJ w sprawie *Prosecutor v. Blaškić*, *Judgement*, 3 marca 2000 r. (IT-95-14-T) Trybunał odwołuje się do Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa. W orzeczeniach pojawiają się także odwołania do EKPC, jednak nie w kontekście przypisania odpowiedzialności za jej naruszenie, ale w odniesieniu do zagwarantowania oskarżonemu uczciwego procesu (zob.: sprawa *Prosecutor v. Akayesu*, *Judgement*, 1 czerwca 2001 r. (ICTR-96-04), czy sprawa *Prosecutor v. Kambanda*, *Judgement*, 19 października 2000 r. (ICTR 97-23-A)).

przyjmują różną formę, jednak zawsze dają wyraz generalnym i abstrakcyjnym normom, wyznaczającym prawne ramy postępowania nie tylko osób fizycznych, ale i trybunałów jako takich.

Kolejnym źródłem międzynarodowego prawa karnego jest zwyczaj międzynarodowy. Choć źródłowy charakter zwyczaju międzynarodowego w międzynarodowym prawie karnym zostanie omówiony szczegółowo w dalszej części niniejszego rozdziału, należy już teraz zasygnalizować, że zwyczaj jako źródło niepisane wzbudzał wiele wątpliwości od samego początku kształtowania się indywidualnej odpowiedzialności jednostki na gruncie prawa międzynarodowego. Głównym argumentem przemawiającym przeciw źródłowemu charakterowi zwyczaju był brak precyzji i zmienny charakter prawa zwyczajowego²¹⁵. Wpisanie zwyczaju międzynarodowego w katalog źródeł międzynarodowego prawa karnego jest jednak powszechnie uznawane²¹⁶.

Zasady ogólne prawa, stanowiące źródło międzynarodowego prawa karnego, w sposób naturalny ograniczone muszą być do tych zasad, które związane są z indywidualną odpowiedzialnością jednostki. Jak wskazuje MTKJ w sprawie *Kupreškić et al.*, w sytuacji wystąpienia luk w międzynarodowym prawie zwyczajowym i prawie traktatowym Trybunał może opierać się w pierwszej kolejności na zasadach zwyczajowego prawa międzynarodowego lub na ogólnych zasadach międzynarodowego prawa karnego („*general principles of international criminal law*”), a w przypadku ich braku na ogólnych zasadach prawa karnego wspólnych dla głównych systemów prawnych świata („*general principles of criminal law common to the major legal systems of the world*”). Gdy jednak niemożliwe będzie zidentyfikowanie także tych norm, Trybunał może odwołać się do zasad ogólnych prawa, zgodnych z podstawowymi wymogami międzynarodowego wymiaru sprawiedliwości („*general principles of law consonant with the basic requirements of international justice*”)²¹⁷. Zasady ogólne prawa będą więc stanowiły źródło prawa w międzynarodowym prawie karnym, a ich katalog będzie niejako zawężony do tych zasad, które są związane z indywidualną odpowiedzialnością jednostki.

²¹⁵ H. van der Wilt, *State Practice as Element of Customary International Law: A White Knight in International Criminal Law?*, „International Criminal Law Review” 2020, Vol. 20, No. 5, s. 786.

²¹⁶ D. Mejia-Lemos, *Custom in General International Law and International Criminal Law: A Survey of Selected Issues*, „International Criminal Law Review” 2020, Vol. 20, No. 5, s. 808.

²¹⁷ Wyrok w sprawie *Prosecutor v. Kupreškić et al.*, *Judgement*, z dnia 14 stycznia 2000 r. (IT-95-16-T).

Wiążące uchwały organizacji międzynarodowych również są swoistym źródłem międzynarodowego prawa karnego, gdyż stanowią podstawę powołania MTKJ oraz MTKR. Nie można wykluczyć ponadto, choć rozważania te przyjmują teoretyczny wydźwięk, także aktów jednostronnych państwa, ujmowanych jako źródło międzynarodowego prawa karnego. Doktrynie prawa międzynarodowego znana jest bowiem instytucja aktów kolektywnych, a więc aktów wydanych przez grupę państw²¹⁸, które – teoretycznie – mogłyby ustanowić zasady odpowiedzialności jednostki za określone czyny, jak i sam trybunał karny. Pomocniczymi środkami będą także, analogicznie do art. 38 Statutu MTS, orzeczenia oraz poglądy doktryny.

W tym miejscu warto zatem postawić pytanie o to, czy źródła wskazane w art. 21 Statutu Rzymskiego można uznać za źródła międzynarodowego prawa karnego, czy może stanowią one jedynie podstawę do wydawania rozstrzygnięć przez MTK. Warto podkreślić, że żaden ze statutów pozostałych międzynarodowych trybunałów karnych nie wskazywał na podstawy orzekania. Wymienione w Statucie Rzymskim źródła podzielić można na trzy podstawowe kategorie stosowane hierarchicznie. Zgodnie z art. 21 Statutu Rzymskiego MTK w pierwszej kolejności stosuje przepisy zawarte w samym Statucie Rzymskim, Elementach Definicji Zbrodni oraz Regułach Procesowych i Dowodowych. Jako drugie w kolejności stosowane są odpowiednie traktaty oraz zasady i reguły prawa międzynarodowego, łącznie z uznanymi zasadami międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych. W przypadku braku możliwości zastosowania dwóch poprzednich źródeł MTK stosuje zasady ogólne prawa, wyinterpretowane przez Trybunał z praw krajowych różnych systemów prawnych świata, a we właściwych przypadkach – łącznie z prawem krajowym państw, które same wykonywały jurysdykcję w stosunku do danej zbrodni, o ile nie są one niezgodne ze Statutem MTK, prawem międzynarodowym i uznanymi przez społeczność międzynarodową normami i standardami. Pomocniczo Trybunał może stosować także zasady i reguły zgodnie z ich interpretacją zawartą w poprzednich orzeczeniach.

Wymieniony w Statucie Rzymskim katalog źródeł, czy też – precyzyjniej – podstaw orzekania, różni się w kilku aspektach od źródeł prawa międzynarodowego. Brak w nim odniesienia do zwyczaju międzynarodowego czy zasad ogólnych prawa, choć wskazane zostały zasady i reguły prawa międzynarodowego, czy też zasady wyinterpretowane z krajowych porządków prawnych. Brak także innych źródeł prawa,

²¹⁸ P. Saganek, *op. cit.*, s. 77-80.

tj. aktów jednostronnych państw czy wiążących uchwał organizacji międzynarodowych, co w oczywisty sposób podyktowane jest traktatowym charakterem Statutu Rzymskiego, który prymat daje regulacjom zawartym właśnie w tym Statucie.

Katalogu źródeł zawartego w Statucie Rzymskim nie można więc traktować jako katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego *sensu stricto*. Ponadto międzynarodowe prawo karne nie ogranicza się wyłącznie do jurysdykcji MTK, a sam MTK nie jest jedynym i uniwersalnym sądem międzynarodowym w sprawach karnych prowadzonych przeciwko jednostkom za popełnienie zbrodni międzynarodowych. Brak powszechności wydaje się być tą przesądzającą okolicznością, która decyduje o braku możliwości przypisania postanowieniom art. 21 ust. 1 Statutu Rzymskiego statusu źródeł międzynarodowego prawa karnego. Międzynarodowe prawo karne, jako wyodrębniony dział prawa międzynarodowego, składa się z norm przypisujących odpowiedzialność karną jednostki za popełnienie zbrodni międzynarodowych. Określa także sposób pociągnięcia jej do odpowiedzialności i nie ogranicza się jedynie do postanowień Statutu Rzymskiego. Należy jednak podkreślić, że MTK jest pierwszym ponadnarodowym trybunałem o charakterze karnym, powołanym do ścigania przyszłych zbrodni międzynarodowych (niezwiązanym z żadnym konfliktem zbrojnym), pod którego ewentualną jurysdykcję poddało się najwięcej państw. Nie można nie docenić jego wkładu w kształtowanie uniwersalnej i powszechnej odpowiedzialności karnej jednostki na gruncie prawa międzynarodowego, co zostanie wykazane w dalszej części rozdziału.

2.3. STATUTY MIĘDZYNARODOWYCH TRYBUNAŁÓW KARNYCH JAKO ŹRÓDŁO MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO

Wyodrębnienie katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego pozwala na dokładniejszą analizę aktów prawotwórczych, które mogą wpisywać się w ten katalog. Statuty międzynarodowych trybunałów karnych pełnią w nim doniosłą rolę. Nie tylko konstytuują trybunały, ale wyznaczają także podstawy ich funkcjonowania, właściwość rzeczową, zasady rozstrzygania czy procedurę orzekania. Bez wątpienia zawierają one prawa i obowiązki zakodowane w generalnych i abstrakcyjnych normach, których adresatem są osoby fizyczne. Pamiętać jednak należy, że statuty te przyjęte zostały w różnych formach. Stąd warto rozważyć kwestię źródłowego charakteru statutów międzynarodowych trybunałów karnych. Aby uznać, czy owe statuty stanowiły będą

źródło międzynarodowego prawa karnego, należy odwołać się do ustalonej definicji pojęcia źródeł międzynarodowego prawa karnego.

Źródłem międzynarodowego prawa karnego będzie akt, z którego wynikać będą normy międzynarodowego prawa karnego. Niezbędna w tym względzie jest analiza wszystkich przyjętych statutów międzynarodowych trybunałów karnych nie tylko pod kątem formy, w jakiej zostały one ujęte, ale także regulacji, które zostały w nich zawarte. Warto też postawić pytanie, czy dla uznania źródłowego charakteru statutów międzynarodowych trybunałów karnych decydująca będzie ich forma, zgodna z katalogiem źródeł prawa międzynarodowego, czy regulacja *in extenso* wpisująca się w zakres normatywny międzynarodowego prawa karnego.

Pierwszym międzynarodowym trybunałem o charakterze karnym, przed którym sądzono jednostki, był MTW, który powstał 8 sierpnia 1945 r. w wyniku zawarcia umowy międzynarodowej pomiędzy Rządem Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, Rządem Stanów Zjednoczonych Ameryki, Rządem Tymczasowym Republiki Francuskiej i Rządem Socjalistycznych Republik Radzieckich w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej. Tym samym aktem ustanowiono także Kartę MTW.

Karta MTW stanowi więc umowę międzynarodową, na mocy której wysokie umawiające się strony zobowiązały się do ścigania sprawców określonych zbrodni międzynarodowych. W Karcie określony został skład Trybunału, jego wewnętrzna organizacja, sposoby głosowania, właściwość rzeczowa, w tym katalog zbrodni międzynarodowych, formy stadialne i zjawiskowe czynów zabronionych, uprawnienia Trybunału i tryb postępowania, katalog kar oraz koszty utrzymania Trybunału i postępowania. Karta określała ramy jurysdykcji Trybunału co do osób (*personae*), przedmiotu (*materiae*), czasu (*temporis*) i przestrzeni (*loci*). *Ratione personae* Trybunału odnosi się do osób fizycznych, określanych jako „główni przestępcy wojenni Osi Europejskiej” (art. 6 zd. 1), przy czym bez znaczenia pozostaje funkcja, jaką oskarżony pełnił (art. 7), oraz fakt, czy działał na podstawie rozkazu czy wbrew rozkazowi (art. 8). Jurysdykcji Trybunału podlegały więc osoby fizyczne, którym można było przypisać sprawstwo, organizację czy podżeganie do popełnienia czynu zabronionego, określonego w Karcie MTW. *Ratione materiae* działania Trybunału zostało wprost wskazane w art. VI Karty MTW, zgodnie z którym za zbrodnie międzynarodowe uznane zostały: zbrodnie przeciwko pokojowi, zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości (art. VI). Jurysdykcja *ratione temporis* została

ograniczona do czasu osadzenia wszystkich zbrodniarzy wojennych. Trybunał nie miał charakteru stałego. *Ratione loci* obejmowało terytorium działań wojennych państw Osi Europejskiej.

Karta MTW zawierała uregulowania obejmujące różne aspekty pociągnięcia do odpowiedzialności karnej sprawców zbrodni, które miały miejsce podczas II wojny światowej. Zdecydowanie można przypisać jej status źródła międzynarodowego prawa karnego z uwagi na kilka aspektów. Po pierwsze, Karta MTW przyjęła formę umowy międzynarodowej, która sama w sobie jest podstawowym źródłem praw i obowiązków podmiotów prawa międzynarodowego. To umowy międzynarodowe stanowią najdokładniejsze odwzorowanie przejawu woli państw oraz są źródłem norm będących pochodną owej woli. Po drugie, Karta MTW regulowała zagadnienia odnoszące się do indywidualnej odpowiedzialności jednostki za określone czyny w Karcie MTW stypizowane. Karta w sposób dokładny określała typy czynów zabronionych oraz wskazywała, kto ponosi za nie odpowiedzialność. Po trzecie, Karta MTW regulowała zasady i reguły odpowiedzialności karnej jednostki, wskazując nie tylko *ratione personae*, ale także sposób oskarżenia. I w końcu po czwarte, określała ona zasady międzynarodowej jurysdykcji osób oskarżonych o popełnienie wskazanych w Karcie MTW typów czynów zabronionych. Komponent tych czterech elementów przesądza o źródłowym charakterze Karty MTW, gdyż wpisuje się ona w ustalony w rozdziale I *definiens* zakresu pojęcia międzynarodowego prawa karnego. Jeśli normy zawarte w Karcie MTW regulują wszystkie elementy decydujące o tym, czy dany zbiór norm uznać można za międzynarodowe prawo karne, to Karcie MTW należy przyznać status źródła międzynarodowego prawa karnego.

Kolejnym przykładem międzynarodowego trybunału karnego jest MTWDW, który zaczął funkcjonować od 19 stycznia 1946 r. Powołanie do życia MTWDW nastąpiło dzięki zarządzeniu Naczelnego Dowódcy Mocarstw Sprzymierzonych na Dalekim Wschodzie, gen. D. MacArthura. Zarządzeniem tym ustanowiono także Kartę Międzynarodowego Trybunału Wojskowego dla Dalekiego Wschodu. Powołanie Trybunału przyjęło dość szczególną formę zarządzenia dowódcy ds. mocarstw sprzymierzonych, co wymaga nakreślenia ówczesnej sytuacji zarówno politycznej, jak i skorelowanej z nią sytuacji prawnej. W dniach 16-26 grudnia 1945 r. w Moskwie odbyła się Konferencja, w której uczestniczyli ministrowie spraw zagranicznych Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i ZSRR. Konferencja miała na celu wypracowanie rozwiązań związanych z okupacją oraz zaprowadzeniem pokoju na

Dalekim Wschodzie. Na mocy porozumienia gen. D. MacArthur został mianowany Naczelnym Dowódcą Mocarstw Sprzymierzonych na Dalekim Wschodzie²¹⁹. Naczelnemu Dowódcy przyznano całkowitą władzę wykonawczą Mocarstw Sprzymierzonych przy wprowadzaniu w życie warunków kapitulacji, okupacji i kontroli Japonii²²⁰. Ponadto Stany Zjednoczone opracowały dokument programowy, zgodnie z którym na Dalekim Wschodzie miał powstać co najmniej jeden trybunał do osądzania sprawców zbrodni, które miały miejsce w tamtym rejonie²²¹. Podobne założenie zadeklarowano także w Karcie MTW. Utworzenie trybunału karnego dla państw Dalekiego Wschodu było więc podyktowane wolą państw, niewysłowioną co prawda w umowie międzynarodowej, ale przekazaną do wykonania Naczelnemu Dowódcy Mocarstw Sprzymierzonych na Dalekim Wschodzie, który realizując tę wolę, powołał Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu. Wskazany sposób utworzenia tego międzynarodowego Trybunału jest wyjątkowy i trudny do przypisania jakiegokolwiek istniejącej formie źródeł prawa międzynarodowego. Wskazane powołanie Trybunału z pewnością nie przybiera formy umowy międzynarodowej czy zwyczaju międzynarodowego, nie stanowi także aktu jednostronnego państwa. Uchybia także cechom wiążących prawnie uchwał organizacji międzynarodowych. Czy zatem można uznać Kartę MTWDW za źródło prawa międzynarodowego? Aby udzielić odpowiedzi na to pytanie, należy odnieść się do zakresu regulacji Karty MTWDW.

Karta MTWDW powstała w oparciu o założenia Karty MTW, ale nie stanowiła jej wiernego odzwierciedlenia²²². Karta MTWDW określała siedzibę i skład Trybunału (art. 1 oraz art. 2)²²³, zasady głosowania (art. 4a)²²⁴, typy czynów zabronionych, zasady orzekania, procedurę postępowania oraz wymiar kary. Jurysdykcja MTWDW została

²¹⁹ *Soviet-Anglo-American Communiqué*, At Moscow Conference. December 27, 1945.

²²⁰ Warunki te zostały określone w Deklaracji Poczdamskiej z dnia 26 lipca 1945 r. Tekst deklaracji w języku angielskim znajduje się na stronie: <https://www.atomicarchive.com/resources/documents/hiroshima-nagasaki/potsdam.html> (dostęp: 20.05.2024 r.).

²²¹ Y. Totani, *The Case against the Accused*, [w:] Y. Tanaka, T. McCormack, G. Simpson (eds.), *Beyond Victor's Justice? The Tokyo War Crimes Trial Revisited*, Leiden–Boston 2010, s. 148.

²²² K. Karski, D. Świętońska, *Proces przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym dla Dalekiego Wschodu i jego miejsce w świadomości historycznej Japończyków*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2013, z. 4, s. 10.

²²³ Jednak inaczej niż w przypadku MTW, kandydaci na sędziów MTWDW musieli zostać zaakceptowani przez gen. D. MacArthura i nie mogli mieć zastępców.

²²⁴ Zasady określone w Karcie MTWDW były o wiele mniej rygorystyczne niż zasady określone w Karcie MTW.

uregulowana w Karcie MTWDW co do osób, przedmiotu, miejsca i czasu, w sposób podobny do regulacji znajdujących się w Karcie MTW. *Ratione personae* Trybunału obejmowało byłych głównych zbrodniarzy wojennych na Dalekim Wschodzie (art. 1), przy czym pełniona funkcja oraz działanie na rozkaz pozostają bez znaczenia (art. 6). Odpowiedzialność karną ponosiła więc każda osoba fizyczna, której przypisać można czyn zabroniony, uznany za zbrodnię międzynarodową w rozumieniu Karty MTWDW. *Ratione materiae* Trybunału wskazane zostało w art. 5 Karty MTWDW, gdzie za zbrodnie międzynarodowe uznano: zbrodnie przeciwko pokojowi, zbrodnie wojenne konwencyjne, zbrodnie przeciwko ludzkości. Jurysdykcja *ratione temporis* ograniczyła się jedynie do skazania oskarżonych zbrodniarzy. MTWDW, podobnie jak MTW, nie był Trybunałem powołanym na stałe. *Ratione loci* ograniczyło się do działań podjętych na Dalekim Wschodzie.

Podobnie jak Karta MTW, tak samo Karta MTWDW obejmowała szeroki zakres norm, dotyczący zarówno zasad pociągania do odpowiedzialności indywidualnej jednostki, typów czynów zabronionych i podstaw jurysdykcji trybunału karnego. Cechy te przesądzają o konieczności zaliczenia Karty MTWDW do kategorii źródeł prawa międzynarodowego, nawet pomimo dyskusyjnego charakteru prawnego podstawy powołania oraz funkcjonowania MTWDW. Karta MTWDW stanowi jednak przejaw woli państw co do konieczności pociągnięcia do odpowiedzialności sprawców zbrodni międzynarodowych dokonanych na Dalekim Wschodzie. Na tej podstawie należy uznać źródłowy charakter Karty MTWDW.

Kolejnym konfliktem zbrojnym, mającym miejsce po II wojnie światowej, a wymuszającym na społeczności międzynarodowej konieczność pociągnięcia do odpowiedzialności międzynarodowej osób, które dokonały zbrodni o międzynarodowym charakterze, był konflikt, choć dla precyzyjności rozważań należałoby powiedzieć konflikty, który miał miejsce na terenie byłej Jugosławii, po jej rozpadzie w 1991 r. Samo powstanie MTKJ było kwestią burzliwej dyskusji w ramach ONZ. Mocą Rezolucji 780 z dnia 6 października 1992 r.²²⁵ Rada Bezpieczeństwa zwróciła się do Sekretarza Generalnego ONZ z wnioskiem o powołanie niezależnej Komisji Ekspertów, która miałaby za zadanie zbierać dowody naruszeń Konwencji Genewskich z 1949 r. i innych przejawów łamania międzynarodowego prawa humanitarnego podczas konfliktu zbrojnego na terenie byłej Jugosławii. Prace Komisji

²²⁵ Rezolucja 780 Rady Bezpieczeństwa z dnia 6 października 1992 r. S/Res/780 (1992).

Ekspertów ujawniły powszechne naruszenia prawa humanitarnego oraz wskazały na pilną potrzebę powołania trybunału, co potwierdziła Rada Bezpieczeństwa mocą Rezolucji 808 z dnia 22 lutego 1993 r.²²⁶ Rezolucja jednak nie określiła podstaw prawnych funkcjonowania Trybunału, nie wskazała również na zasady jego wyrokowania. W doktrynie podkreśla się, że istniała wówczas pilna potrzeba działań zmierzających do ukarania zbrodniarzy wojennych, dlatego nie można było pozwolić na długi okres negocjacji, podpisywania i ratyfikacji umowy międzynarodowej²²⁷. Ostatecznie, zgodnie z propozycją Sekretarza Generalnego ONZ, dnia 25 maja 1993 r. Rezolucją Rady Bezpieczeństwa 827 powołano MTKJ oraz nadano mu Statut. Jako podstawę takiego rozwiązania wskazano rozdział VII KNZ, odnoszący się do podejmowania przez Radę Bezpieczeństwa akcji w razie zagrożenia pokoju, naruszenia pokoju i aktów agresji.

Taki sposób powstania organu wzbudził wiele wątpliwości, które przywoływane były także w sprawach zawisłych przed Trybunałem²²⁸. Jedną z takich spraw było postępowanie prowadzone przeciwko *Tadić*²²⁹, gdzie podniesiono zarzut nielegalnego utworzenia Trybunału, powołując się na brak uprawnienia Rady Bezpieczeństwa do tworzenia trybunałów. Powstanie Trybunału powinno nastąpić w drodze umowy międzynarodowej bądź przez zmianę postanowień KNZ albo powinno chociaż angażować Zgromadzenie Ogólne ONZ, które gwarantowałoby pełną reprezentację społeczności międzynarodowej. Ponadto wskazano, że działania Rady Bezpieczeństwa miały charakter działań *ultra vires*, gdyż rozdział VII KNZ nigdy nie przewidywał kompetencji do utworzenia jakiegokolwiek międzynarodowego trybunału, a w szczególności trybunału karnego. W odpowiedzi na te zarzuty MTKJ stwierdził, że Rada Bezpieczeństwa odgrywa kluczową rolę i korzysta z szerokiej swobody w decydowaniu, co należy uznać za działania zmierzające do poprawy bezpieczeństwa oraz jakie środki należy podjąć, aby przywrócić międzynarodowy pokój i bezpieczeństwo. Dobór przez Radę Bezpieczeństwa właściwych środków nie musi ograniczać się do środków przewidzianych w art. 41 i 42 KNZ²³⁰. Może ona bowiem

²²⁶ Rezolucja 808 Rady Bezpieczeństwa z dnia 22 lutego 1993 r. S/Res/808 (1993).

²²⁷ J. Nowakowska-Małusecka, *Odpowiedzialność karna jednostek...*, s. 41.

²²⁸ J. Nowakowska-Małusecka, *Międzynarodowy Trybunał Karny dla osądzenia sprawców naruszeń prawa humanitarnego w byłej Jugosławii od 1991 roku*, „Przegląd Sądowy” 1997, nr 3, s. 72-74.

²²⁹ *Prosecutor v. Tadić, Opinion and Judgement*, 7 maja 1997 r. (IT-94-1-T).

²³⁰ Środkami przewidzianymi w art. 41 i 42 KNZ są: całkowite lub częściowe zerwanie stosunków gospodarczych oraz komunikacji (kolejowej, morskiej, lotniczej, pocztowej, telegraficznej, radiowej i

wybrać środki, które uzna za stosowne, gdyż środki wskazane w powyższych artykułach mają jedynie charakter przykładowy. Powołanie Międzynarodowego Trybunału Karnego może być uznane, zgodnie z art. 41 KNZ, za zastosowanie środka, który nie pociąga za sobą użycia siły²³¹. Autonomiczny charakter Rady Bezpieczeństwa do wyboru podejmowanych środków został więc uznany i jednoznacznie przesądzony. I choć w doktrynie argumentacja zastosowana przez Trybunał nie spotkała się z jednoznacznym aprobowaniem przyjęciem, to jednak powszechnie uznaje się legitymację MTKJ do podejmowania działań, choćby ze względu na fakt uznania tego Trybunału przez społeczność międzynarodową²³².

Ustalając źródłowy charakter Statutu MTKJ, podkreślić należy, że swoją formą odpowiada on jednemu ze źródeł prawa międzynarodowego, jakim są wiążące uchwały organizacji międzynarodowych. Członkowie ONZ na mocy art. 25 KNZ są zobowiązani do przyjmowania i wykonywania decyzji Rady Bezpieczeństwa²³³. W Statucie uregulowane zostały aspekty związane z właściwością Trybunału, typami czynów zabronionych, zasadami odpowiedzialności karnej, strukturą Trybunału, regułami i zasadami ścigania, procedurą, w tym także procedurą odwoławczą, oraz katalogiem kar. Jurysdykcja *ratione personae* odnosi się wyłącznie do osób fizycznych. *Ratione materiae* obejmuje czyny naruszające Konwencje Genewskie z 1949 r. (art. 2), naruszenia praw i zwyczajów wojennych (art. 3), ludobójstwo (art. 4) oraz zbrodnie przeciwko ludzkości (art. 5). Jurysdykcja *ratione temporis* ograniczona została do momentu osądzenia wszystkich sprawców zbrodni, dokonanych podczas konfliktów zbrojnych, mających miejsce na terenie byłej Jugosławii od dnia 1 stycznia 1991 r., nie wskazując daty końcowej (art. 9)²³⁴. Jurysdykcja *ratione loci* obejmowała terytorium

innej), zerwanie stosunków dyplomatycznych. Jeśli środki te okażą się nieskuteczne, to może przeprowadzić siłami powietrznymi, morskimi lub lądowymi demonstrację, blokadę i inne operacje sił zbrojnych.

²³¹ Sprawa *Prosecutor v. Tadić*, *Decision on the defence motion for interlocutory appeal on jurisdiction*, 2 października 1995 r. (IT-94-1).

²³² Zob. T. Dubowski, *Działania (akty) ultra vires w świetle odpowiedzialności organizacji międzynarodowych – wybrane zagadnienia*, [w:] A. Kozłowski, B. Mielnik (red.), *Odpowiedzialność międzynarodowa jako element międzynarodowego porządku prawnego*, Wrocław 2009, s. 327-328; B. Krzan, *Międzynarodowe trybunały karne ad hoc*, [w:] J. Kolasa (red.), *Współczesne sądownictwo międzynarodowe. Tom I. Zagadnienia instytucjonalne*, Wrocław 2009, s. 202.

²³³ Problematykę mocy wiążącej rezolucji Rady Bezpieczeństwa omówił szerzej P. Uhma, *Uchwały prawotwórcze Rady Bezpieczeństwa ONZ*, Kraków 2018, s. 207-296.

²³⁴ Rezolucją Rady Bezpieczeństwa 1503 wezwano MTKJ do podjęcia wszelkich koniecznych środków do zakończenia śledztw do 2004 r., zamknięcia postępowań pierwszej instancji do końca 2008 r. oraz zakończenia wszelkich działań Trybunału do 2010 r. (zob.: Rezolucja Rady Bezpieczeństwa 1503 z dnia 28 sierpnia 2003 r. S/Res/1503 (2003)). W rzeczywistości Trybunał zakończył działalność 31 grudnia

byłej Jugosławii. W oparciu o powyższe przesłanki należy stwierdzić, że Statut MTKJ jest źródłem międzynarodowego prawa karnego.

W podobny sposób kształtowała się sytuacja drugiego z międzynarodowych trybunałów karnych *ad hoc* – MTKR. Konflikt, który stał się podstawą do utworzenia MTKR, miał miejsce przede wszystkim na terenie Rwandy i toczył się pomiędzy przedstawicielami plemion Tutsi i Hutu. W 1994 r. Rada Bezpieczeństwa powołała Komisję Ekspertów, której zadaniem było – podobnie jak w przypadku MTKJ – przedstawienie dowodów na istnienie poważnych naruszeń prawa międzynarodowego w ramach konfliktu zbrojnego na terenie Rwandy²³⁵. Komisja przedstawiła raport, zgodnie z którym proponowała rozciągnięcie jurysdykcji funkcjonującego ówczesnie MTKJ na zbrodnie popełnione podczas konfliktu w Rwandzie²³⁶. Ostatecznie dnia 8 listopada 1994 r. Rada Bezpieczeństwa Rezolucją 955²³⁷ powołała do życia MTKR, określając jednocześnie jego Statut. Sposób powołania MTKR i przyjęcia jego statutu jest analogiczny do powstania i przyjęcia Statutu MTKJ – obydwa trybunały *ad hoc* zostały powołane rezolucją Rady Bezpieczeństwa, a więc za pomocą wiążącej uchwały organizacji międzynarodowej. Wszelkie wątpliwości, które dotyczyły sposobu powstania MTKJ, w przypadku MTKR zachowują swoją aktualność²³⁸, a zasadnicza różnica pomiędzy trybunałami polega na uznaniu przez rząd rwandyjski konieczności powołania trybunału. Rząd Rwandy w aktywny sposób brał udział w pracach przygotowawczych nad Statutem MTKR²³⁹. W zakresie jurysdykcji MTKR należy podkreślić, że jest ona podobna do jurysdykcji MTKJ. Jurysdykcja *ratione personae* skierowana jest przeciwko osobom fizycznym, które dokonały czynów zabronionych podczas konfliktu zbrojnego toczącego się na terytorium Rwandy. Kompetencje *ratione materiae* MTKR odnoszą się do zbrodni ludobójstwa (art. 2), zbrodni przeciwko

2017 r.; zob.: ogłoszenie prasowe przewodniczącego MTKJ, znajdujące się na stronie internetowej: <https://www.icty.org/en/press/icty-president-agius-delivers-final-address-to-united-nations-general-assembly> (dostęp: 20.05.2024 r.).

²³⁵ Rezolucja Rady Bezpieczeństwa 935 z dnia 1 lipca 1994 r. S/Res/935 (1994).

²³⁶ Preliminary report of the Independent Commission of Experts established in accordance with Security Council resolution 935 (1994) UN Doc. S/1994/1125.

²³⁷ Rezolucja Rady Bezpieczeństwa 955 z dnia 8 listopada 1994 r.

²³⁸ J. Nowakowska-Małusecka, *Odpowiedzialność karna jednostek...*, s. 56.

²³⁹ Rząd Rwandy wielokrotnie popierał konieczność utworzenia trybunału karnego do osądzenia zbrodni dokonanych na terenie Rwandy, biorąc udział w pracach nad jego powołaniem. W głosowaniu nad Rezolucją Rady Bezpieczeństwa 955 ostatecznie Rwanda (członek niestały Rady Bezpieczeństwa) głosowała „przeciw” uchwaleniu rezolucji. Głos przeciw wynikał z niegodzenia się rządu rwandyjskiego z przyjętym *ratione temporis* oraz strukturą trybunału (zob. szerzej: *ibidem*, s. 50).

ludzkości (art. 3) oraz pogwałcenia art. 3 wspólnego dla wszystkich Konwencji Genewskich z 1949 r. oraz postanowień II Protokołu Dodatkowego do tych Konwencji (art. 4). W Statucie MTKR nie zostały stypizowane czyny polegające na naruszaniu praw i zwyczajów wojennych oraz naruszaniu Konwencji Genewskich, jak ma to miejsce w Statucie MTKJ. Ograniczenie we wskazaniu podstaw odpowiedzialności karnej jednostek ma swoje podłoże w nieuznawaniu międzynarodowego charakteru konfliktu zbrojonego w Rwandzie²⁴⁰. *Ratione temporis* Trybunału obejmowało wszelkie zbrodnie popełnione od dnia 1 stycznia do dnia 31 grudnia 1994 r. *Ratione loci* rozszerzone zostało nie tylko na terytorium Rwandy, ale także na państwa sąsiednie, jeśli zbrodnie zostały tam dokonane przez obywateli Rwandy²⁴¹. Mając na uwadze regulacje w zakresie wszystkich norm wchodzących w skład międzynarodowego prawa karnego, należy uznać, że Statut MTKR stanowi jego źródło.

Ostatnim z omawianych międzynarodowych trybunałów, istotnym z punktu widzenia istoty niniejszej dysertacji, jest MTK. Statut Rzymski został ukonstytuowany umową międzynarodową, podpisaną w Rzymie dnia 17 lipca 1988 r. Powstanie MTK oraz jego Statutu, w odróżnieniu od pozostałych omawianych trybunałów, nie wiąże się z konfliktem zbrojnym. MTK z założenia stanowić miał bowiem organ sądowy, realizujący uniwersalną i powszechną jurysdykcję karną. Forma, w jakiej Statut Rzymski został przyjęty, nie budzi wątpliwości – jest nią umowa międzynarodowa. Jurysdykcja Trybunału w zakresie *ratione personae* ma zastosowanie do wszystkich osób fizycznych, które w chwili popełnienia zarzucanego im czynu ukończyły 18 lat (art. 26)²⁴². Statut Rzymski w sposób dokładny określa indywidualną odpowiedzialność jednostki, wskazując, że ma ona zastosowanie do osób, które: 1) popełniły zbrodnie same, wspólnie z inną osobą lub za pośrednictwem innej osoby (bez względu na to, czy osoba ta ponosi odpowiedzialność, czy nie), 2) zalecały, nakłaniały bądź namawiały do popełnienia zbrodni, 3) zbrodnie dokonały bądź jedynie usiłowały jej dokonać, 4) pomagały, podżegały lub przyczyniły się do popełnienia zbrodni bądź usiłowania popełnienia zbrodni, 5) w sposób zamierzony i świadomie przyczyniły się do dokonania

²⁴⁰ F. Harhoff, *The Rwanda Tribunal. A presentation of some legal aspects*, „International Review of the Red Cross” 1997, Vol. 37, No. 321, s. 667 – 671.

²⁴¹ *Ratione loci* zostało rozszerzone na terytorium państw sąsiadujących z Rwandą, ze względu na charakter prowadzonego konfliktu i ogromny kryzys humanitarny w związku z migracjami obywateli Rwandy poza granice kraju, co powodować mogło rozszerzenie się konfliktu.

²⁴² Statut Rzymski jest jedynym statutem międzynarodowego trybunału karnego zawierającym kryterium wieku. W pozostałych statutach kryterium to nie było uwzględniane.

lub usiłowania zbrodni przez grupę osób działających we wspólnym celu, 6) w przypadku zbrodni ludobójstwa bezpośrednio i publicznie podlegały do popełnienia ludobójstwa, 7) podjęły działania rozpoczynające dokonanie zbrodni, ale do działań tych nie doszło z powodów niezależnych od zamiaru tych osób (art. 25 ust. 3). W sposób jednoznaczny zostały wskazane w Statucie formy stadialne i zjawiskowe popełnienia zbrodni międzynarodowej.

Jurysdykcja *ratione materiae* obejmuje zbrodnię ludobójstwa (art. 6), zbrodnie przeciwko ludzkości (art. 7), zbrodnie wojenne (art. 8) oraz zbrodnie agresji²⁴³. *Ratione temporis* MTK obejmuje wszystkie czyny popełnione po wejściu w życie Statutu Rzymskiego, tj. po dniu 1 lipca 2002 r.²⁴⁴ W stosunku do każdego państwa, które po tym terminie dokonało lub dokona ratyfikacji, przyjęcia, zatwierdzenia lub przystąpienia do umowy międzynarodowej, jaką jest Statut Rzymski, jurysdykcja Trybunału zacznie obowiązywać pierwszego dnia miesiąca po upływie 60 dni od dnia złożenia przez to państwo dokumentu ratyfikacyjnego, przystąpienia, przyjęcia lub zatwierdzenia. Jurysdykcja MTK nie jest ograniczona w czasie, a jego działalność ma charakter stały. *Ratione loci* rozciąga się na terytorium każdego z państw-stron Statutu Rzymskiego, ale może także objąć terytorium innych państw – na podstawie specjalnej umowy (art. 4 ust. 2). W oparciu o powyższe przesłanki uznać należy, że Statut Rzymski jest źródłem międzynarodowego prawa karnego.

Nadmienić jednak należy, że Statut Rzymski jest źródłem o szczególnym charakterze. Trybunał jest bowiem pierwszym stałym trybunałem międzynarodowym o charakterze karnym, który powstał w celu ścigania określonych w Statucie Rzymskim zbrodni międzynarodowych niejako „na przyszłość”. MTK nie jest bowiem związany z konfliktem i ma kompetencje do podejmowania działań w stosunku do jakiegokolwiek czynu mającego znamiona zbrodni międzynarodowej, o ile doszło do niej przy spełnieniu właściwości miejscowej i czasowej. Jurysdykcji MTK – jak wskazywano – poddały się 123 państwa, co pozwala uznać jego powszechny charakter²⁴⁵. Szczególne

²⁴³ Zbrodnia agresji została wykazana w art. 5 Statutu Rzymskiego, lecz jurysdykcja Trybunału objęła zbrodnię od 14 grudnia 2017 r. wraz z podjęciem rezolucji o aktywacji jurysdykcji trybunału w zakresie zbrodni agresji, będącej wynikiem Konferencji Rewizyjnej w Kampali (zob. Resolution ICC-ASP/16/Res.5, *Activation of the jurisdiction of the Court over the crime of aggression*).

²⁴⁴ Wejście w życie zgodnie z art. 126 Statutu Rzymskiego nastąpiło pierwszego dnia miesiąca po upływie 60 dni od dnia złożenia Sekretarzowi Generalnemu ONZ sześćdziesiątego dokumentu ratyfikacyjnego, przyjęcia, zatwierdzenia lub przystąpienia.

²⁴⁵ Stronami Statutu Rzymskiego nie są m.in. Stany Zjednoczone, Rosja czy Chiny.

znaczenie Statutu Rzymskiego dla systemu źródeł międzynarodowego prawa karnego zostanie szczegółowo omówione w dalszej części rozdziału.

Powyższe analizy przybliżyły źródłowy charakter statutów międzynarodowych trybunałów karnych. W sposób jednoznaczny wykazano, że omówione statuty zawierają normy prawne określające zasady odpowiedzialności karnej jednostki. Regulują również typy czynów zabronionych, wskazując zasady międzynarodowej jurysdykcji karnej, a także określając strukturę międzynarodowego sądownictwa karnego, co pozwala przypisać im status źródeł międzynarodowego prawa karnego.

Warto podkreślić jednak, że forma, którą te statuty zostały nadane, ma drugorzędne znaczenie. Za źródło międzynarodowego prawa karnego może zostać uznany statut, którego forma nie wpisuje się w katalog źródeł prawa międzynarodowego (Statut MTWDW), bądź gdy właściwość doboru formy podawana jest w wątpliwość (Statuty MTKJ i MTKR), o ile został on powszechnie zaakceptowany przez społeczność międzynarodową. Jeśli nie podważa ona funkcjonowania trybunału karnego działającego na podstawie owego statutu i o ile wpisuje się w zespół norm wchodzących w zakres międzynarodowego prawa karnego, jego źródłowy charakter jest przesądzony.

2.4. NORMY PRAWA ZWYCZAJOWEGO JAKO ŹRÓDŁO MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO

Prawo zwyczajowe jest najstarszym źródłem prawa międzynarodowego, a uznanie jego źródłowego charakteru nie budzi wątpliwości. Będąc źródłem prawa międzynarodowego, prawo to jednocześnie stanowi źródło międzynarodowego prawa karnego. Stąd za istotne uznać należy wskazanie różnic pojęciowych pomiędzy kategoriami „zwyczaju międzynarodowego”, „normy prawa zwyczajowego” i „prawa zwyczajowego”. Zwyczajem międzynarodowym jest kwalifikowana praktyka państw, której towarzyszy prawny obowiązek zachowania się zgodnie z tą praktyką²⁴⁶. Normą zwyczajową będzie natomiast wyinterpretowana ze zwyczaju międzynarodowego określona norma postępowania, określająca generalny i abstrakcyjny nakaz lub zakaz

²⁴⁶ Praktyką natomiast jest pewne zachowanie się, postępowanie bądź następstwa określonych faktów w pewnym okresie czasu. Zob.: K. Wolfke, *Zwyczaj w współczesnym prawie międzynarodowym*, Wrocław 1963, s. 10. Na temat zwyczaju i prawa zwyczajowego zob. szerzej: J. Sozański, *Umowa a zwyczaj we współczesnym prawie międzynarodowym*, „Jurysta” 2003, nr 12, s. 14-20; M. Masternak-Kubiak, *Zwyczaj i prawo zwyczajowe*, [w:] M. Kruk (red.), *Prawo międzynarodowe i wspólnotowe w wewnętrznym porządku prawnym*, Warszawa 1997, s. 44-59.

podejmowania określonych działań bądź zaniechań. Prawem zwyczajowym będzie natomiast ogół powszechnie przyjętych norm prawa zwyczajowego²⁴⁷. Źródłem prawa międzynarodowego, w tym międzynarodowego prawa karnego, będzie więc prawo zwyczajowe, poprzez które rozumie się taki zespół norm wynikłych z praktyki państw, który w świadomości prawnej podmiotów tego prawa jest uznany za prawo. W doktrynie, jak podkreśla K. Wolfke, często brakuje rozróżnienia pomiędzy zwyczajem a normą prawa zwyczajowego²⁴⁸. Pamiętać jednak należy, że to normy zwyczajowe, wchodzące w skład prawa zwyczajowego, będą wskazywały na nakazy i zakazy określonego zachowania na podstawie „faktu prawotwórczego”, którym jest zwyczaj międzynarodowy. Nie sposób więc pominąć znaczącej roli zwyczaju międzynarodowego w kształtowaniu prawa zwyczajowego jako takiego.

Prawo zwyczajowe w międzynarodowym prawie karnym rozpatrywać można w dwóch płaszczyznach. Z jednej strony statuty międzynarodowych trybunałów karnych wprost stosują termin „zwyczaj”, upatrując w nim jednej z podstaw przypisania odpowiedzialności karnej, z drugiej zaś prawo zwyczajowe, jako źródło międzynarodowego prawa karnego regulować może te stany faktyczne, które nie zostały uregulowane postanowieniami statutów²⁴⁹.

W pierwszej ze wskazanych sytuacji statuty międzynarodowych trybunałów karnych (uszczegóławiając – Statut MTW, Statut MTWDW, Statut MTKJ oraz Statut MTK) odnoszą się do kategorii „zwyczajów wojennych”, których pogwałcenie stanowi jeden z typów czynów zabronionych tymi statutami. W przypadku Statutów MTW oraz MTWDW odesłanie do zwyczajów wojennych stanowi element definicji pojęcia zbrodni wojennych. Zbrodnię wojenną zgodnie z powyższymi statutami stanowi pogwałcenie praw i zwyczajów wojennych. Zwyczaj wojenny jest zatem elementem konstrukcyjnym strony przedmiotowej typu czynu zabronionego. Natomiast w przypadku Statutu MTKJ pogwałcenie praw i zwyczajów wojennych zostało *explicite* wskazane jako typ czynu zabronionego. Statut MTKR nie zawiera odniesienia do zwyczajów wojennych jako jednego z rodzajów typu czynu zabronionego, gdyż – jak wspomniano wcześniej – konflikt zbrojny, mający miejsce na terenie Rwandy, nie miał charakteru konfliktu międzynarodowego. W Statucie Rzymskim podstawę

²⁴⁷ K. Wolfke, *op. cit.*, s. 11.

²⁴⁸ *Ibidem*, s. 10.

²⁴⁹ D. Akande, *op. cit.*, s. 49; A. Cassese, G. Acquaviva, M. Fan, A. Whiting, *International Criminal Law: Cases and Commentary*, Oxford 2011, s. 5-6.

odpowiedzialności jednostki stanowić mogą, prócz poważnych naruszeń Konwencji Genewskich, także inne poważne naruszenia praw i zwyczajów prawa międzynarodowego, mających zastosowanie do konfliktów zbrojnych. Warto jednak zastanowić się, czy wskazane w statutach „zwyczaje wojenne” w rzeczywistości stanowią zwyczaj w rozumieniu wskazanych wcześniej definicji, czy może są już normami prawa zwyczajowego.

W statutach międzynarodowych trybunałów karnych nie podjęto próby określenia, czym są przywołane zwyczaje wojenne – ciężar ten przenosząc na trybunały i ich orzeczniczą działalność. Międzynarodowe trybunały karne, odwołując się do zwyczajów wojennych, zawsze nadawały im normatywny charakter. Naruszyć można bowiem jedynie normę prawną. Należy więc wysnuć przypuszczenie, że „zwyczaje wojenne”, określone w statutach międzynarodowych trybunałów karnych, w rzeczywistości są normami prawa zwyczajowego, odnoszącymi się do zasad i reguł postępowania podczas wojny.

Potwierdzeniem tej naukowej intuicji jest orzeczenie w sprawie prowadzonej przed MTKJ *Prosecutor v. Tadić*. Trybunał podkreślił w nim, że pojawienie się międzynarodowych zasad regulujących konflikty miało miejsce zarówno na poziomie traktatowym, jak i na poziomie zwyczajowym, prowadząc do powstania dwóch zbiorów zasad²⁵⁰. Zasady, jak zostało wykazane w rozdziale I, przyjmują formę normatywnych przejawów wartości i zajmują szczególne miejsce w hierarchii norm prawnych. Oba powstałe zbiory nie były ze sobą sprzeczne czy niespójne. Wręcz przeciwnie, uzupełniały się wzajemnie, prowadząc w ostateczności do przenikania się norm i wzajemnego ich oddziaływania na siebie. Zasady zwyczajowe często następnie były kodyfikowane w umowach międzynarodowych, ale proces ten mógł działać także w drugą stronę i normy traktatowe stawały się częścią prawa zwyczajowego. Trybunał podkreślił także, że określenie procesu tworzenia praktyki państw jest niezwykle trudne, a co za tym idzie wskazanie pełnego katalogu zasad zwyczajowych może być niemożliwe. Faktyczne działania państw podczas trwania konfliktu zbrojnego są niełatwe do odtworzenia, w szczególności przez niezależnych obserwatorów, co sprawia, że wyodrębnienie praktyki (stanowiącej obligatoryjny element zwyczaju) często jest skazane na niepowodzenie. Kształtowanie zasad zwyczajowych, w

²⁵⁰ MTKJ posługuje się pojęciem „customary rules”, co w niniejszej pracy zostało przetłumaczone jako zasady zwyczajowe. Chodzi tu o takie normy zwyczajowe, które w prawie konfliktów zbrojnych mają szczególne znaczenie i są przejawem ochrony szczególnych wartości.

szczegółności gdy ma miejsce podczas trwającego konfliktu zbrojnego, będzie oparte będzie na oświadczeniach państw, podręcznikach wojskowych i orzeczeniach sądowych²⁵¹.

Orzeczenia opisywanych trybunałów odnoszą się do prawa zwyczajowego nie tylko w kontekście zwyczajów wojennych, tworzących normy zwyczajowe. Powołują się one również na prawo zwyczajowe także w procesie wykładni znamion typów czynów zabronionych. Za przykład posłużyć może sprawa *Prosecutor v. Akayesu* prowadzona przed MTKR, w której Trybunał powołał się na międzynarodowe prawo zwyczajowe przy ustaleniu właściwej interpretacji art. 3 lit. a Statutu MTKR, gdzie w angielskiej wersji wskazano na termin „murder”, natomiast we francuskiej wersji językowej Statutu widnieje termin „assassinat”. W przypadku istniejących różnic interpretacyjnych pojęć „murder” i „assassinat” prawo zwyczajowe stanowiło potwierdzenie, że właściwy dla interpretowanego przepisu, a jednocześnie zgodny z wolą Rady Bezpieczeństwa (jako organu tworzącego Statut), będzie termin „murder”. W prawie zwyczajowym to właśnie „murder”, a nie „assassinat” stanowi jedno ze znamion przestępstw przeciw ludzkości²⁵². W sprawie *Prosecutor v. Krstić* MTKJ wskazał na właściwość prawa zwyczajowego w ustaleniu różnic pomiędzy kategoriami „deportacja” i „przymusowe przeniesienie”, w kontekście znamion „przymusowej i bezprawnej ewakuacji”. Trybunał odwołał się do prawa zwyczajowego, wskazując, że terminy „deportacja” i „przymusowe przesiedlenie” nie stanowią synonimów. Dzięki prawu zwyczajowemu ustalił on zatem definicję obydwu pojęć, co dało podstawę do przypisania odpowiedzialności na podstawie art. 2 lit. g Statutu MTKJ²⁵³.

Prawo zwyczajowe może więc stanowić środek pomocniczy w procesie wykładni norm traktatowych, zaś sam zwyczaj stanowi element konstrukcyjny typów czynów zabronionych, określonych w statutach międzynarodowych trybunałów karnych. Prawo zwyczajowe stanowić może także podstawę odpowiedzialności jednostki nawet w sytuacji, gdy statut na ten temat milczy. Podkreślał to MTKJ w sprawie *Blaškić*, w której wskazał, że „the rules of customary international law may

²⁵¹ Sprawa *Prosecutor v. Tadić*, *Decision on the defence motion for interlocutory appeal on jurisdiction*, 2 października 1995 r., § 98-99.

²⁵² Sprawa *Prosecutor v. Akayesu*, *Judgement*, 2 września 1998 r. § 588 (ICTR-96-4-T).

²⁵³ Sprawa *Prosecutor v. Krstić*, *Judgement*, 2 sierpnia 2001 r. (IT-98-33-T).

become relevant where the Statute is silent on a particular point”²⁵⁴. Jeśli więc prawo zwyczajowe ma stanowić samodzielną podstawę odpowiedzialności karnej jednostek, należy w pierwszej kolejności wskazać, co, w takim przypadku, stanowić będzie *usus*, a także jakie działania można będzie przyporządkować *opinio iuris*. Identyfikacja praktyki państw, a więc określonych działań towarzyszących przeświadczeniu o obowiązku ich podejmowania, prowadzi do wykazania istnienia określonego zwyczaju. Nadanie działaniom państw rangi zwyczaju wraz z przekonaniem, że stanowi ona prawo, implikować będzie powstanie norm prawa zwyczajowego, a co za tym idzie także i prawa zwyczajowego jako takiego.

Najbardziej oczywistym przejawem podejmowania działań na arenie międzynarodowej, stanowiących praktykę, którą można wpisać w zakres pojęcia zwyczaju, są działania zmierzające do współpracy państw w określonej dziedzinie, w celu ochrony określonych dóbr. Praktyką państw może być więc zawieranie umów w zakresie prawa humanitarnego. W sprawie *Prosecutor v. Furundžija* MTKJ podkreślił, że powszechnie uznany zakaz tortur wywodzi się z prawa zwyczajowego, następnie przenikając na grunt umów międzynarodowych. Ich zawieranie we wskazanym zakresie stanowi wyraz praktyki państw²⁵⁵. Podobny argument znalazł się także w orzecznictwie MTW, gdzie wskazano, że próby stworzenia systemu zbiorowego bezpieczeństwa poprzez prace nad stworzeniem w 1923 r. Traktatu o wzajemnej pomocy i uregulowania w jego ramach „wojny agresywnej jako przestępstwa międzynarodowego” stanowiły wyraz praktyki państw-członków Ligi Narodów co do tego, aby działania takie uznać za zabronione²⁵⁶. Należy podkreślić, że wyrazem praktyki była już sama próba opracowania przedmiotowego traktatu, która w ostateczności nie doszła do skutku, jednak daje się z niej odczytać nie tylko wolę państwa w tym zakresie, ale także – co ważniejsze – przejaw konkretnych działań, które uznać można za mające prawotwórczy charakter.

Zakazy wynikające z prawa zwyczajowego, a wyrażone w umowach międzynarodowych, dotyczyć będą zarówno państw, które są stronami umów, jak i państw, które stronami nie są. Prawo zwyczajowe obejmuje zakresem podmiotowym

²⁵⁴ Sprawa *Prosecutor v. Blaškić, Judgement on Request for Review*, 19 października 1997 r. (IT-95-14-AR-108bis).

²⁵⁵ Sprawa *Prosecutor v. Furundžija, Judgement*, 10 grudnia 1998 r. (IT-95-17/1-T).

²⁵⁶ *The Trial of German Major War Criminals. Proceedings of the International Military Tribunal sitting at Nuremberg, Germany. Part 22 (22nd August, 1946 to 1st October, 1946)*, § 446 (<https://www.legal-tools.org/doc/45f18e/pdf/>) (dostęp: 12.06.2024 r.).

społeczność międzynarodową i nie musi być wyrazem praktyki wszystkich państw²⁵⁷. Prawo zwyczajowe ma bowiem bardziej powszechny charakter niż prawo traktatowe. Warto jednak pamiętać, że to traktaty stanowią najbardziej jednoznaczny przejaw przyjętej praktyki, ale – co należy podkreślić – nie jedyny, gdyż może ona znaleźć swój wyraz także w ustawodawstwie krajowym czy w orzecznictwie sądów krajowych²⁵⁸. Często bowiem zawarta umowa międzynarodowa kształtującą na nie oddziałuje.

Praktyka nie jest oczywiście jedynym elementem prawa zwyczajowego. Aby był on prawnie wiążący, trzeba rozważyć, czym jest *opinio iuris*. Nasuwa się wniosek, że dowodem istnienia *opinio iuris* będą orzeczenia międzynarodowych trybunałów, które dały wyraz temu, że określona praktyka stanowi prawo²⁵⁹. Warto jednak podkreślić, że trybunały nie odnoszą się do istnienia dwóch elementów zawierających się w prawie zwyczajowym, nie poszukują dowodów na istnienie *usus* czy *opinio iuris*²⁶⁰. W swych orzeczeniach powołują się przede wszystkim na prawo zwyczajowe, a nie na zwyczaje, tym samym niejako nadając zidentyfikowanym zwyczajom rangę prawa zwyczajowego.

Wyrazem *opinio iuris* będą nie tylko orzeczenia trybunałów międzynarodowych, ale także podpisanie, ratyfikacja czy głosowanie za przyjęciem traktatu²⁶¹. Sam proces związkiwania się umową międzynarodową daje gwarancję, że w opinii podmiotu, który dokonuje takiego aktu, normy zawarte w umowie są prawem, tzn. mają prawodawczy charakter. *Opinio iuris* stanowić mogą także ustne i pisemne oświadczenia państw, w szczególności te, które są przedstawiane przed trybunałami międzynarodowymi²⁶².

Obydwa elementy – *usus* i *opinio iuris* – składają się na prawo zwyczajowe i to właśnie prawo to stanowić będzie źródło międzynarodowego prawa karnego. Podkreślić

²⁵⁷ M. N. Shaw, *op. cit.*, s. 85.

²⁵⁸ Ch. Newman, *Incorporating Customary International Law into Domestic Law: Criminal Law Act 1967*, s. 3; *Criminal Justice Public Order Act 1994*, s. 68(2), „The Journal of Criminal Law” 2007, Vol. 71, No. 1, s. 13.

²⁵⁹ Zob. też: R. B. Baker, *Customary International Law in the 21st Century: Old Challenges and New Debates*, „The European Journal of International Law” 2010, Vol. 21, No. 1, s. 184.

²⁶⁰ B. Schlütter, *Developments in Customary International Law. Theory and the Practice of the International Court of Justice and The International ad hoc Criminal Tribunals for Rwanda and Yugoslavia*, Leiden–Boston 2010, s. 187.

²⁶¹ W. Czapliński, *Customary International Law as a Basis of an Individual Criminal Responsibility*, [w:] B. Krzan (ed.), *Prosecuting International Crimes: A Multidisciplinary Approach*, Leiden–Boston 2016, s. 62.

²⁶² Przykładem *opinio iuris* były oświadczenia państw w sprawie *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons* (*Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory opinion*, 8 lipca 1996 r., I. C. J. Reports 1996, s. 226 i nast.) prowadzonej przed MTS. Zob. A. Cassese, *The Martens Clause: Half a Loaf or Simply Pie in the Sky?*, „European Journal of International Law” 2000, Vol. 11, No. 1, s. 210.

jednak warto, że podmiotami związanymi prawem zwyczajowym są przede wszystkim państwa, gdyż to one dają wyraz praktyki oraz przekonania, iż stanowi ona prawo, nie zaś osoby fizyczne, ponoszące odpowiedzialność karną za przekroczenie norm wynikłych z prawa zwyczajowego, powstałego na podstawie tej praktyki. Najistotniejsza z perspektywy międzynarodowego prawa karnego, dla możliwości przypisania źródłowego charakteru prawu zwyczajowemu, będzie możliwość ustalenia norm adresowanych do osób fizycznych. Można przyjąć, analogicznie do koncepcji zaproponowanej przez D. Akante²⁶³ dotyczącej umów międzynarodowych, że normy wynikające z tej praktyki będą powodowały indywidualną odpowiedzialność karną jednostki, zgodnie z wykształconą normą prawa zwyczajowego²⁶⁴. Zgodzić się należy także ze stanowiskiem MTW, który wskazał jednoznacznie, że przestępstwa przeciwko prawu międzynarodowemu nie są popełniane przez abstrakcyjne podmioty, jakimi są państwa, a przez ludzi, i jedynie karanie tych osób pozwala na egzekwowanie prawa międzynarodowego²⁶⁵.

Na podstawie powyższych rozważań prawu zwyczajowemu należy jednoznacznie przypisać status źródła międzynarodowego prawa karnego. Takie rozwiązanie może budzić pewne wątpliwości, w szczególności przez pryzmat stosowania zasady legalizmu oraz odpowiedzialności karnej jednostki. Prawo zwyczajowe przez swój niepisany charakter może powodować rozbieżności interpretacyjne. Znamiona typu czynu zabronionego powinny być bowiem odpowiednio dookreślone, tak aby w sposób niebudzący wątpliwości wskazać podstawę odpowiedzialności karnej jednostki. Dodatkowo relacja pomiędzy zasadą legalizmu a prawem zwyczajowym jako źródłem międzynarodowego prawa karnego także budzi pewne kontrowersje. W jaki sposób bowiem można jednoznacznie stwierdzić, że norma prawa zwyczajowego, której naruszenie będzie prowadziło do indywidualnej odpowiedzialności jednostki, rzeczywiście istniała w momencie popełnienia czynu? Problem ten zostanie przeanalizowany w dalszej części rozdziału.

²⁶³ Koncepcja została przytoczona w rozdziale 2.2.

²⁶⁴ Można założyć, że w prawie międzynarodowym wykształcił się zwyczaj, który pozwala na pociągnięcie do odpowiedzialności karnej osoby fizycznej, za przekroczenie norm (czy to traktatowych, czy zwyczajowych), których pierwotnym adresatem są państwa. Wyrazem takiego zwyczaju będą orzeczenia międzynarodowych trybunałów karnych, które w podstawach powołują się na umowy międzynarodowe niebędące ich statutem, a których adresatem są państwa.

²⁶⁵ *The Trial of German Major War Criminals. Proceedings of the International Military Tribunal sitting at Nuremberg, Germany. Part 22 (22nd August, 1946 to 1st October, 1946)*, § 446.

2.5. ZASADY OGÓLNE PRAWA, ZASADY PRAWA MIĘDZYNARODOWEGO ORAZ ZASADY MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO JAKO ŹRÓDŁO MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO

Zasady ogólne prawa stanowią jedno ze źródeł międzynarodowego prawa karnego, a ich status prawny od zawsze budził wiele wątpliwości²⁶⁶. Upřednio wykazane różnicowanie zasad ogólnych prawa względem zasad prawa międzynarodowego oraz zasad międzynarodowego prawa karnego pozostaje aktualne także w rozważaniach nad ich źródłowym charakterem. Dla określenia źródłowego charakteru powyższych zasad niezbędne jest odwołanie się zarówno do statutów międzynarodowych trybunałów karnych, jak i do orzecznictwa tych trybunałów.

Źródłowy charakter zasad ogólnych prawa nie budzi wątpliwości, dzięki wyraźnemu wskazaniu ich w postanowieniach art. 38 Statutu MTS²⁶⁷. Warto jednak postawić pytanie, czy zasady ogólne prawa stanowią samodzielne źródło prawa międzynarodowego, a więc czy MTS może w swym rozstrzygnięciu oprzeć się wyłącznie na nich, nie korzystając z innych źródeł. W doktrynie „samodzielność” zasad ogólnych prawa jako podstawy wyrokowania bywa kwestionowana²⁶⁸. Pamiętać jednak należy, że sam fakt, iż zasady ogólne prawa wymienione zostały w postanowieniach art. 38 Statutu MTS – zaraz po umowach międzynarodowych i zwyczaju – ale przed środkami pomocniczymi, sugerować może, że podobnie jak dwa poprzednie źródła,

²⁶⁶ Pojęcie zasad ogólnych prawa pojawiło się już w art. 38 Statutu Stałego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej. Z prac Komitetu Doradczego Prawników nad projektem Statutu STSM wynika, że pierwsza propozycja określenia reguł, na podstawie których sędziowie Trybunału będą mogli wydawać rozstrzygnięcia, obejmowała prócz umów międzynarodowych oraz prawa zwyczajowego także zasady prawa międzynarodowego uznane przez świadomość prawną narodów cywilizowanych. Propozycja ta została jednak odrzucona przez Komitet, który podkreślił, że w przypadku braku norm konwencyjnych lub zwyczajowych, a także zasad prawa międzynarodowego, w określonym sporze może prowadzić do rozstrzygnięcia *non liquet*. Członkowie Komitetu podnosili także problem stosowania przez sędziów Trybunału innych zasad niż te, które są uznane przez prawo międzynarodowe. Zob.: Procès-verbaux of the proceedings of the Committee, June 16th-July 24th, 1920, with Annexes, Annex No. 3, s. 306-338.

²⁶⁷ Dyskusyjne pozostaje natomiast określenie katalogu tych źródeł, które powoływane bywają w orzeczeniach MTS w trojakim znaczeniu: 1) jako zasady istniejące wyłącznie w porządku prawnomiędzynarodowym, 2) jako zasady istniejące zarówno w prawie krajowym, jak i w prawie międzynarodowym, 3) jako zasady wyjęte z krajowych porządków prawnych i przeniesione na grunt prawa międzynarodowego. Zob. szerzej: J. Symonides, *Czy „ogólne zasady prawa uznane przez narody cywilizowane” są źródłem prawa międzynarodowego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2019, nr 2, s. 50.

²⁶⁸ Przegląd różnych ujęć doktrynalnych dotyczących przyznania zasadom ogólnym prawa statusu samodzielnych źródeł prawa dokonuje V. D. Degan, *Sources of International Law*, The Hague 1997, s. 14-16. Możliwość uznania zasad ogólnych prawa za źródło prawa międzynarodowego odrzuca także H. Bokor-Szegö, określając zasady ogólne jako charakteryzujące podstawowe założenia systemu prawnego, a tym samym związane systemem społeczno-gospodarczym państwa, co uniemożliwia przyznanie im statusu źródeł prawa międzynarodowego; zob.: H. Bokor-Szegö, *General Principles of Law*, [w:] M. Bedjaoui (ed.), *International Law: Achievements and Prospects. Part 1*, Dordrecht–Paris–London 1991, s. 213-216.

stanowią one samodzielną podstawę rozstrzygnięć MTS. Analizując charakter zasad ogólnych prawa, warto także wspomnieć o ich wpływie na zupełność systemu prawa. System prawa, charakteryzujący się zupełnością, to taki system, w którym nie występują luki prawne²⁶⁹. Powstawanie luk, choć różnorodne w swej naturze, jest właściwe wszystkim systemom prawnym, w tym także prawu międzynarodowemu. Ich wypełnienie może nastąpić zarówno przez stosowanie zasad prawa międzynarodowego, jak i zasad ogólnych prawa. W przypadku gdy spór pomiędzy państwami, rozstrzygany przez MTS, doprowadzi do ujawnienia luki, zastosowanie zasad ogólnych prawa uchroni Trybunał przed zaistnieniem sytuacji określanej mianem *non liquet*. Pamiętać należy, że rola zasad ogólnych prawa nie sprowadza się jednak jedynie do wypełniania luk w prawie w sytuacjach, gdy nie istnieją normy konwencyjne lub zwyczajowe, choć w przypadku istnienia takich norm Trybunał w pierwszej kolejności to właśnie na nich opiera swoje rozstrzygnięcie. Zasady ogólne prawa mogą określać reguły postępowania państw, służyć interpretowaniu norm już obowiązujących. Mogą ponadto stanowić inspirację do powstawania norm konwencyjnych oraz niejako spajać systemowo międzynarodowy porządek prawny²⁷⁰. Zasady ogólne prawa jako źródło prawa międzynarodowego stanowią także źródło międzynarodowego prawa karnego.

Kryterium rozróżnienia pozostałych wskazanych zasad, tj. zasad prawa międzynarodowego i zasad międzynarodowego prawa karnego, jest oczywiste²⁷¹. Jest ono także podkreślane w orzeczeniach międzynarodowych trybunałów karnych, gdzie wskazywana jest ich definicyjna odrębność.

O źródłowym charakterze oraz odrębności zasad prawa międzynarodowego i zasad międzynarodowego prawa karnego świadczyć może nie tylko bezpośrednie powołanie się na nie statutów międzynarodowych trybunałów karnych, ale także ich przywoływanie w procesie orzekania. Międzynarodowe trybunały karne, wskazując źródła stanowiące podstawę ich orzekania, każdorazowo wskazują na analizowane zasady.

W sprawie *Kupreškić et al.* MTKJ wyróżnił ogólne zasady międzynarodowego prawa karnego oraz zasady ogólne prawa, zgodne z podstawowymi wymogami międzynarodowego wymiaru sprawiedliwości²⁷², jako odrębne kategorie wykazujące

²⁶⁹ S. Wronkowska, *Podstawowe pojęcia prawa i prawoznawstwa*, Poznań 2005, s. 104.

²⁷⁰ J. Symonides, *op. cit.*, s. 54.

²⁷¹ D. Akande, *op. cit.*, s. 51. B. Schlütter, *op. cit.*, s. 197.

²⁷² Wyrok w sprawie *Prosecutor v. Kupreškić et al.*, *Judgement*, 14 stycznia 2000 r. (IT-95-16-T).

swoistą hierarchiczność. Izba Odwoławcza MTKJ w sprawie *Mucic et al.* – w odniesieniu do przedstawionych zarzutów – podnosiła, że nie ma potrzeby powoływania się na orzecznictwo oparte na jednej krajowej jurysdykcji. Wytyczne, pozwalające rozstrzygnąć sprawę, odnaleźć można w postanowieniach Statutu MTKJ oraz w odpowiednich zasadach prawa międzynarodowego. Jedynie wykazanie odpowiednich dowodów, że Trybunał w orzekaniu nie opierał się na Statucie czy zasadach prawa międzynarodowego, pozwala na skuteczne podważenie wyroku²⁷³.

Innym celem przywołania przez Trybunały tych zasad jest potrzeba wypełnienia luk prawnych, które uniemożliwiają bądź utrudniają wydanie wyroku. W sprawie *Furundžija* Trybunał wobec braku jednolitości wykazania znamion gwałtu wskazał, że usunięcie tej luki może nastąpić poprzez odniesienie do zasad międzynarodowego prawa karnego, a jeśli będą one bezskuteczne, to także do zasad prawa międzynarodowego. W sprawie *Mucic et al.* Trybunał powołał się na brak istnienia wśród zasad prawa międzynarodowego zasady wyboru obywatelstwa, którym to argumentem posługiwał się oskarżony²⁷⁴, co pozwoliło Trybunałowi zanegować argumenty obrony.

Do katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego zaliczyć należy więc nie tylko zasady ogólne prawa, ale także zasady prawa międzynarodowego i zasady międzynarodowego prawa karnego. Jedynie ich łączne wskazanie daje pełne ujęcie norm prawnych mających szczególne znaczenie dla pociągnięcia jednostki do indywidualnej odpowiedzialności za czyny popełnione z naruszeniem norm prawa międzynarodowego.

Specyfika międzynarodowego prawa karnego sprawia, że w rozważaniach nad źródłowym charakterem zasad dodać należy kolejną kategorię w postaci ogólnych zasad prawa karnego²⁷⁵. Terminem „ogólne zasady prawa karnego” posłużono się w nazwie Części III Statutu Rzymskiego, wymieniając w niej szereg zasad istotnych dla przypisania indywidualnej odpowiedzialności jednostki. Terminem tym posługują się także międzynarodowe trybunały karne, obejmując pojęciem ogólnych zasad prawa karnego katalog zasad, które można wyinterpretować z krajowych porządków

²⁷³ Sprawa *Prosecutor v. Mucic et al.*, *Judgement*, 20 lutego 2001 r. (IT-96-21-A).

²⁷⁴ *Ibidem*.

²⁷⁵ D. Akante, *op. cit.*, s. 51.

prawnych²⁷⁶. Ogólnymi zasadami prawa karnego, opierając się na przyjętej w rozdziale I definicji pojęcia zasad ogólnych prawa, nazwane będą ukonstytuowane aksjologicznie zasady, stanowiące nośnik wartości dotyczących indywidualnej odpowiedzialności jednostki, wyinterpretowane z krajowych porządków prawnych. W sprawie *Kupreškić et al.* MTKJ wyróżnił ogólne zasady prawa karnego wspólne dla głównych systemów prawnych świata jako jedną z kategorii zasad, które stanowią źródło międzynarodowego prawa karnego.

Ogólne zasady prawa karnego, z samego swojego charakteru, będą miały subsydiarny charakter w stosunku do pozostałych źródeł międzynarodowego prawa karnego. Wynikać on będzie przede wszystkim z faktu, iż katalog tych zasad jest niemożliwy do sformułowania. Trudno bowiem ustalić, z jakich systemów prawnych powinny być one wyinterpretowane, a także czy chodzi o wszystkie systemy prawne, czy o większość z nich, a może jedynie o systemy prawne państw, na których terytorium doszło do popełnienia zbrodni międzynarodowych. Jeśli ogólne zasady prawa karnego mają być wyinterpretowane z krajowych systemów prawa karnego wszystkich państw, bądź większości z nich, kategoria ta nie będzie tożsama z kategorią zasad ogólnych prawa. Ogólne zasady prawa karnego stanowiły będą bowiem podzbiór wpisany w katalog zasad ogólnych prawa, a odnoszący się do odpowiedzialności karnej jednostki. Tak określona kategoryzacja ogólnych zasad prawa karnego warunkowana będzie przede wszystkim systemowością prawa międzynarodowego. Zasady ogólne prawa wpisane będą w źródła *general international law*, natomiast ogólne zasady prawa karnego właściwe będą jednemu działowi, jakim jest międzynarodowe prawo karne. Jako podzbiór ogólnych zasad prawa będą one źródłem międzynarodowego prawa karnego. Jeśli natomiast uznać, że ogólne zasady prawa karnego powinny być wyinterpretowane z krajowych systemów jedynie kilku państw, bądź nawet jednego państwa, uznanego przez trybunał za właściwy, ich źródłowy charakter nie będzie już oczywisty. Trybunały w procesie orzekania mogą zastosować metodologię porównawczego prawa karnego²⁷⁷, aby wesprzeć proponowaną argumentację czy uzupełnić powstałą lukę prawną. Takie rozumienie ogólnych zasad prawa karnego implikuje wniosek, iż nie można przyznać im źródłowego charakteru. Analiza źródłowego charakteru ogólnych zasad prawa karnego zostanie pogłębiona w dalszej

²⁷⁶ W taki sposób na ogólne zasady prawa karnego powołuje się MTKJ w przywołanej wcześniej sprawie *Prosecutor v. Kupreškić et al.*, *Judgement*, 14 stycznia 2000 r. (IT-95-16-T).

²⁷⁷ W. Schabas, *The International Criminal Court*, Cambridge 2010, s. 391.

części rozdziału, jednak już teraz należy zaznaczyć, że w dysertacji właściwe będzie drugie z proponowanych ujęć ogólnych zasad prawa karnego.

Konkludując, do katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego zaliczyć należy zasady ogólne prawa, zasady prawa międzynarodowego oraz zasady międzynarodowego prawa karnego. Ogólne zasady prawa karnego, choć nie można przypisać im źródłowego charakteru, pełnią rolę uzupełniającą w stosunku do innych źródeł międzynarodowego prawa karnego.

2.6. ORZECZENIA TRYBUNAŁÓW KARNYCH A ŹRÓDŁA MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO

Orzeczenia sądów i trybunałów, choć nie stanowią samoistnego źródła prawa międzynarodowego, odgrywają znaczącą rolę w procesie stosowania prawa, polegającym na wykorzystaniu analogii *ad casum*, kierowaniu się regułami wyrażonymi we wcześniejszych orzeczeniach bądź użyciu argumentacji pomocniczej, wspierającej zasady prawne²⁷⁸. Statut MTS w art. 38 ust. 1 lit. d jednoznacznie wskazał, że wyroki sądowe stanowią środek pomocniczy przy stwierdzaniu norm prawnych. Choć pojęcie decyzji sądowych jest szersze aniżeli pojęcie wyroków, to stwierdzić należy, że orzeczenia sądów i trybunałów²⁷⁹ zawierają się w tym pojęciu²⁸⁰. Status środka pomocniczego otrzymały nie tylko orzeczenia MTS, ale także orzeczenia sądów krajowych, które stanowić mogą element praktyki państw, niezbędnej do powstania normy prawa zwyczajowego²⁸¹. Pomimo ogólnego założenia, że orzeczenia sądowe wiążą jedynie strony sprawy prowadzonej przed sądem czy trybunałem, wynikającego wprost z art. 59 Statutu MTS, podkreślić należy, iż w literaturze przedmiotu szeroko prezentowany jest pogląd przypisujący orzeczeniom, a w szczególności orzeczeniom

²⁷⁸ M. Balcerzak, *Zagadnienie precedensu w prawie międzynarodowym praw człowieka*, Toruń 2008, s. 46.

²⁷⁹ Na semantyczne rozróżnienie sądów i trybunałów wskazuje W. Czapliński, zwracając uwagę, że sąd należy rozumieć jako organ o charakterze stałym, tworzony na mocy umowy międzynarodowej lub innego aktu, zbliżonego w swym charakterze do umowy międzynarodowej, działający na podstawie ustanowionych uprzednio procedur i orzekający na podstawie prawa międzynarodowego, a wydane orzeczenie jest wiążące dla stron. Organy nieposiadające tak ustalonych przymiotów nie będą sądem. Zob. szerzej: W. Czapliński, *Multiplikacja sądów międzynarodowych – szansa czy zagrożenie dla jednności prawa międzynarodowego*, [w:] J. Kolasa, A. Kozłowski (red.), *Rozwój prawa międzynarodowego – jedność czy fragmentacja?*, Wrocław 2007, s. 78 i nast.

²⁸⁰ Do decyzji sądowych zaliczyć można, prócz orzeczeń, także opinie doradcze (art. 65 Statutu MTS).

²⁸¹ Do orzeczeń sądów międzynarodowych zaliczyć należy także orzeczenia sądów arbitrażowych. Zob. szerzej: M. Balcerzak, *Zagadnienie precedensu...*, s. 67.

MTS, zasadę *stare decisis*²⁸². Oznacza ona, że sądy i trybunały międzynarodowe w celu zachowania spójności decyzji w interesie pewności prawa, popierając swoje rozumowanie, mogą powoływać się na poprzednie orzeczenia²⁸³, nie tylko wydane w ramach tego samego organu sądowego, ale także innych sądów czy trybunałów (w szczególności MTS).

Odwołanie do orzecznictwa odnaleźć można także w Statucie Rzymskim. W postanowieniach art. 21 ust. 2 Statutu wskazano, że Trybunał może stosować zasady i reguły zgodnie z ich interpretacją zawartą w poprzednich orzeczeniach. Odwołanie do „poprzednich orzeczeń” dotyczy jedynie orzeczeń wydanych przez sam MTK. Trybunał podkreślił, że nie jest związany orzecznictwem trybunałów *ad hoc*²⁸⁴.

Odwołanie do orzecznictwa znalazło swój wyraz także w Statucie Specjalnego Sądu dla Sierra Leone²⁸⁵, gdzie w art. 20 ust. 3 wskazano, że sędziowie Izby Odwoławczej Specjalnego Sądu dla Sierra Leone kierują się decyzjami podjętymi przez Izbę Odwoławczą MTKJ oraz MTKR. Warto podkreślić, że sędziowie zostali zobligowani do kierowania się orzecznictwem trybunałów *ad hoc*, co sugeruje użyte w statucie wyrażenie *shall be guided*. W praktyce orzeczniczej sąd odstąpił jednak od obowiązku kierowania się orzecznictwem MTKJ i MTKR, podkreślając, że art. 20 ust. 3 Statutu nie powinien być interpretowany jako nadający moc wiążącą orzeczeniom trybunałów *ad hoc*²⁸⁶. Należy więc uznać, że art. 20 ust 3 Statutu ma charakter

²⁸² L. Ehrlich w opinii odrębnej w sprawie *Fabryki w Chorzowie* stwierdził, że normy leżące u podstawy rozstrzygnięcia jednej sprawy zawisłej przed MTS powinny stanowić podstawę innych wyroków Trybunału, zgodnie z zasadą *stare decisis* (Series A: Collection of Judgments (1923-1930), No. 17, s. 76). Szerokiego przeglądu literatury w zakresie posługiwania się zasadą *stare decisis* w stosunku do orzeczeń MTS dokonuje J. G. Devaney, *The role of precedent in the jurisprudence of the International Court of Justice: A constructive interpretation*, „Leiden Journal of International Law” 2022, Vol. 35, No. 3, s. 641-659.

²⁸³ 74th session International Law Commission, 17 maja 2023 r. (A/CN.4/SR.3626).

²⁸⁴ W sprawie *Prosecutor v. Lubanga* MTK podkreślił, że „*decisions of other international courts and tribunals are not part of the directly applicable law under Article 21 of the Statute*” (*Prosecutor v. Lubanga Dyilo, Decision on Sentence pursuant to Article 76 of the Statute*, 10 lipca 2012 r. (ICC-01/04-01/06)).

²⁸⁵ Specjalny Sąd dla Sierra Leone został powołany Rezolucją Rady Bezpieczeństwa 1315 z dnia 14 sierpnia 2000 r. (S/Res/1315 (2000)) i stanowi przykład sądu hybrydowego – zawierającego zarówno cechy sądownictwa krajowego, jak i międzynarodowego, składający się zarówno z sędziów krajowych, jak i sędziów międzynarodowych. Na temat statusu prawnego sądów hybrydowych zob.: H. Hobbs, *Hybrid Tribunals and the Composition of the Court: In Search of Sociological Legitimacy*, „Chicago Journal of International Law” 2016, Vol. 16, No. 2, s. 482-522; S. M. H. Nouwen, *‘Hybrid courts’ The hybrid category of a new type of international crimes court*, „Utrecht Law Review” 2006, Vol. 2, No. 2, s. 190-214.

²⁸⁶ Sprawa *RUF, Trial Chamber*, 2 marca 2009 r. (SCSL-04-15-T). Zob. także: A. Z. Borda, *The Direct and Indirect Approaches to Precedent in International Criminal Courts and Tribunals*, „Melbourne Journal of International Law” 2013, Vol. 14, No. 2.

fakultatywny, a sędziowie mogą odwoływać się do orzeczeń MTKJ i MTKR według własnego uznania. Nie stanowi on więc wyjątku od powszechnie uznanego stanowiska doktryny w zakresie pomocniczego charakteru orzeczeń sądowych.

Najczęściej jednak z odwołaniem do orzecznictwa można się spotkać w orzeczeniach międzynarodowych trybunałów karnych, choć mają one różny charakter i zakres. MTKJ w sprawie *Jelisić* powołał się na wyroki MTKR w sprawach *Akayesu i Kayishema* podczas analizy podstawy prawnej odpowiedzialności oskarżonego, którą oparto na uprzednio przywoływanej Konwencji o zakazie ludobójstwa. Ponadto przy ustalaniu definicji pojęcia ludobójstwa odwołał się on do opinii doradczej MTS w sprawie zastrzeżeń do Konwencji o zapobieganiu i karaniu ludobójstwa²⁸⁷. Przywołane orzeczenia stanowią więc argument wspierający wykładnię Trybunału, będąc środkiem pomocniczym w interpretacji norm międzynarodowego prawa karnego.

Trybunały karne korzystają nie tylko z rozstrzygnięć wpisanych w sądownictwo międzynarodowe, ale odwołują się także do orzeczeń sądów krajowych. W sprawie *Furundžija* Izba Procesowa MTKJ wskazała, że będzie opierała się także na orzecznictwie brytyjskich sądów wojskowych do spraw zbrodniarzy wojennych. Trybunał podkreślił, że pomiędzy rozstrzyganą sprawą a sprawami prowadzonymi przed brytyjskimi sądami wojskowymi istnieje duże podobieństwo, które pozwala uznać za pomocne orzeczenia tych sądów, pomimo że ich podstawą było prawo krajowe.

Orzeczenia sądów krajowych mogą stanowić także dowód istnienia określonej praktyki państw, a co za tym idzie dowód istnienia określonego zwyczaju, który może stać się podstawą ustalenia istnienia normy prawa zwyczajowego. W sprawie *Kupreškić* MTKJ wskazał, że „*judicial decisions may prove to be of invaluable importance for the determination of existing law*”²⁸⁸.

Orzecznictwo krajowe może być także przejawem *opinio iuris* w sytuacji, gdy sądy krajowe będą stosować normy prawa międzynarodowego²⁸⁹. Sam fakt stosowania

²⁸⁷ Sprawa *Prosecutor v. Jelisić, Judgement*, 14 grudnia 1999 r. (IT-95-10-T). MTKJ odwołał się do opinii doradczej MTS z 28 maja 1951 r. – *Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of Genocide, Advisory opinion*, 28 maja 1951 r., I. C. J. Reports 1951, s. 15 i nast.

²⁸⁸ Wyrok w sprawie *Prosecutor v. Kupreškić et al.* z dnia 14 stycznia 2000 r. (IT-95-16-T), § 541.

²⁸⁹ A. Nollkaemper, *Decisions of National Courts as Source of International Law: An Analysis of the Practice of the ICTY*, [w:] G. Boas, W. A. Schabas (eds.), *International criminal law developments in the case law of the ICTY*, Leiden–Boston 2003, s. 286.

norm prawa międzynarodowego przez sądy krajowe jest przejawem uznania tych norm za prawnie wiążące²⁹⁰.

Orzeczenia sądów i trybunałów, pomimo że nie stanowią źródła prawa międzynarodowego, pełnią ważną rolę w procesie stosowania tego prawa i są wykorzystywane przez międzynarodowe trybunały karne w różnych celach. Z jednej strony stanowią dowód wykładni norm międzynarodowego prawa karnego, z drugiej zaś trybunały na podstawie orzeczeń rekonstruuja normy prawa zwyczajowego, gdyż orzeczenia mogą stanowić zarówno przejaw *usus*, jak i *opinio iuris*.

3. SZCZEGÓLNE ZNACZENIE STATUTU RZYMSKIEGO W KONTEKŚCIE ŹRÓDEŁ MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO

Podejmując próbę zrekonstruowania treści zasady legalizmu, wynikającej ze Statutu Rzymskiego, w pierwszej kolejności należy wskazać właściwe kryteria (swoisty punkt odniesienia), które w obiektywny sposób pozwolą stworzyć wzorzec normatywny, stanowiący bezsporną podstawę do dalszych analiz prawnych, w szczególności w sytuacji milczenia albo niejasności przepisów prawa w tej kwestii. Z tego względu nie tylko konieczne, ale także uzasadnione jest wyznaczenie źródeł niebudzących wątpliwości i powszechnie akceptowanych, poruszających zagadnienie zasady legalizmu w Statucie Rzymskim. W tym świetle pogłębiona analiza postanowień art. 21 Statutu Rzymskiego w odniesieniu do katalogu zasad w nim wskazanych jawi się jako niezbędna.

Postanowienia art. 21 Statutu Rzymskiego – zatytułowanego „Prawo właściwe” – przedstawiają hierarchicznie uporządkowane źródła orzecznicze Trybunału. Stanowią one podstawę jego orzekania, jednak nie można ich traktować jako źródła międzynarodowego prawa karnego w ogólności. Spośród wskazanych źródeł orzeczniczych wymienić należy: Statut, Elementy Zbrodni oraz Reguły Procesowe i Dowodowe. W dalszej kolejności Statut Rzymski w tym zakresie odwołuje się do odpowiednich traktatów, zasad i reguł prawa międzynarodowego oraz uznanych zasad międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych. Wyeksponować należy, że w

²⁹⁰ Nie jest to jednak powszechne stanowisko. W opinii odrębnej sędzi G. Kirk-McDonald oraz sędziego L. C. Vohraha sprawie *Prosecutor v. Erdemović, Judgement*, 7 października 1997 r. (IT-96-22-A), sędziowie stwierdzili, że praktyka prezentowana przez państwa (w niniejszej sprawie praktyka państw odnosiła się do uznania, czy przymus może stanowić obronę przed przypisaniem czynu zabronionego) nie posiada cech spójności, a tym bardziej nie można jednoznacznie stwierdzić, iż sądy krajowe taką praktykę przyjmują, gdyż uznają, że stanowi ona normę prawa międzynarodowego.

przypadku powstania luk w prawie, których nie usunie możliwość zastosowania regulacji objętych powyższymi źródłami, przywołano także zasady ogólne prawa wyinterpretowane z prawa krajowego poszczególnych państw, włącznie z prawem tego państwa, które wykonywałoby jurysdykcję w stosunku do danej zbrodni, o ile oczywiście zasady nie są niezgodne z samym Statutem MTK i uznanymi przez społeczność międzynarodową normami i standardami.

Katalog źródeł orzekania MTK jest znacząco odmienny od katalogu źródeł prawa międzynarodowego czy wykazanego powyżej katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego. Ta swoista odrębność pozwala na postawienie tezy, że jurysdykcja MTK stanowi w stosunku międzynarodowego prawa karnego odrębny reżim²⁹¹. Przyjęcie Statutu Rzymskiego może zostać uznane za wpisujące się w zjawisko multiplikacji organów sądownictwa międzynarodowego²⁹², to zaś pozostaje w związku z fragmentacją prawa międzynarodowego. Ustanowienie odrębnego reżimu prowadzi w konsekwencji do sytuacji, w której normy w nim zakodowane mogą być interpretowane w inny sposób niż w pozostałych źródłach międzynarodowego prawa karnego²⁹³.

W Statucie Rzymskim nie odniesiono się do prawa zwyczajowego. Pozwala to wskazać na pewną rodzącą się wątpliwość, mającą szczególne znaczenie dla statusu zasady legalizmu, a związaną z nieuwzględnianiem przez MTK podczas dekodowania norm międzynarodowego prawa karnego norm prawa zwyczajowego, stanowiących jedno z podstawowych źródeł międzynarodowego prawa karnego. Należy jednak stwierdzić, że prawo zwyczajowe, jako ugruntowane źródło prawa międzynarodowego, a tym samym także i międzynarodowego prawa karnego, może i powinno stanowić

²⁹¹ Reżim międzynarodowy to zbiór norm prawnych, u których podstaw leżą regulacje prawa międzynarodowego, wyodrębniony w celu współdziałania państw w wąskim, sektorowym zakresie. Szerzej na temat reżimów międzynarodowych zob.: E. Cała-Wacinkiewicz, *Fragmentacja...*, s. 349-393; S. D. Krasner, *Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables*, „International Organization” 1982, Vol. 36, No. 2, s. 185-205; M. Pietraś, *Teoria i praktyka reżimów międzynarodowych*, [w:] K. Kącka (red.), *Stosunki międzynarodowe – wokół zagadnień teoretycznych*, Toruń 2014, s. 13-68.

²⁹² O multiplikacji sądownictwa międzynarodowego zob. szerzej: W. Czapliński, *Multiplikacja sądów międzynarodowych...*; E. Cała-Wacinkiewicz, „Wpisanie” organów rozstrzygających z zakresu międzynarodowego prawa praw człowieka w system prawa międzynarodowego – rozważania w kontekście humanizacji prawa międzynarodowego i internacjonalizacji praw człowieka, „Studia Prawnicze KUL” 2020, nr 2, s. 85-102. Zob. także: B. Krzan, *Regionalizacja międzynarodowego sądownictwa karnego z perspektywy zasady komplementarności na przykładzie proponowanego Afrykańskiego Trybunału Sprawiedliwości oraz Praw Człowieka i Ludów*, „Studia Prawnicze” 2019, nr 1, s. 89-111.

²⁹³ R. Cryer, *Royalism and The King: Article 21 of The Rome Statute and The Politics of Sources*, „New Criminal Law Review” 2009, Vol. 12, No. 3, s. 392.

źródło orzecznicze MTK, jako organu powstałego na podstawie tego prawa i działającego w jego granicach, nawet pomimo braku bezpośredniego odniesienia do niego w Statucie Rzymskim²⁹⁴. Prawo zwyczajowe stanowi także jedną z egzemplifikacji „zasad i reguł prawa międzynarodowego”, będących jednym ze źródeł orzekania MTK, określonym w art. 21 ust. 1 lit. b Statutu Rzymskiego²⁹⁵. Warto zaznaczyć, że prawidłowość tego wniosku potwierdza sam MTK, powołując się na prawo zwyczajowe podczas wydawania rozstrzygnięć. W sprawie *Al-Bashir* MTK podkreślał, że nie istnieje żadne prawo zwyczajowe, które nadawałoby immunitet głowie państwa podczas postępowania przed sądami międzynarodowymi, a zatem wobec braku prawa zwyczajowego aresztowanie głowy państwa za zbrodnie międzynarodowe powinno być wykonane²⁹⁶. Warto jednak podkreślić, że zgodnie z art. 22 ust. 1 Statutu Rzymskiego, MTK nie może ścigać zbrodni opartej na prawie zwyczajowym, jeśli nie jest ona zdefiniowana w Statucie Rzymskim²⁹⁷.

MTK stanowi pierwszy międzynarodowy trybunał karny o stałym charakterze, dzięki czemu zajmuje szczególne miejsce w dziale prawa międzynarodowego, jakim jest międzynarodowe prawo karne. Jako prekursor stałego międzynarodowego sądownictwa karnego będzie stanowił wzór dla przyszłych rozwiązań prawnomiędzynarodowych związanych z odpowiedzialnością karną jednostki (jak np. hybrydowe trybunały karne). Standardy wykształcone przez MTK bez wątpienia kształtują orzeczniczo międzynarodowe prawo karne. Implikuje to potrzebę odniesienia się do katalogu jego źródeł, by następnie wykazać, w jaki sposób w ten katalog wpisana została zasada legalizmu. Nie ulega bowiem wątpliwości, że stanowisko MTK w analizowanej kwestii jest istotne, chociażby w świetle samego autorytetu MTK i jego znaczenia dla rozwoju międzynarodowego prawa karnego.

²⁹⁴ A. Kumar, *Custom as a Source Under Article 21 of the Rome Statute*, „Asian Journal of International Law” 2021, Vol. 11, No. 2, s. 236-237.

²⁹⁵ W sprawie *Prosecutor v. Bemba Gombo*, *Judgment pursuant to Article 74 of the Statute*, 21 marca 2016 r. (ICC-01/05-01/08), MTK podkreślił, że określone w art. 21 ust. 1 lit. b Statutu Rzymskiego „zasady i reguły prawa międzynarodowego” są ogólnie akceptowane jako odniesienie do zwyczajowego prawa międzynarodowego. Trybunał nie określił jednak, czy prawo zwyczajowe należy rozumieć pod pojęciem zasad czy może reguł prawa międzynarodowego.

²⁹⁶ Sprawa *Prosecutor v. Al-Bashir*, *Judgement in the Jordan Referral re Al-Bashir Appeal*, 6 maja 2019 r. (ICC-02/05-01/09 OA2).

²⁹⁷ Y. Tan, *The Identification of Customary Rules in International Criminal Law*, „Utrecht Journal of International and European Law” 2018, Vol. 34, No. 2, s. 95.

3.1. ZASADY I REGUŁY PRAWA MIĘDZYNARODOWEGO

Pierwszym źródłem, na którym opiera się MTK podczas orzekania, jest Statut Rzymski i stanowiące jego część Elementy Zbrodni i Reguły Dowodowe i Procesowe. Wskazany jednakże powyżej katalog źródeł orzekania MTK nie ma istotnego znaczenia dla uznania zasady legalizmu za źródło prawa, w przeciwieństwie do zawartej w tym katalogu możliwości stosowania przez MTK „odpowiednich traktatów oraz zasad i reguł prawa międzynarodowego, łącznie z uznanymi zasadami międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych”²⁹⁸. Aby zatem móc, zgodnie z celem niniejszego rozdziału, wpisać zasadę legalizmu w katalog źródeł międzynarodowego prawa karnego, poddać należy analizie znaczenie wyrażenia „zasady i reguły prawa międzynarodowego”, wskazane w Statucie.

W Statucie Rzymskim, przy określaniu prawa właściwego dla orzekania MTK, dwukrotnie posłużono się odesłaniem do kategorii „zasad prawa” *in genere*. Źródłem orzekania mogą być bowiem „zasady prawa międzynarodowego”, określone w art. 21 ust. 1 lit. b Statutu Rzymskiego, ale także „ogólne zasady prawa wyinterpretowane przez Trybunał z praw krajowych różnych systemów prawnych świata”, określone w art. 21 ust. 1 lit. c Statutu Rzymskiego. Wyraźne rozróżnienie obu kategorii w Statucie Rzymskim wpisuje się w odrębność pojęciową zasad ogólnych prawa oraz zasad prawa międzynarodowego określoną w rozdziale I niniejszej dysertacji.

W literaturze przedmiotu sposób rozumienia pojęcia zasady prawa międzynarodowego, przyjętego w art. 21 ust. 1 lit. b Statutu Rzymskiego, jest zróżnicowany. Jednym ze sposobów jest pojmowanie zasad prawa międzynarodowego poprzez ich odniesienie do prawa zwyczajowego. A. Pellet wskazuje, że włączenie zasad prawa międzynarodowego do katalogu źródeł orzekania MTK stanowiło błąd projektodawców Statutu Rzymskiego, którzy w ten sposób chcieli wprowadzić do ich katalogu prawo zwyczajowe²⁹⁹. Charakter norm prawa zwyczajowego sprawia, że normy te nie mogły stanowić podstawy orzekania trybunału karnego, dlatego też w Statucie zostały niejako „ukryte” pod pojęciem zasad prawa międzynarodowego³⁰⁰.

²⁹⁸ Art. 21 ust. 1 lit. b Statutu Rzymskiego. W angielskiej wersji językowej Statutu Rzymskiego art. 21 ust. 1 lit. b brzmi: „*applicable treaties and the principles and rules of international law, including the established principles of the international law of armed conflict*”.

²⁹⁹ A. Pellet, *The Applicable Law*, [w:] A. Cassese, P. Gaeta, J. Jones (eds.), *The Rome Statute of International Criminal Court: A Commentary*, Oxford 2002, s. 1072.

³⁰⁰ M. M. deGuzman, *Article 21, Applicable Law...*, s. 939.

Innym sposobem rozumienia pojęcia zasad prawa międzynarodowego jest zaliczenie do ich zakresu pojęciowego, prócz norm prawa zwyczajowego, także zasad ogólnych prawa, wywodzących się z krajowych porządków prawnych³⁰¹. Takie pojmowanie znaczenia tego pojęcia znajduje swoje oparcie w pracach nad Statutem Rzymskim Komisji Prawa Międzynarodowego, gdzie wyraźnie podkreślono, że termin „reguły i zasady ogólnego prawa międzynarodowego”³⁰² obejmuje zasady ogólne prawa, tak by Trybunał mógł podczas orzekania odwołać się do całego zbioru norm prawa karnego, bez względu na to, czy mają one swoje źródło krajowe, czy zostały wyodrębnione w praktyce międzynarodowej³⁰³.

Kolejnym sposobem rozumienia pojęcia zasad prawa międzynarodowego w świetle art. 21 ust. 1 lit. b Statutu Rzymskiego jest odróżnienie zasad prawa międzynarodowego zarówno od zasad ogólnych prawa, jak i od prawa zwyczajowego. Do tak rozumianych zasad prawa międzynarodowego zaliczyć należy tylko takie zasady, które są właściwe międzynarodowemu porządkowi prawnemu, a więc mają swoje źródło w szczególnym charakterze społeczności międzynarodowej.

Sam MTK, odnosząc się do zasad i reguł prawa międzynarodowego, wpisał w tę kategorię także reguły i praktykę międzynarodowych trybunałów karnych *ad hoc*. Nie wskazał przy tym, że stanowi ona element prawa zwyczajowego, natomiast trybunały *ad hoc* kierują się zasadami wynikającymi z natury systemu prawa międzynarodowego³⁰⁴. Przychylając się do stanowiska Trybunału, należy podkreślić, że zasady prawa międzynarodowego, określone w art. 21 ust. 1 lit. b Statutu Rzymskiego, nie są tożsame swoim statusem i istotą z normami prawa zwyczajowego. Czym innym jest bowiem zasada prawa, stanowiąca normatywny przejaw wartości aksjologicznie najważniejszych dla danego porządku prawnego, a czym innym norma prawa zwyczajowego. Oczywiście jest, że zasady prawa można oprzeć na normach prawa

³⁰¹ W. Schabas, *The International Criminal Court: A Commentary on the Rome Statute*, Oxford 2016, s. 383-385.

³⁰² W pierwotnej wersji projektu Statutu Rzymskiego prawo właściwe zostało skodyfikowane w art. 28, zgodnie z którym: „*The Court shall apply: (a) this Statute; (b) applicable treaties and the rules and principles of general international law; (c) as a subsidiary source, any applicable rule of national law*”. W przyjętej i podpisanej przez państwa-strony wersji Statutu Rzymskiego reguły i zasady ogólnego prawa międzynarodowego zamieniono na zasady i reguły prawa międzynarodowego.

³⁰³ Report of the International Law Commission on the work of its forty-fifth session, 3 May – 23 July 1993, Official Records of the General Assembly, Forty-eighth session, Supplement No. 10, Extract from the Yearbook of the International Law Commission 1993, Vol. II(2) (A/48/10), s. 111.

³⁰⁴ Sprawa *Prosecutor v. Lubanga Dyilo*, *Decision on the Prosecutor's Application for a warrant of arrest*. Article 58, 10 lutego 2006 r. (ICC-01-04-01/06).

zwyczajowego, lecz nie należy ich ze sobą utożsamiać³⁰⁵. Wyraźne odróżnienie w Statucie Rzymskim kategorii „ogólnych zasad prawa” od kategorii „zasad prawa międzynarodowego” potwierdza ich odrębność. Zasadami prawa międzynarodowego będą więc zasady właściwe międzynarodowemu porządkowi prawnemu, wynikające ze szczególnego charakteru prawa międzynarodowego ujmowanego systemowo.

Prócz zasad prawa międzynarodowego w art. 21 ust. 1 lit. b Statutu Rzymskiego jako źródło orzekania Trybunału wskazano także reguły prawa międzynarodowego. Podobnie jak w przypadku zasad prawa międzynarodowego, sposób rozumienia pojęcia reguł prawa międzynarodowego nie jest jednoznaczny. Reguły te można bowiem traktować jako przejaw normy prawa zwyczajowego³⁰⁶. Jak podkreśla F. Raimondo, międzynarodowe trybunały i sądy nie stosują źródeł prawa w formalnym tego słowa znaczeniu, a reguły i zasady z tych źródeł wynikające³⁰⁷. MTK stosuje więc reguły zawarte w normach wyinterpretowanych wprost ze Statutu (art. 21 ust. 1 lit. a), w innych umowach międzynarodowych (zgodnie z brzmieniem art. 21 ust. 1 lit. b Statutu Rzymskiego – „w drugiej kolejności odpowiednie traktaty”), ale także w normach prawa zwyczajowego, poprzez zawartą w art. 21 ust. 1 lit. b Statutu Rzymskiego kategorię „reguł prawa międzynarodowego”.

Kategoria pojęciowa zasad i reguł prawa międzynarodowego określona w art. 21 ust. 1 lit. b, zgodnie z zamiarem wyrażonym podczas prac przygotowawczych nad Statutem Rzymskim, obejmuje swym zakresem nie tylko zasady właściwe prawu międzynarodowemu, ale także zasady ogólne prawa, wyinterpretowane z krajowych porządków prawnych. Takie ujęcie zasad i reguł prawa międzynarodowego różni się od definicji zasad prawa międzynarodowego zaproponowanej w rozdziale I niniejszej dysertacji. Różnica ta polega przede wszystkim na możliwości uznania za zasadę czy regułę prawa międzynarodowego także zasadę właściwą krajowym porządkom prawnym.

³⁰⁵ W tym aspekcie prawo zwyczajowe także może stanowić źródło orzekania MTK. Jeśli norma prawa zwyczajowego stanowić będzie zasadę prawa międzynarodowego, jako taka może zostać uznana także za źródło orzekania MTK.

³⁰⁶ M. M. deGuzman, *Article 21, Applicable Law...*, s. 941.

³⁰⁷ F. O. Raimondo, *General principles of law in the decisions of international criminal courts and tribunals*, Amsterdam 2007, s. 40.

3.2. OGÓLNE ZASADY PRAWA WYINTERPRETOWANE PRZEZ TRYBUNAŁ Z PRAW KRAJOWYCH RÓŻNYCH SYSTEMÓW PRAWNYCH ŚWIATA

Innym źródłem, na podstawie którego orzeka MTK w przypadku braku istnienia norm wynikających ze Statutu Rzymskiego, odpowiednich traktatów oraz zasad i reguł prawa międzynarodowego, łącznie z uznanymi zasadami międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych, są zgodnie z art. 21 ust. 1 lit. c Statutu Rzymskiego „ogólne zasady prawa wyinterpretowane przez Trybunał z praw krajowych różnych systemów prawnych świata”. Do systemów tych zaliczyć należy także prawo krajowe „państw, które same wykonywałyby jurysdykcję w stosunku do danej zbrodni, o ile zasady te nie są niezgodne z [...] statutem, prawem międzynarodowym i uznanymi przez społeczność międzynarodową normami i standardami”. Statut Rzymski wskazuje więc na kolejną kategorię zasad, prócz omówionych wcześniej zasad i reguł prawa międzynarodowego, na podstawie których może orzekać. Aby ustalić ewentualną możliwość wpisania w katalog tych zasad także zasady legalizmu, należy w pierwszej kolejności ustalić zakres pojęciowy wyrażenia „ogólne zasady prawa wyinterpretowane przez Trybunał z praw krajowych różnych systemów prawnych świata”. Rozważania podjęte w niniejszej części poszerzone zostaną w rozdziale III, w którym przeprowadzono analizę wybranych krajowych systemów prawnych, celem wykazania istnienia na ich gruncie zasady legalizmu.

Definicja pojęcia zasad ogólnych prawa została uprzednio przedstawiona i zachowuje aktualność także w stosunku do pojęcia zasad ogólnych prawa określonych w art. 21 ust. 1 lit. c Statutu Rzymskiego, choć twierdzenie to nie jest oczywiste. W. Schabas wskazuje, że zasady ogólne prawa określone w Statucie Rzymskim nie są tożsame z zasadami ogólnymi prawa, jakie wynikają z art. 38 ust. 1 lit. c Statutu MTS, a raczej odnoszą się do konieczności wykorzystania przez Trybunał metody porównawczej³⁰⁸. Zgodnie z takim założeniem MTK, w przypadku zaistnienia luki w prawie, powinien nie tyle zidentyfikować istniejącą zasadę ogólną prawa, ale wykorzystać metodę prawoporównawczą, w celu usunięcia ewentualnej luki.

Uznanie, czy określona zasada wchodzi w zakres katalogu zasad ogólnych prawa, wymaga niewątpliwie zastosowania metody prawoporównawczej. Jedynie w taki sposób możliwe jest wykazanie zasad wspólnych wielu porządkom prawnym właściwym poszczególnym państwom. Zasady ogólne prawa stanowią nośnik wartości

³⁰⁸ W. Schabas, *The International Criminal Court*, Cambridge 2010, s. 391-393.

uznanych przez społeczność międzynarodową. Aby wyodrębnić ich katalog, niezbędne jest porównanie różnych systemów prawnych, celem wskazania tych zasad, które są im wspólne. Ustalenie istnienia zasady ogólnej prawa polega w pierwszej kolejności na „wyodrębnieniu” określonej zasady z krajowego porządku prawnego (ruch wertykalny), a następnie na sprawdzeniu, czy zasada ta jest właściwa także innym krajowym porządkom prawnym (ruch horyzontalny)³⁰⁹.

Zastosowanie metody prawnoporównawczej wymaga także dookreślenia systemów prawnych, ujmowanych jako „różne systemy prawne świata”. Z zadaniem tym zmierzył się MTK w sprawie związanej z sytuacją w Demokratycznej Republice Konga³¹⁰. W analizowanej sprawie Prokurator wskazał na występowanie luki prawnej polegającej na braku kontroli decyzji negatywnych, wydawanych przez Trybunał. Jako sposób wypełnienia przedmiotowej luki zaproponował zastosowanie zasad ogólnych prawa, przewidzianych w art. 21 ust. 1 lit. c Statutu Rzymskiego, poprzez porównanie systemów czternastu państw, opartych na założeniach rzymsko-germańskich, pięć państw opartych na systemie *common law* oraz trzech na systemie islamskim. Trybunał dokonał analizy ustawodawstwa wewnętrznego wskazanych państw i choć nie wyodrębnił postulowanej zasady, to wykazał, że zaproponowana przez Prokuratora metodologia, polegająca na analizie prawnoporównawczej systemów prawnych stosunkowo niewielkiej grupy państw, ale reprezentujących różne systemy prawne, znajduje rzeczywiste zastosowanie.

Zasady ogólne prawa mogą być stosowane przez MTK przy uwzględnieniu dwóch dodatkowych okoliczności. Pierwszą z nich jest wzięcie pod uwagę prawa krajowego państwa, które wykonywałoby jurysdykcję w stosunku do określonej zbrodni. Drugą zaś jest brak niezgodności zasady z normami wskazanymi w Statucie Rzymskim, prawie międzynarodowym, ale także z normami i standardami uznanymi przez społeczność międzynarodową.

³⁰⁹ F. O. Raimondo, *op. cit.*, s. 49.

³¹⁰ *Sytuacja w Demokratycznej Republice Konga, Judgment on the Prosecutor's Application for Extraordinary Review of Pre-Trial Chamber I's 31 March 2006 Decision Denying Leave to Appeal*, 1 lipca 2006 r. (ICC-01/04-168). W innym orzeczeniu MTK także dokonuje szerokiej analizy ustawodawstwa krajowego w celu określenia, czy zaproponowane przez Prokuratora rozwiązanie, w postaci sprawdzania świadków, stanowi zasadę ogólną prawa. Trybunał, odrzucając możliwość uznania sprawdzania świadków za zasadę ogólną prawa, powołuje się na systemy prawne państw, w których instytucja ta nie występuje, ale jednocześnie podaje przykłady tych państw, w których takie rozwiązanie istnieje (*Prosecutor v. Lubanga Dyilo, Decision on the Practices of Witness Familiarisation and Witness Proofing*, 8 listopada 2006 r. (ICC-01/04-01/06-679)).

Pierwsza ze wskazanych okoliczności wprowadzona została do Statutu Rzymskiego jako wyraz kompromisu pomiędzy sprzecznymi interesami stron Statutu Rzymskiego, z których jedna część uważała, że MTK powinien bezpośrednio stosować normy prawa krajowego, a druga, że zasady ogólne prawa powinny być niezależne od jakichkolwiek wewnętrznych uregulowań³¹¹. I choć rozwiązanie zawarte w Statucie Rzymskim stwarza ryzyko stosowania niespójnych regulacji przy rozstrzyganiu różnych spraw, należy podkreślić, że swoboda Trybunału w zakresie decydowania, czy i ewentualnie kiedy należy uwzględniać prawo krajowe, niweluje możliwe niebezpieczeństwa³¹². Ponadto, zgodnie z literalną wykładnią art. 21 ust. 1 lit. c Statutu Rzymskiego, Trybunał stosuje zasady ogólne prawa wyinterpretowane z różnych systemów prawnych świata, włączając w to prawo krajowe państwa, które wykonywałoby jurysdykcję w stosunku do danej zbrodni. Oznacza to, że Trybunał może posłużyć się ustawodawstwem krajowym tego państwa, aby wskazać na zasadę ogólną prawa, która z samej swojej natury będzie musiała być wspólna dla różnych systemów prawnych świata.

Druga przytoczona okoliczność wskazuje, że Trybunał po wyinterpretowaniu zasady ogólnej prawa powinien upewnić się, czy nie jest ona sprzeczna z postanowieniami Statutu Rzymskiego, prawem międzynarodowym oraz normami i standardami uznanymi przez społeczność międzynarodową. Warto jednak podkreślić, że zasady ogólne prawa, stanowiące wyraz wartości szczególnie ważnych dla społeczności międzynarodowej, ze swej natury będą zgodne z prawem międzynarodowym oraz normami i standardami uznanymi przez społeczność międzynarodową, a także Statutem Rzymskim, który, jako umowa międzynarodowa, *a priori* musi pozostawać zgodny z powszechnie uznanymi normami prawa międzynarodowego.

3.3. ZASADY I REGUŁY PRAWA WYINTERPRETOWANE PRZEZ MTK Z POPRZEDNICH ORZECZEŃ

Ostatnią kategorią zasad wskazaną w Statucie Rzymskim jako podstawa jurysdykcji Trybunału, konieczną do wpisania do tej kategorii zasady legalizmu, są

³¹¹ P. Saland, *International Criminal Law Principles*, [w:] R. S. Lee (ed.), *The International Criminal Court: The Making of the Rome Statute: Issues, Negotiations, Results*, The Hague–London–Boston 1999, s. 189-216.

³¹² M. M. deGuzman, *Article 21, Applicable Law...*, s. 942.

postanowienia art. 21 ust. 2 Statutu Rzymskiego, zgodnie z którymi Trybunał może stosować zasady i reguły zgodnie z ich interpretacją zawartą w poprzednich orzeczeniach. Polskie tłumaczenie Statutu Rzymskiego nie wskazuje jednak, jakich zasad i reguł należy poszukiwać w poprzednich orzeczeniach. Czy należy zatem odnieść się do zasad ogólnych, którymi Trybunał posługiwał się w przeszłości, czy może właściwe będą zasady i reguły prawa międzynarodowego? Odpowiedzi na to pytanie poszukiwać należy w językach autentycznych Statutu Rzymskiego³¹³. W języku angielskim art. 21 ust. 2 Statutu Rzymskiego wskazuje na *principles and rules of law*, w języku francuskim na *principes et règles de droit*, w języku hiszpańskim *principios y normas de derecho*, co w tłumaczeniu na język polski odpowiada zasadom i regułom prawa. Jest to kolejna, trzecia już, kategoria pojęciowa odnosząca się do zasad, a pojawiająca w art. 21 Statutu Rzymskiego. Warto bowiem podkreślić, że w art. 21 ust. 1 Statutu Rzymskiego posłużono się pojęciami zasad i reguł prawa międzynarodowego (ang. *principles and rules of international law*, fr. *les principes et règles du droit international*, hisz. *principios y normas del derecho internacional*) oraz zasad ogólnych prawa (ang. *general principles of law*, fr. *les principes généraux du droit*, hisz. *los principios generales del derecho*).

Projektodawcy Statutu Rzymskiego, wyraźnie odróżniając kategorię „zasady i reguły prawa międzynarodowego” od kategorii „zasady ogólne prawa”, wprowadzili odrębną kategorię pojęciową „zasad i reguł prawa”. Można zatem postawić tezę, że zabieg ten był celowy, gdyż zakresem pojęcia zasad i reguł prawa objęto zarówno zasady i reguły prawa międzynarodowego, jak i zasady ogólne prawa wyinterpretowane przez Trybunał z krajowych porządków prawnych. Za tak szeroko nakreślonym katalogiem zasad i reguł przemawia orzecznictwo Trybunału. W powołaniu na określoną praktykę orzeczniczą MTK przywołuje zasady w sposób ogólny, nie precyzując jednocześnie, czy stanowią one zasady ogólne prawa, czy może zasady prawa międzynarodowego³¹⁴. Zasady i reguły prawa należy zatem rozumieć jako

³¹³ Zgodnie z art. 128 Statutu Rzymskiego językami autentycznymi są: arabski, chiński, angielski, francuski, rosyjski i hiszpański.

³¹⁴ W sprawie *Sytuacja w Ugandzie, Public Redacted Version Decision on victims' applications for participation a/0010/06, a/0064/06 to a/0070/06, a/0081/06 to a/0104/06 and a/0111/06 to a/0127/06*, 10 sierpnia 2007 r. (ICC-02/04-101), MTK wskazał, że uwzględni dotychczasowe zasady i praktykę stosowaną przez Trybunał w zakresie udziału ofiar w postępowaniu. Nie wykazał natomiast, jaki charakter mają wskazane zasady ani jakie jest ich źródło. Udział ofiar w postępowaniu karnym jest bowiem zasadą znaną zarówno krajowym porządkom prawnym, jak i samemu prawu międzynarodowemu.

szeroką kategorię pojęciową, w zakres której wchodzić będą zarówno zasady i reguły prawa międzynarodowego, jak i zasady ogólne prawa. Natomiast polskie tłumaczenie art. 21 ust. 2 Statutu Rzymskiego nie dookreśla, o jakie zasady i reguły chodzi. Takie ujęcie sprawia, że do kategorii zasad i reguł – prócz zasad i reguł prawa – wpisać można także zasady czy reguły moralne bądź religijne, które nie zostały wpisane w katalog określony przez projektodawcę Statutu Rzymskiego, a które wskazują na jego szeroki zakres znaczeniowy.

W art. 21 ust. 2 Statutu Rzymskiego wyrażona została uznaniowa kompetencja MTK do stosowania precedensu. W sytuacjach uznanych przez Trybunał za właściwe zasadom i regułom prawa określonym we wcześniejszych decyzjach przyznaje się wartość precedensową. Precedens w prawie międzynarodowym nie stanowi samoistnego źródła prawa. Nie istnieje także normatywny obowiązek powoływania się przez sądy i trybunały międzynarodowe na precedens podczas orzekania. Jednak precedens, pomimo pomocniczego charakteru w procesie wykładni prawa, może służyć zapewnieniu spójności prawa i przewidywalności orzecznictwa. W przypadku MTK przyjęto więc inne podejście niż uprzednio prezentowane na gruncie Statutu MTS, gdzie zgodnie z art. 59 orzecznictwo MTS wiąże jedynie strony będące w sporze i tylko w stosunku do danego sporu. Można więc zaobserwować stopniową ewolucję podejścia społeczności międzynarodowej do precedensu jako jednego ze źródeł, na których opiera się orzecznictwo trybunałów międzynarodowych³¹⁵. Sygnalizując interesującą kwestię badawczą, wykraczającą poza zakres niniejszych analiz, wskazać można, że być może – antycypując – ewolucyjnie zmieni to status precedensu na gruncie prawa międzynarodowego jako takiego.

Postanowienia art. 21 ust. 2 Statutu Rzymskiego pozostają zatem zakresowo poza hierarchią źródeł wskazaną w art. 21 ust. 1 tegoż Statutu. Skutkiem takiego podejścia do precedensu jest swoboda sędziów w zakresie stosowania wykładni, dokonanej w poprzednich orzeczeniach, a dotyczącej prawa wynikającego z każdego ze źródeł zawartych w art. 21 ust. 1 Statutu Rzymskiego³¹⁶. Odniesienie do wcześniejszego orzecznictwa dotyczy jedynie orzecznictwa samego Trybunału, co można wywnioskować z treści art. 21 ust. 2 Statutu Rzymskiego, gdzie mowa jest o

³¹⁵ M. M. deGuzman, *Article 21, Applicable Law...*, s. 945.

³¹⁶ Taką opinię przedstawił sam MTK w orzeczeniu w sprawie *Sytuacji w Islamskiej Republice Afganistanu, Dissenting opinion to the majority's oral ruling of 5 December 2019 denying victims' standing to appeal*, 5 grudnia 2019 r. (ICC-02/17).

„poprzednich orzeczeniach”. Wyrażenie to sugeruje, że owe orzeczenia muszą być wydane uprzednio przez ten sam organ. Gdyby chodziło o orzeczenia jakiegokolwiek międzynarodowego trybunału karnego, zostałyby to wprost wskazane w tym przepisie. Taką interpretację potwierdza orzecznictwo MTK³¹⁷, a stanowiska odmiennego nie dałoby się bronić w kontekście przedmiotowych postanowień.

Podsumowując, MTK orzeka na podstawie zróżnicowanych źródeł prawa, do których zaliczyć można trzy kategorie odnoszące się wprost do: 1) zasad i reguł prawa międzynarodowego, 2) zasad ogólnych prawa, wyinterpretowanych przez Trybunał z krajowych porządków prawnych oraz 3) zasad i reguł prawa, którymi Trybunał posługiwał się w poprzednich orzeczeniach. Niejednolity katalog zasad prawa przyczynia się do konieczności prowadzenia dalszych badań, dotyczących następstw przyporządkowania zasady legalizmu do jednej bądź kilku ze wskazanych powyżej kategorii. Nie wyklucza to jednak wstępnej konstatacji, że wpisanie zasady legalizmu do którejkolwiek ze wskazanych kategorii zasad pozwoli na uznanie, iż stanowi ona źródło prawa, na podstawie którego MTK wydaje swoje orzeczenia. To zaś – z perspektywy nakreślonego celu badań – przybliży do ustalenia normatywnego ujęcia zasady legalizmu w świetle międzynarodowego prawa karnego.

4. ZASADA LEGALIZMU A ŹRÓDŁA MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO

Powyższe rozważania umożliwiły skonstruowanie katalogu źródeł prawa międzynarodowego, które następnie muszą zostać przeanalizowane pod kątem możliwości wpisania w nie zasady legalizmu. Zabieg taki pozwoli na wykazanie jej źródłowego charakteru. Wyodrębnienie katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego pozwoliło na wykazanie, że do źródeł tych należą m.in. zasady ogólne prawa, jak i zasady międzynarodowego prawa karnego. Rozważania przeprowadzone w rozdziale I niniejszej dysertacji już teraz pozwalają wpisać zasadę legalizmu w obydwie kategorie zasad, przyznając jej tym samym status źródła międzynarodowego prawa karnego. Jednak w celu wykazania całościowo postrzeganego statusu zasady legalizmu w kontekście źródeł prawa, niezbędna jest dalsza analiza, u podstaw której znajduje się próba wyinterpretowania zasady legalizmu z innych źródeł aniżeli zasady ogólne prawa oraz zasady międzynarodowego prawa karnego. Taka kompleksowa analiza zmierza do

³¹⁷ W sprawie *Prosecutor v. Lubanga* MTK podkreślił, że „*decisions of other international courts and tribunals are not part of the directly applicable law under Article 21 of the Statute*” (*Prosecutor v. Lubanga, Judgment pursuant to Article 74 of the Statute*, 14 marca 2012 r. (ICC-01/04-01/06)).

uzyskania możliwie najszerszego kontekstu ujęcia zasady legalizmu, co w dalszej kolejności pozwoli na wykazanie jej wyjątkowego statusu. Analiza źródeł międzynarodowego prawa karnego pod kątem uwzględnienia zasady legalizmu wymaga odniesienia się nie tylko do samych statutów, ale także wykazania wzajemnych relacji pomiędzy normami prawa zwyczajowego a zasadą legalizmu. Należy także odnieść się do orzeczeń międzynarodowych trybunałów karnych, będących przejawem stosowania poszczególnych kategorii źródeł.

4.1. ZASADA LEGALIZMU A NORMY PRAWA ZWYCZAJOWEGO BĘDĄCE PODSTAWĄ INDYWIDUALNEJ ODPOWIEDZIALNOŚCI JEDNOSTKI

Problematyka wzajemnych korelacji pomiędzy zasadą legalizmu a normami prawa zwyczajowego sięga początków kształtowania się międzynarodowego prawa karnego. Odniesienie do zasad *nullum crimen sine lege* oraz *nulla poena sine lege* stanowiło jeden z kluczowych argumentów obrony w postępowaniu przed MTW, w którym obrońcy argumentowali, że przytoczone zasady stanowią podstawę karania zarówno na gruncie prawa krajowego, jak i prawa międzynarodowego. Niezgodne z tymi porządkami prawnymi jest więc karanie za czyny popełnione przed wejściem w życie regulacji penalizujących określone zachowania. Ustanowienie podstaw odpowiedzialności karnej w formie Karty MTW jest w rzeczywistości ustanowieniem kary *ex post facto*, gdyż nie istniały wcześniej żadne normy o międzynarodowym charakterze, które zakazywały podejmowania określonych działań³¹⁸. Działania MTW polegające na pociągnięciu do odpowiedzialności karnej na podstawie norm, które nie obowiązywały przed dokonaniem określonych czynów, zdaniem obrony, były „odrażające dla prawa narodów cywilizowanych”³¹⁹. MTW wyraźnie podkreślił, że aby móc powoływać się na naruszenie zasady *nullum crimen sine lege*, należy w pierwszej kolejności ustalić stan prawa międzynarodowego obowiązującego w 1939 r. Wskazał także, że prawo wojenne było uregulowane w wielu aktach przed rozpoczęciem II wojny światowej, ale pod uwagę należy wziąć nie tylko same traktaty, ale również prawo zwyczajowe oraz ogólne zasady sprawiedliwości stosowane przez praktyków oraz przez sądy wojskowe³²⁰. Zgodnie z ustaleniami MTW pociągnięcie do

³¹⁸ *The Trial of German Major War Criminals. Proceedings of the International Military Tribunal sitting at Nuremberg, Germany. Part 22 (22nd August, 1946 to 1st October, 1946)*, § 462.

³¹⁹ *Ibidem*.

³²⁰ *Ibidem*, § 464.

odpowiedzialności karnej za naruszenie norm prawa zwyczajowego nie stanowi naruszenia zasady legalizmu. Wzajemna relacja pomiędzy zasadą legalizmu a normami prawa zwyczajowego warunkowana będzie zatem charakterem tych drugich. Charakter niepisany norm zwyczajowych stoi pozornie w sprzeczności z jedną z zasad składowych zasady legalizmu – *nullum crimen sine lege scripta*. Zasada ta wymaga bowiem, aby podstawa odpowiedzialności karnej jednostki zawarta była w akcie mającym charakter pisany. Jedynie w taki sposób jednostka jest w stanie ustalić, które działania przez nią podejmowane będą stanowiły działania zakazane przez prawo. Normy prawa zwyczajowego wydają się pozostawać również w sprzeczności z inną zasadą, współkształtującą zasadę legalizmu, tj. zasadą *nullum crimen sine lege certa*. Ze względu na swój niepisany charakter normy prawa zwyczajowego nie pozwalają bowiem na wystarczająco precyzyjne wyodrębnienie określonych znamion typu czynu zabronionego, tak by można było uznać je za zgodne z przywołaną zasadą. Należy jednak pamiętać, że ów wymóg określoności przepisów prawnych służy przede wszystkim ochronie jednostki przed dyskrejonalną władzą sędziego³²¹. Wątpliwości co do wzajemnych relacji zasady legalizmu z normami prawa zwyczajowego wzbudza także fakt, że adresat norm prawnokarnych zakodowanych w prawie zwyczajowym może nie mieć wiedzy o istnieniu takich norm³²². Może także nie być w stanie ustalić momentu początku ich obowiązywania oraz dokonać ich wykładni, przy jednoczesnej identyfikacji zarówno *usus*, jak i *opinio iuris*. Europejski Trybunał Praw Człowieka (dalej: ETPC) w sprawie *Jorgic przeciwko Niemcom*³²³ wskazał wymóg zasady *nullum crimen sine lege certa*, jeśli jednostka jest w stanie na podstawie brzmienia danego przepisu prawa, przy ewentualnej pomocy interpretacyjnej zawartej w orzeczeniach sądowych, określić, jakie działania i zaniechania spowodują pociągnięcie do odpowiedzialności karnej. Oceniając zasadę legalizmu, niezbędne jest uwzględnienie charakteru norm prawa zwyczajowego, leżących u podstaw odpowiedzialności karnej jednostki, każdorazowo przy ocenie określonego zachowania, stanowiącego naruszenie norm tego prawa.

³²¹ N. Jain, *Comparative International Law at the ICTY: The General Principles Experiment*, „American Journal of International Law” 2015, Vol. 109, No. 3, s. 488-489.

³²² Niektóre normy prawa zwyczajowego zostają następnie kodyfikowane w traktatach, inne zaś mogą wynikać z wcześniejszych norm traktatowych. Nie wszystkie normy prawa zwyczajowego będą miały więc charakter niepisany.

³²³ Sprawa *Jorgic przeciwko Niemcom*, wyrok ETPC z dnia 12 lipca 2007 r. (nr skargi 7413/01).

Zasadę legalizmu w kontekście norm prawa zwyczajowego rozpatrywać można także w innym aspekcie. Prawo zwyczajowe kształtuje się przede wszystkim na podstawie przekonania państw o tym, że określone zachowanie stanowi normę prawną. Można zatem postawić tezę, że zasada legalizmu, która jest głęboko zakorzeniona w myśli prawnej większości państw tworzących społeczność międzynarodową, również stanowi normę prawa zwyczajowego³²⁴. Aby udowodnić tak postawioną tezę, należy rozważyć, czy spełnione zostaną dwie przesłanki warunkujące istnienie normy prawa zwyczajowego, a mianowicie *usus* oraz *opinio iuris*. Przejawem istnienia powszechnej praktyki państw mogą być regulacje prawne prawa krajowego, uwzględniające zasadę legalizmu. Zasada legalizmu jest powszechnie uznaną zasadą w krajowych porządkach prawnych³²⁵, także na poziomie międzynarodowym³²⁶. Można zatem potwierdzić, że jej przyjęcie i powszechne stosowanie stanowi wyraz praktyki państw. Sam fakt uregulowania zasady legalizmu w aktach o charakterze prawnym będzie wyrazem powszechnego uznania, że zasada ta stanowi prawo, co potwierdzają także sądy i trybunały, powołując się na zasadę legalizmu w swoich orzeczeniach³²⁷. Współistnienie elementów – *usus* i *opinio iuris* przesądza o zwyczajowym charakterze zasady legalizmu.

Relacja zasady legalizmu do norm prawa zwyczajowego ma więc dwojaką naturę. Z jednej strony zasada legalizmu wymusza uwzględnienie – przy ustalaniu katalogu norm wskazujących na odpowiedzialność karną jednostki – także i normy prawa zwyczajowego. W tym celu niezbędne jest szerokie rozumienie zasady legalizmu, dostosowanej do charakteru prawa międzynarodowego. Zbyt wąskie jej

³²⁴ Zob. także: J. Lincoln, *Nullum crimen sine lege in International Criminal Tribunal Jurisprudence: The problem of the residual category of crime*, „Eyes on the International Criminal Court” 2010, Vol. 7, No. 1, s. 137-155.

³²⁵ Znajduje swój wyraz w wielu kodeksach karnych państw świata – m.in. w art. 2 hiszpańskiego Kodeksu karnego (*Código Penal* z dnia 23 listopada 1995 r. (tekst w języku angielskim: https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/DocumentacionPublicaciones/Documents/Criminal_Code_2016.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.)), art. 1 i 2 włoskiego Kodeksu karnego (*Codice penale* z dnia 19 października 1930 r. (tekst w języku angielskim: <https://licodu.cois.it/?p=3127> (dostęp: 12.06.2024 r.)), art. 12 i 13 Konstytucji Korei Południowej z dnia 17 lipca 1948 r. (tekst w języku angielskim: https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?lang=ENG&hseq=1 (dostęp: 12.06.2024 r.)), art. I sekcja 9 zd. 3 Konstytucji Stanów Zjednoczonych z dnia 17 września 1787 r. Więcej na temat rozwoju zasady legalizmu w różnych systemach prawnych świata zob.: C. Kress, *op. cit.*, s. 892.

³²⁶ Zasada legalizmu została ujęta nie tylko w umowach międzynarodowych o charakterze prawnokarnym, ale także znajduje swój wyraz w wielu innych umowach – m.in. art. 7 EKPC, art. 49 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej z dnia 7 grudnia 2000 r. (Dz. Urz. UE C 83/389 z 30.03.2010 r.), czy art. 15 MPPOiP.

³²⁷ Przeglądu orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z zakresu ujęcia zasady legalizmu dokonuje A. Rychlewska, *op. cit.*, s. 163-186.

ujęcie nie znajdzie przełożenia na międzynarodowy charakter norm prawnych, co prowadzi do konstatacji, że przypisanie odpowiedzialności na podstawie norm prawa zwyczajowego będzie sprzeczne z zasadą legalizmu. Jedynie szerokie ujęcie zasady legalizmu, oparte na wnioskowaniu celowościowym, pozwoli na oddanie faktycznego charakteru tej zasady w prawie międzynarodowym³²⁸. Z drugiej zaś strony zasada legalizmu, stanowiąc powszechną praktykę państw, uznaną za prawo, spełnia przesłanki uznania jej za normę prawa zwyczajowego.

4.2. ZASADA LEGALIZMU W STATUTACH MIĘDZYNARODOWYCH TRYBUNAŁÓW KARNYCH

Przypisanie źródłowego charakteru zasadzie legalizmu wymaga ukazania jej jako normy prawa zwyczajowego, ale także odniesienia do innych źródeł prawa, w szczególności tych, które konstytuują międzynarodowe prawo karne. Takimi źródłami będą przede wszystkim statuty międzynarodowych trybunałów karnych. Należy więc dokonać ich analizy pod kątem występowania w nich zasady legalizmu.

Karta MTW zawiera dział dotyczący „Kompetencji i Zasad Ogólnych”, w którym nie dano wyrazu zasadzie legalizmu. Dział ten zawiera katalog zbrodni międzynarodowych, podlegających jurysdykcji Trybunału, ale także zasady dotyczące pociągania do odpowiedzialności karnej osób działających z rozkazu czy będących zwierzchnikami państwa. Bezpośrednie odwołanie do zasady legalizmu lub zasad współkształtujących jej szerokie ujęcie nie występuje.

W statutach MTKJ oraz MTKR także nie zawarto bezpośredniego odniesienia do zasady legalizmu. Statut MTKJ w art. 2-6 (w Statucie MTKR są to art. 2-4) wskazuje na zbrodnie międzynarodowe, będące podstawą odpowiedzialności karnej jednostki w świetle Statutu. W statutach trybunałów *ad hoc* brak jest regulacji wskazującej na prawo właściwe, będące podstawą jurysdykcji Trybunału. Brak określenia w statucie źródeł, na podstawie których trybunały *ad hoc* orzekają, dodatkowo utrudnia ujęcie zasady legalizmu jako źródła, na podstawie którego Trybunał może pociągnąć do odpowiedzialności. Potrzeba powstania międzynarodowego trybunału do osądzenia zbrodni popełnionych na terenie byłej Jugosławii wyrażona została w Rezolucji Rady Bezpieczeństwa 808 z dnia 22 lutego 1993 r., w której także zobowiązano Sekretarza Generalnego ONZ do przedstawienia

³²⁸ A. Cassese, P. Gaeta, *op. cit.*, s. 23-26.

ram prawnych działania owego Trybunału. Propozycję Statutu MTKJ wraz z uzasadnieniem Sekretarz Generalny przedstawił 3 maja 1993 r.³²⁹ Poszukując odniesienia do zasady legalizmu należy zbadać pod tym samym kątem Raport Sekretarza Generalnego. Zasada legalizmu została przywołana w niniejszym raporcie w formie zasady *nullum crimen sine lege* w uzasadnieniu kompetencji *ratione materiae* Trybunału. MTKJ miał za zadanie ścigać osoby odpowiedzialne za poważne naruszenia międzynarodowego prawa humanitarnego. W opinii Sekretarza Generalnego ONZ stosowanie zasady *nullum crimen sine lege* wymaga, aby Trybunał swoje orzeczenia oparł na normach prawa humanitarnego zarówno stanowionego, jak i na normach prawa zwyczajowego. Zasada legalizmu pozwala więc uzasadnić stosowanie prawa zwyczajowego przy określaniu odpowiedzialności karnej jednostki.

Powyższa analiza ukazuje pozornie nikłe zakotwiczenie zasady legalizmu na gruncie wskazanych aktów prawnych. Czy zatem brak bezpośredniego odniesienia do niej w statutach MTW i trybunałów *ad hoc* stanowi o tym, że zasada ta nie jest traktowana jako źródło międzynarodowego prawa karnego i tym samym nie jest stosowana w procesie orzecznictwym? Na tak postawione pytanie nie można udzielić odpowiedzi twierdzącej. Sam fakt powstania statutów międzynarodowych trybunałów karnych, a przede wszystkim przyjęcia w ich treści definicji pojęcia zbrodni międzynarodowych, stanowiących niewątpliwie wyraz istniejących uprzednio norm prawa zwyczajowego, jest egzemplifikacją praktycznego zastosowania zasady legalizmu. Zgodnie z zasadą legalizmu podstawa pociągnięcia do odpowiedzialności karnej powinna być oparta na normach prawnych obowiązujących w momencie ich popełnienia, dodatkowo wystarczająco określonych³³⁰. Kryminalizację określonych zachowań, określoną w statutach międzynarodowych trybunałów karnych, należy uznać więc za przejaw wykorzystania zasady legalizmu.

³²⁹ Report of The Secretary-General Pursuant to Paragraph 2 of Security Council Resolution 808 (1993), S/25704.

³³⁰ Określoność definicyjna zbrodni zawartych w statutach MTW, MTWDW czy trybunałów *ad hoc* może być jednak wątpliwa, gdyż zbrodnie międzynarodowe są zdefiniowane lakonicznie, dając duże możliwości interpretacyjne. W wielu sprawach prowadzonych przed MTKJ i MTKR podnoszono zarzuty nieprzestrzegania zasady legalizmu właśnie ze względu na brak dookreśloności definicji zbrodni międzynarodowych. Zob. m.in.: Sprawa *Prosecutor v. Furundžija, Judgement*, 10 grudnia 1998 r. (IT-95-17/1-T). Nie należy jednak przez brak dookreśloności wnioskować o nieuwzględnieniu zasady legalizmu przy tworzeniu statutów międzynarodowych trybunałów karnych. Prawo międzynarodowe przewiduje instrumenty, które należy zastosować w momencie wystąpienia luki prawnej, jaką może być niedookreśloność definicji zbrodni międzynarodowej.

4.3. ZASADA LEGALIZMU W ŚWIELE STATUTU RZYMSKIEGO

Na wstępie należy zauważyć, że w przeciwieństwie do wcześniej analizowanych źródeł w formie statutów międzynarodowych trybunałów karnych oraz norm prawa zwyczajowego, w Statucie Rzymskim zasada legalizmu została wyrażona wprost, choć w różnych kontekstach znaczeniowych. Bezpośrednie odniesienie do zasady legalizmu w Statucie Rzymskim ma miejsce w art. 22, 23, 24. Zasada legalizmu zakodowana została również w źródłach prawa, stanowiących podstawę orzekania MTK, wymienionych w art. 21. Jedynie analiza każdego ze wskazanych przepisów pozwoli na sformułowanie kompletnego obrazu zasady legalizmu w świetle Statutu Rzymskiego, a także da asumpt do podjęcia dalszych rozważań nad ustaleniem ujęcia zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym.

W postanowieniach art. 21 Statutu Rzymskiego posłużono się trzema kategoriami pojęciowymi w odniesieniu do „zasad” jako źródeł prawa w procesie orzekania Trybunału. Chodzi o: 1) zasady i reguły prawa międzynarodowego, 2) zasady ogólne prawa wyinterpretowane przez Trybunał z krajowych porządków prawnych, 3) zasady i reguły prawa.

Wskazane w rozdziale I dysertacji przyporządkowanie zasady legalizmu do kategorii zarówno zasad ogólnych prawa, jak i zasad prawa międzynarodowego, zachowuje swoją aktualność także w przypadku kategorii określonych w art. 21 ust. 1 Statutu Rzymskiego. Zasada legalizmu stanowi zasadę wspólną społeczności międzynarodowej, przybierając tym samym status zasady prawa międzynarodowego, dlatego wpisanie jej do pierwszej wskazanej powyżej kategorii nie budzi wątpliwości.

Zasada legalizmu stanowi także zasadę ogólną prawa, którą Trybunał może wyinterpretować z porządków krajowych różnych systemów prawnych świata. Została bowiem ona wyrażona w większości demokratycznych systemów prawnych, w szczególności w systemach prawa karnego, w formie zasad *nullum crimen sine lege scripta, stricta, praevia et certa*³³¹. Zasady te mogą być inaczej interpretowane w systemach opartych na prawie kontynentalnym, a inaczej w systemach *common law*, co wykazane zostanie w kolejnym rozdziale. Antycypując, można wskazać, że w prawie kontynentalnym wyrażać będą przede wszystkim pewność prawa poprzez gwarancję przypisania odpowiedzialności jedynie w oparciu o prawo stanowione³³². W systemach

³³¹ A. Cassese, *International Criminal Law...*, s. 23. Badania dotyczące charakteru zasady legalizmu w krajowych porządkach prawnych zostały przeprowadzone w rozdziale III niniejszej dysertacji.

³³² *Ibidem*.

common law pełnią znaczącą rolę w osiągnięciu sprawiedliwości i równym traktowaniu przy wydawaniu wyroków³³³.

Zaliczenie zasady legalizmu do kategorii zasad i reguł prawa międzynarodowego oraz zasad ogólnych prawa daje podstawę do wpisania jej także do kategorii zasad i reguł prawa, którą Trybunał będzie mógł wyinterpretować z poprzednich orzeczeń, a które stanowią pomocnicze źródło prawa określone w art. 21 ust. 2 Statutu Rzymskiego, trzeciej spośród wymienionych powyżej kategorii. Zasada legalizmu wpisuje się więc we wszystkie kategorie pojęciowe określone w art. 21 ust. 1 i 2 Statutu Rzymskiego, co przesądza o jej szczególnym charakterze.

Pomimo iż zasadę legalizmu można wyinterpretować z brzmienia art. 21 ust. 1 lit. b i c oraz ust. 2, projektodawcy Statutu Rzymskiego postanowili bezpośrednio odwołać się do niej także w Części III Statutu Rzymskiego, zatytułowanej „Ogólne zasady prawa karnego”. We wskazanej części wyrażono zasady, które współkształtują przyjęte w dysertacji pojęcie zasady legalizmu *sensu largo*. Otóż w art. 22 sformułowana została zasada *nullum crimen sine lege* oraz zakaz stosowania analogii. Z kolei art. 23 zawiera zasadę *nulla poena sine lege*, natomiast w art. 24 odniesiono się do zasady *lex retro non agit*. Wszystkie wymienione zasady współkształtują pojęcie zasady legalizmu *sensu largo*, co uprzednio wykazano.

Warto zaznaczyć, że w pierwszych pracach nad projektem Statutu Rzymskiego postanowienia art. 22 i 24 były redakcyjnie scalone, ale – co warto zaznaczyć – materialna kwestia zasady nie stanowiła w pracach nad statutem kwestii spornej³³⁴. Zgodnie z treścią art. 22 ust. 1 Statutu Rzymskiego „nikt nie może być pociągnięty do odpowiedzialności karnej na podstawie niniejszego statutu, jeśli jego czyn w chwili popełnienia nie stanowił zbrodni podlegającej jurysdykcji Trybunału”. Odpowiedzialność karną poniesie bowiem każda osoba, która popełniła czyn wypełniający znamiona zbrodni międzynarodowej określonej w Statucie Rzymskim.

Należy w tym miejscu uwypuklić problem o merytorycznym znaczeniu, który wywołany jest sposobem translacji tekstu oryginalnego na języki narodowe, co rzutuje na zakres treściowy tej zasady. W angielskiej wersji językowej Statutu Rzymskiego

³³³ S. Dana, *Beyond Retroactivity to Realizing Justice: A Theory on the Principle of Legality in International Criminal Law Sentencing*, „Journal of Criminal Law and Criminology” 2009, Vol. 99, No. 4, s. 863.

³³⁴ P. Saland, *op. cit.*, s. 194-195.

posłużono się terminem „conduct”, który można tłumaczyć jako „zachowanie”³³⁵, natomiast w polskim tłumaczeniu posłużono się terminem „czyn”. Podkreślić należy, że pojęcia zachowania oraz czynu nie są tożsame. Czynem, zgodnie z koncepcją socjologiczną, jest zewnętrzne zachowanie człowieka ukierunkowane na określony cel, będące wyrazem jego wolnego wyboru sposobu postępowania³³⁶. W świetle tego zachowanie jest szerszą kategorią pojęciową od czynu. Nie każde zachowanie będzie stanowiło czyn, ponieważ chodzi jedynie o takie, które zostało podjęte w sytuacji możliwości psychicznego kierowania swoimi ruchami³³⁷. Posłużenie się w polskiej wersji językowej Statutu Rzymskiego węższym znaczeniowo pojęciem czynu nie jest jednak sprzeczne z założeniami twórców Statutu Rzymskiego, którzy zastosowali termin „conduct”, aby uniknąć wątpliwości, czy ma ono polegać tylko na działaniu, czy także na zaniechaniu³³⁸. Semantycznie „conduct” obejmuje swym zakresem zarówno działanie, jak i zaniechanie, analogicznie jak słowo „czyn”, którym posłużono się w polskim tłumaczeniu.

Postanowienia art. 22 ust. 2 Statutu Rzymskiego stanowią normatywne ujęcie zasady *nullum crimen sine lege stricta*, wskazując, że definicja pojęcia zbrodni nie może być rozszerzana w drodze analogii. W sytuacji gdy dokonana wykładnia nie pozwoli na ustalenie przesłanek przypisania odpowiedzialności karnej należy zastosować interpretację na korzyść osoby ściganej lub oskarżonej. Natomiast celem art. 22 ust. 3, stanowiącego, że zasada *nullum crimen sine lege* „nie stoi na przeszkodzie uznaniu jakiegokolwiek zachowania za przestępstwo na podstawie prawa międzynarodowego, niezależnie od [...] statutu”, jest eliminacja sytuacji, w których zdezaktualizowanie w Statucie Rzymskim przyjętych dotychczas definicji pojęcia zbrodni uniemożliwiłoby pociągnięcie do odpowiedzialności karnej. Nie jest bowiem wykluczone, że rozwój prawa międzynarodowego może doprowadzić do sytuacji, w której ustalone na jego gruncie znamiona czynów zabronionych przestaną odpowiadać

³³⁵ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/conduct> (dostęp: 25.04.2024 r.).

³³⁶ J. Kulesza, *Czyn*, [w:] P. Daniluk (red.), *Leksykon prawa karnego – część ogólna*, Warszawa 2011, s. 49. O problemach ujęcia czynu w ramach szerokiej kategorii pojęciowej, mającej zastosowanie do wszystkich kategorii przestępstw, pisał: T. Kaczmarek, *Spory wokół pojęcia czynu i ich znaczenie dla systemowego objaśnienia struktury przestępstwa*, [w:] Z. Cwiakalski, M. Szewczyk, S. Waltoś, A. Zoll (red.), *Problemy odpowiedzialności karnej. Księga ku czci Profesora Kazimierza Buchały*, Kraków 1994, s. 165-176.

³³⁷ W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2010, s. 163-164.

³³⁸ P. Saland, *op. cit.*, s. 195.

aktualnym realiom³³⁹. W takim przypadku art. 22 ust. 3 Statutu Rzymskiego stanowi gwarancję stosowania norm zgodnie z ich znaczeniem ustalonym na podstawie prawa międzynarodowego, nawet jeśli takie ustalenie nastąpiłoby wbrew zasadom *nullum crimen sine lege scripta* czy *stricta*, wskazanym w art. 22 ust. 1 i 2 Statutu Rzymskiego.

Kolejnym przejawem zasady legalizmu w ujęciu *sensu largo* są postanowienia art. 23 Statutu Rzymskiego, w którym wyrażono zasadę *nulla poena sine lege*, wskazując, że osoba skazana może podlegać karze ustalonej jedynie w Statucie Rzymskim. Katalog kar określony został w art. 77 ust. 1 Statutu Rzymskiego, a w jego skład wchodzi: kara pozbawienia wolności na czas nieprzekraczający 30 lat, a także kara dożywotniego pozbawienia wolności (wymierzana ze względu na szczególny ciężar popełnionej zbrodni i właściwości osobiste oskarżonego). Warto wskazać, że przedmiotowe kary nie odbiegają od tych stosowanych obecnie w większości państw. Daje to podstawy do przyjęcia wniosku o znacznym wpływie doświadczeń i stanu krajowych ustawodawstw karnych na odtworzenie zasad odpowiedzialności karnej na poziomie międzynarodowym. Potwierdza to dodatkowo okoliczność, że MTK na podstawie art. 77 ust. 2 Statutu Rzymskiego może wymierzyć karę grzywny lub przepadek korzyści, majątku i aktywów pochodzących z przestępstwa (bez naruszenia praw nabytych przez osoby trzecie w dobrej wierze).

W sformułowane wnioski wpisuje się treść art. 24, stanowiąca normatywny wyraz zakazu retroaktywności określonego paremią *lex retro non agit*. Identycznie jak w ustawodawstwach krajowych, tak i zgodnie ze Statutem Rzymskim nie może zostać pociągnięta do odpowiedzialności osoba, która dokonała czynu zabronionego przed wejściem w życie Statutu Rzymskiego. Warto dodać, że uwzględnienie zakazu retroaktywności było oczywiste dla państw-stron Statutu Rzymskiego, także ze względów politycznych, bowiem żadne z państw nie chciało, aby działania podejmowane przez ich obywateli w różnym okresie historii były następnie osądzone przez MTK. W pracach nad brzmieniem art. 24 Statutu Rzymskiego pojawił się problem związany z temporalnym aspektem dokonania czynu zabronionego, polegający na tzw. czynach o charakterze ciągłym, a więc takich, które polegają na zachowaniu rozpoczętym przed wejściem w życie Statutu Rzymskiego, lecz kontynuowanym już po jego wejściu w życie. W pracach nad projektem Statutu problem ten sprowadził się do wyboru przymiotnika określającego zachowanie (*conduct*). Przymiotnik ten warunkuje

³³⁹ *Ibidem*.

bowiem to, czy zgodnie z zasadą *lex retro non agit* odpowiedzialności nie poniesie osoba, która przed wejściem w życie Statutu Rzymskiego rozpoczęła sprawstwo czynu, ale zakończyła je już po wejściu w życie Statutu Rzymskiego, czy może uniknie odpowiedzialności jedynie osoba, która sprawstwo czynu zakończyła przed wejściem w życie Statutu Rzymskiego. W toku prac rozważano takie przymiotniki jak: „popołnione” (*committed*), „zaistniałe” (*occured*) czy „zakończone” (*completed*). Ostatecznie nie zdecydowano się na żaden z proponowanych przymiotników, pozostawiając jedynie wyraz „zachowanie”³⁴⁰. Takie rozwiązanie pozwala MTK na samodzielne rozstrzygnięcie w odniesieniu do konkretnej sprawy, czy zachowanie powinno być traktowane jako czyn ciągły, podlegający jurysdykcji trybunału, czy też nie³⁴¹. W polskim tłumaczeniu Statutu nie zachowano jednak intencji projektodawców, posługując się wyrażeniem „czynu popołnionego”, sugerując, że czyn ten musiał zostać zakończony przed wejściem w życie Statutu Rzymskiego. Warto podkreślić, że Trybunał opiera proces orzekania na Statucie Rzymskim w jego językach autentycznych. Polskie tłumaczenie nie będzie miało znaczenia w sprawach prowadzonych przed Trybunałem, choć ukazuje, jakie skutki (w tym prawne) wywoływać mogą kwestie semantyczne.

Jak wskazano, Statut Rzymski wielokrotnie odwołuje się do zasady legalizmu, zarówno w sposób bezpośredni, poprzez przywołanie zasad współkształtujących zasadę legalizmu, jak i w sposób pośredni, w formie zasad prawa międzynarodowego, zasad ogólnych prawa, wyinterpretowanych przez Trybunał z krajowych porządków prawnych, czy też zasad i reguł prawa. Sposób, w jaki transponowano analizowaną zasadę do postanowień MTK, świadczy niewątpliwie o szczególnym znaczeniu krajowych koncepcji, ujmujących zasadę legalizmu i jej wpływ na kształtowanie źródeł prawa, na których podstawie MTK orzeka. Ujęcie zasady legalizmu w ścisły i dookreślony sposób, w art. 22, 23 oraz 24 Statutu Rzymskiego przypomina ujęcie prezentowane na gruncie krajowych porządków prawnych, w szczególności tych opartych na prawie kontynentalnym. Zgodnie z wyrażoną w nich zasadą legalizmu odpowiedzialność karną można przypisać jednostce na podstawie norm prawa

³⁴⁰ Jedną z przyczyn rezygnacji z czasownika dookreślającego owo zachowanie była trudność w odpowiednim przetłumaczeniu na każdy z języków autentycznych. Duże niejasności budziłyby różne konteksty użytych czasowników w sześciu językach autentycznych. W języku angielskim art. 24 ust. 1 Statutu brzmi następująco: „No person shall be criminally responsible under this Statute for conduct prior to the entry into force of the Statute”.

³⁴¹ P. Saland, *op. cit.*, s. 195-196.

stanowionego o ustalonym i dookreślonym brzmieniu, niedziałających wstecz, przy jednoczesnym zakazie stosowania analogii. Pamiętać jednak należy, że zasada legalizmu w Statucie Rzymskim znajduje swoje odzwierciedlenie nie tylko w art. 22, 23 oraz 24, ale także przyjąć może formę jednej z trzech kategorii zasad (zasady prawa międzynarodowego, zasady ogólnej prawa oraz – pomocniczo – zasady prawa wyinterpretowanej przez MTK z poprzednich orzeczeń). Warto więc w tym miejscu postawić pytanie, czy odwołanie do zasady legalizmu w formie wymienionych powyżej trzech kategorii zasad pozwoli złagodzić restrykcyjne podejście do tej zasady, prezentowane w art. 22, 23 oraz 24 Statutu Rzymskiego. Aby udzielić odpowiedzi na tak postawione pytanie, w pierwszej kolejności należy dokonać analizy charakteru prawnego zasady legalizmu w każdej z powyższych kategorii. Jeśli okaże się, że charakter prawny zasady legalizmu, wynikający z ogólnie rozumianych norm prawa międzynarodowego, nie będzie restrykcyjny (dla przykładu – dopuszczając możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności na podstawie norm niepisanych), to implikuje to możliwość złagodzenia charakteru zasady legalizmu wynikającej ze Statutu Rzymskiego.

4.4. ZASADA LEGALIZMU W ORZECZENIACH MIĘDZYNARODOWYCH TRYBUNAŁÓW KARNYCH

Znaczenie zasady legalizmu dla międzynarodowego prawa karnego nie może zostać oparte jedynie na teoretycznej analizie uregulowań prawnych, odnoszących się do tej zasady. Pomimo że umiejscowienie zasady legalizmu w kategorii źródeł prawa świadczy niewątpliwie o jej pozycji i randze, to jej stosowanie przez międzynarodowe trybunały karne w procesie orzekania nadaje analizowanej zasadzie dodatkowe znaczenie. W tym celu należy ustalić, czy międzynarodowe trybunały karne w swoich orzeczeniach odwołują się do zasady legalizmu, a jeśli odpowiedź na to pytanie będzie twierdząca, to wskazać także na kontekst, w jakim to następuje, oraz na wagę tego zabiegu dla wydanego orzeczenia. Pozwoli to odtworzyć praktyczny obraz tej zasady i jej realny wpływ na kształtowanie międzynarodowej odpowiedzialności karnej.

Analizie poddano orzeczenia MTW, trybunałów karnych *ad hoc* oraz MTK. Badanie dotyczyło zarówno wyroków, orzeczeń apelacyjnych oraz decyzji trybunałów, jak i zdań odrębnych sędziów orzekających, stanowiących część orzeczenia. Jedynie tak szeroki zakres badania pozwolił na pełny wgląd w faktyczne wykorzystanie zasady legalizmu w orzecznictwie trybunałów. Analizie poddano 126 orzeczeń MTKJ, 110

orzeczeń MTKR. Przenalizowano także około 190 dokumentów wydanych przez MTK, do których należały przede wszystkim orzeczenia oraz aneksy do orzeczeń, zawierające w szczególności zdania odrębne sędziów orzekających. Przeprowadzone badania wykazały, że trybunały w wydawanych wyrokach stosunkowo często odwołują się do zasady legalizmu, zdecydowanie częściej, aniżeli ma to miejsce na gruncie normatywnym. Egzemplifikując twierdzenie statystycznie, należy wskazać, że MTKJ w analizowanych orzeczeniach powołał się na zasadę legalizmu 54 razy, MTKR – 10 razy, natomiast MTK – 29 razy.

Analizę orzecznictwa międzynarodowych trybunałów karnych w zakresie ustalenia kontekstu wykorzystania zasady legalizmu rozpocząć należy od wyroku wydanego przez MTW w wyniku procesu norymberskiego. Zasada legalizmu (określana w postępowaniu przed MTW jako zasada *nullum crimen sine lege* oraz *nulla poena sine lege*) w procesie norymberskim powoływana została przez oskarżonych, którzy wskazywali, że w momencie popełniania czynów zabronionych żadne suwerenne państwo nie uznawało agresywnej wojny za przestępstwo, nie istniała też ustalona kara za dokonanie takiego czynu, jak też nie istniał żaden sąd, który sądziłby i karał przestępców³⁴². W odpowiedzi MTW odwoływał się do zasady legalizmu, wskazując, że nie stanowi ona ograniczenia suwerenności państw, lecz przeciwnie, jest wyrazem zasady sprawiedliwości. Ponadto podpisane przez Niemcy umowy międzynarodowe, a w szczególności traktat wersalski, stanowiły wystarczającą podstawę normatywną do uznania, że dokonane czyny były zabronione prawem międzynarodowym³⁴³. Taka argumentacja umożliwiła pociągnięcie do odpowiedzialności osób, które dopuściły się zbrodni wojennych. Zasada legalizmu została zatem użyta przez MTW w bardzo istotnym kontekście jako podstawa przypisania odpowiedzialności karnej jednostkom, poprzez wyznaczenie wiążącego zespołu norm, obowiązujących w momencie popełnienia czynu.

W przeciwieństwie do MTW orzeczenia trybunałów *ad hoc* nie zachowały jednolitości terminologicznej, odnosząc się do zasady legalizmu. Można przypuszczać, że źródłem rozbieżności jest przede wszystkim brak jednolitej regulacji prawnej wiążącej dany trybunał oraz przemożny wpływ wcześniejszych orzeczeń MTW i krajowej myśli prawnej. Trybunały *ad hoc* nie posługiwały się jedynie terminem

³⁴² *Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, Nuremberg 1948*, s. 462.

³⁴³ *International Military Tribunal, Judgement of 1 October 1946 r.*

„zasada legalizmu”. W uzasadnieniach wielokrotnie odwoływano się do takich terminów jak „*nullum crimen sine lege*”, „*nulla poena sine lege*” czy do „zakazu retroaktywności”. Niekiedy zamiennie stosowane były terminy „zasada legalizmu” i „*nullum crimen sine lege*”³⁴⁴. Z przekonaniem można stwierdzić, że w zdecydowanej większości przywoływały one zasadę *nullum crimen sine lege* w pojęciowym znaczeniu zasady legalizmu³⁴⁵. Jak jednak wykazano w rozdziale I, pojęcie zasady legalizmu jest szerokie i obejmuje swym zakresem pojęciowym także pojęcia zasad *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege* czy zakazu retroaktywności. Zamiennie stosowanie tych terminów wprowadza jednak pewien chaos terminologiczny, deprecjonując znaczenie samej zasady legalizmu na rzecz zasad pochodnych, mających w opinii składów rozstrzygających potencjalnie większe znaczenie. Dla przeprowadzenia pogłębionej analizy, która pozwoli na wyciągnięcie spójnych wniosków, konieczne jest odniesienie się do wszystkich przywołanych pojęć. Jedynie dzięki temu możliwe będzie ustalenie rzeczywistego znaczenia zasady legalizmu w procesie stosowania prawa. W niniejszej części dysertacji zostanie zachowana oryginalna terminologia, którą stosują trybunały w przywoływanych orzeczeniach.

W przywołanym orzecznictwie MTKJ powołuje się na zasadę legalizmu w blisko połowie analizowanych orzeczeń. Odwołania te dotyczą różnych stanów faktycznych i odnoszą się do różnych aspektów związanych ze wskazaniem źródła odpowiedzialności jednostki za popełnione czyny. Można jednak wyróżnić kilka kontekstów znaczeniowych, do których przyporządkowane zostaną odwołania do kategorii „zasada legalizmu”.

Analiza orzeczeń MTKJ pozwala zaobserwować pewną prawidłowość. Otóż zasada legalizmu przywoływana jest często jako argument obrońców oskarżonych w sprawach o popełnienie zbrodni międzynarodowych. Celem powołania się na analizowaną zasadę jest wykazanie temporalnego aspektu regulacji statutowych, które nie obowiązywały w momencie popełnienia czynu, a zatem w świetle zasady legalizmu oskarżeni nie mogą być pociągnięci do odpowiedzialności, na podstawie prawa, które nie obowiązywało w chwili popełnienia przestępstwa. Warto zezemplifikować ten

³⁴⁴ Sprawa *Prosecutor v. Aleksovski*, *Judgement*, 24 marca 2000 r. (IT-95-14/1-A).

³⁴⁵ W sprawie *Prosecutor v. Aleksovski*, *Judgement on appeal by Anto Nobile against finding of contempt*, 30 maja 2001 r. (IT-95-14/1-AR77), MTKJ jednoznacznie wskazuje, że „(the) principle of *nullum crimen sine lege*, or of legality, requires that a person may only be found guilty of a crime in respect of acts which constituted a crime at the time of their commission”. Podkreśla tym samym równoznaczność znaczeniową pojęć *nullum crimen sine lege* oraz zasad legalizmu.

wniosek konkretną sprawą. Jednym z czynów zabronionych wskazanych w art. 2 Statutu MTKJ jest ciężkie naruszenie Konwencji Genewskich, polegające na enumeratywnie wymienionych typach czynów zabronionych. W sprawie *Delalić et al.* podniesiony został argument, że przypisanie odpowiedzialności karnej za naruszenie art. 3 Konwencji Genewskich w Statucie MTKJ stanowi stworzenie prawa *ex post facto*. Trybunał wskazał, że penalizacja czynów wskazanych we wspólnym art. 3 Konwencji Genewskich w Statucie MTKJ nie stanowi naruszenia zasady *nullum crimen sine lege*. Wyeksponować należy niedostrzegany wcześniej sposób ujmowania tej zasady, ponieważ w opinii MTKJ celem zasady legalizmu jest zapobieganie ściganiu i karaniu osób za czyny, które w momencie popełnienia były zgodne z prawem. Można uznać to za aspekt negatywny zasady legalizmu, podczas gdy aspekt pozytywny wyraża się w założeniu, że nie można kwalifikować jako przestępstwa czynu, który nie był zabroniony przez prawo w chwili jego popełnienia. Oznacza to, że brak wiedzy oskarżonego o przestępnym charakterze popełnionych czynów (nieznajomość wiążących go regulacji prawnych) nie stanowi okoliczności uchylającej odpowiedzialność. Nie ma także znaczenia fakt, że oskarżeni nie mogli przewidzieć powstania międzynarodowego trybunału, który będzie ścigał zbrodnie międzynarodowe. Wskazane czyny były bowiem zakazane prawem międzynarodowym już w momencie ich popełnienia³⁴⁶. Nie jest więc pogwałceniem zasady legalizmu pociągnięcie do odpowiedzialności osoby, która swoim zachowaniem naruszyła normy prawa międzynarodowego, nawet jeśli nie przewidywały one odpowiedzialności karnej za to naruszenie. W tej samej sprawie, w postępowaniu apelacyjnym, obrona wskazała jednak, że zarzucane oskarżonym czyny zostały popełnione w Bośni i Hercegowinie przed wejściem w życie Konwencji Genewskich. Oznacza to, że ich postanowienia nie obowiązywały na terytorium, na którym doszło do popełnienia czynów zabronionych w momencie ich dokonania. Trybunał, odwołując się do tej argumentacji, podkreślił, że w analizowanym stanie faktycznym nie można mówić o procedurze przystąpienia do traktatu, a o sukcesji traktatu, gdyż Bośnia i Hercegowina uzyskała niepodległość dnia 6 marca 1992 r. Argument braku obowiązywania terytorialnego Konwencji Genewskich jest więc nietrafiony, biorąc pod uwagę uniwersalność norm prawa międzynarodowego.

³⁴⁶ Sprawa *Prosecutor v. Delalić et al.*, *Judgement*, 16 listopada 1998 r. (IT-96-21-T). Podobne uzasadnienie MTKJ przywołał w sprawach: *Prosecutor v. Limaj et al.*, *Judgement*, 30 listopada 2005 r. (IT-03-66-T); *Prosecutor v. Tadić*, *Decision on the defence motion on Jurisdiction*, 10 sierpnia 1995 r. oraz *Opinion and Judgement*, 7 maja 1997 r. (IT-94-1-T).

Uregulowania Konwencji Genewskich stanowią bowiem wyraz powszechnie obowiązującego prawa zwyczajowego, obowiązując wszystkich członków społeczności międzynarodowej, w szczególności w zakresie zakazów określonych w art. 3 Konwencji Genewskich³⁴⁷.

Zasada legalizmu użyta została przez MTKJ jako uzasadnienie temporalnego i terytorialnego obowiązania norm prawnych, zabraniających dokonywania określonych typów czynów. Tym samym zasada legalizmu stanowić może podstawę do przypisania odpowiedzialności karnej jednostce, gdyż poprzez jej treść określony został zespół norm (ich konglomerat) nakazujących lub zakazujących określone zachowanie, których naruszenie wiązało się z pociągnięciem do odpowiedzialności karnej. Nie może jednak uciec uwadze, że stanowisko MTKJ charakteryzuje się wysokim stopniem nieszablonowego podejścia, oscylującego na granicy powszechnie akceptowanego znaczenia zasady legalizmu. Świadczy to nie tylko o skomplikowanym charakterze problematyki pociągania do odpowiedzialności karnej na podstawie naruszeń norm prawa zwyczajowego, potwierdzonych przepisami traktatowymi, ale także o konieczności swoistej potrzeby dostosowywania charakteru zasady legalizmu do konkretnego stanu faktycznego.

Badane orzeczenia wykazały, że zasada legalizmu może być także przywoływana w sytuacji, gdy niedookreślone zostały znamiona typu czynu zabronionego. Mogący powstać w tym zakresie problem interpretacyjny dotyczy przede wszystkim tych czynów zabronionych, które w swoim *definiens* nawiązują do kategorii pojęciowych stanowiących katalog otwarty. Trybunał upatruje możliwości wpisania w ten katalog czynów zabronionych, wynikających z norm prawa zwyczajowego. Przykładem takiego otwartego katalogu jest art. 5 lit. i Statutu MTKJ, wskazujący, że podstawą przypisania odpowiedzialności są „inne nieludzkie czyny”. Pojęcie to – jako kategoria otwarta i niezdefiniowana w Statucie – nastrocza problemów interpretacyjnych, których rozwiązaniem może być odniesienie do norm prawa zwyczajowego. W sprawie *Blagojević & Jokić* Trybunał wskazał, że kategoria „innych nieludzkich czynów” jako podkategoria zbrodni przeciwko ludzkości stanowi część prawa zwyczajowego, a tym samym można ją zakwalifikować jako zbrodnię w rozumieniu międzynarodowego

³⁴⁷ Sprawa *Prosecutor v. Delalić et al.*, *Judgement in the Appeals Chamber*, 20 lutego 2001 r. (IT-96-21-A).

prawa karnego³⁴⁸. Nie stanowi więc naruszenia zasady legalizmu odwołanie się do prawa zwyczajowego w celu ustalenia definicji legalnej pojęcia czynu zabronionego.

Odwołanie do prawa zwyczajowego w kontekście zasady legalizmu ma miejsce nie tylko w przypadku, gdy czyn zabroniony został określony poprzez użycie wyrażenia o charakterze otwartym, ale także w sytuacji, gdy w procesie wykładni niezbędne jest odwołanie do znaczenia znamion typu czynu zabronionego. MTKJ wielokrotnie odwoływał się do zasady legalizmu (najczęściej używając wyrażenia „*nullum crimen sine lege*”) w celu ustalenia definicji pojęcia znamion typów czynów zabronionych określonych w statucie³⁴⁹. Zasada legalizmu użyta w kontekście ustalenia definicji pojęcia typu czynu zabronionego gwarantuje legalność przypisania odpowiedzialności prawnej, wskazując podstawę prawną tej odpowiedzialności, która wynikać może nie tylko z prawa stanowionego, ale także z norm prawa zwyczajowego.

Innym kontekstem przywołania zasady legalizmu w uzasadnieniach wyroków trybunałów karnych jest konieczność określenia wystarczająco jasnych i precyzyjnych regulacji statutowych, pozwalających na przypisanie odpowiedzialności za popełnienie określonego czynu. W sprawie *Boškoski & Tarčulovski* oskarżony J. Tarčulovski argumentował, że art. 3 Statutu MTKJ nie wskazuje wyraźnie, że czynem zabronionym jest śmierć bądź złe traktowanie osób cywilnych. Wobec braku wyraźnego zakazu wskazanego w Statucie, zgodnie z zasadą *nullum crimen sine lege*, za czyny takie nie ponosi się odpowiedzialności. Trybunał podkreślił jednak, że art. 3 Statutu MTKJ

³⁴⁸ Sprawa *Prosecutor v. Blagojević & Jokić*, *Judgement*, 17 stycznia 2005 r. (IT-02-60-T). Wątpliwości dotyczące przypisania „innym nieludzkim czynom” zwyczajowego charakteru Trybunał rozstrzygnął także w sprawie *Prosecutor v. Kordić & Čerkez*, *Judgement*, 17 grudnia 2004 r. (IT-95-14/2-A).

³⁴⁹ W sprawie *Prosecutor v. Krstić*, *Judgement*, 2 sierpnia 2001 r. (IT-98-33-T), MTKJ odwołał się do zasady *nullum crimen sine lege* w celu ustalenia definicyjnych znamion ludobójstwa, w tym samym kontekście Trybunał odniósł się do zasady *nullum crimen sine lege* w sprawie *Prosecutor v. Slobodan Milošević*, *Decision on motion for judgement of acquittal*, 16 czerwca 2004 r. (IT-02-54-T), oraz w sprawie *Prosecutor v. Jelisić*, *Judgement*, 14 grudnia 1999 r. (IT-95-10-T). MTKJ odniósł się także do zwyczaju jako podstawy odpowiedzialności karnej jednostki w sprawie *Prosecutor v. Furundžija*, *Judgement in the Appeals Chamber*, 21 lipca 2000 r. (IT-95-17/1-A). W sprawie *Prosecutor v. Tadić*, *Decision on the defence motion for interlocutory appeal on jurisdiction*, 2 października 1995 r. (IT-94-1-AR72), zwyczajowy charakter przyznano zbrodniom przeciw ludzkości. Natomiast w sprawach *Prosecutor v. Krnojelac*, *Judgement*, 15 września 2003 r. (IT-97-25-A), *Prosecutor v. Naletilić & Marinović*, *Judgement*, 3 maja 2006 r. (IT-98-34-A), *Prosecutor v. Stakić*, *Judgement*, 22 marca 2006 r. (IT-97-24-A), Trybunał odwołał się do prawa zwyczajowego w kontekście zakazu przesiedlania. W sprawie *Prosecutor v. Martić*, *Public Judgement*, 8 października 2008 r. (IT-95-11-A), MTKJ wskazał, że zakaz popełnienia przestępstw określonych w art. 5 Statutu przeciwko osobom znajdującym się poza walką stanowił część prawa zwyczajowego w momencie dokonania; w tym samym kontekście MTKJ powołał się na zasadę legalizmu w sprawie *Prosecutor v. Mrkšić et al.*, *Public Judgement*, 27 września 2007 r. (IT-95-13/1-T). W sprawie *Prosecutor v. Dragomir Milošević*, *Judgement*, 12 listopada 2009 r. (IT-98-29/1-A), MTKJ wskazał, że „*principle of nullum crimen sine lege requires the Tribunal to apply rules of international humanitarian law which are beyond any doubt part of conventional or customary international law at the time relevant to the commission of the alleged offence*”.

stanowi klauzulę rezydualną, wskazującą dobra i wartości chronione, a czyny naruszające te dobra stanowiąc będą zbrodnię międzynarodową w rozumieniu art. 3 Statutu MTKJ³⁵⁰. W tym aspekcie zasada legalizmu powoływana jest w orzeczeniach trybunału *ad hoc*, w kontekście jednej z zasad współkształtujących zasadę legalizmu, jaką jest zasada *nullum crimen sine lege certa*. Konieczność dookreślenia znamion typu czynu zabronionego opierać się będzie przede wszystkim na odwołaniu do norm konwencyjnych oraz do norm prawa zwyczajowego, ale także do krajowych porządków prawnych. Na tę samą zasadę powołał się również MTKJ w sprawie *Furundžija*, jednak nietrafnie nazwał ją mianem *nullum crimen sine lege stricta*. Trybunał wskazał na potrzebę konieczności dookreśloności definicji pojęcia czynu zabronionego. Jeśli nie jest możliwe ustalenie przesłanek oraz znamion czynu zabronionego na podstawie traktatów międzynarodowych, prawa zwyczajowego czy zasad prawa międzynarodowego, należy odwołać się do krajowych porządków prawnych, aby wyodrębnić ogólne zasady, związane z definiowaniem przesłanek czynu zabronionego³⁵¹. Odwołanie do krajowych porządków prawnych w celu realizacji zasady *nullum crimen sine lege certa* jest stosunkowo częstym zabiegiem stosowanym przez MTKJ³⁵², dowodząc bezpośredniego wpływu systemów krajowych na prawnomiędzynarodowe ujęcie zasady legalizmu.

Zasada legalizmu powoływana jest w orzeczeniach MTKJ nie tylko w związku z obowiązkiem zapewnienia dookreśloności znamion typu czynu zabronionego, ale także w zakazie stosowania analogii zgodnie z zasadą *nullum crimen sine lege stricta*³⁵³. Określenie znamion typu czynu zabronionego musi więc być w odpowiedni sposób wyważone, a wykładnia nie może być rozszerzająca. Obowiązuje także zakaz

³⁵⁰ Sprawa *Prosecutor v. Bošković & Tarčulovski*, *Judgement*, 19 maja 2010 r. (IT-04-82-A).

³⁵¹ Sprawa *Prosecutor v. Furundžija*, *Judgement*, 10 grudnia 1998 r. (IT-95-17/1-T). Konieczność określoności czynu zabronionego została także podkreślona w sprawach: *Prosecutor v. Galić*, *Judgement and opinion*, 5 grudnia 2003 r. (IT-98-29-T), *Prosecutor v. Kordić & Čerkez*, *Judgement*, 26 lutego 2001 r. (IT-95-14/2-T), *Prosecutor v. Krnojelac*, *Judgement*, 15 marca 2002 r. (IT-97-25-T), *Prosecutor v. Simić et al.*, *Judgement*, 17 października 2003 r. (IT-95-9-T), *Prosecutor v. Stakić*, *Judgement*, 31 lipca 2003 r. (IT-97-24-T), *Prosecutor v. Vasićević*, *Judgement*, 29 listopada 2002 r. (IT-98-32-T).

³⁵² W sprawie *Prosecutor v. Kunarac et al.*, *Judgement*, 22 lutego 2001 r. (IT-96-23-T & IT-96-23/1-T), MTKJ podkreślił konieczność odwołania się do „*principles of criminal law common to the major legal systems of the world*” w celu dookreślenia legalnej definicji zbrodni gwałtu. W sprawie *Prosecutor v. Nikolić*, *Sentencing Judgement*, 2 grudnia 2003 r. (IT-02-60/1-S), odwołanie do krajowych systemów prawa karnego w kontekście zasady legalizmu nastąpiło w rozważaniach dotyczących możliwości zmniejszenia wymiaru kary poprzez przyznanie się do winy. Trybunał podkreślił, że takie rozwiązania nie są niezgodne z zasadą legalizmu.

³⁵³ *Prosecutor v. Limaj et al.*, *Judgement*, 27 września 2007 r. (IT-03-66-A).

stosowania analogii. W tym kontekście warto jednak zaznaczyć, że nie jest ona równoznaczna z zakazem odwoływania się do wcześniej wydanego wyroku. Nie ma bowiem przeszkód do dokonywania wykładni prawa w drodze odwołania do uprzednio wydanych orzeczeń, jeśli wystąpią takie same okoliczności, uzasadniające wydanie orzeczenia³⁵⁴. W sprawie *Milutinović et al.* MTKJ podkreślił, że zasada *nullum crimen sine lege* nie ogranicza sądu w interpretacji i dookreślaniu przesłanek poszczególnych przestępstw. Zakazuje jednak tworzenia nowego prawa oraz dokonywania takiej interpretacji, która wychodzi poza rozsądne granice dopuszczalnego wyjaśnienia³⁵⁵.

W swoim orzecznictwie MTKJ powołuje się także na zasadę *nulla poena sine lege*. W sprawie *Kunarac et al.* zasada ta została przywołana w związku z koniecznością wcześniejszego, przed popełnieniem czynu zabronionego, poznania przez jego sprawcę wymiaru kary, przewidzianej za popełnienie określonego czynu. Jeśli czyn ten zostanie uznany za niezgodny z normami prawa międzynarodowego, w tym także z normami prawa zwyczajowego, lecz kara za jego popełnienie nie była określona w momencie popełnienia czynu, to przypisanie odpowiedzialności za taki czyn nie będzie zgodne z zasadą *nullum crimen sine lege*. MTKJ podkreślił, że zasada *nulla poena sine lege* nie wymaga, aby normy prawne przewidywały określoną karę za konkretne przestępstwo. Ponadto, jak wskazał Trybunał, krajowe systemy prawa karnego oparte zarówno na prawie kontynentalnym, jak i na *common law* nie przewidują określonej kary, a określają jedynie jej przedział, pozostawiając do dyspozycji sądu określanie dokładnego wymiaru kary³⁵⁶. Zastosowanie zasady *nulla poena sine lege* nie jest jednak tak oczywiste. W sprawie *Tadić*, w kwestii konieczności uprzedniego określenia wymiaru kary, odrębne zdanie zgłosił sędzia A. Cassese. Wskazał on, że zasada *nulla poena sine praevia lege poenali*, mająca szerokie zastosowanie w krajowych porządkach prawnych, nie znajduje przełożenia na

³⁵⁴ Sprawa *Prosecutor v. Aleksovski*, *Judgement*, 24 marca 2000 r. (IT-95-14/1-A), także: sprawa *Prosecutor v. Krajišnik*, *Judgement*, 17 marca 2009 r. (IT-00-39-A). W orzeczeniach MTKJ wielokrotnie przywołuje inne orzeczenia, nie tylko wydane przez sam Trybunał, ale także przez MTKR czy MTW. W sprawie *Kupreškić et al.* MTKJ przytoczył obszerną argumentację wyroku MTW w celu określenia definicji „czynu prześladowczego” (sprawa *Prosecutor v. Kupreškić et al.*, *Judgement*, 14 stycznia 2000 r. (IT-95-16-T); podobnego nawiązania dokonał w sprawie *Prosecutor v. Kvočka et al.*, *Judgement*, 2 listopada 2001 r. (IT-98-30/1-T)).

³⁵⁵ Sprawa *Prosecutor v. Milutinović et al.*, *Decision on Dragoljub Ojdanić’s motion challenging jurisdiction – joint criminal enterprise*, 21 maja 2003 r. (IT-99-37-AR72).

³⁵⁶ Pomimo że Statut MTKJ nie przewiduje określonego taryfikatora kar, określa jednak szereg czynników, które należy wziąć pod uwagę przy orzekaniu kary, pozostawiając do dyspozycji sędziów Trybunału decyzję o wymiarze kary. Sprawa *Prosecutor v. Kunarac et al.*, *Judgement*, 12 czerwca 2002 r. (IT-96-23-T & IT-96-23/1-T).

międzynarodowe prawo karne. Zasada ta wskazuje, że aby określone działanie mogło zostać uznane za zabronione i podlegać sankcjom, normy prawne nie tylko muszą określać zakaz podejmowania określonych działań, ale także precyzować sankcje za popełnienie czynu. Brak taryfikatora kar w międzynarodowym prawie karnym powoduje, że trudno przesądzać o ciężarze gatunkowym popełnionych przestępstw. W prawie krajowym bowiem przestępstwa uznawane za szczególnie ciężkie podlegają wyższemu wymiarowi kary, w międzynarodowym prawie karnym zaś nie można wnioskować, które z określonych w Statucie MTKJ zbrodni międzynarodowych są poważniejsze³⁵⁷.

Na zasadę *nulla poena sine lege* MTKJ powołuje się także w sprawie *Brđanin*, wskazując, że nie stanowi jej naruszenia wymierzenie kary wyższej niż kara przewidziana przez prawo karne państwa, na terenie którego czyn zabroniony został popełniony. Twierdzenie to uzasadnione jest ciężarem popełnionej zbrodni oraz faktem, że jest ona penalizowana przez prawo międzynarodowe, co podkreśla jej szczególną szkodliwość³⁵⁸.

Orzecznictwo MTKJ dostarcza licznych przykładów zastosowania zasady legalizmu. Na jego podstawie można dojść do wniosku, że zasada legalizmu nie tylko ustala przesłanki odpowiedzialności karnej, lecz przede wszystkim stanowi gwarancje obowiązywania norm prawnych, kształtujących ramy prawne pociągania do odpowiedzialności karnej za ich przekroczenie. Legitymuje zatem rozstrzygnięcie wymierzające sankcje za popełnione przestępstwa na arenie międzynarodowej. Nie ulega wątpliwości, że zasada legalizmu powoływana jest w orzeczeniach Trybunału w celu określenia znamion typu czynu zabronionego, dookreślając je w taki sposób, aby ich interpretacja nie budziła wątpliwości. Jest to także możliwe dzięki stosowaniu norm prawa zwyczajowego, zasad ogólnych prawa, także tych wyinterpretowanych przez

³⁵⁷ Sprawa *Prosecutor v. Tadić, Judgement in sentencing Appeals*, 26 stycznia 2000 r. (IT-94-1-A i IT-94-1-Abis).

³⁵⁸ Sprawa *Prosecutor v. Brđanin, Judgement*, 1 września 2004 r. (IT-99-36-T). Podobne rozstrzygnięcie w odniesieniu do zasady *nulla poena sine lege* MTKJ wydał także w sprawach: *Prosecutor v. Erdemovic, Sentencing Judgement*, 29 listopada 1996 r. (IT-96-22-T), *Prosecutor v. Haradinaj et al., Judgement*, 3 kwietnia 2008 r. (IT-04084-T), *Prosecutor v. Krajišnik, Judgement*, 27 września 2006 r. (IT-00-39-T), *Prosecutor v. Martić, Judgement*, 12 czerwca 2007 r. (IT-95-11-T), *Prosecutor v. Tadić, Sentencing Judgement*, 14 lipca 1997 r. (IT-94-1-T), *Prosecutor v. Zelenović, Sentencing Judgement*, 4 kwietnia 2007 r. (IT-96-23/2-S). W sprawie *Prosecutor v. Kupreškić et al., Appeal Judgement*, 23 października 2001 r. (IT-95-16-A), MTKJ błędnie odwołał się do zasady *nullum crimen sine lege* zamiast do zasady *nulla poena sine lege*, wskazując, że wymiar kary wyższy niż kara przewidziana prawem krajowym nie stanowi jej naruszenia.

Trybunał z krajowych porządków prawnych, czy w procesie interpretacji, włączając w to uprzednie orzeczenia Trybunału.

Zasada legalizmu ma dla MTKJ kluczowe znaczenie w kontekście ustalenia wymiaru kary za popełniony czyn zabroniony, zarówno w zakresie samej możliwości jej wymierzenia, jak i w zakresie jej wysokości. Niekonwencjonalne niekiedy stanowiska MTKJ, odnoszące się do zasady legalizmu, pozwalają wyinterpretować wiele różnych znaczeń, których integralnym komponentem jest dążenie do wykazania podstaw przypisania odpowiedzialności oraz wymierzenia stosownej kary, co stanowi o prawidłowości ujęcia zasady konglomeratu pojęciowego. Pozwala to uznać, że w świetle analizowanych orzeczeń zasada legalizmu ma znaczenie uniwersalne i wieloaspektowy (kompleksowy) wymiar.

Zasada legalizmu pojawia się także, choć znacznie rzadziej, w orzecznictwie MTKR. Jedynie w 10% analizowanych orzeczeń (11) pojawia się odwołanie do zasady legalizmu czy też zasad *nullum crimen sine lege*, i *nulla poena sine lege*. MTKR, podobnie jak MTKJ, nie wprowadził terminologicznego rozróżnienia pomiędzy powyższymi wyrażeniami. Przeprowadzone badania wykazały, że MTKR posługuje się kategorią zasady legalizmu w analogicznych jak MTKJ kontekstach, często korzystając z bogatego orzecznictwa Trybunału jugosłowiańskiego. W tym ujęciu zasada legalizmu pozwala na wykazanie istnienia prawnej podstawy odpowiedzialności karnej jednostki, wskazując na konieczność istnienia norm zakazujących określonych typów czynów zabronionych. W sprawie *Akayesu* MTKR podkreślił, że zgodnie z zasadą *nullum crimen sine lege* zobowiązany jest do stosowania prawa humanitarnego oraz prawa zwyczajowego. Oznacza to, że Trybunał nie może podjąć się orzekania, jeśli w momencie dokonania czynu zabronionego nie istniała żadna norma prawa międzynarodowego, która takiego czynu by zakazywała³⁵⁹. W sprawie *Kamuhanda* sędzia W. Schomburg w zdaniu odrębnym nawiązał do zasad *nullum crimen sine lege* i *nulla poena sine praevia lege poenali*, podkreślając zakaz karania z mocą wsteczną³⁶⁰. W sprawie *Musema* MTKR przywołał zasadę *nullum crimen sine lege* w celu

³⁵⁹ *Prosecutor v. Akayesu, Judgement*, 2 września 1998 r. (ICTR-96-4-T), także: *Prosecutor v. Rutaganda, Judgement and Sentence*, 6 grudnia 1999 r. (ICTR-96-3-T). W sprawie *Prosecutor v. Gacumbitsi, Judgement*, 7 lipca 2006 r. (ICTR-2001-64-A), sędzia W. Schomburg w opinii odrębnej również powołał się na zasadę *nullum crimen sine lege* w celu wskazania konieczności istnienia prawa zwyczajowego w momencie popełnienia czynu zabronionego. Jak jednak podkreślił, nie jest zadaniem prostym wyznaczenie, czy określone prawo zwyczajowe istniało w momencie popełnienia czynu.

³⁶⁰ Sprawa *Prosecutor v. Kamuhanda, Judgement*, 19 września 2005 r. (ICTR-99-54A-A).

wykazania, jakie przesłanki muszą zostać spełnione, aby można było przypisać odpowiedzialność jednostce³⁶¹.

Orzecznictwo MTKR przywołuje zasadę legalizmu w kontekście ustalenia znamion typu czynu zabronionego. W sprawie *Niyitegeka* MTKR rozważył możliwość naruszenia zasady legalizmu w przypadku pociągnięcia do odpowiedzialności karnej za czyny, których znamion nie można wprost wpisać w katalog znamion zbrodni ludobójstwa, w szczególności gdy katalog ten ma charakter otwarty³⁶². MTKR podczas orzekania często odwołuje się do wyroków MTKJ, także w kontekście zastosowania zasady legalizmu dla określenia znamion typu czynu zabronionego³⁶³. Trybunał odniósł się również do zakazu stosowania analogii, podkreślając, że nie stanowi naruszenia zasady legalizmu rozstrzygnięcie określonej kwestii prawnej w drodze interpretacji i wyjaśnienia obowiązującego prawa, także na podstawie wcześniej wydanych orzeczeń, które tę interpretację odzwierciedlają³⁶⁴.

Podejście międzynarodowych trybunałów karnych do zasady legalizmu uległo znacznej ewolucji w orzecznictwie MTK. Przeprowadzona analiza wykazała, że MTK odnosi się do zasady legalizmu nie tylko w samych orzeczeniach, ale często przywoływana jest ona w opiniach odrębnych sędziów Trybunału. Blisko 25% odwołań do zasady legalizmu miało miejsce w zdaniach odrębnych sędziów orzekających. Oznacza to, że sędziowie powzięli wątpliwości co do stosowania zasady legalizmu przez Trybunał bądź chcieli szczególnie podkreślić jej zastosowanie, nawet gdy sam Trybunał w orzeczeniu nie powołał się na tę zasadę. Na szczególną uwagę zasługuje także, wspomniana wcześniej, spójność terminologiczna, odnosząca się do stosowania wyrażenia „zasada legalizmu” w orzecznictwie MTK. Trybunał w sposób konsekwentny przywołuje zasadę legalizmu, podkreślając odrębność zasad współkształtujących jej szerokie pojęcie.

Warto także zaznaczyć, że MTK, w odróżnieniu od trybunałów karnych *ad hoc*, przyjął spójną terminologię, posługując się przede wszystkim terminem „zasada legalizmu” oraz rozróżniając szerokie ujęcie zasady legalizmu od zasad ją

³⁶¹ Sprawa *Prosecutor v. Musema*, *Judgement and Sentence*, 27 stycznia 2000 r. (ICTR-96-13-T).

³⁶² Sprawa *Prosecutor v. Niyitegeka*, *Judgement*, 9 lipca 2004 r. (ICTR-96-14-A).

³⁶³ Sprawa *Prosecutor v. Muvunyi*, *Judgement and Sentence*, 12 września 2006 r. (ICTR-2000-55A-T), sprawa *Prosecutor v. Nahimana*, *Judgement*, 28 listopada 2007 r. (ICTR-99-52-A), sprawa *Prosecutor v. Ntakirutimana*, *Judgement and Sentence*, 21 lutego 2003 r. (ICTR-96-10 & ICTR-96-17-T).

³⁶⁴ Sprawa *Prosecutor v. Ntagerura et al.*, *Judgement*, 7 lipca 2006 r. (ICTR-99-46-A).

współkształtujących. Analiza orzeczeń MTK potwierdza, wykazaną w rozdziale I niniejszej rozprawy, konieczność rozróżnienia szerokiego i wąskiego pojmowania zasady legalizmu.

Pierwszą zauważalną zmianą kontekstu użycia zasady legalizmu w orzecznictwie MTK w odniesieniu do wcześniej orzekających międzynarodowych trybunałów karnych jest zanik stosowania zasady legalizmu w kontekście ustalenia odpowiedzialności karnej jednostki. Przeprowadzona analiza orzecznictwa MTK wykazała, że zasada legalizmu przestała być powoływana celem wykazania istnienia lub braku istnienia normy prawnej, zakazującej określonego działania. Brak powoływania się na zasadę legalizmu w tym kontekście stanowić może potwierdzenie, że strony przestały kwestionować istnienie obowiązywania norm prawnomiędzynarodowych o charakterze prawnokarnym, na podstawie których jednostka może zostać pociągnięta do odpowiedzialności. Często jednak orzeczniczo kwestionowany jest sposób interpretacji norm międzynarodowego prawa karnego. W tym zakresie sędziowie MTK, aby podkreślić prawidłowość dokonanej wykładni, powołują się na zasadę legalizmu. W sprawie *Gombo et al.* w zdaniu odrębnym sędziego A. Ušacka przywołuje zasadę legalizmu, wskazując na zakaz rozszerzania definicji pojęcia czynu zabronionego poprzez stosowanie analogii³⁶⁵. Do zakazu analogii odniosła się także sędzina L. Ibáñez Carranza w zdaniu odrębnym i częściowo odrębnym w sprawie sytuacji na statkach zarejestrowanych na Komorach, w Grecji i Kambodży, podkreślając dodatkowo, że podstawowym aspektem zasady legalności jest wymóg, aby prawo było określone w formie pisemnej. Sędzina podkreśliła także, że zasada legalizmu jest podstawową zasadą prawa karnego, zgodnie z którą przestępstwa należy definiować w dookreślony sposób, tak aby ludzie, którzy chcą przestrzegać prawa, mogli żyć w przekonaniu, iż prawa nie złamią³⁶⁶. Podobne zdanie przedstawia sędzina C. Van den

³⁶⁵ Sprawa *Prosecutor v. Bemba Gombo, Kilolo Musamba, Mangenda Kabongo, Babala Wandu and Arido*, Judgment on the appeal of Mr Fidèle Babala Wandu against the decision of Pre-Trial Chamber II of 14 March 2014 entitled „Decision on the ‘Requête urgente de la Défense sollicitant la mise en liberté provisoire de monsieur Fidèle Babala Wandu’”, Dissenting Opinion of Judge Anita Ušacka, 11 lipca 2014 r. (ICC-01/05-01/13-559-Anx2 oraz ICC-01/05-01/13-558-Anx2). Do zakazu analogii odniósł się także MTK w sprawie *Prosecutor v. Bemba Gombo*, Judgment pursuant to Article 74 of the Statute, 21 marca 2016 r. (ICC-01/05-01/08), oraz (ponownie) sędzina A. Ušacka w sprawie *Prosecutor v. Bemba Gombo, Kilolo Musamba, Mangenda Kabongo, Babala Wandu and Arido*, Annex to the Dissenting Opinion of Judge Anita Ušacka, 14 lipca 2014 r. (ICC-01/05-01/13-560-Anx2-Corr-Anx). Zakaz stosowania wykładni rozszerzającej podkreślony został także w sprawie *Prosecutor v. Lubanga Dyilo*, Judgment pursuant to Article 74 of the Statute, 14 marca 2012 r. (ICC-01/04-01/06).

³⁶⁶ Sytuacja na statkach zarejestrowanych na Komorach, w Grecji i Kambodży, Judgment on the appeal of the Prosecutor against Pre-Trial Chamber I’s ‘Decision on the “Application for Judicial Review by the

Wyngaert w sprawie *Gbagbo and Blé Goudé*, która dokonuje szczegółowej analizy zasady legalności w międzynarodowym prawie karnym, podkreślając, że stanowi ona podstawę pewności prawa karnego, wymagając, aby przepisy karne były wydawane w formie pisemnej, odczytywane w sposób ścisły, bez możliwości stosowania analogii, oraz stosowane w stosunku do sytuacji mających miejsce po ich wejściu w życie.

Zasada legalizmu, wyrażona w orzecznictwie MTK, współkształtowana jest przez: a) zasady pewności prawa, b) zakaz prawa niepisanego, c) zakaz analogii oraz d) zakaz działania prawa wstecz. Prowadzone rozważania dotyczyły zatem nie tylko kwestii przypisania odpowiedzialności za czyny popełnione przed wejściem w życie określonych norm prawnych, ale także „każdego prawa, które w związku z przestępstwem zmienia sytuację osoby na jej niekorzyść”, w tym także reguł procesowych i dowodowych. Należy bowiem pamiętać, że zasada legalizmu dotyczy nie tylko przypisania odpowiedzialności karnej jednostki, ale także postępowania procesowego. Niezgodne z zasadą legalizmu będzie więc wykorzystywanie procedur w sprawach karnych, jeśli procedury te nie były wcześniej publicznie dostępne w formie pisemnej, tak aby uczestnicy postępowania byli w stanie się z nimi zapoznać³⁶⁷.

Przywołanie przez MTK konieczności formy pisemnej prawa, na podstawie którego jednostce zostanie przypisana odpowiedzialność karna, może stać w pozornej sprzeczności pomiędzy ustaleniami trybunałów *ad hoc* czy samego MTW, które wskazywały, że do istnienia podstawy odpowiedzialności karnej wystarczające jest istnienie normy prawa zwyczajowego, która z samej swej natury nie może mieć formy pisemnej. Należy jednak na zasadę legalizmu, czy też bardziej szczegółowo – na zasadę *nullum crimen sine lege scripta*, spojrzeć z perspektywy Statutu Rzymskiego. Przypomnieć bowiem warto, że podstawą działania MTK jest Statut Rzymski, będący umową międzynarodową, który nie obowiązywał przed wejściem w życie³⁶⁸. Ponadto, co w omawianej kwestii jest najistotniejsze, MTK powstał bez związku z jakimkolwiek konfliktem zbrojnym i nie miał na celu osadzenia konkretnych zbrodniarzy wojennych,

Government of the Union of the Comoros”, *Separate and Partly Dissenting Opinion of Judge Luz del Carmen Ibáñez Carranza*, 1 listopada 2019 r. (ICC-01/13-98-AnxI).

³⁶⁷ Sprawa *Prosecutor v. Gbagbo and Blé Goudé*, *Judgment in the appeal of the Prosecutor against Trial Chamber I's decision on the no case to answer motions*, *Public Redacted Version Dissenting Opinion of Judge Luz del Carmen Ibáñez Carranza to the Judgment on the appeal of the Prosecutor against the oral verdict of Trial Chamber 1 of 15 January 2019 with written reasons issued on 16 July 2019*, 31 marca 2021 r. (ICC-02/11-01/15-1400-Anx4-Red).

³⁶⁸ Podkreśla to także sam MTK w sprawie *Prosecutor v. Ntaganda*, *Second decision on the Defence's challenge to the jurisdiction of the Court in respect of Counts 6 and 9*, 4 stycznia 2017 r. (ICC-01/04-02/06-1707), oraz *Sentencing judgement*, 7 listopada 2019 r. (ICC-01/04-02/06).

którzy w ramach tego konfliktu dokonali swoich czynów. Stąd konieczność pisemnego określenia czynów zabronionych jest tak podkreślana przez sędziów MTK.

W swoim orzecznictwie MTK odwołuje się do zasady legalizmu także przy doborze metod jego interpretacji. W sprawie *Ngudjolo Chui* sędzia C. Van den Wyngaert w zgodnej opinii powołała się na zasadę legalizmu przy wykazaniu konieczności „przewidywalności” i „określoności” przy ustalaniu odpowiedzialności karnej³⁶⁹. W sprawie *Gombo et al.* MTK rozpatrywał pod kątem zasady legalności sposób interpretacji postanowień Statutu Rzymskiego, podkreślając konieczność ścisłej ich wykładni³⁷⁰. W sprawie *Katanga* Trybunał podkreślił dodatkowo, że w procesie interpretacji Trybunał musi przestrzegać dwóch następstw zasady legalizmu: zasady ścisłej wykładni oraz zasady *in dubio pro reo*. Zgodnie z zasadą ścisłej wykładni przepisów Statutu Rzymskiego przy definiowaniu pojęcie zbrodni zakazane jest stosowanie analogii oraz odnoszenie się do sytuacji niewykazanych bezpośrednio w faktycznym brzmieniu Statutu Rzymskiego. Trybunał nie może stosować wykładni rozszerzającej, nie może również tworzyć nowego prawa. Natomiast zasada *in dubio pro reo* będzie miała zastosowanie jedynie wtedy, gdy wątpliwości wywołane niejednoznacznością użyciem terminu lub wyrażenia nie mogą zostać rozwiązane przez zastosowanie Reguł Ogólnych lub dodatkowych środków wykładni³⁷¹. W sprawie *Ntaganda* Trybunał wskazał, iż naruszenia zasady legalizmu nie będzie stanowić taka interpretacja przepisów Statutu Rzymskiego, która będzie uwzględniała dodatkowe

³⁶⁹ Sprawa *Prosecutor v. Ngudjolo Chui*, Judgment pursuant to Article 74 of the Statute, Concurring Opinion of Judge Christine Van den Wyngaert, 18 grudnia 2012 r. (ICC-01/04-02/12).

³⁷⁰ Sprawa *Prosecutor v. Bemba Gombo, Kilolo Musamba, Mangenda Kabongo, Babala Wandu and Arido*, Judgment on the appeals of Mr Jean-Pierre Bemba Gombo, Mr Aimé Kilolo Musamba, Mr Jean-Jacques Mangenda Kabongo, Mr Fidèle Babala Wandu and Mr Narcisse Arido against the decision of Trial Chamber VII entitled „Judgment pursuant to Article 74 of the Statute”, 8 marca 2018 r. (ICC-01/05-01/13). Podobnej argumentacji użył MTK w tej samej sprawie w postępowaniu przed Izbą Apelacyjną, gdzie przychylił się do argumentacji oskarżonego, który zarzucił Izbie Przygotowawczej brak wystarczającej dookreśloności zarzucanych mu czynów. *Prosecutor v. Bemba Gombo, Kilolo Musamba, Mangenda Kabongo, Babala Wandu and Arido*, Judgment on the appeal of Mr Fidele Babala Wandu against the decision of Pre-Trial Chamber II of 14 March 2014 entitled „Decision on the Requete urgente de la Defense sollicitant la mise en liberte provisoire de monsieur Fidele Babala Wandu”, 11 lipca 2014 r. (ICC-01/05-01/13 OA 3). W sprawie *Prosecutor v. Lubanga Dyilo* MTK podkreślił, że interpretacja wyrażenia „[c]ommits such a crime [...] jointly with another [...] person” musi odbywać się zgodnie z art. 22 Statutu, w którym określona została zasada *nullum crimen sine lege*. W sprawie *Prosecutor v. Ongwen*, Trial Judgement, 4 lutego 2021 r. (ICC-02/04-01/15), Trybunał podkreślił konieczność interpretacji czynu zabronionego w postaci zmuszania do małżeństwa zgodnie z zasadą legalności, która musi być interpretowana „konserwatywnie”, co znaczy, że musi być zgodna z istotą przestępstwa, a interpretacja musi być przeprowadzona w sposób, który da się racjonalnie przewidzieć.

³⁷¹ Sprawa *Prosecutor v. Katanga*, Judgment pursuant to article 74 of the Statute, 7 marca 2014 r. (ICC-01/04-01/07).

elementy zbrodni międzynarodowej, nawet jeśli nie wynikają one wprost ze Statutu Rzymskiego, ale są wymagane prawem zwyczajowym lub prawem humanitarnym. Taki sposób wykładni nie będzie mógł być traktowany jako wykładnia rozszerzająca³⁷².

MTK odwołał się także do zasady *nulla poena sine lege* w kontekście zobowiązania Trybunału do orzekania w granicach kar przewidzianych Statutem Rzymskim. Zasada legalizmu pociąga za sobą bezwzględny zakaz stosowania kar nieuregulowanych czy takich mechanizmów wymierzania kary, które nie byłyby przewidziane w ramach prawnych określonych w Statucie Rzymskim³⁷³.

W orzecznictwie MTK możemy zauważyć krytyczną analizę stosowanej przez Trybunał procedury także w kontekście zasady legalizmu. Pod kątem zasady legalizmu analizowane są orzeczenia pierwszej instancji w postępowaniu apelacyjnym. Takiego kontekstu wykorzystania zasady legalizmu nie można wykazać w orzecznictwie trybunałów *ad hoc*. W sprawie *Katanga & Ngudjolo Chui* Izba Orzekająca MTK zastosowała ustanowione przez siebie wymogi z mocą wsteczną, uznając, że oskarżony powinien był złożyć wniosek o obronę na etapie przygotowawczym. Wymóg ten nie był przewidziany przez sam Statut Rzymski i został ustanowiony przez Izbę Orzekającą po raz pierwszy w decyzji Trybunału. W postępowaniu odwoławczym sędziowie E. Kourula i E. Trendafilova w opinii odrębnej powołali się na zasadę legalizmu, wykazując błąd Izby Orzekającej, która zastosowała ustanowione przez siebie wymogi z mocą wsteczną³⁷⁴. Do zasady legalizmu odwołała się także sędzia C. Van den Wyngaert w zdaniu odrębnym do sprawy *Katanga*, na zasadzie legalizmu opierając

³⁷² Sprawa *Prosecutor v. Ntaganda*, *Judgment on the appeal of Mr Ntaganda against the „Second decision on the Defence’s challenge to the jurisdiction of the Court in respect of Counts 6 and 9”*, 15 czerwca 2017 r. (ICC-01/04-02/06 OA5).

³⁷³ Sprawa *Prosecutor v. Bemba Gombo, Kilolo Musamba, Mangenda Kabongo, Babala Wandu and Arido*, *Judgment on the appeals of the Prosecutor, Mr Jean-Pierre Bemba Gombo, Mr Fidèle Babala Wandu and Mr Narcisse Arido against the decision of Trial Chamber VII entitled „Decision on Sentence pursuant to Article 76 of the Statute”*, 8 marca 2018 r. (ICC-01/05-01/13).

³⁷⁴ Sprawa *Prosecutor v. Katanga & Ngudjolo Chui*, *Judgment on the Appeal of Mr Katanga Against the Decision of Trial Chamber II of 20 November 2009 Entitled „Decision on the Motion of the Defence for Germain Katanga for a Declaration on Unlawful Detention and Stay of Proceedings”*, *Dissenting Opinion of Judge Erkki Kourula and Judge Ekaterina Trendafilova*, 28 lipca 2010 r. (ICC-01/04-01/07 OA 10). Podobną opinię wyraził sędzia C. Tarfusser, wskazując, że obowiązkiem Trybunału jest interpretować przewidziane prawem instrumenty tak, aby były one zgodne z zasadą legalizmu – sprawa *Prosecutor v. Katanga*, *Judgment on the appeal of Mr Germain Katanga against the decision of Trial Chamber II of 21 November 2012 entitled „Decision on the implementation of regulation 55 of the Regulations of the Court and severing the charges against the accused persons”*, *Dissenting opinion of Judge Cuno Tarfusser*, 27 marca 2013 r. (ICC-01/04-01/07 OA 13).

wątpliwości co do zasadności wyroku, związane z wykładnią rozszerzającą zastosowaną przez Trybunał³⁷⁵.

Pogłębiona analiza orzecznictwa MTK wykazała, że odwołania do zasady legalizmu następują w innym kontekście niż w przypadku MTW czy trybunałów *ad hoc*. MTK odwołuje się do zasady legalizmu w doborze metod interpretacji norm prawnych, opowiadając się za ścisłą ich wykładnią. Zmiana może stanowić wyraz ewolucji podejścia do zasady legalizmu w procesie stosowania prawa. Sposób powoływania się na zasadę legalizmu ewoluował w orzecznictwie międzynarodowych trybunałów karnych. Początkowo przywołanie zasady legalizmu dotyczyło przede wszystkim wykazania obowiązywania zespołu norm, stanowiących o możliwości bądź niemożliwości przypisania odpowiedzialności karnej za popełnione czyny, a także podkreślenia zakazu retroaktywności. Następnie, w orzecznictwie międzynarodowych trybunałów karnych *ad hoc*, kontekst użycia zasady legalizmu dotyczył w szczególności wykazania katalogu norm, na podstawie których przeprowadzano wykładnię znamion typu czynu zabronionego. Najnowsze orzecznictwo MTK powołuje się na zasadę legalizmu w aspekcie procesu wykładni przepisów Statutu Rzymskiego, ze szczególnym przywołaniem zakazu stosowania wykładni rozszerzającej oraz zakazu analogii, oraz następczej kontroli orzeczeń samego Trybunału.

Przytoczone przykłady orzecznictwa międzynarodowych trybunałów karnych wykazały źródłowy charakter zasady legalizmu jako normy weryfikującej prawidłowość rozstrzygnięć trybunałów. Trybunały często odwołują się do zasady legalizmu w praktyce orzeczniczej, wykorzystując zasadę legalizmu z jednej strony jako podstawę do wykazania możliwości przypisania odpowiedzialności karnej jednostce, ale także określając typ czynu zabronionego, na podstawie którego jednostka będzie ponosiła odpowiedzialność, czy w końcu dla celów określenia sprawiedliwej kary za popełniony czyn. Określenie zespołu norm niezbędnych do przypisania jednostce odpowiedzialności karnej pociąga za sobą konstatację, że zasada legalizmu będzie jedną

³⁷⁵ Sprawa *Prosecutor v. Katanga*, *Minority Opinion of Judge Christine Van den Wyngaert*, 10 marca 2014 r. (ICC-01/04-01/07-3436-AnxI). Z opinią tą nie zgodzili się natomiast sędziowie F. Diarra oraz B. Cotte, także powołując się na zasadę legalizmu, jednak podkreślając, że prócz niej należy uwzględnić również zasadę bezstronnego i sprawiedliwego postępowania. Można zatem stwierdzić, że sędziowie wyrażający zdanie aprobujące wyrok wskazali, że zasada legalizmu nie może naruszać także innych zasad, w szczególności tych, które dotyczyć będą sprawiedliwości postępowania – *Prosecutor v. Katanga*, *Concurring opinion of Judges Fatoumata Diarra and Bruno Cotte*, 13 marca 2014 r. (ICC-01/04-01/07-3436-AnxII).

z podstaw przesądających o prawie właściwym, na podstawie którego orzekają międzynarodowe trybunały karne.

5. UWAGI KOŃCOWE

Podsumowując przeprowadzone rozważania na temat miejsca zasady legalizmu w katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego, wskazać należy na kilka kluczowych wniosków. Zasada legalizmu, jako jedna z zasad wpisujących się w kategorie pojęciowe zarówno zasad ogólnych prawa, jak i zasad prawa międzynarodowego oraz zasad międzynarodowego prawa karnego, odgrywa istotną rolę w kształtowaniu międzynarodowego prawa karnego. Jednakże ustalenie miejsca zasady legalizmu wśród źródeł międzynarodowego prawa karnego wymagało w pierwszej kolejności określenia katalogu tych źródeł. Wyodrębniony, w wyniku multiplikacji norm prawa międzynarodowego, dział tego prawa, jakim jest międzynarodowe prawo karne, z założenia opiera się na takim samym katalogu źródeł jak w przypadku prawa międzynarodowego. Jednak uwzględnienie specyfiki międzynarodowego prawa karnego pozwoliło wykazać, że istnieją rozbieżności pomiędzy katalogiem źródeł *general international law* a katalogiem źródeł międzynarodowego prawa karnego. Oczywistym źródłem międzynarodowego prawa karnego są umowy międzynarodowe, które w najpełniejszy sposób stanowią wyraz woli państw w uznaniu określonych czynów za niezgodne z normami prawa międzynarodowego i naruszające podstawowe zasady tego prawa. Źródłem międzynarodowego prawa karnego będą także normy prawa zwyczajowego oraz uchwały organizacji międzynarodowych. Zasady ogólne prawa również stanowią źródło międzynarodowego prawa karnego, choć ich katalog został zawężony do zasad dotyczących bezpośrednio odpowiedzialności karnej jednostki. Przeprowadzone badania nie wykazały istniejących aktualnie źródeł międzynarodowego prawa karnego o charakterze aktu jednostronnego państwa, lecz w czysto teoretycznym aspekcie nie można wykluczyć, że na wzór *general international law* będzie stanowić potencjalne źródło międzynarodowego prawa karnego w przyszłości. Nie stwierdzono występowania okoliczności wykluczających *de lege lata* prawidłowość tego twierdzenia.

Wyodrębnienie katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego wymagało także odniesienia się do art. 21 Statutu Rzymskiego, który przesądza o podstawie orzekania MTK. Szczególna rola Statutu Rzymskiego warunkowana jest faktem, iż stanowi on pierwszy stały międzynarodowy trybunał karne, który został powołany bez

związku z jakimkolwiek konfliktem. Specyficzny katalog źródeł będących prawem właściwym MTK również pozwolił na wykazanie, że zasada legalizmu, na wielu różnych poziomach, stanowi źródło prawa, na podstawie którego orzeka MTK.

Prowadzone rozważania pozwoliły także kompleksowo rozpoznać szczególne miejsce zasady legalizmu w katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego. Status zasady legalizmu w katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego jest złożony. Po pierwsze, stanowi prawny fundament, będący podstawą nie tylko do stanowienia prawa, lecz także do jego prawidłowego stosowania. Po drugie, zasada ta jest bezpośrednio wyrażona w licznych aktach prawnych z zakresu międzynarodowego prawa karnego, co potwierdza jej status jako źródła międzynarodowego prawa karnego.

Przeprowadzone rozważania wykazały, że zasada legalizmu jest nieodzownym elementem międzynarodowego prawa karnego. Niezależnie od charakteru prawnego, jaki zostaje jej nadany, albo sposobu jej wyrażenia, status zasady legalizmu w aktach prawnych stanowiących podstawę odpowiedzialności karnej jednostek jest niepodważalny. Jak zostało wykazane w przypadku MTK oraz wcześniejszych trybunałów *ad hoc*, zasada legalizmu była kluczowa dla zapewnienia sprawiedliwości i legalności postępowań karnych.

Analiza źródeł prawa międzynarodowego karnego wskazuje, że zasada legalizmu nie zawsze musi być bezpośrednio wysłowiona w treści aktu prawnego, aby była obowiązująca. Jej confirmacja w różnych aktach prawnych podkreśla jej fundamentalne znaczenie, a także potwierdza, że jej obecność może być implikowana z zasad ogólnych prawa, z zasad prawa międzynarodowego czy z zasad międzynarodowego prawa karnego.

W oparciu o przeprowadzone analizy należy stwierdzić, że zasada legalizmu jest nie tylko fundamentalnym elementem międzynarodowego prawa karnego, ale także sama w sobie stanowi źródło tego działu prawa. Jej status jako zasady ogólnej prawa oraz jej bezpośrednie wyrażenie w źródłach prawa międzynarodowego karnego, takich jak Statut Rzymski, potwierdzają jej kluczowe znaczenie. Jej umiejscowienie w katalogu źródeł międzynarodowego prawa karnego jest nie tylko uzasadnione, ale także niezbędne dla utrzymania praworządności i ochrony praw jednostek na arenie międzynarodowej.

Podsumowując, należy jednoznacznie stwierdzić, że zasada legalizmu jest wpisana w katalog źródeł międzynarodowego prawa karnego na kilku różnych poziomach:

1. stanowi ona źródło międzynarodowego prawa karnego jako zasada ogólna prawa, zasada prawa międzynarodowego oraz zasada międzynarodowego prawa karnego;
2. stanowi ona także źródło prawa właściwego dla Międzynarodowego Trybunału Karnego, gdyż została bezpośrednio wskazana w Statucie Rzymskim, na podstawie którego MTK orzeka;
3. dowodem na uznanie zasady legalizmu za źródło międzynarodowego prawa karnego są orzeczenia międzynarodowych trybunałów karnych, które przywołują zasadę legalizmu nie tylko jako podstawę swojej jurysdykcji, ale także w różnych, wymienionych powyżej, licznych kontekstach znaczeniowych.

ROZDZIAŁ III.

CHARAKTER PRAWNY ZASADY LEGALIZMU W KONTEKŚCIE INDYWIDUALNEJ ODPOWIEDZIALNOŚCI JEDNOSTKI

1. UWAGI WPROWADZAJĄCE

Dotychczasowe rozważania dowodzą, że zasada legalizmu na gruncie międzynarodowego prawa karnego ma wieloaspektowy charakter. Implikuje to wniosek, że znaczenie zasady legalizmu może być odczytywane na wiele różnych sposobów w zależności od przyjętego kontekstu. Weryfikując zasadę legalizmu na podstawie wartości powszechnie uznanych przez społeczność międzynarodową, należy stwierdzić, że uzyskuje ona status zasady prawa, a więc normy o szczególnym znaczeniu dla tego systemu prawa. Z kolei wpisanie zasady legalizmu w katalog zasad ogólnych prawa obliguje do podjęcia rozważań mających na celu ustalenie normatywnego charakteru prawnego zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym, zwłaszcza w kontekście charakteru zasady legalizmu, wyinterpretowanej z krajowych porządków prawnych.

Postawiona we wstępie niniejszej pracy hipoteza badawcza, dotycząca wpływu specyfiki porządków prawnych (zarówno krajowych, jak i międzynarodowego) na strukturę i funkcję zasady legalizmu, wymaga zbadania w pierwszej kolejności, jak kształtuje się charakter prawny zasady legalizmu w krajowych porządkach prawnych, zarówno w systemie prawa kontynentalnego, *common law*, jak i w innych specyficznych systemach prawnych (np. w krajach arabskich). Przeprowadzona analiza musi zostać skonfrontowana z charakterem zasady legalizmu w prawie międzynarodowym. Uzasadnione jest zatem precyzyjne wskazanie zarówno części wspólnych, jak i różnic w ujęciu zasady legalizmu na gruncie wskazanych porządków prawnych. Taka dualna perspektywa badawcza pozwoli na sformułowanie kompleksowych wniosków.

Zderzenie ze sobą krajowych porządków prawnych w kontekście charakteru zasady legalizmu i jej wpływu na międzynarodowe ujmowania tej zasady nie wyczerpie jednak przedmiotu badań nad jej charakterem prawnym w międzynarodowym prawie karnym. W odniesieniu do poczynionych ustaleń właściwe będzie także wykazanie sposobu ujmowania zasady legalizmu z uwzględnieniem regulacji nie tylko międzynarodowego prawa karnego, ale także międzynarodowego prawa praw

człowieka. Tak szeroko zakrojone badanie pozwoli na uzyskanie kompletnego obrazu jej charakteru prawnego w prawie międzynarodowym, co ma przełożenie także na ujęcie właściwe międzynarodowemu prawu karnemu. Można bowiem przyjąć, że wprowadzenie zasady legalizmu do zespołu norm prawnoczłowieczych zostało oparte na wspólnych, aksjologicznie uzasadnionych potrzebach członków społeczności międzynarodowej do ochrony określonych wartości. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że oba działy prawa międzynarodowego – zarówno międzynarodowe prawo karne, jak i międzynarodowe prawo praw człowieka – zaczęły historycznie rozwijać się w tym samym momencie, a ich rozwój motywowany był ówczesną sytuacją zarówno polityczną, jak i społeczną. Ustalony normatywny charakter tytułowej zasady przełoży się wprost na znaczenie zasady legalizmu.

Ustalenie charakteru zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym musi zostać odniesione także do ujęcia tej zasady właściwego Międzynarodowemu Trybunałowi Karnemu. Można bowiem przywołać postawione we wstępie pytanie badawcze, czy ujęcie zasady legalizmu właściwe Międzynarodowemu Trybunałowi Karnemu jest spójne z ujęciem zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym *in genere*?

Kluczowe w tym zakresie wydaje się być także rozstrzygnięcie zagadnienia, czy zasada legalizmu ma charakter bezwzględnie wiążący (*ius cogens*)³⁷⁶, czy może jest wprost przeciwnie. Jeśli przyznać zasadzie legalizmu status *ius cogens*, to czy wzmocni ona pozycję zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym? Warto bowiem już na wstępie zaznaczyć, że przyznanie zasadzie legalizmu statusu normy *ius cogens* wymaga jednak pewnego doprecyzowania. Rozumienie zasad jako pewnego rodzaju wytycznych, określających standardy postępowania w celu ochrony odpowiednich wartości nie będzie stanowiło podstawy nakazującej określonego zachowania. W takim rozumieniu, pomimo że zasady stanowią normatywny przejaw wartości, nie regulują obowiązku konkretnego zachowania, a tym samym nie mogą być traktowane jako normy *ius cogens* niejako z samego założenia³⁷⁷. Aby uznać bezwzględnie

³⁷⁶ Jedynym przepisem definiującym pojęcie normy *ius cogens* jest art. 53 Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów, sporządzonej dnia 23 maja 1969 r. w Wiedniu (Dz. U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439), który stanowi, że traktat będzie nieważny, jeżeli w chwili jego zawarcia będzie sprzeczny z imperatywną normą prawa międzynarodowego. Normą imperatywną jest natomiast norma przyjęta przez społeczność międzynarodową za normę, od której odstępstwo nie jest dozwolone, a zmieniona może być jedynie przez inną późniejszą normę imperatywną.

³⁷⁷ C. Mik, *Jus cogens in Contemporary International Law*, „XXXIII Polish Yearbook of International Law” 2013, Vol. 33, s. 33-34.

obowiązujący charakter zasady legalizmu, należy ustalić, czy norma ta nakłada określone obowiązki na jej adresata, w przeciwnym wypadku będzie ona wskazywała jedynie standard określonego zachowania.

W świetle powyższego podjęcie analizy rozstrzygającej charakter normatywny zasady legalizmu z perspektywy krajowej i międzynarodowej jest nie tylko uzasadnione, lecz przede wszystkim kluczowe dla ustalenia statusu zasady legalizmu wśród norm prawa w ogólności, a szczególnie norm prawa międzynarodowego.

2. CHARAKTER PRAWNY ZASADY LEGALIZMU W KONTEKŚCIE ODPOWIEDZIALNOŚCI KARNEJ JEDNOSTKI NA GRUNCIE KRAJOWYCH PORZĄDKÓW PRAWNYCH

Określenie charakteru prawnego zasady legalizmu, będącej zasadą ogólną prawa, oparte musi zostać na analizie charakteru zasady legalizmu w krajowych porządkach prawnych. W tym celu, za pomocą metody prawno-porównawczej, dokonany zostanie przegląd regulacji prawnych dotyczących zasady legalizmu, z uwzględnieniem indywidualnej odpowiedzialności jednostki. Analiza ta polegać będzie na porównaniu charakteru prawnego zasady legalizmu w krajowych porządkach prawnych opartych na prawie kontynentalnym z porządkami opartymi na *common law*. Kompleksowy charakter prowadzonych rozważań wymusza poszerzenie badań o uregulowania obowiązujące w państwach arabskich (przez wzgląd na silne oddziaływanie religii na regulacje prawa stanowionego), a także w wybranych państwach o ustroju demokratycznym, jak i nie-demokratycznym (w tym także państwach totalitarnych, jak Korea Północna). Pozwoli to na wyodrębnienie sposobu pojmowania zasady legalizmu wraz z jej charakterem właściwym krajowym porządkom prawnym. Tak metodologicznie uwarunkowane badania pozwolą na afirmację bądź falsyfikację tezy, że charakter zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym różni się od jej charakteru wynikającego z uwarunkowań wyinterpretowanych z krajowych porządków prawnych, będąc podporządkowanym specyfice prawa międzynarodowego.

2.1. CHARAKTER PRAWNY ZASADY LEGALIZMU W SYSTEMACH KRAJOWYCH OPARTYCH NA PRAWIE KONTYNENTALNYM

Zasada legalizmu znana jest prawu kontynentalnemu, osadzonemu na rzymskiej myśli prawniczej, od wieków. Nie zawsze jednak przyjmowała formę normy, a tym bardziej zasady określonej prawem stanowionym. W czasach starożytnych, a następnie

w średniowieczu, normy prawnokarne często nie przyjmowały formy pisanej³⁷⁸, dlatego wykazanie, czy wówczas zasada legalizmu stanowiła jedną z zasad powszechnie obowiązujących jest szczególnie problematyczne. W starożytnym Rzymie rozróżniano prawo naturalne i niepisane (*ius*) od prawa stanowionego (*lex*). *Ius* istniało na długo przed założeniem Rzymu i wywodziło się z podstawowych wartości moralnych i prawa natury, które nie musiały być następnie wyrażone w *lex*³⁷⁹. Pierwszą emanacją zasady legalizmu w czasach starożytnych była myśl rzymskiego prawnika i filozofa – Cyserona, który u progu I w. p.n.e. wskazywał, że zakaz działania prawa wstecz stanowi jedną z naczelných zasad prawa, gdyż służy poszanowaniu zasady równości wobec prawa i niestanowienia prawa dla jednego przypadku³⁸⁰. Zasada ta, wyrażona łacińską paremią *lex retro non agit*, nie miała wpływu na *ius*, a jedynie na *lex*. Dla *ius* jako prawa przyrodzonego nie było możliwe określenie daty początkowej jego obowiązywania. *Ius* obejmowało jednak swym zakresem m.in. zakaz popełniania poważnych przestępstw czy wykroczeń³⁸¹.

Choć początków zasady *lex retro non agit*, wpisującej się w konglomerat zasad współkształtujących pojęcie zasady legalizmu *sensu largo*, poszukiwać należy w starożytnej myśli prawniczej, to takiego wniosku nie da się sformułować w odniesieniu do innych zasad, współkształtujących zasadę legalizmu w jej szerokim znaczeniu. Jak wskazuje S. Glaser, sporne jest wskazanie historycznego źródła zasady *nullum crimen sine lege*. Doszukiwać się jej można w art. 39 Wielkiej Karty Swobód (*Magna Carta Libertatum*) z 1215 r.³⁸², osadzając genezę przedmiotowej zasady w angielskiej myśli prawniczej bądź w rewolucji francuskiej, która tworząc ideę państwa prawa, przyczyniła się do jej wykształcenia³⁸³. Niezależnie od tego, gdzie zasada *nullum crimen sine lege* zastosowana została po raz pierwszy, jej adopcja do europejskiego porządku prawnego nastąpiła w XVIII w., celem ochrony przed dyskrejonalną władzą

³⁷⁸ C. Kress, *op. cit.*, s. 891.

³⁷⁹ Y. Kryvoi, S. Matos, *Non-Retroactivity as a General Principle of Law*, „Utrecht Law Review” 2021, Vol. 17, No. 1, s. 48.

³⁸⁰ R. Brogini, *Retroactivity of Laws in The Roman Perspective*, „Irish Jurist” 1966, Vol. 1, No. 1, s. 167-168.

³⁸¹ Y. Kryvoi, S. Matos, *op. cit.*, s. 48.

³⁸² Tekst w języku angielskim: <https://web.archive.org/web/20181230205312/http://www.britannia.com/history/docs/magna2.html> (dostęp: 15.06.2024 r.).

³⁸³ S. Glaser, *op. cit.*, s. 29-30.

sędziego w zakresie wypełniania luk prawnych³⁸⁴. Bez wątpienia przyczyniła się do tego myśl mediolańskiego filozofa C. Beccarii, który w dziele *O przestępstwach i karach* wskazał niebezpieczną tendencję do stosowania coraz bardziej zróżnicowanego katalogu kar³⁸⁵. Jedynym sposobem na uniknięcie dowolności doboru oraz wymiaru kary przez sędziego było określenie katalogu kar, ustanowionych przez prawodawcę, wyrażającego wolę całej społeczności³⁸⁶. Dostrzeżono, że pozostawienie sędziemu możliwości wymierzenia kary w oparciu o własną interpretację i przewidywania ewentualnych korzyści dla społeczeństwa nie usunie poczucia niepewności co do ostatecznego rozstrzygnięcia, a niepewność ta miała zostać wyeliminowana przez prawo karne. C. Beccaria argumentował, że każdy sędzia, który samodzielnie interpretuje prawo (w szczególności gdy prawo to nie ma charakteru stanowionego), nawet jeśli interpretacja stanowi reakcję na konkretną sytuację, staje się *de facto* ustawodawcą, łamiąc tym samym zasadę trójpodziału władzy³⁸⁷. Stąd wymierzanie dolegliwości za naruszenia prawa musi być oparte na aktach stanowionych przez prawodawcę.

Koncepcja rozpowszechniona przez C. Beccarię przyjęła się w porządkach konstytucyjnych państw ówczesnej Europy. Z tego powodu w czasach nowożytnych zasada legalizmu często określana jest jako „klasyczna” zasada, wchodząca w skład reguł konstytucyjnych jako jedna z przesłanek praworządności³⁸⁸. Osadzenie zasady legalizmu w akcie prawnym rangi konstytucji pozwala na rozpatrywanie zasady legalizmu w porządku prawnym, zarówno przez pryzmat tworzenia, jak i stosowania prawa. Adresatem normy konstytucyjnej będzie więc zarówno jednostka, której prawa będą chronione przez niepociągnięcie do odpowiedzialności karnej bez właściwej podstawy prawnej, jak i sam ustawodawca, na którym spoczywa obowiązek określenia zakresu odpowiedzialności karnej w aktach nieretroaktywnych oraz dookreślenia znamion typu czynu zabronionego³⁸⁹. Dodatkowo umiejscowienie zasady legalizmu

³⁸⁴ *Ibidem*, s. 30.

³⁸⁵ C. Beccaria, *O przestępstwach i karach*, przekł. E. S. Rappaport, Łódź 2014, s. 56-58.

³⁸⁶ *Ibidem*, s. 59.

³⁸⁷ P. Audegean, *Cesare Beccaria's On crimes and Punishments: The Meaning and Genesis of a Jurispolitical Pamphlet*, „History of European Ideas” 2017, Vol. 43, No. 8, s. 884-897.

³⁸⁸ K. Buchała, L. Kubicki, *Zasady odpowiedzialności karnej w przyszłej konstytucji*, PiP 1987, nr 10, s. 151.

³⁸⁹ R. Dębski, *Zasada nullum crimen sine lege i postulat wyłączności ustawy*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Iuridica” 1992, nr 50, s. 100.

wśród norm o charakterze konstytucyjnym stanowi przejaw uznania państwa prawa³⁹⁰, szczególnie cenionego w demokratycznych porządkach prawnych. Ustalenie charakteru zasady legalizmu w krajowych systemach prawnych, opartych na prawie kontynentalnym, wymusza – w pierwszej kolejności – odniesienie się do konstytucji państw europejskich, opartych na dziedzictwie rzymskiej myśli prawniczej. Zaznaczyć trzeba, że przedmiotowym odniesieniem objęto konstytucje wszystkich państw europejskich.

Zasada *nullum crimen sine lege* znalazła swoje odzwierciedlenie m.in. w czeskim porządku konstytucyjnym, gdzie w art. 2 pkt 3 uchwały Prezydium Czeskiej Rady Narodowej z dnia 16 grudnia 1992 r. o ogłoszeniu Karty podstawowych praw i wolności jako części porządku konstytucyjnego Republiki Czeskiej zostało wskazane, że „*každý může činit, co není zákonem zakázáno, a nikdo nesmí být nucen činit, co zákon neukládá*”³⁹¹. Przykładami odwołania wyłącznie do zasady *nullum crimen sine lege* są: art. 42 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, art. XXVIII ust. 4 Ustawy Zasadniczej Węgier z dnia 18 kwietnia 2011 r.³⁹², art. 38 Konstytucji Irlandii z dnia 1 lipca 1937 r.³⁹³, art. 25 ust. 2 Konstytucji Włoch z dnia 27 grudnia 1947 r.³⁹⁴, art. 33 pkt 2 Konstytucji Liechtensteinu z dnia 5 października 1921 r.³⁹⁵, art. 12 Konstytucji Wielkiego Księstwa Luksemburga z dnia 17 października 1868 r.³⁹⁶, art. 19 Konstytucji

³⁹⁰ L. Gardocki, *Zasada nullum crimen sine lege certa we współczesnym polskim prawie karnym*, [w:] A. Dębiński, M. Gałązka, R. D. Hałas, K. Wiak (red.), *Hominum causa omne ius constitutum est. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Alicji Grześkowiak*, Lublin 2006, s. 73-74.

³⁹¹ W przekładzie na język polski art. 2 pkt 3 uchwały Prezydium Czeskiej Rady Narodowej z dnia 16 grudnia 1992 r. o ogłoszeniu Karty podstawowych praw i wolności jako części porządku konstytucyjnego Republiki Czeskiej brzmi: „Każdy może czynić, co nie jest zabronione ustawą i nikt nie może być zmuszany do tego, czego ustawa nie nakazuje” (tekst Konstytucji Republiki Czeskiej w języku polskim: <https://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/czechy-a.html>) (dostęp: 12.06.2024 r.).

³⁹² Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2023/02/Wegry_2015.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

³⁹³ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/11/Irlandia_pol_010711.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

³⁹⁴ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/Wlochy_pol_010711.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

³⁹⁵ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/01/Liechtenstein_pol_010712.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

³⁹⁶ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/01/Luksemburg_pol_010711.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

Ukrainy z dnia 28 czerwca 1996 r.³⁹⁷, art. 2 ust. 3 Konstytucji Republiki Słowacji z dnia 1 września 1992 r.³⁹⁸.

Zasada *nulla poena sine lege* występuje w art. 31 zd. 4 Konstytucji Republiki Litewskiej z dnia 25 października 1992 r., gdzie wskazano, że „*bausmė gali būti skiriama ar taikoma tik remiantis įstatymu*”³⁹⁹. Odniesienie do zasady *nulla poena sine lege* występuje ponadto w art. 20 Konstytucji Księstwa Monako z dnia 17 grudnia 1962 r.⁴⁰⁰, art. 23 ust. 12 Konstytucji Rumunii z dnia 21 listopada 1991 r.⁴⁰¹, art. 14 Konstytucji Królestwa Belgii z dnia 7 lutego 1831 r.⁴⁰²

Najczęściej jednak w konstytucjach państw europejskich zasada legalizmu przywoływana jest w formie odwołania do dwóch zasad, współkształtujących zasadę legalizmu. W niemieckim porządku konstytucyjnym, w art. 103 ust. 2 Konstytucji Republiki Federalnej Niemiec z dnia 23 maja 1949 r., wskazane zostało, że „*Eine Tat kann nur bestraft werden, wenn die Strafbarkeit gesetzlich bestimmt war, bevor die Tat begangen wurde*”⁴⁰³. Tym samym z norm konstytucyjnych wyinterpretować można zarówno zasadę *nullum crimen sine lege*, jak i konieczność wcześniejszej (w stosunku do popełnionego czynu) regulacji ustawowej podstaw odpowiedzialności karnej (stanowiąc tym samym o zakazie retroaktywności). Podobną regulację ustanowiono w Konstytucji Królestwa Hiszpanii z dnia 24 grudnia 1978 r., gdzie obie zasady zostały sformułowane w art. 25 ust. 1: „*nadie puede ser condenado o sancionado por acciones u omisiones que en el momento de producirse no constituyan delito, falta o infracción*

³⁹⁷ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2023/03/Konstytucja_Ukrainy_2023.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

³⁹⁸ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/Słowacja_pol_010711.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

³⁹⁹ W przekładzie na język polski art. 31 zd. 4 Konstytucji litewskiej brzmi: „Orzekanie i wykonywanie kar może następować tylko na podstawie ustawy” (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/01/Litwa_pol_010711.pdf) (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁰⁰ Tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/monako2013.pdf> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁰¹ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/03/Rumunia_pol_010711.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁰² Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2023/02/Konstytucja_Belgii_2022.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁰³ W przekładzie na język polski art. 103 ust. 2 brzmi: „Za określony czyn można nałożyć karę tylko wtedy, jeżeli jego karalność była określona w ustawie, zanim ten czyn został popełniony”; tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/02/Niemcy_pol_010711.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

*administrativa, según la legislación vigente en aquel momento*⁴⁰⁴. Zasady *nullum crimen sine lege* i *lex retro non agit* znalazły swoje odzwierciedlenie także w art. 5 ust. 3 Konstytucji Bułgarii z dnia 12 lipca 1991 r.⁴⁰⁵, art. 14 Konstytucji Macedonii z dnia 17 listopada 1991 r.⁴⁰⁶, art. 16 Konstytucji Królestwa Holandii z dnia 28 marca 1814 r.⁴⁰⁷, art. 96 i 97 Konstytucji Królestwa Norwegii z dnia 17 maja 1814 r.⁴⁰⁸, art. 54 Konstytucji Federacji Rosyjskiej z dnia 12 grudnia 1993 r.⁴⁰⁹, art. 28 Konstytucji Słowenii z dnia 23 grudnia 1991 r.⁴¹⁰, art. 10 rozdziału 2 szwedzkiego *The Instrument of Government* z dnia 28 lutego 1974 r.⁴¹¹ oraz art. 9 ust. 4 Konstytucji Andory z dnia 14 marca 1993 r.⁴¹²

Najpełniejszy wymiar zasady legalizmu, stanowiącej połączenie zasady *nullum crimen sine lege* z zasadą *nulla poena sine lege*, wraz z obowiązkiem uprzedniego obowiązywania ustawy penalizującej określone zachowanie, został wyrażony w art. 8 Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z dnia 26 sierpnia 1789 r., wchodzącej w skład konstytucji francuskiej. Na jej gruncie przyjął on brzmienie: „*La loi ne doit établir que des peines strictement et évidemment nécessaires, et nul ne peut être puni qu'en vertu d'une loi établie et promulguée antérieurement au délit, et légalement appliquée*”⁴¹³.

⁴⁰⁴ W przekładzie na język polski art. 25 ust. 1 Konstytucji Królestwa Hiszpanii brzmi: „Nikt nie może być skazany lub ukarany z powodu działań lub zaniechań, które w chwili ich popełnienia nie stanowiły według obowiązującej ustawy przestępstwa, wykroczenia lub deliktu administracyjnego”; tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/10/Hiszpania_pol_300612.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁰⁵ Tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/bulgaria2013.pdf> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁰⁶ Tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/macedonia.html> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁰⁷ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/10/Holandia_pol_010711.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁰⁸ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2020/02/Norwegia_pol_2020.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁰⁹ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2024/06/Konstytucja_Federacji_Rosyjskiej_2022_strona.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴¹⁰ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/Slovenia_pol_010711.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴¹¹ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/04/Szwecja_pol_010711.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴¹² Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2024/01/Konstytucja_Andory.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴¹³ W przekładzie na język polski art. 8 Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela brzmi: „Ustawa może ustanawiać tylko takie kary, które są oczywiście i ściśle niezbędne, nikt nie może być karany inaczej jak tylko na podstawie ustawy uchwalonej i ogłoszonej przed popełnieniem przestępstwa i legalnie stosowanej”; tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/10/Francja_pol_010711.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

Tak szerokie ujęcie zasady legalizmu ma miejsce także w art. 31 ust. 1 Konstytucji Chorwacji z dnia 22 grudnia 1990 r.⁴¹⁴, art. 12 Konstytucji Republiki Cypryjskiej z dnia 16 sierpnia 1960 r.⁴¹⁵, § 23 Konstytucji Republiki Estońskiej z dnia 28 czerwca 1992 r.⁴¹⁶, § 8 Konstytucji Republiki Finlandii z dnia 11 czerwca 1999 r.⁴¹⁷, art. 7 ust. 1 Konstytucji Republiki Greckiej z dnia 11 czerwca 1975 r.⁴¹⁸, art. 69 Konstytucji Islandii z dnia 17 czerwca 1944 r.⁴¹⁹, art. 39 ust. 8 Konstytucji Malty z dnia 21 września 1964 r.⁴²⁰, art. 22 Konstytucji Republiki Mołdawii z dnia 29 lipca 1994 r.⁴²¹, art. 33 Konstytucji Czarnogóry z dnia 19 października 2007 r.⁴²², art. 29 ust. 1 Konstytucji Portugalii z dnia 2 kwietnia 1976 r.⁴²³, art. 34 Konstytucji Serbii z dnia 30 września 2006 r.⁴²⁴, art. 29 Konstytucji Republiki Albanii z dnia 21 października 1998 r.⁴²⁵

Warto wskazać, że w konstytucjach można także odnaleźć bezpośrednie odwołanie do zasady legalizmu – jako do zasady prawa konstytuującej podstawy prawne funkcjonowania państwa. W Konstytucji Królestwa Hiszpanii z dnia 24 grudnia 1978 r. art. 9 ust. 3 stanowi, że *„la Constitución garantiza el principio de legalidad, la jerarquía normativa, la publicidad de las normas, la irretroactividad de las disposiciones sancionadoras no favorables o restrictivas de derechos individuales, la*

⁴¹⁴ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/07/Chorwacja_pol010107.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴¹⁵ Tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/07/cypr-pol-31052012.pdf> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴¹⁶ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/10/Estonia_pol_010811.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴¹⁷ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/05/Finlandia_pol010811.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴¹⁸ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/10/Grecja_pol_010711.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴¹⁹ Tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/islandia.html> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴²⁰ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/02/Malta_pol_010711.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴²¹ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2024/02/Konstytucja_Moldawii.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴²² Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2024/02/Konstytucja_Czarnogory.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴²³ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/03/Portugalia_pol_010116.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴²⁴ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2024/01/Serbia_pol.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴²⁵ Tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/albania98.html> (dostęp: 12.06.2024 r.).

seguridad jurídica, la responsabilidad y la interdicción de la arbitrariedad de los poderes públicos”⁴²⁶. Podobna regulacja znalazła się także w Konstytucji Andory – w art. 3 ust. 2 wskazano, że „*la Constitució garanteix els principis de legalitat, de jerarquia, de publicitat de les normes jurídiques, de no retroactivitat de les disposicions restrictives de drets individuals o que comportin un efecte o estableixin una sanció desfavorables, de seguretat jurídica, de responsabilitat dels poders públics i d’interdicció de tota arbitrarietat*”⁴²⁷, sytuując zasadę legalizmu jako jedną z zasad gwarantowanych konstytucyjnie.

Powyższe analizy prowadzą do konstatacji, że w Europie znane są przykłady takich krajowych porządków prawnych, które wśród norm konstytucyjnych nie zawierały regulacji związanych z zasadą legalizmu. Do państw tych należą Austria, Dania, Łotwa oraz Szwajcaria. Wyeksponować należy, że brak takich uregulowań nie jest jednoznaczny z odejściem od zasady legalizmu, ponieważ w przypadku tych państw analizowana zasada stanowi immanentną treść regulacji prawnych z zakresu prawa karnego⁴²⁸.

Przeprowadzone badania wykazały, że zasada legalizmu w konstytucjach państw europejskich ujmowana jest w zróżnicowany sposób. Dość często – co warto podkreślić – odnaleźć w nich można odniesienie tylko do jednej z zasad, współkształtujących konglomerat pojęciowy, jakim jest zasada legalizmu – przeważnie do zasady *nullum crimen sine lege* albo do zasady *nulla poena sine lege*. W znacznej części porządków prawnych zasada *nullum crimen sine lege* została połączona z aspektem temporalnym,

⁴²⁶ W przekładzie na język polski art. 9 ust. 3 Konstytucji Królestwa Hiszpanii brzmi: „Konstytucja gwarantuje zasadę legalności, hierarchiczność przepisów prawnych i ich publikację, niedziałanie wstecz przepisów prawnych niekorzystnych dla praw jednostki lub je ograniczających, bezpieczeństwo prawne, odpowiedzialność i zakaz arbitralnych działań władz publicznych”.

⁴²⁷ W przekładzie na język polski art. 3 ust. 2 Konstytucji Andory brzmi: „Konstytucja zapewnia przestrzeganie zasad legalizmu, hierarchiczności i jawności norm prawnych, niedziałania wstecz przepisów ograniczających prawa jednostki, mających niekorzystny skutek lub ustanawiających surowszą karę, a także bezpieczeństwa prawnego, odpowiedzialności władz publicznych oraz zakazu arbitralnego traktowania”.

⁴²⁸ Zasada legalizmu wyrażona została w sekcji 1 austriackiego Kodeksu karnego (*Strafgesetzbuch*) z dnia 23 stycznia 1974 r. (tekst w języku angielskim: <https://policehumanrightsresources.org/content/uploads/2016/08/Criminal-Code-Austria-1998.pdf?x19059> (dostęp: 12.06.2024 r.)); § 1 duńskiego Kodeksu karnego (*Straffeloven*) z dnia 15 kwietnia 1930 r. (tekst w języku angielskim: <https://antislaverylaw.ac.uk/wp-content/uploads/2019/08/Denmark-Criminal-Code.pdf> (dostęp: 12.06.2024 r.)); sekcji 1 ust. 2 łotewskiego Prawa karnego (*Krimināllikums*) z dnia 17 czerwca 1998 r. (tekst w języku angielskim: <https://legislationline.org/sites/default/files/2023-10/Criminal%20Code%20of%20Latvia.pdf> (dostęp: 12.06.2024 r.)); art. 1 szwajcarskiego Kodeksu karnego (*Code pénal Suisse*) z dnia 21 grudnia 1937 r. (tekst w języku angielskim: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/en (dostęp: 12.06.2024 r.)).

wskazując dodatkowo na konieczność obowiązywania ustawy w momencie popełnienia czynu zabronionego, co stanowi wyraz zakazu retroaktywności. Równie częstym przypadkiem jest wyrażenie w jednym przepisie wszystkich trzech zasad – *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* oraz *lex retro non agit*. Wyeksponować należy, że bez względu na ujęcie zasady legalizmu (poprzez jedną bądź więcej zasad ją współkształtujących), w większości przypadków zasada legalizmu umiejscowiona jest w części ustawy zasadniczej, opisującej prawa i wolności osobiste (np. Konstytucja RP, Konstytucja Grecji, Konstytucja Włoch). Niekiedy uregulowano ją w części określającej zasady funkcjonowania państwa (np. w Konstytucji Bułgarii, Konstytucji Andory czy Konstytucji Słowacji). Różnorodność umiejscowienia zasady legalizmu w ustawach zasadniczych państw europejskich potwierdza, co zostało już wykazane, że zasada legalizmu rozpatrywana może być także przez pryzmat zobowiązania władzy publicznej do podejmowania działań zgodnie z normami prawnymi, wpisując się wprost w problematykę praworządności.

Przeprowadzona analiza wykazała, że konstytucyjne uregulowania odnoszące się do zasady legalizmu implikują konieczność istnienia norm prawnych regulujących podstawy odpowiedzialności karnej, jak i kary. Normy te muszą zostać wyrażone w formie prawa stanowionego. Nie budzi to jednak zastrzeżeń, ponieważ ustawa jako akt prawny stanowi podstawowe źródło prawa w systemach prawa kontynentalnego. Status prawny tego aktu wynika głównie z dwóch faktów. Po pierwsze, ustawa stanowiona jest przez parlament, składający się z demokratycznie wybranych przedstawicieli społeczeństwa. Po drugie, jest ona efektem działalności organu posiadającego demokratyczną legitymację decyzyjną. Gwarantowanie podstaw odpowiedzialności karnej w ustawie jest najbardziej optymalnym sposobem wyrażenia pewności i przewidywalności prawa. Tym samym jednostki otrzymują informacje o tym, które działania czy zaniechania są prawnie dozwolone, a które zakazane. Z tego względu zasada legalizmu w państwach opartych na prawie kontynentalnym określana jest jako tzw. zasada ścisłego legalizmu⁴²⁹. Oznacza to, że zasadę legalizmu, którą współkształtują zasady *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*, wraz z rodzajowymi podkategoriami *scripta, stricta, praevia* i *certa*, należy traktować łącznie i odczytywać zgodnie ze ścisłym ich znaczeniem. W zdecydowanej większości badanych konstytucji zasada legalizmu wskazywała na ustawę jako na źródło nakazów bądź

⁴²⁹ A. Cassese, *International Criminal Law...*, s. 23.

zakazów określonego działania lub zaniechania. W tym świetle zasada legalizmu może być wpisana w znacznie szersze zagadnienie, związane z fundamentami demokratycznego państwa prawnego.

Odwołanie do zasady legalizmu w akcie rangi ustawy zasadniczej prowadzi do kilku konotacji, mających wpływ na charakter prawny tej zasady. Przede wszystkim konstytucja jest podstawowym aktem regulującym funkcjonowanie państwa⁴³⁰, a także źródłem prawa systemu prawnego. Oznacza to, że normy wyrażone w konstytucji mają charakter nadrzędny nad pozostałymi normami w systemie prawa krajowego. Na tej podstawie wszystkie hierarchicznie niższe normy prawne muszą być zgodne z normami konstytucyjnymi. Ponadto ustawa zasadnicza umożliwia dalszy rozwój systemu prawa, gdyż to na jej podstawie ustanawiane są inne akty prawne, a tym samym i wynikające z nich normy prawne. Pozwala to przyjąć, że wskazane cechy norm konstytucyjnych oddziałują także na zasadę legalizmu, która w zbadanych systemach prawnych stanowi normę konstytucyjną albo aksjologiczne uzasadnienie dla wyrażonego wprost w treści tego aktu prawnego jednego z jego elementów konstrukcyjnych. W tym ujęciu zasada legalizmu stanowi nie tylko model normatywny zgodności norm niższego rzędu z normami rzędu wyższego, lecz także przyczynę do dalszego jej rozwijania przez normy hierarchicznie niższe. Szczególnie istotne jest także to, że normy konstytucyjne mają charakter imperatywny, więc adresaci tych norm są nimi bezwzględnie związani. Wpływ konstytucji na system prawny należy jednak rozpatrywać wielopłaszczyznowo. Nie sposób zatem nie wspomnieć, że konstytucja nie jest tylko podstawą do wyodrębniania się pozostałych norm systemu prawa, ale ma również wpływ na ich stosowanie i wykładnię⁴³¹.

Można zatem jednoznacznie stwierdzić, że zasada legalizmu zajmuje szczególne miejsce w systemie prawa kontynentalnego, będąc normą konstytucyjną chroniącą prawa i wolności osobiste.

Zasada legalizmu ujmowana jest także w ustawach karnych, w ich częściach dotyczących ogólnych zasad odpowiedzialności jednostki. Ta – jakby się wydawało – podwójna regulacja prawna podkreśla znaczenie zasady legalizmu, ocenianej z perspektywy zasad regulujących odpowiedzialność karną jednostki, choć nie można

⁴³⁰ A. Stelmach, *Konstytucja i podstawowe akty prawne*, [w:] A. Stelmach, S. Zyborowicz (red.), *Współczesne instytucje polityczne Polski*, Poznań 1993, s. 25.

⁴³¹ M. Safjan, *Wprowadzenie*, [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1-86*, Warszawa 2016, s. 73.

wykluczyć, że wzajemne relacje pomiędzy unormowaniem konstytucyjnym a ustawowym powodować mogą rozbieżności interpretacyjne. Przedmiotową problematykę najpełniej egzemplifikuje polski porządek prawny. Postanowienia art. 42 ust. 1 Konstytucji RP oraz art. 1 § 1 KK rysują obraz odpowiedzialności karnej opartej na zasadzie legalizmu, stanowiąc tym samym, że do odpowiedzialności karnej można być pociągniętym jedynie za czyny zabronione ustawą w momencie ich popełnienia. Ponadto art. 42 ust. 1 Konstytucji RP w zdaniu drugim wprowadza tzw. klauzulę norymberską, umożliwiającą pociągnięcie do odpowiedzialności także za czyn, który w czasie jego popełnienia stanowił przestępstwo w myśl przepisów prawa międzynarodowego. Przywołana regulacja nie została już powtórzona w KK, wyraźnie stanowiącym, że odpowiedzialności karnej podlega ten, kto popełnił czyn zabroniony przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia. Wyrażenie „tylko ten” wskazuje na bezwzględny charakter zasady legalizmu wyrażonej w tym przepisie. Ponadto KK jednoznacznie stanowi o ustawach jako podstawie odpowiedzialności karnej. Ustawa, będąc jednym ze źródeł prawa przewidzianym w Konstytucji RP, ma określony charakter prawny, sposób przyjmowania i wejścia w życie. Ustawą jest bowiem taki akt normatywny o charakterze powszechnie obowiązującym, który wydawany jest w drodze specjalnej procedury przez parlament⁴³². Heterogeniczność podstawy odpowiedzialności karnej wskazanej w Konstytucji RP oraz KK doprowadził do sporu w doktrynie prawa karnego w odniesieniu do wzajemnych relacji pomiędzy art. 42 ust. 1 zd. 2 Konstytucji RP a art. 1 § 1 KK. Zdaniem jednych obydwie przepisy nie pozostają ze sobą w sprzeczności, wręcz przeciwnie, uzupełniają się wzajemnie⁴³³. Inni zaś wskazują, że art. 42 ust. 1 zd. 2 stanowi odstępstwo od zasady *nullum crimen sine lege*⁴³⁴. Przychylenie się ku drugiej ze sformułowanych myśli odbiera zasadzie legalizmu bezwzględnie wiążący charakter, gdyż normy prawa międzynarodowego mogą być skodyfikowane także w źródłach niepisanych. Pomimo zarysowanej niejednoznaczności znaczeniowej pomiędzy przepisami konstytucyjnym i ustawowym – stanowiącej odstępstwo od ściśle rozumianej zasady legalizmu – podkreślić należy

⁴³² P. Radziejewicz, *Artykuł 87* [w:] P. Tuleja (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2023, s. 308.

⁴³³ L. Kubicki, *Nowa kodyfikacja karna a Konstytucja RP*, PiP 1998, nr 9-10, s. 24-30. Autor podkreśla, że art. 42 ust. 1 Konstytucji RP uzupełnia wyrażoną w art. 1 § 1 KK zasadę legalizmu.

⁴³⁴ B. Kunicka-Michalska, *Artykuł 1*, [w:] G. Rejman (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 1999, s. 32.

konieczność uwzględnienia tzw. klauzuli norymberskiej w polskim porządku prawnym. Przewidziana w Konstytucji RP klauzula, będąca normą konstytucyjną, jest hierarchicznie nadrzędna nad normą wynikającą z art. 1 KK. Stąd też obowiązek stosowania tzw. klauzuli norymberskiej jest bezsporny. Warto podkreślić, że jej brak doprowadziłby do sytuacji, w której za niedopuszczalne uznać trzeba pociągnięcie do odpowiedzialności karnej za czyn popełniony z naruszeniem prawa międzynarodowego⁴³⁵.

Biorąc powyższe pod uwagę, należy stwierdzić, że zasada legalizmu zawarta w systemach prawnych osadzonych na prawie kontynentalnym zajmuje szczególne miejsce. Jest bowiem jedną z zasad regulowanych konstytucyjnie. W tym ujęciu stanowi ona wyraz realizacji demokratycznego państwa prawnego oraz pewności prawnej, będąc ukierunkowaną przede wszystkim na ochronę praw i wolności jednostki poprzez zapewnienie im bezpieczeństwa prawnego. Jednostki mają bowiem gwarancję, że jeśli dostosują swoje zachowanie do nakazów i zakazów określonych ustawowo, to nie zostaną z tego tytułu pociągnięte do odpowiedzialności. Zasada legalizmu chroni również jednostkę przed dyskrejonálną władzą sędzię, który może pociągnąć ją do odpowiedzialności jedynie na podstawie i w granicach odpowiedzialności karnej uregulowanej w ustawie. W systemach prawnych opartych na prawie kontynentalnym zasada legalizmu stanowi normę bezwzględnie obowiązującą.

2.2. CHARAKTER PRAWNY ZASADY LEGALIZMU W SYSTEMACH *COMMON LAW*

System *common law*, właściwy anglosaskiej kulturze prawnej, stanowi system prawa oparty nie tylko na prawie stanowionym, ale także na prawie zwyczajowym oraz na precedensach⁴³⁶. Pozwala to przypuszczać, że niejako z założenia zasada legalizmu w systemach opartych na *common law* ma inny charakter aniżeli w systemach prawa kontynentalnego. Już sam charakter *common law* pozwala wyciągnąć wniosek, że mniejsze znaczenie będzie miała tam zasada *nullum crimen sine lege scripta*, pociągająca za sobą konieczność określenia typów czynów zabronionych w aktach prawa stanowionego. W systemach *common law* równie duże normatywne znaczenie, inaczej niż w systemach prawa kontynentalnego, mają zwyczaj oraz precedens. Analizę

⁴³⁵ Szerokie rozważania w tym zakresie prowadzi Ł. Pohl, *Artykuł 1*, [w:] R. A. Stefański (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2023, s. 14-18.

⁴³⁶ W. Gromski, *Common law*, [w:] U. Kalina-Prasznica (red.), *Encyklopedia prawa*, Warszawa 2007, s. 87-88.

ujęcia zasady legalizmu w systemie *common law* należy ocenić przez pryzmat różnic występujących pomiędzy wskazanymi dwoma systemami.

W opinii niektórych przedstawicieli doktryny⁴³⁷ początków ujęcia zasady legalizmu w systemach krajowych doszukiwać się można w Wielkiej Karcie Swobód z 1215 r., stąd analizy rozpocząć trzeba od systemu prawnego Wielkiej Brytanii. Zadanie to nie będzie jednak proste, gdyż w Wielkiej Brytanii brak jest jednego aktu stanowiącego ustawę zasadniczą, brak też jednolitych unormowań karnych. Przepisy karne rozproszone są w wielu aktach prawnych. Dlatego powszechnie uznana w systemach prawa kontynentalnego konstytucyjna zasada zakazująca wydawania parlamentowi ustaw z mocą wsteczną, w Wielkiej Brytanii, choć jest powszechnie akceptowana, to nie powinna być interpretowana jako ograniczenie suwerennej władzy ustawodawczej parlamentu⁴³⁸. Znacząca rola wyroków sędziowskich w systemach opartych na *common law* również nie pozostaje bez znaczenia. W połowie XVIII w. zaczęła wykształcać się idea, że sędziowie powinni wykorzystywać swoje uprawnienia interpretacyjne w celu ochrony praw podstawowych, uznanych w prawie zwyczajowym. W sprawie *Somerset przeciwko Stewart*⁴³⁹ sędzia Lord Mansfield wskazał, że angielskie *common law* zapewnia minimalne poziomy ochrony materialnej każdemu. Sprawa ta stworzyła podwaliny pod uznanie *common law* za prawo chroniące prawa podstawowe, z jednoczesnym zastrzeżeniem, że normy, które co do zasady mogą wpływać na prawa podstawowe, mogą być ustanowione jedynie prawem stanowionym⁴⁴⁰.

W czasach współczesnych w prawie brytyjskim zasada legalizmu znalazła swoje odzwierciedlenie w *Human Rights Act* z dnia 9 listopada 1998 r.⁴⁴¹, który inkorporował do brytyjskiego porządku prawnego Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, wprowadzając tym samym zasadę legalizmu, wyrażoną wprost w jej art. 7. Przystąpienie Wielkiej Brytanii do Konwencji zapoczątkowało

⁴³⁷ Zob. szerzej: S. Glaser, *op. cit.*, s. 29; J. Hall, *Nulla Poena Sine Lege*, „The Yale Law Journal” 1937, Vol. 47, s. 167.

⁴³⁸ H. Kelsen, *The Rule Against Ex Post Facto Laws and the Prosecution of the Axis War Criminals*, „Donovan Nuremberg Trials Collection”, Vol. 019, subdivision 62, s. 2.

⁴³⁹ J. Zajadło, *Lord Mansfield: sędzią być!*, Gdańsk 2018, s. 167-186.

⁴⁴⁰ D. Meagher, *The common law principle of legality in the age of rights*, „Melbourne University Law Review” 2011, Vol. 35, No. 2, s. 452.

⁴⁴¹ Tekst w języku angielskim: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/contents> (dostęp: 12.06.2024 r.).

konieczność rozważenia faktycznego zastosowania zakazu retroaktywności. Elastyczny sposób interpretowania zasady niedziałania prawa wstecz widoczny był w orzeczeniach sądów brytyjskich, wykluczając np. możliwość stosowania niektórych środków obrony. W sprawie *S. W. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* zwyczajowym środkiem obrony, w przypadku gwałtu, był fakt pozostawania w małżeństwie. Zgodnie z utrwaloną zasadą prawa zwyczajowego, która swój wyraz znalazła w *Pleas of the Crown* z 1736 r., mąż nie może być winny gwałtu, którego dopuścił się na swojej prawowitej żonie, gdyż na mocy małżeńskiej zgody i umowy żona podczas zawarcia małżeństwa oddała się mężowi. Sąd, rozpatrując powyższą sprawę, uznał, że zmianie uległy stosunki społeczne, a tym samym zwyczaje, które powinny dostosowywać się do zmieniających się postaw społecznych. Rozstrzygnięcie to, pomimo niewątpliwie moralnej słuszności, podało w wątpliwość zobowiązanie do niedziałania prawa wstecz. Sprawa ta, rozstrzygnięta ostatecznie przez ETPC, zakończyła się konstatacją, że prawo zwyczajowe i związany z nim precedens sądowy podlega ciągłej ewolucji, a ewolucja ta nie jest zdarzeniem nagłym i jest możliwa do racjonalnego przewidzenia. Nie może być ona również traktowana jako naruszenie zasady legalizmu, zwłaszcza gdy pozostaje w zgodzie z poszanowaniem godności ludzkiej i wolności człowieka⁴⁴².

Można zatem podsumować, że zasada legalizmu w systemie prawnym Wielkiej Brytanii ukierunkowana jest przede wszystkim na zapewnienie ochrony praw i wolności człowieka. Sędziowie zobowiązani są do dokonywania interpretacji ustawowych uprawnień do ingerencji w prawa i wolności osobiste w sposób mniej surowy aniżeli w przypadku ustaw regulujących inne elementy życia społecznego⁴⁴³.

Prawo angielskie miało istotny wpływ na prawo kształtujące się w Stanach Zjednoczonych. Po odzyskaniu niepodległości nowo powstałe państwo przyjęło angielskie *common law* i składające się na nie prawo zwyczajowe, prawo stanowione i zasady słuszności⁴⁴⁴. Stany Zjednoczone jako państwo o federalnym charakterze ma

⁴⁴² Sprawa *S. W. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, wyrok ETPC z dnia 22 listopada 1995 r. (nr skargi 20166/92).

⁴⁴³ N. Browne-Wilkinson, *The Infiltration of a Bill of Rights*, „Public Law” 1992, No. 3, s. 398.

⁴⁴⁴ S. Pomorski, *American common law and the principle nullum crimen sine lege*, Mouton–Haga–Paryż 1975, s. 32. Autor podkreśla jednak, że przyjęcie angielskiego *common law* nie odbyło się bezkrytycznie. Należy stwierdzić, że wręcz przeciwnie, sądy podczas rozstrzygania spraw miały możliwość wyboru i weryfikacji angielskich instytucji prawnych, a także ewentualnej ich adaptacji do warunków amerykańskich. Sposób recepcji prawa angielskiego był różnorodny i zależał od stanu.

określoną specyfikę. Istniejąca w tym systemie prawa dychotomia⁴⁴⁵ prowadzi do konieczności uwzględnienia ujęcia zasady legalizmu na dwóch poziomach: federalnym i stanowym.

Odnosząc się do poziomu federalnego, należy stwierdzić, że zasada legalizmu znalazła się w Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki z dnia 17 września 1787 r.⁴⁴⁶ W art. I sekcja 9 zd. 3 odniesiono się do zakazu retroaktywności, wskazując, że „[n]o bill of attainder or ex post facto law shall be passed”, natomiast w sekcji 10: „[n]o state shall pass any bill of attainder, ex post facto law, or law impairing the obligation of contracts”. Zakaz retroaktywności dotyczy więc zarówno prawa federalnego, jak i prawa stanowego. Jak podkreśla się w doktrynie, przyjęcie zakazu retroaktywności stanowi przede wszystkim gwarancję rządów prawa⁴⁴⁷. Odniesienie do zasady legalizmu w prawie federalnym jest jednolite dla całego systemu, jednak prawodawstwa stanowe nie są spójne w tej kwestii. Różnice przejawiają się przede wszystkim w podejściu do możliwości stosowania *common law* jako podstawy ustalenia typów czynów zabronionych. Stosując owe podejście jako kryterium podziału, należy wskazać na dwie grupy stanów. Pierwsza akceptuje *common law* jako samodzielną podstawę odpowiedzialności jednostki, w drugiej grupie zaś znajdują się stany nieuznające możliwości przypisania odpowiedzialności na podstawie prawa niestanowionego, jedyne źródła odpowiedzialności karnej upatrując w ustawie lub innym prawie stanowym⁴⁴⁸. Porządkując, większość stanów znajduje się w drugiej ze wskazanych grup, choć istnieje kilka, które wciąż dopuszczają możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności na podstawie szeroko rozumianego *common law*⁴⁴⁹.

⁴⁴⁵ Władza ustawodawcza (ale także wykonawcza i sędziowska) realizowana jest na dwóch poziomach – federalnym i stanowym, dlatego w Stanach Zjednoczonych wyróżnia się dwa systemy prawne: prawo federalne, które jest właściwe na terenie całego kraju, oraz prawo stanowe, które obowiązuje jedynie w określonym stanie. Zob. szerzej: R. Tokarczyk, *Prawo amerykańskie*, Warszawa 2009, s. 26.

⁴⁴⁶ Tekst w języku polskim: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/usa.html> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁴⁷ G. Anastaplo, *The United States Constitution of 1787: A Commentary*, „Loyola University Chicago Law Journal” 1986, Vol. 18, No. 1, s. 75.

⁴⁴⁸ S. Pomorski, *op. cit.*, s. 106.

⁴⁴⁹ Do stanów, które uznają prawo zwyczajowe sędziów do skazywania za postępowanie, które nie zostało zabronione na mocy ustawy, należą: Alabama, Connecticut, Dystrykt Columbii, Floryda, Idaho, Maryland, Michigan, Mississippi, New Mexico, Północna Carolina, Północna Dakota, Rhode Island, Południowa Carolina, Virginia i Washington. Zob. szerzej: C. B. Hessick, *The Myth of Common Law Crimes*, „Virginia Law Review” 2019, Vol. 105, No. 5, s. 980-982.

Przestępstwa, niemające podstawy ustawowej, których źródłem jest prawo zwyczajowe czy precedens, są nazywane przestępstwami *common law* (*common law crimes*)⁴⁵⁰.

Zasada legalizmu w prawie federalnym oraz prawach stanowych niedopuszczających możliwości pociągnięcia do odpowiedzialności na podstawie *common law* przybiera charakter analogiczny do tego znanego z systemów prawa kontynentalnego. W przypadku pozostałych stanów aniżeli powyżej opisane pociągnięcie do odpowiedzialności na podstawie *common law* implikuje kilka problemów, leżących u podstaw natury zasady legalizmu, a w szczególności zasad *nullum crimen nulla poena sine lege scripta* i *praevia*. W odniesieniu do *lex scripta* w Stanach Zjednoczonych powszechnie przyjęto obowiązek ustawowego określania wysokości kary, czyniąc zadość wymogom zasady *nulla poena sine lege scripta*⁴⁵¹. W odniesieniu do *lex praevia* Konstytucja Stanów Zjednoczonych zawiera zakaz uchwalania ustaw *ex post facto* zarówno na szczeblu federalnym, jak i krajowym. Zakaz ten, pomimo uniwersalnej konstytucyjnej konstrukcji, jest szczególnie przestrzegany w przypadku prawa karnego⁴⁵². Ustawodawstwo Stanów Zjednoczonych coraz bardziej ewoluuje w kierunku restrykcyjnego rozumienia zasady legalizmu, w szczególności w odniesieniu do odpowiedzialności karnej jednostki.

Zasada legalizmu w systemie *common law* w doktrynie prawa australijskiego⁴⁵³ skomentowana została znacznie szerzej aniżeli ma to miejsce w literaturze brytyjskiej czy amerykańskiej. W prawie australijskim jest ona traktowana jako obejmująca szeroki zakres zasad dotyczących interpretacji ustaw⁴⁵⁴. Taka szeroka interpretacja związana jest przede wszystkim z prawami podstawowymi. Australia, podobnie jak Stany Zjednoczone, posiada Konstytucję, jednak w jej ostatecznym tekście nie zawarto gwarancji ochrony praw podstawowych⁴⁵⁵. Zasada legalizmu stanowi gwarancję

⁴⁵⁰ *Ibidem*, s. 967.

⁴⁵¹ S. Dana, *op. cit.*, s. 865.

⁴⁵² L. Ricciardi, M. B. W. Sinclair, *Retroactive Civil Legislation*, „University of Toledo Law Review” 1996, Vol. 27, No. 2, s. 302. Autorzy wskazują, że zakaz retroaktywności, który bez żadnych wątpliwości stosowany jest wobec ustawodawstwa karnego, powinien także obejmować inne gałęzie prawa, jak prawo cywilne czy administracyjne. Jednak wciąż znane są przykłady uchwalania ustaw *ex post facto*, których przedmiotem są np. podatki. Zakaz retroaktywności, ogólnie sformułowany w Konstytucji, nie jest ściśle respektowany w szczególności w prawie stanowym.

⁴⁵³ Australia, podobnie jak Stany Zjednoczone, jest państwem federalnym, w którym równolegle funkcjonują dwa systemy prawne: federalny i stanowy.

⁴⁵⁴ B. Chen, *op. cit.*, s. 330.

⁴⁵⁵ Pomimo wstępnych projektów, wzorowanych na rozwiązaniach wprowadzonych w Stanach Zjednoczonych, w uchwalonym tekście Konstytucji nie znalazły się odniesienia do gwarancji ochrony

interpretacji przepisów zgodnie z ochroną praw podstawowych. Ustawodawca może bowiem ograniczać prawa i wolności jednostki jedynie w sposób jednoznaczny i oczywisty, niebudzący żadnych wątpliwości interpretacyjnych⁴⁵⁶. Zasada legalizmu będzie więc określać wzajemną relację pomiędzy władzą ustawodawczą oraz władzą sądowniczą⁴⁵⁷. Parlament zobowiązany jest do tworzenia określonego prawa tak, aby sądy nie miały problemu z jego interpretacją. Można więc wyciągnąć wniosek, że zasada legalizmu w prawie australijskim stanowić będzie gwarancję demokratycznego państwa prawnego, pewności prawa oraz zapewnienia wartości prawnych⁴⁵⁸.

Zasada legalizmu w prawie australijskim rozumiana jest szeroko i odnosi się nie tylko do prawa karnego, ale przede wszystkim do działań podejmowanych w celu ograniczenia praw i wolności jednostki, w szczególności gdy do ograniczenia dochodzi w wyniku działalności legislacyjnej. Zasada legalizmu znajduje także odzwierciedlenie w australijskim Kodeksie karnym, gdzie w rozdziale I wskazano, że „*the only offences against laws of the Commonwealth are those offences created by, or under the authority of, this Code or any other Act*”⁴⁵⁹. To ustawowe podkreślenie konieczności obowiązywania zasady legalizmu także w stosunku do odpowiedzialności karnej jednostki daje wyraz obowiązkowi bezwzględnego stosowania zasady legalizmu w australijskim systemie prawnym opartym na *common law*.

Zasada legalizmu pełni szczególną rolę w systemie *common law*. Celem jej wprowadzenia do systemu prawa był przede wszystkim obowiązek ochrony praw jednostki, ale zasadę tę należy ocenić również jako gwarant ochrony integralności systemu prawa karnego. Zasada legalizmu tworzy bowiem ramy prawne dla istnienia katalogu typów czynów zabronionych oraz kar, gwarantując tym samym niezawisłość

praw podstawowych. Rozwiązanie takie uzasadnione zostało tym, że połączenie *common law* z systemem rządów parlamentarnych oraz z zasadą odpowiedzialnego rządu daje najbardziej demokratyczny model ochrony praw człowieka. Innym argumentem była zaś niechęć prawodawców australijskich do formalnych gwarancji praw. Zob. szerzej: D. Meagher, *The principle of legality and a common law Bill of Rights – clear statement rules head down under*, „Brooklyn Journal of International Law” 2016, Vol. 42, No. 1, s. 67.

⁴⁵⁶ Taki kontekst zasadzie legalizmu przypisał Wysoki Sąd Australii w sprawie *Coco v. The Queen*, 13 kwietnia 1994 r. (nr sprawy 179 CLR 427). W sprawie *Potter v. Minahan*, 8 października 1908 r., wskazano także, że nieprawdopodobne jest, aby ustawodawca naruszył prawa podstawowe, nie wyrażając swojego zamiaru w sposób jasny i zrozumiały (nr sprawy: 7 CLR 277).

⁴⁵⁷ B. Chen, *op. cit.*, s. 332-333.

⁴⁵⁸ D. Meagher, *The Principle of Legality as Clear...*, s. 415-416.

⁴⁵⁹ Zgodnie z ustawą o interpretacji ustaw z dnia 20 grudnia 2018 r. „Act” należy rozumieć jako ustawę wydaną przez parlament.

sędziowską⁴⁶⁰. Zasada legalizmu przede wszystkim przyjmuje charakter reguły interpretacyjnej norm wynikających z *common law* w kontekście ich zgodności z obowiązkiem poszanowania praw i wolności jednostek. Jeśli sądy, dokonując identyfikacji prawa jednostki pośród norm *common law*, stosują zwykłą wykładnię przepisów, to zgodnie z zasadą legalizmu muszą odwołać się do zidentyfikowanego prawa podstawowego⁴⁶¹. Zasada legalizmu będzie stanowiła także zasadę interpretacyjną w przypadku zidentyfikowania jakiegokolwiek dwuznaczności w prawie stanowionym⁴⁶².

Zasada legalizmu w systemach *common law* podlega ciągłej ewolucji. Ocena, które z zasad współkształtujących zasadę legalizmu definiują jej pojęcie w systemach opartych na *common law*, a także jaki jest kontekst ich użycia, jest trudny do określenia⁴⁶³. Charakter zasady legalizmu w systemach prawnych opartych na *common law*, pomimo właściwych dla nich różnic, należy sprowadzić na grunt zasady powszechnej, choć nie bezwzględnie obowiązującej, opartej przede wszystkim na normach, które nie muszą mieć charakteru norm stanowionych, podlegających ocenie sędziowskiej. Charakter ten, choć różny od prawa kontynentalnego, osadza się na ochronie tych samych wartości, których celem jest zapewnienie poczucia bezpieczeństwa jednostki, poprzez zapewnienie pewności prawa. Zasada ta stanowi także w systemach *common law* wyraz realizacji rządów prawa.

2.3. CHARAKTER PRAWNY ZASADY LEGALIZMU W PRAWIE ISLAMSKIM

Zasada legalizmu stanowi także powszechną zasadę uznawaną w prawie islamskim, osadzoną dodatkowo w kontekście religijnym. Prawo islamskie oparte jest na prawie szariatu, zapisanym przede wszystkim w Koranie i Sunnie, normującym życie wyznawców islamu. Ze względu na swój szczególny charakter jest ono uznawane za odrębny system prawny⁴⁶⁴. Cechą charakterystyczną państw islamskich jest istnienie monistycznego systemu normatywnego. W kulturze prawnej państw świata

⁴⁶⁰ S. Dana, *op. cit.*, s. 864.

⁴⁶¹ D. Meagher, *The common law principle of legality*, „Alternative Law Journal” 2013, Vol. 38, No. 4, s. 210.

⁴⁶² B. Chen, *op. cit.*, s. 341.

⁴⁶³ *Ibidem*, s. 45.

⁴⁶⁴ R. David, J. E. C. Brierley, *Major Legal Systems in the World Today. An introduction to the comparative study law*, New York 1978, s. 421-446.

zachodniego (choć właściwszym określeniem byłyby państwa nie-islamskie) równolegle funkcjonują różne systemy normatywne, które należy traktować rozłącznie. Można zaliczyć do nich systemy norm prawnych, norm religijnych czy nawet obyczajowych. W państwach islamskich normy te nawzajem się przenikają, tworząc jeden uniwersalny system normatywny⁴⁶⁵. Systemy nieoparte na islamie, a na prawie islamskim różnicuje także fakt, że zasady prawa stanowią na ich gruncie wyraz wartości uznanych przez określoną społeczność za wartości szczególnie istotne i jako takie warte ochrony prawnej. W prawie islamskim zasady prawa przestrzegane są ze względu na wyraźne lub ukryte nakazy, zawarte w Koranie czy Sunnie⁴⁶⁶.

Z powyższego powodu poszukiwanie zasady legalizmu rozpocząć należy od odniesienia do Koranu, w którym przewidziano, że Bóg nie ukarze nikogo, zanim nie prześle Posłańca, który ostrzeże lud⁴⁶⁷. Można uznać, że sformułowanie to stanowi przejaw zasad *nullum crimen* i *nulla poena sine lege*. Nie można bowiem wykonać kary, jeśli wcześniej nie obowiązywała norma przestrzegająca przed określonym zachowaniem⁴⁶⁸. Koran pozwala także na odtworzenie zrębów zasady *lex retro non agit*, gdyż – co wynika z jego treści – Proroka zapytano wprost o to, czy osoby, które dopuściły się czynu zabronionego, zanim zaczął obowiązywać określony zakaz, poniosą konsekwencje swoich działań. W odpowiedzi wskazał on, że określone w Koranie zakazy (tj. zakaz picia alkoholu, hazardu, kradzieży czy zakaz zabijania podczas pielgrzymek, czy zakaz lichwy) nie mają mocy wstecznej. Oznacza to, że osoby, które dopuściły się wskazanych czynów przed wejściem w życie zakazu, nie zostaną pociągnięte do odpowiedzialności⁴⁶⁹. Podobne wnioski wypływają z analizy postanowień Sunny, która m.in. umożliwia interpretacje oraz implementacje przepisów koranicznych. Ze względu na brak rozdziału kwestii świeckich i religijnych w islamie Koran wpływa bezpośrednio na każdy aspekt związany z życiem obywateli oraz funkcjonowaniem państwa. Pochodzące z Koranu, Sunny, idżmy i kijasu reguły tworzą prawo szariatu, regulujące kwestie publiczne, jak i prywatne muzułmanów.

⁴⁶⁵ J. Kil, *Prawo w świecie islamu – w stronę koncepcji monizmu normatywnego*, „Z dziejów Prawa” 2017, t.10, s. 238.

⁴⁶⁶ M. Munir, *The Principle of Legality in Islamic Criminal Justice System*, „Hazara Islamicus” 2018, Vol. 7, No. 1, s. 105-118.

⁴⁶⁷ *Ibidem*, s. 109.

⁴⁶⁸ M. Munir, *The Principle of Nulla Poena Sine Lege in Islamic Law and Contemporary Western Jurisprudence*, „Annual Journal of the International Islamic University Islamabad” 2004, Vol. 12, s. 43.

⁴⁶⁹ M. Munir, *The Principle of Legality...*, s. 109-110.

Nie budzi zdziwienia wniosek, że obowiązek stosowania zasad ustanowionych w księgach religijnych rozciąga się także na sprawujących władzę w państwach islamskich, ustanawiających normy prawne. Organy mające kompetencje do ustanowienia odpowiednich regulacji prawnych są zobowiązane do stosowania szariatu, w tym także do podejmowania wszelkich środków i opracowywania procedur, które będą zgodne z celami i zadaniami szariatu⁴⁷⁰. To właśnie szariat będzie stanowił podstawę do ustalenia norm o charakterze państwowym, a ponadto normy ustanowione przez jakąkolwiek władzę nie mogą być sprzeczne z szariatem. Szariat daje aksjologiczne podstawy do funkcjonowania systemów prawnych państw islamskich. Dzięki osadzeniu głównego źródła prawa w woli Boga, w prawie islamskim nikt nie ma specjalnych przywilejów i wszyscy są równi wobec prawa. Sam islam przyznaje także wysoki priorytet rządowi prawa⁴⁷¹. Posłuszeństwo wobec prawa szariatu jest tak daleko idące, że wyznawca islamu ma obowiązek nie stosować się do przepisów prawa powszechnie obowiązującego, jeśli byłoby one niezgodne z prawem szariatu⁴⁷². Oparcie regulacji prawnych na źródłach religijnych powoduje nadanie takim kwestiom jak zasada odpowiedzialności nowego i wcześniej niezdiagnozowanego w rozprawie wymiaru, wymagając innego spojrzenia – obcego systemom uznawanym za świeckie. Niemożliwy do przeprowadzenia rozdział kwestii religijnych od kwestii świeckich prowadzi niekiedy do przyjmowania rozwiązań kontrowersyjnych, zarówno w zakresie samych przesłanek odpowiedzialności, jak i kar z tego tytułu wymierzanych (np. publiczne chłosty, amputacje i egzekucje przez ukamienowanie dla cudzołożników). Jako przykład może posłużyć instytucja „*diya*” albo idące dalej i będące uzasadnieniem dla sprawiedliwości retributywnej (w myśl zasady „oko za oko”) „*qisas*”. Prawo *qisas* daje podstawę rodzinom ofiar brutalnych przestępstw do domagania się odwetu na sprawcy, łącznie z żądaniem wymierzenia mu kary śmierci⁴⁷³.

Prawo szariatu z przytoczonych powyżej względów wybrzmiewa w uregulowaniach wewnętrznych państw islamskich. W art. 4 Konstytucji Iranu z dnia 24

⁴⁷⁰ M. H. Kamali, *The Right to Personal Safety and Principle of Legality in the Shari'ah*, „Islamic Studies” 2000, Vol. 39, No. 2, s. 249. Konieczności zgodności prawa stanowionego z prawem szariatu dają wyraz art. 94 i 95 Konstytucji Islamskiej Republiki Iranu, powołując Radę Strażników, którzy badają zgodność prawa stanowionego nie tylko z samą Konstytucją, ale także z prawem szariatu.

⁴⁷¹ *Ibidem*, s. 258.

⁴⁷² *Ibidem*, s. 258-260.

⁴⁷³ O. Sial, *A Guide to the Legal System of the Islamic Republic of Iran* (https://www.nyulawglobal.org/globalex/Iran.html#_Laws_of_Iran) (dostęp: 20.04.2024 r.).

października 1979 r.⁴⁷⁴ zawarto obowiązek oparcia regulacji prawnych, w tym także prawa karnego, na kryteriach prawa szariatu. Postanowienia art. 2 zd. 1 lit. a Konstytucji Iraku z dnia 28 grudnia 2005 r.⁴⁷⁵ wskazują, że żadne prawo nie może zostać uchwalone, jeśli jest niezgodne z prawem islamu⁴⁷⁶. Wnioskować można zatem, że elementy zasady legalizmu wynikające wprost z prawa szariatu stanowią jednocześnie zasady właściwe dla prawa stanowionego.

Wyraz zasady legalizmu w państwach islamskich można odnaleźć także w kodeksach karnych. Art. 1 irakijskiego Kodeksu karnego z lipca 1969 r.⁴⁷⁷ stanowi: „*there is only punishment of an act or omission based on a law which stipulates that it is a criminal offence at the time it is committed. No penalty or precautionary measure that is not prescribed by law may be imposed*”. Natomiast art. 5 egipskiego Kodeksu karnego z 1937 r.⁴⁷⁸ wskazuje: „*crimes shall be punished by virtue of the law in force at the time of its commitment*”. Bezpośrednie odwołania do zasady legalizmu zawarte zostały w kodeksach karnych, stanowiąc tym samym jedną z podstaw odpowiedzialności karnej jednostki w państwach islamskich.

Wpływ religii na prawo powoduje zatem, że problematyczną wydaje się być kwestia przypisania zasadzie legalizmu charakteru bezwzględnie obowiązującego. Dopuszczalne są bowiem pewne wyjątki od jej stosowania, motywowane potrzebą kształtowania moralności społecznej. Odstąpienie od zasady legalizmu jest uzasadnione, gdy będzie leżało to w interesie społeczności muzułmańskiej⁴⁷⁹. Ponadto

⁴⁷⁴ Tekst w języku angielskim: <https://www.shora-gc.ir/en/news/87/constitution-of-the-islamic-republic-of-iran-full-text> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁷⁵ Tekst w języku angielskim: <https://iq.parliament.iq/en/wp-content/uploads/2022/01/Iraqi-Constitution.pdf> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁷⁶ Podobne uregulowania odnaleźć można w art. 7 Konstytucji Zjednoczonych Emiratów Arabskich z dnia 2 grudnia 1971 r. (tekst w języku angielskim: https://elaws.moj.gov.ae/UAE-MOJ_LC-En/00_CONSTITUTION/UAE-LC-En_1971-07-18_00000_Dos.html?val=EL1 (dostęp: 12.06.2024 r.)), art. 2 Konstytucji omańskiej z dnia 11 stycznia 2021 r. (tekst w języku angielskim: <https://decree.om/2021/rd20210006/> (dostęp: 12.06.2024 r.)), art. 3 Konstytucji afgańskiej z dnia 4 stycznia 2004 r. (tekst w języku angielskim: <https://moj.gov.af/en/enforced-constitution-afghanistan> (dostęp: 12.06.2024 r.)), art. 2 Konstytucji egipskiej z dnia 18 stycznia 2014 r. (tekst w języku angielskim: <https://www.sis.gov.eg/UP/Dustor/Dustor-English002.pdf> (dostęp: 12.06.2024 r.)), art. 1 Podstawowego Aktu o Sprawowaniu Rządów Arabii Saudyjskiej z dnia 1 marca 1992 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2023/02/Arabia_Saudyjska_2019.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.)) wskazuje, że Koran i Sunna stanowią Konstytucję Arabii Saudyjskiej.

⁴⁷⁷ Tekst w języku angielskim: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1969/en/103522> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁷⁸ Tekst w języku angielskim: https://sherloc.unodc.org/cld/uploads/res/document/criminal_code_of_egypt_english_html/Egypt_Criminal_Code_English.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁷⁹ M. Munir, *The Principle of Legality...*, s. 117.

zwrócić należy uwagę na fakt, że prawo szariatu przewiduje możliwość stosowania analogii⁴⁸⁰. Stało się to konieczne (np. ze względu na rozwój cywilizacyjny) z powodu występowania zachowań, w stosunku do których nie było określonej w Koranie lub Sunnie sankcji. W tych przypadkach stosowane jest *ta'azir*, które polega przede wszystkim na uznaniowej władzy sędziego do osądzania przypadków, które nie zostały uregulowane w prawie stanowionym⁴⁸¹. Wprowadzona do prawa szariatu kompetencja sędziów do indywidualnej oceny zachowania sprawcy i swobodnej możliwości przesądzenia kwestii jego odpowiedzialności w stosunku do zachowań, których nie wskazano wprost w Koranie lub Sunnie, stanowi kwestię problemową dla ścisłego stosowania zasady legalizmu. Zasada ta z założenia sprzeciwia się bowiem elastycznemu podejściu do kwestii odpowiedzialności karnej za popełniony czyn zabroniony.

Podsumowując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że zasada legalizmu w prawie islamskim ma swoje szczególne znaczenie uzasadnione wpływem norm o charakterze religijnym na inne relacje społeczne, w tym prawne. Prawo szariatu daje podstawy, aby uznać zasadę legalizmu za podstawę odpowiedzialności karnej jednostki w prawie islamskim. Jednak regulacje prawne oraz wyjątki w stosowaniu tej zasady pozwalają wyciągnąć wniosek, że zasada legalizmu w prawie islamskim nie tylko nie ma bezwzględnego charakteru, ale także jej najważniejsze następstwo, jakim jest pewność prawa, może zostać wyłączone na rzecz elastycznego podejścia w zakresie spraw nieuregulowanych przepisami koranicznymi.

2.4. CHARAKTER PRAWNY ZASADY LEGALIZMU W INNYCH SYSTEMACH PRAWNYCH NA PRZYKŁADZIE AZJI, AFRYKI I AMERYKI POŁUDNIOWEJ

Zasada legalizmu stanowi zasadę występującą w wielu systemach prawnych. Zaznaczenia wymaga jednak, że systemy prawne państw kontynentu azjatyckiego, afrykańskiego oraz południowoamerykańskiego ze względu na kontekst historyczny i kolonialny wpisują się w powyższe rozważania, dotyczące prawa stanowionego (kontynentalnego), *common law* oraz islamskiego. Kompleksowość badań wymaga jednak bezpośredniego odniesienia się do nich, aby potwierdzić zarysowaną na wstępie

⁴⁸⁰ *Ibidem*, s. 110.

⁴⁸¹ M. Chandra, *The Penology of Islamic Criminal Law: Reintroduction of Islamic Penology*, „Al-’Adalah” 2018, Vol. 15, No. 2, s. 349 oraz 362-363. Autorka dodatkowo wskazuje, że kara za popełnienie czynu, który w ramach *ta'azir* sędzia uznał za czyn zabroniony, wymierzana jest także uznaniowo.

tezę, że zasada legalizmu jest zasadą wspólną dla całej społeczności międzynarodowej, nie jedynie państw europejskich czy państw opartych na *common law*.

W państwach azjatyckich zasada legalizmu w odniesieniu do odpowiedzialności karnej jednostki występuje zarówno w konstytucjach, jak i w kodeksach karnych. Zasadę legalizmu odnaleźć można m.in. w art. 12 ust. 1 Konstytucji Korei Południowej z dnia 17 lipca 1948 r.⁴⁸², gdzie zagwarantowane jest prawo osobiste do bycia wolnym od karania, jeśli nie zostało one przewidziane przez prawo, stanowiąc tym samym wyraz zasady *nulla poena sine lege*. Z kolei w art. 13 analizowanego aktu wyrażono zasadę *nullum crimen sine lege*, wskazując, że żaden obywatel nie może być ścigany za czyn, który nie stanowi przestępstwa w świetle prawa obowiązującego w chwili jego popełnienia. W Konstytucji japońskiej z dnia 3 listopada 1946 r.⁴⁸³ w art. 39 wskazano, że nikt nie podlega odpowiedzialności karnej za czyn, który w chwili jego popełnienia nie był sprzeczny z prawem. Natomiast w art. 22 Konstytucji Filipin z dnia 2 lutego 1987 r.⁴⁸⁴ wprost zakazano uchwalania aktów prawnych działających wstecz. W Chinach zasada legalizmu znalazła odzwierciedlenie w Kodeksie karnym z dnia 14 marca 1997 r.⁴⁸⁵ (który zrewidował wcześniejszą ustawę z dnia 1 lipca 1979 r.). W świetle jego art. 3 odpowiedzialność karną można ponieść jedynie za czyny jednoznacznie określone przez prawo jako przestępstwa. Ponadto wspomniany Kodeks karny zniósł możliwość stosowania analogii w sprawach karnych, która była dopuszczona w poprzednio obowiązujących regulacjach. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że Kodeks ten stanowił – co ciekawe – ważny impuls w dostosowaniu państwa do wymogów praworządności⁴⁸⁶. Odniesienie do zasady legalizmu odnaleźć można także w prawie karnym państwa totalitarnego, jakim jest Korea Północna.

⁴⁸² Tekst w języku angielskim: <https://www.law.go.kr/LSW/eng/engLsSc.do?menuId=2&query=CONSTITUTION%20OF%20THE%20REPUBLIC%20OF%20KOREA#liBgcolor0> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁸³ Tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/Japonia2014.pdf> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁸⁴ Tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2023/02/Filipiny_2019.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁸⁵ Tekst w języku angielskim: http://www.npc.gov.cn/zgrdw/englishnpc/Law/2007-12/13/content_1384075.htm (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁸⁶ I. Dobinson, *The Criminal law of the People's Republic of China (1997); Real Change or Rhetoric?*, „Washington International Law Journal” 2002, Vol. 11, No. 1, s. 2-4.

Postanowienia art. 6 Kodeksu karnego Korei Północnej z dnia 3 marca 1950 r.⁴⁸⁷ wyrażają zasadę *nullum crimen sine lege*, wskazując, że państwo nakłada odpowiedzialność karną za popełnienie tylko tych czynów, które są określone jako przestępstwa przez ustawę⁴⁸⁸.

Zasada legalizmu znalazła odzwierciedlenie także w porządkach prawnych państw Ameryki Środkowej i Południowej, których systemy prawne opierają się głównie na prawie kontynentalnym. I tak, Konstytucja Brazylii z dnia 5 października 1988 r.⁴⁸⁹ odnosi się do zasady legalizmu, przywołując zarówno zasady *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege*, jak i zakaz retroaktywności. W jej art. 5 pkt XXXIX wskazano, że „nie ma przestępstw bez uprzedniej ustawy która je określa, ani kar bez ich uprzedniego określenia w ustawie”. Natomiast w pkt XL wskazano, że „ustawa karna nie może działać wstecz, chyba że jest względniejsza dla oskarżonego”. Do zasad *nullum crimen sine lege* oraz *nulla poena sine lege* odnosi się także art. 24 ust. 1 lit. d Konstytucji Peru z dnia 29 grudnia 1993 r.⁴⁹⁰ W art. 29 zd. 2 Konstytucji Kolumbii z dnia 4 lipca 1991 r.⁴⁹¹ wskazano zaś, że „nikt nie może być sądzony inaczej jak tylko zgodnie z prawem obowiązującym wcześniej niż czyn, o który jest oskarżony”⁴⁹².

Państwa afrykańskie, jako postkolonialne, cechują się różnorodnymi uregulowaniami prawnymi. Różnice te wynikają przede wszystkim ze specyfiki

⁴⁸⁷ Tekst w języku angielskim: [https://www.hrnk.org/uploads/pdfs/The%20Criminal%20Law%20of%20the%20Democratic%20Republic%20of%20Korea_2009_%20\(1\).pdf](https://www.hrnk.org/uploads/pdfs/The%20Criminal%20Law%20of%20the%20Democratic%20Republic%20of%20Korea_2009_%20(1).pdf) (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁸⁸ M. Czechowska, *Prawo karne w państwie totalitarnym – casus Korei Północnej*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2019, t. 41, nr 4, s. 238.

⁴⁸⁹ Tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/brazylia.html> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁹⁰ Tekst w języku hiszpańskim: <https://cdn.www.gob.pe/uploads/document/file/5343855/4787525-constitucion-politica-del-peru-y-nuevo-codigo-procesal-constitucional.pdf?v=1698444844> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁹¹ Tekst w języku hiszpańskim: <http://www.secretariasenado.gov.co/constitucion-politic> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁹² Podobne uregulowania zostały przyjęte w art. 19 ust. 3 Konstytucji Chile z dnia 11 września 1980 r. (tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/chile2013.pdf> (dostęp: 12.06.2024 r.)); rozdział I sekcja 19 Konstytucji argentyńskiej z dnia 1 maja 1853 r. (tekst w języku angielskim: <https://www.congreso.gob.ar/nationalConstitution.php> (dostęp: 12.06.2024 r.)), Konstytucja Wenezueli z dnia 20 grudnia 1999 r. w art. 24 (tekst w języku angielskim: https://www.constituteproject.org/constitution/Venezuela_2009 (dostęp: 12.06.2024 r.)), Konstytucja Kostaryki z dnia 8 listopada 1949 r. w art. 34 (tekst w języku angielskim: <https://accesoalajusticia.poderjudicial.go.cr/media/attachments/2019/10/21/026.pdf> (dostęp: 12.06.2024 r.)) czy Konstytucja Gwatemali z dnia 31 maja 1985 r. w art. 15 (tekst w języku hiszpańskim: https://www.idpp.gob.gt/images/Biblioteca-virtual/Leyes_y_Reglamentos/Constitucin_Politica_de_la_Repblica_de_Guatemala.pdf (dostęp: 12.06.2024 r.)) odnoszą się natomiast do zakazu retroaktywności.

systemu prawnego właściwego państwu kolonialnemu. Państwa, które były koloniami brytyjskimi, swój system prawny oparły bowiem na elementach *common law*, jednocześnie korzystając z instytucji prawa kontynentalnego. System prawny takich państw jak Republika Południowej Afryki, Uganda, Kenia, Tanzania, Botswana, Namibia, Nigeria czy Zambia określa się mianem tzw. mieszanych jurysdykcji, w których jednocześnie występują elementy *common law*, jak i prawa kontynentalnego⁴⁹³. W innych państwach afrykańskich, należących przed dekolonizacją do Francji (m.in. Tunezja, Maroko, Algieria, Niger, Czad), Belgii (Kongo, Rwanda, Burundi), Hiszpanii (Sahara Zachodnia), Portugalii (Angola, Mozambik) czy Włoch (Libia, Somalia, Erytrea), system prawny został oparty na prawie kontynentalnym. Stąd zasada legalizmu znalazła w nich swoje odzwierciedlenie w aktach prawnych rangi konstytucyjnej. Dla przykładu – Konstytucja Tunezji z dnia 17 lipca 2022 r.⁴⁹⁴ odnosi się do zasady *nulla poena sine lege*, wskazując w art. 34: „*Punishment is personal and can only be in accordance with a previously established legal text, except in the case of the text attached to the accused*”. W art. 44 Konstytucji Algierii z dnia 28 listopada 1996 r.⁴⁹⁵ odniesiono się natomiast do zasady *nullum crimen sine lege*, wskazując: „*[n]o person shall be prosecuted, arrested or detained except in the cases determined by law and in accordance with the forms prescribed by it*”⁴⁹⁶. W państwach o mieszanej jurysdykcji zasadę legalizmu można także odnaleźć w konstytucjach (odniesienie do zasady *nullum crimen, nulla poena sine lege* znajduje się w art. 36 pkt 12 Konstytucji Nigerii z dnia 29 maja 1999 r.⁴⁹⁷), jak i w *common law* (np. w Republice Południowej Afryki istnieje szeroko rozwinięte orzecznictwo dotyczące zasady legalizmu, określające jej charakter i odnoszące się do zasad współkształtujących tę zasadę⁴⁹⁸).

⁴⁹³ K. Stolarski, *Mixed jurisdiction jako trzecia albo jedyna droga*, [w:] F. Longchamps de Brier (red.), *Dekodfikacja prawa prywatnego w europejskiej tradycji prawnej*, Kraków 2019, s. 53.

⁴⁹⁴ Tekst w języku angielskim: <https://www.kas.de/documents/265308/265357/English+Translation+of+the+2022+Constitution+of+Tunisia.pdf/b5a12daa-b05f-9d94-062e-9e6b228cc746?version=1.0&t=1686846575390> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁹⁵ Tekst w języku angielskim: https://www.constituteproject.org/constitution/Algeria_2020 (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁹⁶ Także w Konstytucji Nigru z dnia 31 października 2010 r. można odnaleźć ogólny nakaz konieczności ustanawiania aktów prawnych w drodze prawa pisanego – art. 103 (tekst w języku angielskim: https://www.constituteproject.org/constitution/Niger_2017 (dostęp: 12.06.2024 r.)).

⁴⁹⁷ Tekst w języku angielskim: <http://www.nigeria-law.org/ConstitutionOfTheFederalRepublicOfNigeria.htm> (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁴⁹⁸ L. Jordaan, S. S. Terblanche, *Does the principle of legality require statutory crimes to have specific penalty clauses? A critical analysis of the decisions of the High Court and the Supreme Court of Appeal*

Wskazane względy dotyczące zasady legalizmu dowodzą, że jest ona powszechną zasadą, występującą w różnych porządkach prawnych. W większości państw zasada ta wpisana została do katalogu zasad wynikających z ustaw zasadniczych, niemal wszędzie znajdując swój wyraz w regulacjach prawa karnego. Jest ona także zasadą, która znajduje swoje odzwierciedlenie w systemach *common law*. W aktach normatywnych rzadko przybiera postać konglomeratu zasad współkształtujących jej definicyjną całość, najczęściej bowiem występuje w formie odwołania do jednej z zasad składowych. Brak odwołania do każdej z zasad współkształtujących zasadę legalizmu nie uchybia jednak konieczności ich stosowania. W państwach osadzonych na prawie kontynentalnym analizowana zasada przyjmuje charakter bezwzględnie obowiązujący i rozumiana jest w sposób wąski. W systemach opartych na *common law* podejście do zasady legalizmu jest bardziej elastyczne, jednak nie jest ona sprzeczna z prawnie ukształtowaną możliwością przypisania odpowiedzialności karnej na podstawie obowiązujących zwyczajów czy precedensów. Można stwierdzić, że wręcz gwarantuje ona rozwój prawa i ewolucję zwyczajów, które wraz z rozwojem społecznym się zmieniają.

Cechą wspólną zasady legalizmu – oceniając ją zarówno w systemach opartych na prawie kontynentalnym, jak i na *common law* – jest jednak to, że w każdym przypadku stanowi ona gwarancję ochrony podstawowych praw i wolności jednostki, dając tym samym wyraz zasadzie praworządności. Wniosek ten może budzić zdziwienie w kontekście państw o totalitarnym ustroju.

3. CHARAKTER PRAWNY ZASADY LEGALIZMU W ŚWIELE MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA PRAW CZŁOWIEKA

Obowiązek stosowania zasady legalizmu w prawie krajowym wynikać może nie tylko z regulacji wewnętrznych, ale także z prawa międzynarodowego, które stanowi jedno ze źródeł prawa również na gruncie prawa wewnętrznego. Jak zostało wykazane w poprzednich rozdziałach, zasada legalizmu jest jedną z zasad ogólnych prawa, a także jedną z zasad prawa międzynarodowego, jak i międzynarodowego prawa karnego. Powiązanie zasady legalizmu z międzynarodowym prawem karnym zostało uprzednio przesądzone. Jednak spojrzenie na zasadę legalizmu z perspektywy prawnomiędzynarodowej, a uszczegóławiając – przez pryzmat regulacji

in DPP, Western Cape v Prins, „South African Journal of Criminal Justice” 2012, Vol. 25, No. 3, s. 379-389.

międzynarodowego prawa praw człowieka, pozwoli na jej osadzenie w szerszym kontekście innych działów systemu prawa międzynarodowego. Konkluzje płynące z przeprowadzonych analiz pozwolą nie tylko dokonać rewizji dotychczasowych wniosków, lecz także wskazać nowe aspekty analizowanego problemu w kontekście charakteru zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym. Nie może bowiem uciec uwadze, że zasadę legalizmu należy badać przede wszystkim przez pryzmat spójności norm składających się na system prawa międzynarodowego. Wysoce nieuzasadniony byłby brak odniesienia się do systemu ochrony praw człowieka, zwłaszcza gdy zasada legalizmu wybrzmiewa (najczęściej wprost jako jedno z postanowień) z umów międzynarodowych o charakterze uniwersalnym, jak i regionalnym, a także z niewiążących deklaracji, odnoszących się do tej problematyki.

3.1. ZASADA LEGALIZMU W ŚWIECIE UNIWERSALNEGO SYSTEMU OCHRONY PRAW CZŁOWIEKA

Poszukiwanie podstaw zasady legalizmu w międzynarodowym prawie praw człowieka należy rozpocząć od przybliżenia konstrukcyjnych założeń uniwersalnego systemu ochrony praw człowieka. Normatywną jego podstawą są przede wszystkim umowy międzynarodowe dotyczące praw człowieka, ale także źródła pozatraktatowe, przyjmujące charakter *soft-law*, oraz, co oczywiste, pozostałe źródła prawa międzynarodowego, obejmujące swym przedmiotem prawa człowieka⁴⁹⁹. Wskazać należy na pewną zachodzącą w analizowanej kwestii prawidłowość. Zasada legalizmu zaczęła być wysławiana wprost w umowach międzynarodowych dotyczących praw człowieka tuż po II wojnie światowej. Jak można stwierdzić, wskazany zabieg miał wyrazić sprzeciw wobec odrzucenia lub wypaczenia istoty zasady legalizmu przez nazistowskie Niemcy⁵⁰⁰.

Pierwszym aktem, odnoszącym się do zasady legalizmu, a wydanym tuż po procesach norymberskich, była Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r., stanowiąca aksjologiczną podstawę poszczególnych systemów ochrony praw człowieka (uniwersalnego, jak i regionalnych). Deklaracja, przyjęta w formie rezolucji Zgromadzenia Ogólnego ONZ, nie mając charakteru wiążącego, traktowana była jako *soft law*. Nie można jednak nie docenić jej wpływu na kształtowanie innych

⁴⁹⁹ M. Balcerzak, *Zagadnienie precedensu...*, s. 108-109.

⁵⁰⁰ K. S. Gallant, *op. cit.*, s. 156.

aktów o prawnoczułowym charakterze, zarówno tych międzynarodowych, jak i krajowych. Niewątpliwie Powszechna Deklaracja Praw Człowieka stanowi wzorzec w zakresie tworzenia instrumentów ochrony praw człowieka⁵⁰¹.

Jej preambuła w słowach: „państwa członkowskie zobowiązały się we współpracy z Narodami Zjednoczonymi do zapewnienia powszechnego poszanowania i przestrzegania praw człowieka oraz podstawowych wolności”⁵⁰² dowodzi, że państwa, będąc członkami Zgromadzenia Ogólnego ONZ, wyraziły nie tylko wolę przyjęcia tego aktu, ale także respektowania jego postanowień⁵⁰³.

Deklaracja w art. 11 ust. 1 ustanowiła prawo do rzetelnego procesu sądowego, jednocześnie doprecyzowując w ust. 2, że „nikt nie może być skazany za przestępstwo z powodu działania lub zaniechania nie stanowiącego w chwili jego dokonania przestępstwa według prawa krajowego lub międzynarodowego. Nie wolno także wymierzać kary wyższej niż ta, która była przewidziana w chwili popełnienia przestępstwa”⁵⁰⁴. Przywołany przepis daje wyraz zasadom współkształtującym zasadę legalizmu, tj. *nullum crimen sine lege* oraz *nulla poena sine lege*.

Treść przywołanego przepisu ewokuje wniosek, że do przypisania odpowiedzialności karnej jednostce niezbędne jest uprzednie obowiązywanie normy zakazującej podejmowania określonego działania lub zaniechania. Warte uwagi jest jednak to, że w przeciwieństwie do określenia źródła pochodzenia tej normy, nie odniesiono się wprost do jej charakteru, pozostawiając tę kwestię otwartą. Można zatem wywnioskować, że odpowiedzialność karna jednostki wynika zarówno z norm prawa stanowionego, jak i norm niepisanych⁵⁰⁵. Istotne dla prowadzonych rozważań jest

⁵⁰¹ G. Brown (ed.), *The Universal Declaration of Human Rights in the 21st Century: A Living Document in a Changing World. A report by the Global Citizenship Commission*, Cambridge 2016, s. 34-35.

⁵⁰² Przekład na język polski Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka za: A. Przyborowska-Klimczak, *op. cit.*, s. 134.

⁵⁰³ Warto także wskazać, że rezolucja została przyjęta większością 44 głosów za, 0 głosów przeciw, 8 członków zgromadzenia było nieobecnych. Hundred and eighty-third plenary meeting, held at the Palais de Chaillot, Paris, on Friday, 10 December 1948, General Assembly, 3rd session, sygn. A/PV 183, [w:] *Official records of the 3rd session of the General Assembly, part 1, plenary meetings of the General Assembly, summary records of meetings, 21 September-12 December 1948*, s. 912-935.

⁵⁰⁴ Przekład na język polski za: A. Przyborowska-Klimczak, *op. cit.*, s. 135.

⁵⁰⁵ Podczas prac nad tekstem Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka przedstawiciel Belgii podał w wątpliwość znaczenie pojęcia prawa międzynarodowego, obawiając się, że może być ono rozumiane wąsko, jako prawo stanowione jedynie w traktatach. Przedstawiciel Wielkiej Brytanii zauważył jednak, że pojęcie to należy interpretować zgodnie z art. 38 Statutu MTS, nie ograniczając się jedynie do prawa stanowionego. Proces negocjacyjny został opisany szerzej: D. Weissbrodt, M. Hallendorff, *Travaux Préparatoires of the Fair Trial Provisions – Articles 8 to 11 – of the Universal Declaration of Human Rights*, „Human Rights Quarterly” 1999, Vol. 21, s. 1074-1083.

wskazane w art. 11 ust. 2 odesłanie nie tylko do prawa międzynarodowego, lecz także do prawa krajowego w celu ustalania podstaw odpowiedzialności karnej jednostki. Potwierdza to zatem prawidłowość analiz w zakresie prawa krajowego i jego wpływu na międzynarodowoprawną optykę postrzegania zasady legalizmu. Warto zaznaczyć, że podczas prac nad tekstem Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka prowadzone były dyskusje nad wprowadzeniem do jej treści także tzw. klauzuli norymberskiej, która ostatecznie nie weszła do uchwalonego tekstu⁵⁰⁶.

Treść Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka powstawała równolegle z innym aktem dotyczącym ochrony praw człowieka – Międzynarodowym Paktem Praw Obywatelskich i Politycznych. Większość rozwiązań dotyczących praw człowieka, wypracowanych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, zostało transponowanych do MPPOiP. Podstawowa różnica pomiędzy aktami polega jednak na tym, że MPPOiP jest umową międzynarodową, a więc przepisy w niej zawarte mają moc wiążącą, natomiast Powszechna Deklaracja ma status *soft law*.

Zasada legalizmu została wysłowiona w art. 15 ust. 1 MPPOiP, zgodnie z którym „nikt nie może być skazany za czyn lub zaniechanie, które w myśl prawa wewnętrznego lub międzynarodowego nie stanowiły przestępstwa w chwili ich popełnienia. Nie może być również zastosowana kara surowsza od tej, którą można było wymierzyć w chwili popełnienia przestępstwa. Jeżeli po popełnieniu przestępstwa ustanowiona zostanie przez ustawę kara łagodniejsza za takie przestępstwo, przestępca będzie miał prawo z tego korzystać”. Jednakże nową jakość w kontekście problematyki zasady legalizmu wprowadza brzmienie art. 15 ust. 2 MPPOiP, w którym wskazano, że „nic w niniejszym artykule nie ogranicza sądenia i karania jakiejkolwiek osoby za jakikolwiek czyn lub zaniechanie, które w chwili ich popełnienia stanowiły przestępstwo w myśl ogólnych zasad prawa uznanych przez społeczność międzynarodową”. Biorąc pod uwagę katalog państw – sygnatariuszy MPPOiP, uznać można, że wysłowiony w art. 15 ust. 2 postulat potwierdza prawidłowość dotychczasowych wniosków w zakresie możliwości pociągania do odpowiedzialności karnej na podstawie typów czynów zabronionych deskryptywnie niewysłowionych,

⁵⁰⁶ Poprawka została zaproponowana przez przedstawiciela Belgii przy wsparciu przedstawiciela Filipin i Wielkiej Brytanii i brzmiała: „*this provision shall not, however, preclude the trial and conviction of persons who have committed acts which, at the time of their commission, were regarded as criminal by virtue of the general principles of law recognised by civilized nations*”. Zaproponowana regulacja nie znalazła się jednak w uchwalonej wersji Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Zob. także: D. Weissbrodt, M. Hallendorff, *op. cit.*, s. 1077.

jednakże nie bez pewnych zarysowanych poniżej wątpliwości. Przywołany przepis potwierdza także prawidłowość rozstrzygnięć trybunałów karnych *ad hoc*, upatrujących w zasadzie legalizmu walidacji swoich rozstrzygnięć.

Należy ponadto dodać, że art. 15 MPPOiP stanowi normatywny wyraz zasad *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* oraz *lex retro non agit*. Podobnie jak w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, czyn zabroniony powinien zostać uprzednio określony prawem krajowym bądź międzynarodowym. Źródła norm stanowiących o odpowiedzialności karnej zostały wyrażone w sposób niesprecyzowany, wskazujący jedynie na prawo wewnętrzne i prawo międzynarodowe. Jednak w odniesieniu do Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka w MPPOiP można odnaleźć dwie regulacje mające związek z zasadą legalizmu. Po pierwsze, w MPPOiP wprowadzono zasadę *lex mitior*, wskazującą, że jeśli kara za określone przestępstwo uległa zmianie w czasie pomiędzy popełnieniem czynu a wydaniem wyroku skazującego, należy nałożyć na sprawcę czynu zabronionego karę łagodniejszą. Po drugie, odstępując od sposobu ujęcia zasady legalizmu zaproponowanego przez Powszechną Deklarację Praw Człowieka, w art. 15 ust. 2 MPPOiP zawarto odniesienie do tzw. klauzuli norymberskiej, wskazując, że źródłem penalizacji czynu zabronionego mogą być ogólne zasady prawa uznane przez społeczność międzynarodową.

Umieszczenie tzw. klauzuli norymberskiej w osobnym ustępie przywołanego artykułu prowadzić może do pozornie poprawnej konstatacji, że stanowi ona wyjątek od zasady odpowiedzialności karnej jednostki, która musi wynikać wprost z prawa międzynarodowego bądź prawa krajowego. Użycie sformułowania „nic w niniejszym artykule nie ogranicza sądenia i karania” sugeruje także, że zasada legalizmu tam określona nie narusza możliwości pociągnięcia do odpowiedzialności na podstawie ogólnych zasad prawa. Dodatkowo należy pamiętać, że zastosowanie zasad ogólnych prawa, jako podstawy odpowiedzialności, zawsze będzie miało charakter następczy w stosunku do popełnionego czynu, dlatego może prowadzić do przekonania, iż tzw. klauzula norymberska usprawiedliwia naruszenie zasady *lex retro non agit*. Takiemu jej postrzeganiu należy jednak stanowczo się sprzeciwić. Klauzulę norymberską uznać trzeba za konstrukcję normatywną mającą na celu uszczegółowienie zasady legalizmu zawartej w art. 15 ust. 1 MPPOiP, wskazując jednocześnie autonomiczne źródło zakazów karnych, jakim są zasady ogólne prawa uznane przez społeczność

międzynarodową⁵⁰⁷. Pociągnięcie do odpowiedzialności na podstawie zasad ogólnych nie będzie stanowiło naruszenia zakazu retroaktywności. Klauzula norymberska nie stanowi bowiem wtórnego określenia katalogu czynów zabronionych, a jedynie wskazuje źródło ich karalności. Ponadto temporalny aspekt podkreślony został w samym art. 15 ust. 2 MPPOiP, gdzie wskazano, że czyn stanowi podstawę do przypisania odpowiedzialności karnej, jeśli w chwili jego popełnienia stanowił on przestępstwo, zgodnie z zasadami ogólnymi prawa. Zasady te, jak wykazano, stanowią katalog powszechnie uznanych zasad prawa, które są wspólne dla społeczności międzynarodowej i powszechnie występują w krajowych porządkach prawnych. Oparcie odpowiedzialności na ogólnych zasadach prawa w kontekście zasady legalizmu budziło jedną zasadniczą wątpliwość z zakresu określoności znamion czynu zabronionego. Z tego powodu w literaturze przedmiotu odnaleźć można twierdzenie, że przypisanie odpowiedzialności na podstawie zasad ogólnych prawa jest możliwe, jeśli zasady te będą wystarczająco znane jednostkom, które taką odpowiedzialność mają ponieść⁵⁰⁸.

Wprowadzenie możliwości przypisania odpowiedzialności karnej w oparciu o zasady prawa uznane przez społeczność międzynarodową stanowi rozwiązanie szeroko dyskutowane w doktrynie prawa międzynarodowego. Zgodnie z argumentacją podnoszoną w literaturze przypisanie odpowiedzialności karnej na podstawie zasad ogólnych prawa możliwe było jedynie po II wojnie światowej i nie znajduje już odniesienia do współczesnego prawa międzynarodowego⁵⁰⁹. Ta sama argumentacja podnoszona była podczas procesu negocjacji treści traktatu na Zgromadzeniu Ogólnym⁵¹⁰. Innym argumentem sprzeciwiającym się wprowadzeniu zasad ogólnych prawa jako źródła odpowiedzialności jednostki było odniesienie art. 15 ust. 2 MPPOiP do dwóch sytuacji. W pierwszej z nich istnieją normy prawa międzynarodowego lub krajowego, które kryminalizują określone zachowanie i definiują przestępstwo – w tej

⁵⁰⁷ P. Gacka, *Klauzula norymberska siedemdziesiąt lat później*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2020, t. XXX, nr 4, s. 193.

⁵⁰⁸ K. S. Gallant, *op. cit.*, s. 177.

⁵⁰⁹ M. Boot, *Nullum crimen sine lege and the subject matter jurisdiction of the International Criminal Court. Genocide, crimes against humanity and war crimes*, Antwerpen 2002, s. 628.

⁵¹⁰ Szeroka dyskusja na temat art. 15 ust. 2 MPPOiP toczyła się podczas 1007. Zebrania Trzeciego Komitetu Zgromadzenia Ogólnego ONZ, które odbyło się 31 października 1960 r. (U.N. Doc. A/C.3/SR.1007 (1960)). Delegacja Argentyny przedstawiła stanowisko negujące potrzebę wprowadzenia art. 15 ust. 2 do MPPOiP, opierając swoją argumentację na zbyt ogólnej niedookreśloności ogólnych źródeł prawa jako podstawy do przypisania odpowiedzialności karnej jednostce.

sytuacji art. 15 ust. 2 MPPOiP jest zbędny. Natomiast w drugim przypadku nie istnieją normy prawa krajowego i międzynarodowego uznające określone czyny za zabronione – wówczas art. 15 ust. 2 również nie powinien mieć zastosowania, gdyż nie służy ustanawianiu nowych przestępstw⁵¹¹.

W pracach nad MPPOiP wyrażano także wiele zdań przeciwnych, uzasadniających konieczność zawarcia w nim tzw. klauzuli norymberskiej. Jeden z argumentów powoływał się na doświadczenia II wojny światowej, wskazując, że tzw. klauzula norymberska nie pozwoli, by w przyszłości podawana była w wątpliwość odpowiedzialność karna osób, które dokonają naruszeń wartości reprezentowanych przez społeczność międzynarodową, nawet w sytuacji, gdy naruszenia te nie będą wprost kryminalizowane prawem krajowym czy międzynarodowym⁵¹². Uznanie tzw. klauzuli norymberskiej za nienaruszającą zasadę legalizmu podyktowane jest przede wszystkim celem, jaki zasada ta spełnia w rozumieniu prawa międzynarodowego. Jak zostało bowiem podkreślone w pracach przygotowawczych nad tekstem MPPOiP, akt ten stanowić ma gwarancję nie tylko w zakresie pewności prawa, ale także sprawiedliwości. Nie sprostą bowiem wymogom zasady sprawiedliwości nieukaranie sprawców czynów, które są sprzeczne z ogólnymi zasadami prawa uznanymi przez społeczność międzynarodową, nawet w sytuacji, gdy nie są one bezpośrednio kryminalizowane prawem wewnętrznym czy międzynarodowym.

Pomimo sporów co do możliwości uznania tzw. klauzuli norymberskiej ostatecznie art. 15 ust. 2 został przyjęty w MPPOiP. Warto jednak zaznaczyć, że nie wszystkie państwa zgadzały się na zawarcie tzw. klauzuli norymberskiej w MPPOiP. Zastrzeżenie do art. 15 ust. 2 MPPOiP zgłosiła Argentyna, podnosząc konieczność jego zgodności z art. 18 argentyńskiej Konstytucji, który nie przewiduje żadnych wyjątków od zasady *nullum crimen sine lege*⁵¹³. Zastrzeżenie to zostało jednak skutecznie uchylone przez późniejsze orzecznictwo sądów argentyńskich⁵¹⁴.

⁵¹¹ Protokół 1008. Zebrania Trzeciego Komitetu Zgromadzenia Ogólnego ONZ, które odbyło się 1 listopada 1960 r. (U.N. Doc. A/C.3/SR.1008 (1960)).

⁵¹² Zdanie takie przedstawiła delegacja Polski podczas 1008. Zebrania Trzeciego Komitetu Zgromadzenia Ogólnego ONZ (U.N. Doc. A/C.3/SR.1008 (1960)).

⁵¹³ Reservations and declarations made by State parties of the International Covenant on Civil and Political Rights (as of 31 March 2017) (https://ccprcentre.org/files/media/List_of_ICCPR_reservations.pdf) (dostęp: 20.03.2024 r.). Zastrzeżenia do art. 15 ust. 1 złożyły także Niemcy, Włochy, Trynidad i Tobago oraz Stany Zjednoczone. Wszystkie państwa zastrzegły odstąpienie od stosowania zasady *lex mitior*.

⁵¹⁴ W. N. Ferdinandusse, *Direct application of international criminal law in national courts*, The Hague 2006, s. 232.

Zasada legalizmu wyrażona w MPPOiP gwarantuje możliwość przypisania jednostce odpowiedzialności karnej jedynie wówczas, gdy czyn w chwili jego popełnienia był zabroniony przez prawo wewnętrzne lub prawo międzynarodowe albo gdy nie była możliwa identyfikacja norm w żadnym ze wskazanych systemów prawnych, a także gdy czyn „stanowi przestępstwo”⁵¹⁵, w myśl ogólnych zasad prawa uznanych przez społeczność międzynarodową. Ogólne zasady prawa będą więc stanowiły źródło prawa międzynarodowego, na podstawie którego można będzie przypisać jednostce odpowiedzialność karną.

Na uniwersalny system ochrony praw człowieka, prócz aktów w ogólności odnoszących się do praw człowieka, składają się także akty skierowane do konkretnej grupy osób, których prawa zasługują na szczególną ochronę. Jedną z takich grup są dzieci, których prawa zostały zagwarantowane w Konwencji o prawach dziecka z dnia 20 listopada 1989 r. Wśród regulacji konwencyjnych istotne miejsce zajmuje także zasada legalizmu, która została wyrażona w art. 40 ust. 2 lit. a, stanowiącym, że „[...] Państwa-Strony zapewniają w szczególności, aby żadne dziecko nie było podejrzane, oskarżane bądź uznawane winnym pogwałcenia prawa karnego poprzez działanie lub zaniechanie, które nie było zabronione przez prawo wewnętrzne bądź międzynarodowe w momencie jego dokonania”. Przepis ten stanowi egzemplifikację zasady *nullum crimen sine lege* oraz zawiera aspekt temporalny, zakazujący pociągnięcia do odpowiedzialności, gdy w momencie dokonania czynu nie był on zabroniony przez prawo wewnętrzne lub międzynarodowe. Podobnie jak w wymienionych powyżej aktach, składających się na uniwersalny system ochrony praw człowieka, Konwencja o prawach dziecka przewiduje możliwość kryminalizacji czynu zarówno w prawie wewnętrznym, jak i w prawie międzynarodowym. Nie zostało jednak dookreślone, czy prawo to powinno mieć charakter pisany, czy też nie. Takie ujęcie pozwala wyciągnąć wnioszek, że zgodne z zasadą legalizmu będzie pociągnięcie do odpowiedzialności dziecka, które popełniło czyn zabroniony, bez względu na to, czy jego kryminalizacja wynikała z norm prawa stanowionego, czy prawa zwyczajowego, bądź w przypadku krajowych porządków prawnych, także z *common law*.

⁵¹⁵ Na marginesie warto zauważyć, że w polskiej wersji językowej posłużono się terminem „przestępstwo”, który stanowi pojęcie o trójelementowej strukturze: 1) jest czynem zabronionym pod groźbą kary; 2) jest czynem społecznie szkodliwym w stopniu wyższym niż znikomy; 3) jest czynem zawinionym. Zob. szerzej: Ł. Pohl, *Artykuł 1...*, s. 14. Takie rozumienie czynu prowadzi do konstatacji, że nie tylko musi być on zabroniony przez ogólne zasady prawa, ale także musi być przewidziana określona kara za jego popełnienie. Oczywiście jest jednak, że ogólne zasady prawa, ze względu na swoją specyfikę, takiej kary nie będą przewidywały.

Należy zatem wskazać, że zasada legalizmu w uniwersalnym systemie ochrony praw człowieka została ujęta w sposób szeroki. Przede wszystkim jest ona uznanym narzędziem gwarantującym prawa człowieka, w szczególności prawo do bezpieczeństwa czy sprawiedliwego procesu. Zgodnie z tym ujęciem odpowiedzialność karną można przypisać osobie, która popełni czyn zabroniony przewidziany prawem wewnętrznym (bez względu na to, czy będzie to prawo stanowione, czy *common law*), prawem międzynarodowym (nie tylko prawem traktatowym, ale także prawem zwyczajowym) oraz, jak stanowi MPPOiP, także ogólnymi zasadami prawa uznanymi przez społeczność międzynarodową. Uznanie tzw. klauzuli norymberskiej w uniwersalnym systemie praw człowieka wydaje się być konieczne nie tylko z uwagi na umiejscowienie jej w najbardziej powszechnej umowie międzynarodowej z zakresu ochrony praw człowieka⁵¹⁶, ale także ze względu na cel ochrony, jaki zasada legalizmu pełni w prawie międzynarodowym.

Można bowiem założyć, że zasada legalizmu w międzynarodowym prawie praw człowieka ma na celu nie tylko ochronę jednostki przed bezprawnym pociągnięciem do odpowiedzialności karnej, ale także służyć ma zapewnieniu sprawiedliwości społecznej, w której osoba naruszająca ogólne zasady prawa uznane przez społeczność międzynarodową poniesie odpowiedzialność karną. Podkreślenia wymaga także fakt, że ogólne zasady prawa nie są wywnioskowane „z próżni”, a istnieją w systemie prawnym, będąc powszechnie uznanymi przez społeczność międzynarodową.

3.2. ZASADA LEGALIZMU W REGIONALNYCH SYSTEMACH OCHRONY PRAW CZŁOWIEKA

Poza wykształconym w ramach ONZ uniwersalnym systemem ochrony praw człowieka, w międzynarodowym porządku prawnym wyróżnić można także regionalne systemy ochrony praw człowieka. Zostały one zbudowane na kanwie wspólnoty wartości uznanych w danej społeczności oraz na podobieństwach kulturowych pomiędzy państwami danego regionu⁵¹⁷. W różnych regionach świata wykształciły się bowiem instrumenty prawne służące ochronie praw człowieka w oparciu o wartości

⁵¹⁶ Sygnatariuszami MPPOiP są 174 państwa (https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-4&chapter=4&clang=_en) (dostęp: 20.03.2024 r.).

⁵¹⁷ M. Kraśkiewicz, *Regionalne systemy ochrony praw człowieka: europejski, międzyamerykański, azjatycki, afrykański*, [w:] J. Jaskiernia (red.), *Uniwersalny i regionalny wymiar ochrony praw człowieka. Nowe wyzwania – nowe rozwiązania. Tom I*, Warszawa 2014, s. 158.

uznawane w określonej kulturze, które w pełni odpowiadały warunkom społecznym panującym w danym regionie⁵¹⁸. Wśród regionalnych systemów ochrony praw człowieka wyróżnić można system europejski, amerykański, afrykański, azjatycki oraz – pojawiający się w piśmiennictwie – także i arabski⁵¹⁹. Zaznaczyć jednak należy, że jedynie w Azji nie udało się wypracować systemu opartego na jednolitym akcie, wyrażającym wartości chronione w tym regionie⁵²⁰. Z tego powodu w dalszej części rozprawy przedstawione zostanie ujęcie zasady legalizmu w europejskim, amerykańskim oraz afrykańskim systemie ochrony praw człowieka, a także w Arabskiej Karcie Praw Człowieka⁵²¹. Zawężenie wskazanych analiz uzasadnić należy tym, że brak systemowego podejścia regionu azjatyckiego do regulacji prawnomiędzynarodowych w zakresie praw człowieka powoduje konieczność zweryfikowania kolejnych problemów badawczych. Choć są one cenne dla analiz prawnoczęłowieczych, to jednak ich znaczenie jest marginalne dla obranego w dysertacji głównego problemu badawczego. Jak zostało stwierdzone, zasada legalizmu wykazuje na tyle dużo heterogenicznych cech, że próby analizowania jej poszczególnych komponentów z perspektywy regulacji międzynarodowej uniemożliwią dojście do spójnych wniosków. Nie będzie bowiem możliwe wyciągnięcie uogólnionych wniosków, odpowiadających całemu regionowi azjatyckiemu, celem tworzenia wspólnego standardu normatywnego, odnoszącego się do rozpatrywanej zasady legalizmu.

3.2.1. ZASADA LEGALIZMU W EUROPEJSKIM SYSTEMIE OCHRONY PRAW CZŁOWIEKA

Europejski system ochrony praw człowieka zaczął kształtować się po II wojnie światowej wraz z powstaniem Rady Europy (na podstawie Statutu Rady Europy,

⁵¹⁸ M. Lubiszewski, *Kodyfikacja ochrony praw człowieka w systemach regionalnych*, [w:] B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa człowieka i ich ochrona*, Toruń 2010, s. 79.

⁵¹⁹ Zob.: M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska, *Prawa człowieka i systemy ich ochrony. Zarys wykładu*, Wrocław 2004, s. 305-310.

⁵²⁰ Odmienność regionu azjatyckiego w zakresie wypracowania systemu ochrony praw człowieka warunkowana jest przede wszystkim kolektywistycznym postrzeganiem jednostki, ale także stosunek jednostki do państwa ukształtowany w sposób pozytywny (władza państwowa nie stanowi zagrożenia dla praw jednostki, wręcz przeciwnie, ochrania jednostkę przed bezprawnym naruszaniem jej praw i wolności). Zob. szerzej: K. Gawlikowski, *Problem praw człowieka z perspektywy azjatyckiej*, „Azja-Pacyfik” 1998, nr 1, s. 9-52.

⁵²¹ Arabska Karta Praw Człowieka, uchwalonej w Tunisie dnia 22 maja 2004 r. (tekst w języku angielskim: <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/02/2-01/arab-human-rights-revised.html>) (dostęp: 12.06.2024 r.).

przyjętego w Londynie dnia 5 maja 1949 r.⁵²²) i przyjęciem Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Ochrona praw człowieka w Europie nie stanowi jednak wyłącznej domeny Rady Europy, gdyż regulacje z tego zakresu powstają także pod auspicjami Unii Europejskiej, gdzie gwarancje ochrony praw człowieka wyznaczają postanowienia Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Ze względu na pojęciową zbieżność regulacji z zakresu praw człowieka w europejskim systemie ochrony praw człowieka zostaną one omówione łącznie.

Zasada legalizmu znalazła swoje odzwierciedlenie w art. 7 ust. 1 EKPC, stanowiącym, że „nikt nie może być uznany za winnego popełnienia czynu polegającego na działaniu lub zaniechaniu działania, który według prawa wewnętrznego lub międzynarodowego nie stanowił czynu zagrożonego karą w czasie jego popełnienia. Nie będzie również wymierzona kara surowszą od tej, którą można było wymierzyć w czasie, gdy czyn zagrożony karą został popełniony”. Ponadto w art. 7 w ust. 2 wprowadzono tzw. klauzulę norymberską, wskazując, że „niniejszy artykuł nie stanowi przeszkody w sądzeniu i karaniu osoby winnej działania lub zaniechania, które w czasie popełnienia stanowiły czyn zagrożony karą według ogólnych zasad uznanych przez narody cywilizowane”. Warto nadmienić, że art. 7 ust. 2 jest pierwszą normatywną egzemplifikacją tzw. klauzuli norymberskiej w akcie z zakresu międzynarodowej ochrony praw człowieka (MPPOiP został przyjęty w 1966 r., a więc 16 lat po EKPC).

Jak zostało wskazane, zbieżna z powyższą regulacją zawarta została także w postanowieniach art. 49 ust. 1 KPP. Stanowi on, że „nikt nie może zostać skazany za popełnienie czynu polegającego na działaniu lub zaniechaniu, który według prawa krajowego lub prawa międzynarodowego nie stanowił czynu zabronionego pod groźbą kary w czasie jego popełnienia. Nie wymierza się również kary surowszej od tej, którą można było wymierzyć w czasie, gdy czyn zabroniony pod groźbą kary został popełniony. Jeśli ustawa, która weszła w życie po popełnieniu czynu zabronionego pod groźbą kary, przewiduje karę łagodniejszą, ta właśnie kara ma zastosowanie”. Podobnie jak w przypadku EKPC, także i w tym akcie (w jego art. 49 ust. 2) zawarto tzw. klauzulę norymberską wskazującą, że „niniejszy artykuł nie stanowi przeszkody w sądzeniu i karaniu osoby za działanie lub zaniechanie, które w czasie, gdy miało miejsce, stanowiło czyn zabroniony pod groźbą kary, zgodnie z ogólnymi zasadami uznanymi przez wspólnotę narodów”.

⁵²² Dz. U. z 1994 r. Nr 118, poz. 565.

Powyższe regulacje stanowią normatywne wyrażenie zasady *nullum crimen sine lege*, wskazując dwa systemowe źródła odpowiedzialności karnej w formie prawa wewnętrznego oraz prawa międzynarodowego. Ogólnie zarysowane odesłanie do obu systemów prawnych oznacza, że podstawą do przypisania odpowiedzialności karnej może być zarówno norma wynikająca wprost z przepisów wysłowionych w traktatach (w przypadku prawa międzynarodowego) czy w ustawach (w przypadku prawa krajowego), jak i norma wynikająca ze źródeł o charakterze niepisanym (jak prawo zwyczajowe czy precedens). W zarysowanym obszarze zauważalna jest jednak pewna nieścisłość. Normy prawa niemające stanowionego charakteru mogą bowiem stać w sprzeczności z zasadami *nullum crimen sine lege scripta* oraz *certa*, co zostało już dostrzeżone w poprzednim rozdziale. Sprzeczność ta ma jednak – co należy podkreślić – jedynie pozorny charakter, dający się rozstrzygnąć poprzez odniesienie do szczególnego charakteru prawa międzynarodowego. O ile rozumienie zasad *nullum crimen sine lege scripta* oraz *certa* jest jednoznaczne w systemach opartych na prawie kontynentalnym, o tyle w systemach *common law* oraz w systemie prawa międzynarodowego przyjmuje ono inny wymiar. Nie można bowiem za paradygmat przyjąć, że źródłem norm prawnych jest wyłącznie prawo stanowione. Sprzeciwiają się temu chociażby wspomniane systemy prawne oparte na innych (niepisanych) źródłach, mające równorzędny status, jak akty prawa stanowionego. Powyższe zasady należy więc rozpatrywać w odmienny (swoisty, adekwatny istocie prawa międzynarodowego), mniej restrykcyjny sposób. Zasada *nullum crimen sine lege scripta* w owym mniej restrykcyjnym (zrelatywizowanym) ujęciu wymaga, aby prawo było odpowiednio dostępne dla adresatów norm zakazujących określonego postępowania. Jednostka nie może mieć trudności lingwistycznych, a tym bardziej w obszarze transparentności, dobierając źródła i normy prawne, które należy zastosować w określonej sprawie. Natomiast zasada *nullum crimen sine lege certa*, w zrelatywizowanym ujęciu, stanowi, że przepisy prawne powinny być wystarczająco precyzyjne, aby jednostka mogła samodzielnie, bądź z niewielką pomocą, ustalić, w jaki sposób należy je interpretować, aby zdefiniować wzorzec zachowania i ewentualne konsekwencje jego niezachowania⁵²³. Wskazane rozważania niewątpliwie dowodzą odmienności rozumienia zasady legalizmu w świetle prawa międzynarodowego, w szczególności w

⁵²³ Sprawa *The Sunday Times* przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, wyrok ETPC z dnia 26 kwietnia 1979 r. (nr skargi 6538/74).

odniesieniu do krajowych porządków prawnych w systemach opartych na prawie stanowionym.

Zasada legalizmu rozpatrywana na kanwie europejskiego systemu ochrony praw człowieka przyjmuje zatem zrelatywizowany charakter, zwłaszcza gdy porównamy ją do krajowych porządków prawnych, w szczególności tych związanych z prawem kontynentalnym. Zasadzie legalizmu w ujęciu prawnomiędzynarodowym bliżej jest zatem do systemów opartych na *common law*. Zasada legalizmu, co warto podkreślić, stanowi narzędzie ochrony praw człowieka, które nie może zostać derogowane nawet w przypadku wojny czy innego niebezpieczeństwa publicznego zagrażającego życiu narodu, zgodnie z regulacją zawartą w art. 15 EKPC. Zasada legalizmu bez wątpienia stanowi więc jedno z narzędzi służących ochronie podstawowych praw człowieka.

Podmiotem normatywnej ochrony gwarantowanej zasadą legalizmu jest przede wszystkim człowiek, choć nie można wykluczyć przypisania odpowiedzialności także podmiotowi zbiorowemu⁵²⁴. Przemawia za tym także treść art. 1 EKPC, który wskazuje, że „Wysokie Umawiające się strony zapewniają każdemu, kto podlega ich jurysdykcji, prawa i wolności” określone w EKPC. Warto zauważyć, że art. 1 EKPC w tłumaczeniu na język polski stanowi o „każdym człowieku”, podczas gdy w języku autentycznym użyto sformułowania „everyone”, które jest zakresowo szersze i nie ogranicza się tylko do osób fizycznych. Można zatem postawić tezę, że wobec braku normatywnego ograniczenia podmiotem odpowiedzialności karnej może być zarówno osoba fizyczna, jak i podmiot zbiorowy (w szczególności osoba prawna). Innym podmiotem, ukonstytuowanym do korzystania z zasady legalizmu, są organy władzy państwowej. Z jednej strony zostały one zobowiązane do odstąpienia od ukarania sprawcy czynu, który został dokonany bez prawnie określonego zakazu danego postępowania, z drugiej natomiast zobowiązane są do precyzyjnego określania czynów zabronionych w taki sposób, aby jednostka była w stanie zdobyć wiedzę na temat określonej normy. Zasada legalizmu skierowana została zatem do organów o charakterze sądowym, jak i organów legislacyjnych, związanych z ustalaniem podstaw odpowiedzialności karnej. Poprzez

⁵²⁴ Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych w świadomości prawnej występuje już od XVIII w. Zob. szerzej: S. Habrat, *Materialnoprawne aspekty odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w polskim prawie karnym*, Toruń 2008, s. 11-55. W polskim systemie prawnym regulowana jest przez ustawę z dnia 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary (t.j. Dz. U. z 2023 r., poz. 659 ze zm.). Zob. szerzej: M. Filar (red.), *Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary*, Toruń 2006.

organy władzy należy rozumieć zarówno organy o charakterze krajowym, jak i unijnym, w przypadku postanowień KPP⁵²⁵.

Zasada legalizmu obowiązuje zarówno na etapie tworzenia, jak i stosowania prawa. Warto podkreślić, że na fakt naruszenia zasady legalizmu powołać się może jedynie osoba, która została skazana za czyn zabroniony pod groźbą kary⁵²⁶. Natomiast przedmiotem gwarancji przewidzianych zasadą legalizmu – na gruncie europejskiego systemu ochrony praw człowieka – jest czyn zagrożony pod groźbą kary, przy czym bez znaczenia pozostaje, czy czyn ten będzie stanowił przestępstwo, czy też nie⁵²⁷. W oczywisty sposób musi on być zabroniony przez normy prawa krajowego bądź międzynarodowego. Czyn ten natomiast może polegać na działaniu lub zaniechaniu, przy czym obydwie formy popełnienia czynu nie zostały zdefiniowane. Należy zatem uznać, że sposób zdefiniowania zachowania będzie leżał w gestii organów władzy, które z jednej strony będą tworzyły prawną podstawę odpowiedzialności karnej jednostki, z drugiej zaś oceniały, czy określone zachowanie stanowić będzie owo działanie lub zaniechanie⁵²⁸.

Pomimo zasadniczego podobieństwa pomiędzy regulacjami EKPC i KPP w zakresie obu regulacji prawnych odnaleźć można różnice. W KPP zawarta została zasada *lex mitior*, zezwalająca na łagodniejszy wymiar kary, gdy kara łagodniejsza została przewidziana po dokonaniu określonego czynu, ale przed prawomocnym skazaniem. Taka regulacja nie została przewidziana w EKPC. Warto jednak zaznaczyć, że pomimo braku zasady *lex mitior* ETPC przewidział możliwość jej zastosowania, dokonując wykładni rozszerzającej. ETPC wskazał bowiem, że na arenie międzynarodowej, już po przyjęciu EKPC, wykształcił się konsensus co do stosowania prawa przewidującego karę łagodniejszą, jeśli taka została przewidziana już po dokonaniu czynu zabronionego⁵²⁹.

⁵²⁵ M. Szwarc-Kuczer, *Artykuł 49*, [w:] A. Wróbel (red.), *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej*, Warszawa 2013, s. 1273.

⁵²⁶ P. Hofmański, *op. cit.*, s. 464.

⁵²⁷ *Ibidem*, s. 465.

⁵²⁸ O warunkach pozwalających uznać zachowanie człowieka za czyn w prawie karnym, w tym także o tzw. koncepcjach czynu, zob. szerzej: Ł. Pohl, *Czyn w prawie karnym*, [w:] R. Dębski (red.), *System Prawa Karnego. Tom 3. Nauka o przestępstwie. Zasady odpowiedzialności*, Warszawa 2013, s. 202-239.

⁵²⁹ Sprawa *Scoppola przeciwko Włochom* (No. 2), wyrok ETPC z dnia 17 września 2009 r. (nr skargi 10249/03). Warto podkreślić, że orzecznictwo ETPC w tej kwestii uległo zmianie, gdyż wcześniejsza linia orzecznicza nie dopuszczała stosowania zasady *lex mitior*, wskazując, że w odróżnieniu od MPPOiP, EKPC tej zasady nie przewiduje. Zob.: *X przeciwko Republice Federalnej Niemiec*, decyzja ETPC z dnia 6 marca 1978 r. (nr skargi 7900/77).

Inną, choć w tym przypadku pozorną, różnicą występującą pomiędzy zasadą legalizmu przewidzianą w EKPC oraz w KPP jest sposób sformułowania ogólnie rozumianego zakazu przewidzianego przez art. 7 ust. 1 EKPC oraz art. 49 ust. 1 KPP. Ten pierwszy przewiduje bowiem zakaz „uznania za winnego”, drugi natomiast wskazuje na zakaz „skazania”. Określony zakaz uznania za winnego jest pojęciowo szerszy niż zakaz wymierzenia kary. Przypisanie winy następuje bowiem na wcześniejszym etapie niż skazanie⁵³⁰. Skazanie jest wydaniem wyroku uznającego winę oraz wymierzającego karę za popełnienie określonego czynu⁵³¹. Warto jednak zaznaczyć, że w języku angielskim obie regulacje brzmią tak samo: „*no one shall be held guilty*”. Należy zatem zwrócić uwagę na niezbyt udane tłumaczenie art. 49 ust. 1 KPP na język polski⁵³².

Charakter zasady legalizmu w europejskim systemie ochrony praw człowieka kształtuje się nie tylko w oparciu o regulacje umów międzynarodowych, ale także na podstawie bogatego orzecznictwa ETPC⁵³³ oraz Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (dalej: TSUE). Orzecznictwo ETPC niewątpliwie rozwija prawo, będąc

⁵³⁰ Systemy karne przewidują możliwość uznania sprawcy za winnego przy jednoczesnym odstąpieniu od wymierzenia kary (w polskim systemie rozwiązanie takie zostało przewidziane w art. 61 KK). Zob. szerzej: P. Hofmański, *op. cit.*, s. 472-473; K. Burdziak, *Odstąpienie od wymierzenia kary jako alternatywna reakcja na przestępstwo zabójstwa – analiza na tle konkretnego stanu faktycznego*, [w:] S. Pikulski, W. Cieślak, M. Romańczuk-Grącka (red.), *Przyszłość polskiego prawa karnego. Alternatywne reakcje na przestępstwo*, Olsztyn 2015, s. 181-187.

⁵³¹ E. Sobol (red.), *Nowy słownik języka polskiego*, Warszawa 2003, s. 916.

⁵³² Sposób przekładu na język polski KPP wydaje się mieć zasadnicze znaczenie dla wszelkich aspektów obowiązywania tego aktu zarówno w systemie prawnym Unii Europejskiej, jak i w państwach członkowskich. Akty prawne Unii Europejskiej, zgodnie z rozporządzeniem nr 1 w sprawie określenia systemu językowego Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (Dz. Urz. UE 17/385 z 6.10.1958 r.), wydawane są w 24 językach urzędowych UE, w tym także w języku polskim, w taki sposób, aby możliwe było jednolite ich stosowanie. Prawo Unii Europejskiej jest prawem wielojęzycznym, a każdy z języków jest językiem obowiązującym i ma taką samą moc. Jak wskazuje A. Doczekalska, na poziomie tworzenia prawa Unii Europejskiej następuje więc „hybrydyzacja” tekstów prawnych, poprzez wzajemne oddziaływanie wielu języków i kultur prawnych na ostateczną treść tekstu prawnego, a następnie podczas transpozycji prawa Unii Europejskiej do porządków krajowych następuje dehybrydyzacja oraz kulturyzacja języka prawnego, prowadząca do zastępowania unijnych pojęć i terminów krajowymi, aby w jak największym stopniu dostosować akt, by stał się on integralną częścią krajowego systemu prawnego. Wykładnia tekstu aktu prawnego Unii Europejskiej powinna być jednolita. Zob. szerzej: A. Doczekalska, *Język prawny w tworzeniu i transpozycji prawa Unii Europejskiej. Procesy hybrydyzacji*, Warszawa 2021, s. 155-169. Powstała w polskiej wersji językowej KPP nieścisłość prowadzi do problemów w prawidłowej interpretacji art. 49 ust. 1 KPP, pociągającej za sobą poważne konsekwencje w następczym stosowaniu zasady legalizmu oraz jej transpozycji do krajowego porządku prawnego. Zgodnie z założeniem przewidzianym w polskiej wersji językowej KPP na naruszenie zasady legalizmu nie może powołać się osoba uznana w postępowaniu karnym za winną, ale wobec której odstąpiono od wymierzenia kary. Osoba ta jest bowiem winna, ale nie skazana.

⁵³³ Zgodnie z art. 32 EKPC to właśnie ETPC jest jedyną instytucją uprawnioną do interpretacji przepisów EKPC.

wyrazem tzw. aktywizmu sędziowskiego⁵³⁴. Bogate orzecznictwo ETPC nie tylko ugruntowuje sposób rozumienia zasady legalizmu wyrażony w EKPC, ale także uzupełnia go.

ETPC w wyroku *C.R. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* odwołał się do konieczności zrelatywizowanego ujęcia zasady legalizmu, wynikającego z EKPC. Stwierdził bowiem, że art. 7 EKPC nie ogranicza się jedynie do zakazu retrospektywnego stosowania prawa karnego, ale w sposób ogólny wskazuje, że tylko prawo (*law*) może zdefiniować przestępstwo i wymierzyć karę. Podkreślił także istnienie ogólnego zakazu szerokiej wykładni (np. przez analogię), działającej na szkodę jednostki. Oznacza to, że przestępstwo powinno być sformułowane (wyznaczone) prawem, a jednostka musi mieć możliwość zapoznania się z normą określającą nakaz lub zakaz zachowania się, na podstawie brzmienia określonych postanowień, w razie potrzeby przy pomocy wykładni dokonywanej przez sądy. W orzeczeniu tym ETPC wskazał także, że termin „prawo” odnosi się zarówno do prawa pisanego, jak i prawa niepisanego. Brak określenia formy, w jakiej prawo powinno zostać ustanowione, nie uchybia konieczności posiadania przez nie odpowiednich cech jakościowych, dotyczących w szczególności dostępności i przewidywalności⁵³⁵. Przewidywalność norm prawnokarnych zależna jest niewątpliwie od sytuacji faktycznej jednostki, związanej z jej wykształceniem czy zawodem, bądź możliwością zasięgnięcia porady prawnej. W sprawie *Flinkkilä i inni przeciwko Finlandii* ETPC spostrzegł, że zawodowi dziennikarze powinni mieć wiedzę co do norm zakazujących udostępniania wizerunku bez zgody, jeśli natomiast nie byli pewni co do interpretacji tych norm, powinni zasięgnąć porady prawnej bądź, zachowując szczególną ostrożność, powstrzymać się od udostępniania tegoż wizerunku⁵³⁶.

Opierając się na standardzie przyjętym w EKPC, TSUE wskazał, że zgodnie z zasadą legalizmu czyn powinien być prawem określony, choć – w odróżnieniu od ETPC – TSUE posługuje się pojęciem prawa stanowionego (*legislation*). Warunek ten będzie spełniony, jeśli jednostka na podstawie treści przepisu, a pomocniczo także i wykładni

⁵³⁴ A. Rychlewska, *op. cit.*, s. 165.

⁵³⁵ Sprawa *C. R. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, wyrok ETPC z dnia 22 listopada 1995 r. (nr skargi 20190/92). Podobne rozstrzygnięcie ETPC przedstawił m.in. w sprawach *Kokkinakis przeciwko Grecji*, wyrok ETPC z dnia 25 maja 1993 r. (nr skargi 14307/88); *Coëme i inni przeciwko Belgii*, wyrok ETPC z dnia 22 czerwca 2000 r. (nr skarg 32492/96, 32547/96, 32548/96, 33209/96 i 33210/96).

⁵³⁶ Sprawa *Flinkkilä i inni przeciwko Finlandii*, wyrok ETPC z dnia 6 kwietnia 2010 r. (nr skargi 25576/04).

dokonywanej przez sądy, jest w stanie określić, jakie działania i zaniechania grożą pociągnięciem jej do odpowiedzialności karnej⁵³⁷.

Określenie znamion typu czynu zabronionego w sposób kompletny i niebudzący żadnej wątpliwości może być problematyczne, dlatego niekiedy wymagane jest zachowanie pewnego stopnia elastyczności. Taki stan rzeczy może być podyktowany z jednej strony koniecznością dostosowania przepisów prawnych do zmieniających się okoliczności, z drugiej zaś koniecznością zachowania dużego stopnia ogólności przepisów prawa, które z samej swej natury nie mogą przybierać kazuistycznej formy. Ważną rolę w procesie uściślenia i dookreślenia norm stanowiących podstawę odpowiedzialności karnej jednostki odgrywają sądy, mające możliwość wykładni prawa, zgodnej z celem i zamysłem prawodawcy. Interpretacja sędziowska, o ile nie będzie prowadziła do powstania nowych norm z zakresu odpowiedzialności karnej, nie jest sprzeczna z zasadą legalizmu⁵³⁸.

W kontekście transpozycji prawa unijnego do porządku krajowego istotne znaczenie odgrywa także przywoływana już zasada normatywnej określoności odpowiedzialności karnej. TSUE wskazał, że w przypadku gdy dyrektywy przewidują odpowiedzialność karną za określane działania, lecz nie są szczegółowe i precyzyjne, to po stronie państw członkowskich leży konieczność wypełnienia wymogów zasady legalizmu i dookreślenie czynu zabronionego oraz wskazanie wymiaru kary, przy uwzględnieniu uwarunkowań wynikających z krajowego systemu prawnego⁵³⁹. Należy bowiem pamiętać, że dyrektywa sama w sobie nie może, niezależnie od uregulowań krajowych, skutkować ustaleniem bądź zaostreniem odpowiedzialności karnej⁵⁴⁰. Oznacza, to, że jeżeli przepisy prawa krajowego nie odpowiadają regulacjom wynikającym z dyrektywy, dyrektywa nie może stanowić podstawy do ustalenia odpowiedzialności karnej bądź zaostrenia istniejącej w prawie krajowym kary.

Na szczególną uwagę, z punktu widzenia przedmiotu niniejszej rozprawy, zasługują dwie sprawy poddane pod jurysdykcję ETPC, będące próbą wyegzekwowania

⁵³⁷ Sprawa C-303/05, wyrok TSUE z dnia 3 maja 2007 r. (Zb. Orz. 2007, s. I-3633).

⁵³⁸ Sprawa *Başkaya i Okçuoğlu przeciwko Turcji*, wyrok ETPC z dnia 8 lipca 1999 r. (nr skarg 23536/94 i 24408/94).

⁵³⁹ Sprawa C-308/06, wyrok TSUE z dnia 3 czerwca 2008 r. (Zb. Orz. 2008, s. I-04057). W tej sprawie opinię wydała także rzecznik generalna J. Kokott (Zb. Orz. 2008, s. I-4057).

⁵⁴⁰ Sprawa C-168/95, wyrok TSUE z dnia 26 września 1996 r. (Zb. Orz. 1996, s. I-4705). Takie same ustalenia wskazał TSUE w sprawie łączonej C-74/95 oraz C-129/95, wyrok TSUE z dnia 12 grudnia 1996 r. (Zb. Orz. 1996, s. I-06609), oraz w sprawie C-60/02, wyrok TSUE z dnia 7 stycznia 2004 r. (Zb. Orz. 2004, s. I-00651).

odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne. W sprawach *Korbely przeciwko Węgrom*⁵⁴¹ oraz *Kononov przeciwko Łotwie*⁵⁴² ETPC rozpatrzył, czy działania podejmowane przez oskarżonych w chwili ich popełnienia stanowiły przestępstwa, zdefiniowane prawem krajowym bądź prawem międzynarodowym, a więc w konsekwencji czy pociągnięcie do odpowiedzialności za dokonanie czynów kwalifikowanych jako zbrodnie wojenne stanowi naruszenie zasady legalizmu, czy też nie.

W pierwszej z wymienionych spraw emerytowany oficer armii węgierskiej został oskarżony o popełnienie zbrodni przeciwko ludzkości poprzez otwarcie ognia do uczestników powstania węgierskiego w 1956 r. Węgierski sąd wojskowy początkowo stwierdził przedawnienie, uznając wskazany czyn za pospolite przestępstwo, a nie zbrodnię międzynarodową, jednak ostatecznie w postępowaniu rewizyjnym oskarżony został skazany za zbrodnię przeciwko ludzkości, która nie ulega przedawnieniu. ETPC w postępowaniu skargowym musiał więc dokonać analizy, czy wskazany czyn w chwili popełnienia stanowił przestępstwo w świetle prawa krajowego lub międzynarodowego, a także czy oskarżony był w stanie uzyskać wiedzę o przestępczym charakterze takiego czynu. ETPC w przedmiotowej sprawie dokonał także oceny stanu faktycznego oraz zaistnienia przesłanek zbrodni przeciwko ludzkości, choć wydaje się, że nie powinno stanowić to przedmiotu rozstrzygnięcia tegoż Trybunału⁵⁴³. Ostatecznie – co ciekawe – ETPC stwierdził naruszenie zasady legalizmu określonej w art. 7 EKPC ze względu na niemożliwość przewidzenia przez oskarżonego konsekwencji swoich działań, które naruszały normy przewidziane w art. 2 Konwencji Genewskich z 1949 r. (których w momencie popełnienia czynu Węgry były stroną).

W drugiej z wymienionych spraw były partyzant radziecki został skazany przez sądy łotewskie za zbrodnię wojenną dokonaną w 1944 r. w postaci napaści na ludność cywilną podejrzewaną o kolaborację z Niemcami. W skardze do ETPC oskarżony zarzucał naruszenie art. 7 EKPC, wskazując, że w momencie popełnienia czynu nie istniały żadne normy prawa krajowego czy międzynarodowego zabraniające określonego postępowania. W przedmiotowej sprawie ETPC również dokonał szerokiej analizy stanu faktycznego w celu wykazania, czy doszło w tym przypadku do napaści

⁵⁴¹ Sprawa *Korbely przeciwko Węgrom*, wyrok ETPC z dnia 19 września 2008 r. (nr skargi 9174/02).

⁵⁴² Sprawa *Kononov przeciwko Łotwie*, wyrok ETPC z dnia 17 maja 2010 r. (nr skargi 36376/04).

⁵⁴³ Zasadność takiego posunięcia ETPC analizuje M. Balcerzak, *Zasada nullum crimen sine lege...*, s. 447-448.

ludności cywilnej. Ostatecznie ETPC, w oparciu o ustalenia stanu faktycznego, orzekł o naruszeniu zasady legalizmu⁵⁴⁴.

Podsumowując analizowane sprawy, można zatem stwierdzić, że ETPC w sprawach z zakresu zastosowania zasady legalizmu w stosunku do zbrodni międzynarodowych nie kwestionował faktu obowiązywania prawa zakazującego czynów o określonych znamionach, ale powziął wątpliwości dotyczące jego przewidywalności i dostępności.

Zasada legalizmu ma więc charakter bezwzględnie obowiązujący i jako zasada o takim charakterze musiała zostać implementowana do krajowych porządków prawnych stron EKPC oraz państw członkowskich Unii Europejskiej. Warto jednak zauważyć, że bezwzględnie obowiązujący charakter zasady legalizmu w europejskim systemie ochrony praw człowieka ulega złagodzeniu, gdy może to przynieść korzyść dla osoby oskarżonej⁵⁴⁵. Zasada legalizmu przede wszystkim ma gwarantować bezpieczeństwo jednostce przed nieuzasadnionym pociągnięciem do odpowiedzialności, ale stanowi również część szerszej zasady pewności prawa⁵⁴⁶.

Zrelatywizowany sposób ujęcia zasady legalizmu w świetle międzynarodowego prawa praw człowieka asocjuje dwa wnioski. Po pierwsze, zasada legalizmu ujęta w sposób zrelatywizowany może prowadzić do zmniejszenia stopnia bezpieczeństwa jednostki, gdyż brak oparcia odpowiedzialności karnej na prawie stanowionym może prowadzić do niepewności prawa bądź niewiedzy jednostki o istnieniu określonych norm prawnych. Jest to negatywny aspekt zrelatywizowanego ujęcia zasady legalizmu. Po drugie natomiast, zasada legalizmu, ujęta w sposób zrelatywizowany, wiązać się będzie z możliwością dostosowania norm do zmieniających się warunków społecznych, tak aby w pełni odzwierciedlały one aktualne wymogi i potrzeby społeczności nie tylko międzynarodowej, ale także krajowej, co z kolei przyczynia się do większego stopnia poszanowania sprawiedliwości oraz adekwatności prawa. Jest to pozytywny aspekt zrelatywizowanego ujęcia zasady legalizmu w międzynarodowym prawie praw człowieka.

⁵⁴⁴ *Ibidem*, s. 448-454.

⁵⁴⁵ A. E. Moise, *The „Nullum Crimen, Nulla Poena Sine Lege” Principle and Foreseeability of the Criminal Law in the Jurisprudence of European Court of Human Rights*, „Scholars International Journal of Law, Crime and Justice” 2020, Vol. 3, No. 7, s. 245. W sprawie *Başkaya i Okçuoğlu przeciwko Turcji* ETPC przyznał możliwość zastosowania analogii, jeśli wiązałyby się ona z wymierzeniem korzystniejszej kary.

⁵⁴⁶ A. Portuese, O. Gough, J. Tanega, *The Principle of Legal Certainty as a Principle of Economic Efficiency*, „European Journal of Law and Economics” 2017, Vol. 44, No. 1, s. 131-133.

3.2.2. ZASADA LEGALIZMU W MIĘDZYAMERYKAŃSKIM SYSTEMIE OCHRONY PRAW CZŁOWIEKA

Przybierające na sile tendencje zmierzające do ochrony praw człowieka po zakończeniu II wojny światowej miały miejsce także na terytorium państw Ameryki Północnej, Środkowej i Południowej⁵⁴⁷. Głównym przejawem tego zjawiska było powołanie do życia w 1948 r. Organizacji Państw Amerykańskich (dalej: OPA), w ramach której stworzono podstawy dla ukształtowania międzyamerykańskiego systemu ochrony praw człowieka⁵⁴⁸. W tym samym roku podpisana została także Amerykańska Deklaracja Praw i Obowiązków Człowieka, która w swym charakterze zbliżona jest do Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, stanowiąc przede wszystkim zbiór zaleceń⁵⁴⁹. Pierwszym wiążącym aktem prawnym z zakresu ochrony praw człowieka była Amerykańska Konwencja Praw Człowieka (dalej: AKPC), która weszła w życie w 1978 r.⁵⁵⁰ Na jej podstawie powołano dwie instytucje, mające na celu kontrolę przestrzegania regulacji konwencyjnych, Międzyamerykańską Komisję Praw Człowieka oraz Międzyamerykański Trybunał Praw Człowieka (dalej: MTPC). Pierwsza z nich jest organem realizującym szerokie funkcje z zakresu promocji poszanowania praw człowieka, posiadając także kompetencje do działań w trybie procedury skargowej. Druga z wymienionych instytucji jest organem sądowym, rozstrzygającym postępowania z zakresu naruszeń praw człowieka⁵⁵¹. Wyeksponowania wymaga, że także na gruncie wskazanych regulacji prawnych występują tożsame konstrukcje prawne nawiązujące do zasady lub wyrażające wprost zasadę legalizmu.

Zgodnie z art. 9 AKPC nikt nie może być skazany za działanie lub zaniechanie, które nie stanowiło przestępstwa zgodnie z właściwym prawem, w momencie jego

⁵⁴⁷ Zdaniem niektórych Autorów podwalin międzyamerykańskiego systemu ochrony praw człowieka należy doszukiwać się już w 1826 r., kiedy odbył się Kongres Panamski, którego głównym celem była unifikacja państw amerykańskich w celu wzajemnej współpracy. Zob. szerzej: A. Wąsiewicz-Szczepańska, *Interamerykański system ochrony praw człowieka*, [w:] L. Wiśniewski (red.), *Ochrona praw człowieka w świecie*, Bydgoszcz–Poznań 2000, s. 213.

⁵⁴⁸ OPA jest jedną z najstarszych organizacji zajmujących się ochroną praw człowieka i skupia 35 państw członkowskich Ameryki Północnej, Środkowej i Południowej. Zob. szerzej: B. Gronowska, *Instytucjonalne gwarancje ochrony praw człowieka*, [w:] B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa człowieka i ich ochrona*, Toruń 2010, s. 143-144.

⁵⁴⁹ M. Lubiszewski, *op. cit.*, s. 89.

⁵⁵⁰ Amerykańska Konwencja Praw Człowieka, sporządzona w San José, dnia 22 listopada 1969 r. (tekst w języku polskim: <https://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1969a-c1.html>) (dostęp: 12.06.2024 r.). Konwencja weszła w życie po złożeniu 11. dokumentu ratyfikacyjnego, które miało miejsce 18 lipca 1978 r. Konwencję ratyfikowały 23 państwa z 35 należących do OPA. Zob.: T. M. Antkowiak, A. Gonza, *The American Convention on Human Rights. Essential Rights*, Oxford 2017, s. 5-8.

⁵⁵¹ B. Gronowska, *op. cit.*, s. 154.

popelnienia. Nie można także zastosować kary surowszej niż kara przewidziana prawem w momencie popelnienia czynu. Niewątpliwie w AKPC odniesiono się do definicyjnych komponentów zasady legalizmu. AKPC wyraża bezpośrednio zasady: *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* oraz *lex retro non agit*. Zgodnie z art. 27 AKPC, podobnie jak w europejskim systemie ochrony praw człowieka, gwarancja wynikająca z art. 9 AKPC nie może być uchylona ani zawieszona w sytuacji wojny, niebezpieczeństwa publicznego czy w innym wyjątkowym przypadku, co stanowi wyraz jej bezwzględnie obowiązującego charakteru. Warto podkreślić, że zakaz retroaktywności dotyczy nie tylko samej odpowiedzialności karnej, ale został rozciągnięty także na zakaz stosowania z mocą wsteczną przepisów prawa karnego, nakładających surowsze kary czy tworzących zaostrzone formy przestępstwa⁵⁵². W aspekcie temporalności MTPC wyraźnie stwierdził, że nie można powoływać się na zasadę legalizmu, aby uchylić się od obowiązku pociągnięcia do odpowiedzialności karnej osób odpowiedzialnych za zbrodnie przeciwko ludzkości⁵⁵³. Z mocą wsteczną, w myśl zasady *lex mitior*, można natomiast zastosować przepisy korzystniejsze dla oskarżonego. Nie byłoby bowiem racjonalne stosowanie sankcji, którą prawodawca uznał za zbędną czy zawyżoną⁵⁵⁴. Przepisami korzystniejszymi będą przepisy, które ustanawiają łagodniejszą karę bądź które dekryminalizują czyny uznane wcześniej za przestępstwa, albo które stanowią przeszkodę dla skuteczności kary⁵⁵⁵. MTPC wskazał także, że stosowanie norm najkorzystniejszych powinno mieć miejsce także w sytuacji zmiany przepisów na łagodniejsze przed wydaniem wyroku⁵⁵⁶.

Uwypuklić należy jednak, że zasada legalizmu wysłowiona w AKPC różni się od regulacji zawartej w EKPC. Jak powyżej zostało wskazane, w art. 9 AKPC odniesiono się do tego, że odpowiedzialność karna może być przypisana jedynie w przypadku naruszeń prawa właściwego, podczas gdy EKPC bezpośrednio odwołuje się do prawa wewnętrznego albo międzynarodowego. Ta, jakby się mogło wydawać jedynie redakcyjna kwestia, ma doniosłe konsekwencje praktyczne. Zaznaczyć należy, że w trakcie tworzenia Konwencji zarysowany problem terminologiczny podniesiony

⁵⁵² Sprawa *De La Cruz-Flores przeciwko Peru*, wyrok MTPC z dnia 18 listopada 2004 r.

⁵⁵³ Sprawa *Almonacid-Arellano et al. przeciwko Chile*, wyrok MTPC z dnia 26 września 2006 r.

⁵⁵⁴ M. Mínguez Rosique, *The Principle of Legality in Criminal Law in Inter-American System for the Protection of Human Rights*, [w:] M. Pérez Manzano, J. A. Lascaraín Sánchez, M. Mínguez Rosique (eds.), *Multilevel Protection of the Principle of Legality in Criminal Law*, Madrid 2018, s. 107.

⁵⁵⁵ Sprawa *Ricardo Canese przeciwko Paragwajowi*, wyrok MTPC z dnia 31 sierpnia 2004 r.

⁵⁵⁶ *Ibidem*.

został przez delegata kolumbijskiego, który zaproponował implementację znanego z doświadczeń kultury europejskiej odwołania także do prawa międzynarodowego. Jednak zgłoszona propozycja nie zyskała poparcia, ponieważ zgodnie ze stanowiskiem przewodniczącego Komisji wyrażenie „prawo właściwe” dotyczy zarówno prawa wewnętrznego, jak i prawa międzynarodowego⁵⁵⁷. Jak się następnie okazało, praktyka orzecznicza MTPC nie potwierdziła intencji leżących u podstaw art. 9 AKPC, intencjom tym sprzeciwiając się poprzez przyznanie prymatu prawu krajowemu nad międzynarodowym. Stanowi to interesującą konkluzję, biorąc pod uwagę dotychczasowe wnioski płynące z analiz prawnocząłowieczych regulacji, nawiązujących do zasady legalizmu. Trybunał dokonał bowiem wykładni spornego terminu „prawo właściwe” i doszedł do wniosku, że stanowi ono nie jakąkolwiek normę prawną, a taką normę, która została ustanowiona przez demokratycznie organy ustawodawcze⁵⁵⁸.

Podobieństwa w zakresie stosowania analizowanych regulacji pomiędzy MTPC a ETPC zauważalne są w zakresie przywiązywania szczególnej uwagi do określoności i precyzyjności przepisów związanych z odpowiedzialnością karną⁵⁵⁹. Adresatem tego aspektu zasady legalizmu, jak wspomniano wcześniej, jest przede wszystkim prawodawca, ale także i sąd, którego zadaniem jest zbadanie, czy jednostka miała możliwość zdekodować z obowiązujących regulacji prawnych nakaz lub zakaz określonego zachowania. Czynny zabronione powinny być określane za pomocą jednoznacznych terminów, tak aby w łatwy sposób dało się je odróżnić od czynów, które nie są zabronione bądź karalne⁵⁶⁰.

Prócz oczywistych podobieństw pomiędzy ujęciem zasady legalizmu w międzyamerykańskim i europejskim systemie ochrony praw człowieka, w obu systemach odnaleźć można także i różnice. Cechą zasady legalizmu, podkreślaną w państwach Ameryki Południowej, a w oczywisty sposób pomijaną w europejskim systemie ochrony praw człowieka, jest konieczność oparcia odpowiedzialności karnej na wypełnieniu określonych znamion czynu zabronionego, a nie wyłącznie na podstawie cech osobistych sprawcy⁵⁶¹. Pociąganie do odpowiedzialności oparte na

⁵⁵⁷ M. Mínguez Rosique, *op. cit.*, s. 111.

⁵⁵⁸ Sprawa *Chaparro Álvarez and Lapo Íñiguez przeciwko Ekwadorowi*, wyrok MTPC z dnia 21 listopada 2007 r.

⁵⁵⁹ Sprawa *Lori Berenson-Mejía przeciwko Peru*, wyrok MTPC z dnia 25 listopada 2004 r.

⁵⁶⁰ Sprawa *Pacheco Teruel et al. przeciwko Hondurasowi*, wyrok MTPC z dnia 27 kwietnia 2012 r.; sprawa *Castillo Petrucci et al. przeciwko Peru*, wyrok MTPC z dnia 30 maja 1999 r.

⁵⁶¹ Sprawa *Fermin Ramirez przeciwko Gwatemali*, wyrok MTPC z dnia 20 czerwca 2005 r.

cechach osobistych osoby oskarżonej jest często spotykane w autorytarnych systemach rządów, dlatego nie jest znane w systemie prawa opartym na prawie europejskim.

Kolejną różnicą cechującą zasadę legalizmu w międzyamerykańskim systemie ochrony praw człowieka, któremu w europejskim systemie ochrony praw człowieka nie poświęca się wiele uwagi, jest konieczność precyzyjnego określenia typów czynów zabronionych o charakterze terrorystycznym, gdyż pociągają one za sobą surowsze kary. Jednostka powinna więc na podstawie brzmienia przepisu ustalić, czy czyn zabroniony będzie stanowił czyn o charakterze terrorystycznym, czy będzie zwykłym przestępstwem⁵⁶².

Zasada legalizmu zawarta w AKPC, podobnie jak w europejskim systemie ochrony praw człowieka, jest przede wszystkim narzędziem służącym do ochrony praw człowieka, gwarantującym tym samym pewność prawa. Jest także zasadą o bezwzględnie obowiązującym charakterze, która treściowo zawarta została w zasadach *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* oraz *lex retro non agit*. Zasada legalizmu jest interpretowana w restrykcyjny sposób, analogiczny do europejskiego systemu prawnego, który uzupełnia ją o aspekty nierozwijane w systemie europejskim, a uwzględniające specyfikę systemów prawnych Ameryki Południowej. Należy jednak podkreślić, że MTPC wskazuje, iż brak uznania zasady legalizmu powodowałby brak możliwości kierowania swoim zachowaniem przez jednostkę, tak aby było ono zgodne z obowiązującym i pewnym prawem⁵⁶³. Zasada legalizmu znajduje także odniesienie w obowiązkach organów władzy państwowej, zarówno władzy ustawodawczej, w zakresie obowiązku tworzenia wystarczająco precyzyjnych i dookreślonych przepisów, określających ramy prawne odpowiedzialności karnej, jak i władzy sądowniczej, która nie może przekraczać swoich uprawnień⁵⁶⁴.

3.2.3. ZASADA LEGALIZMU W AFRYKAŃSKIM SYSTEMIE OCHRONY PRAW CZŁOWIEKA

Kolejnym, zinstytucjonalizowanym systemem ochrony praw człowieka, jest system afrykański. Historycznych źródeł ruchu na rzecz ochrony praw człowieka w Afryce doszukiwać się należy w działalności organizacji afrykańskich, rozpoczętej już

⁵⁶² M. Mínguez Rosique, *op. cit.*, s. 114.

⁵⁶³ Sprawa *Baena-Ricardo et al. przeciwko Panamie*, wyrok MTPC z dnia 2 lutego 2001 r.

⁵⁶⁴ W sprawie *Ricardo Canese przeciwko Paragwajowi*, wyrok MTPC z dnia 31 sierpnia 2004 r. W wyroku tym MTPC wskazał, że zasada legalizmu reguluje działania wszystkich organów państwowych w ich odpowiednich dziedzinach, w szczególności gdy chodzi o wykonywanie władzy związanej z odpowiedzialnością karną i represją.

w XIX w.⁵⁶⁵ Warto jednak zaznaczyć, że cały system opiera się na działaniach Unii Afrykańskiej, która powstała na podstawie Aktu Konstytuującego Unię Afrykańską, sporządzonego w Lomie dnia 11 lipca 2000 r.⁵⁶⁶ Podstawą normatywną afrykańskiego systemu ochrony praw człowieka jest przede wszystkim Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów, sporządzona w Nairobi dnia 27 czerwca 1981 r.⁵⁶⁷, którą uzupełnia Protokół do Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów w sprawie utworzenia Afrykańskiego Trybunału Praw Człowieka i Ludów, otwarty do podpisu dnia 10 czerwca 1998 r.⁵⁶⁸ W afrykańskim systemie ochrony praw człowieka funkcjonuje także szereg aktów prawnych o charakterze *soft law*⁵⁶⁹, mają one jednak marginalne znaczenie dla przedmiotu niniejszej rozprawy. Na podstawie Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów oraz Protokołu dodatkowego utworzone zostały dwa organy mające kompetencje orzecznicze w zakresie ochrony praw człowieka: Afrykańska Komisja Praw Człowieka i Ludów (dalej: AKPCiL), powołana na podstawie art. 30 Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów, oraz Afrykański Trybunał Praw Człowieka i Ludów (dalej: ATPCiL), powołany na podstawie Protokołu dodatkowego z 1998 r.

Zasada legalizmu została wyrażona w art. 7 Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów, który stanowi, że nikt nie może zostać skazany za działanie lub zaniechanie, które nie stanowiło przestępstwa podlegającego karze w czasie jego popełnienia, a także nie można wymierzyć kary, jeśli nie była ona przewidziana przez prawo obowiązujące w czasie jego popełnienia. W Afrykańskiej Karcie Praw Człowieka i Ludów odnaleźć można więc wyraz zasad *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege* oraz *lex retro non agit*. Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów w art. 7 ust. 2 zawarła także obowiązek zapewnienia indywidualnego charakteru kar, zakazując jednocześnie pociągnięcia do zbiorowej odpowiedzialności karnej. Takie rozwiązanie jest wyjątkowe i nie jest znane żadnemu z pozostałych regionalnych systemów ochrony praw człowieka. Wynika ono przede wszystkim z istniejącej w niektórych państwach afrykańskich tradycji z zakresu pociągnięcia do odpowiedzialności zbiorowej za

⁵⁶⁵ M. Jabłoński, *Afrykański regionalny system ochrony wolności i praw*, [w:] B. Banaszak, A. Bisztyga, K. Complak, M. Jabłoński, R. Wieruszewski, K. Wójtowicz, *System ochrony praw człowieka*, Kraków 2003, s. 221.

⁵⁶⁶ Unia Afrykańska zastąpiła działającą od 1963 r. Organizację Jedności Afrykańskiej. Zob. szerzej: C. A. A. Packer, D. Rukare, *The New African Union and Its Constitutive Act*, „The American Journal of International Law” 2002, Vol. 96, No. 2, s. 365-379.

⁵⁶⁷ M. Balcerzak, *Międzynarodowa ochrona praw człowieka. Wybór źródeł*, Toruń 2007, dok. V/1.

⁵⁶⁸ *Ibidem*, dok. V/2.

⁵⁶⁹ M. Balcerzak, *Zagadnienie precedensu...*, s. 257.

przestępstwa popełnione przez jednostkę⁵⁷⁰. Takie tradycje prawne uzasadniają konieczność zawarcia uregulowania odnoszącego się do indywidualnej odpowiedzialności wśród regulacji prawnych związanych z zasadą legalizmu, która realizuje ideę pewności prawa.

Pomimo stosunkowo odmiennego sposobu uregulowania zasady legalizmu na gruncie AKPCiL, podobnie jak w AKPC nie wskazano, jakie prawo stanowić ma podstawę odpowiedzialności karnej jednostki. Użyto natomiast wyrażenia o dużym stopniu ogólności – „*legally punishable*”, co oznacza, że czyn musi być prawnie karalny, a więc prawo musi przewidywać nie tylko zakaz określonego działania lub zaniechania, ale również karę za postępowanie niezgodne ze wskazanym zakazem. Nie sposób jednak określić, na podstawie tak sformułowanego konstruktu, stanowiącego o podstawie odpowiedzialności karnej, czy czyn prawnie karalny będzie czynem przewidzianym jedynie prawem wewnętrznym, czy może także prawem międzynarodowym, czy może on wynikać także ze zwyczajów i tradycji, które w państwach afrykańskich mają powszechny charakter.

Odpowiedź na te pytania nie jest łatwa, a dodatkowo utrudnia ją fakt, że nie sposób doszukać się rozważań ATPCiL tego dotyczących. Wkład ATPCiL w rozwój praw związanych z odpowiedzialnością karną jest nadal skromny⁵⁷¹, co wynika przede wszystkim z faktu, że jest on instytucją stosunkowo nową⁵⁷². Za szerokim rozumieniem prawa właściwego do ustalenia zasad odpowiedzialności karnej jednostki przemawia natomiast opinia AKPCiL wskazująca, że nikt nie może być skazany za działanie lub zaniechanie, które nie stanowiło przestępstwa na podstawie prawa krajowego i

⁵⁷⁰ Na temat tradycji związanych z kolektywną odpowiedzialnością karną za czyn jednostki zob. szerzej: A. D. Nagawo, *Beyond the Individualization of Punishment: Reflections on the Borana Oromo's Collective Criminal Responsibility*, „Haramaya Law Review” 2017, Vol. 6, s. 29-42.

⁵⁷¹ M. Ssenyonjo, *Responding to Human Rights Violations in Africa. Assessing the Role of the African Commission and Court on Human and Peoples' Rights (1987-2018)*, „International Human Rights Law Review” 2018, Vol. 7, No. 1, s. 41.

⁵⁷² Nie bez znaczenia pozostaje także kwestia tzw. sprawiedliwości przejściowej (*transitional justice*), szeroko dyskutowana w literaturze. Dotyczy ona przede wszystkim zasadności wprowadzania wśród słabych gospodarczo i politycznie państw afrykańskich uniwersalnych, „zachodnich” rozwiązań, które nie przystają do rzeczywistości tych państw afrykańskich. Tradycyjne mechanizmy, w szczególności te związane z szeroko pojętą sprawiedliwością, są głęboko zakorzenione w świadomości prawnej ludów afrykańskich, a zmienianie ich w imię idei i wartości reprezentowanych w państwach Europy czy Ameryki, może prowadzić do przeciwnych skutków. Na temat różnych stron dyskursu dotyczącego tzw. sprawiedliwości przejściowej zob. szerzej: R. Nagy, *Transitional Justice as Global Project: critical reflections*, „Third World Quarterly” 2008, Vol. 29, No. 2, s. 275-289; A. Songa, *Locating Civil Society in Kenya's Transitional Justice Agenda: A Reflection on the Experience of the Kenya Transitional Justice Network with the Truth, Justice and Reconciliation Commission*, [w:] J. Brankovic, H. van der Merwe (eds.), *Advocating Transitional Justice in Africa. The Role of Civil Society*, Springer 2018, s. 17-41; L. Nichols, *The International Criminal Court and the End of Impunity in Kenya*, Springer 2015.

międzynarodowego⁵⁷³. Można zatem jednoznacznie stwierdzić, że przypisanie odpowiedzialności karnej na podstawie prawa krajowego, jak i międzynarodowego odbywa się analogicznie do rozwiązań przyjętych w pozostałych regionalnych systemach praw człowieka. Brak jednak jednoznacznego rozstrzygnięcia, czy normy określające odpowiedzialność karną mają mieć charakter stanowiony, czy ich źródłem może być także prawo zwyczajowe. Kwestia ta, choć jeszcze nierozstrzygnięta, wydaje się mieć duże znaczenie, w szczególności wśród państw afrykańskich, w których zwyczaje oraz rdzenne tradycje dotyczące odpowiedzialności karnej pozostają żywe.

Zasada legalizmu, zawarta w Afrykańskiej Karcie Praw Człowieka i Ludów, pociąga za sobą także obowiązek, którego adresatem jest prawodawca, a który polega na konstruowaniu przepisów określających odpowiedzialność prawną w sposób precyzyjny i możliwy do zweryfikowania⁵⁷⁴. ATPCiL podkreślił, że nawet zbyt ogólne i szerokie sformułowanie znamion typu czynu zabronionego nie będzie uchybiało zasadzie legalizmu, jeśli adresaci norm zakazujących określonego zachowania będą w stanie przewidzieć i dostosować swoje zachowanie do normy określającej zakaz⁵⁷⁵.

Warto także wskazać, że pomimo braku bezpośredniego odniesienia do zasady *lex mitior* w przepisach Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów, została ona uznana przez ATPCiL, który wskazał, że jedynym wyjątkiem od zakazu stosowania prawa wstecz jest sytuacja, w której nowe przepisy dekryminalizują popełnione przestępstwo lub gdy przewidują łagodniejszy wymiar kary⁵⁷⁶.

Podsumowując, zasada legalizmu w afrykańskim systemie ochrony praw człowieka nie ma restrykcyjnego charakteru. Ponadto pociąga za sobą pewne wątpliwości interpretacyjne, a orzecznictwo afrykańskich organów ochrony praw człowieka nie wypracowało do tej pory jednolitego sposobu postrzegania i rozumienia zasady legalizmu. Stosunkowo niedawno kształtować się zaczęła linia orzecznicza odnosząca się bezpośrednio do zasady legalizmu. Nie zmienia to faktu, że zasada legalizmu jest uznaną instytucją także w afrykańskim systemie ochrony praw człowieka.

⁵⁷³ *Principles and Guidelines on Human and Peoples' Rights while Countering Terrorism in Africa*, African Commission on Human and Peoples' Rights, 56th Ordinary Session in Banjul, Gambia (21 April to 7 May 2015), s. 15.

⁵⁷⁴ *Sprawa Umuhoza przeciwko Rwandzie*, wyrok ATPCiL z dnia 24 listopada 2017 r. (nr skargi 003/2014).

⁵⁷⁵ *Ibidem*.

⁵⁷⁶ *Ibidem*.

3.2.4. ZASADA LEGALIZMU W ARABSKIEJ KARCIE PRAW CZŁOWIEKA

Prawa człowieka w krajach arabskich doczekały się uregulowań na poziomie regionalnym. Niektórzy Autorzy w odniesieniu do tych uregulowań posługują się pojęciem arabskiego systemu ochrony praw człowieka⁵⁷⁷, inni natomiast negują jego istnienie⁵⁷⁸. Rozważania o uznaniu systemowego charakteru regulacji dotyczących praw człowieka w krajach arabskich, choć niezwykle ważne, nie stanowią przedmiotu niniejszej dysertacji. Ustalenie charakteru prawnego zasady legalizmu w międzynarodowym prawie praw człowieka wymaga uwzględnienia regulacji prawnych Arabskiej Karty Praw Człowieka, uchwalonej w Tunisie dnia 22 maja 2004 r. Wyrazem zasady legalizmu jest art. 15 Arabskiej Karty Praw Człowieka, gdzie wskazano, że żadne przestępstwo ani kara nie mogą być ustanowione bez uprzedniego przepisu prawa. Ponadto we wszystkich okolicznościach należy stosować prawo korzystniejsze dla oskarżonego (zasada *lex mitior*). Żadne odstępstwo od gwarancji zapewnionych w art. 15 Arabskiej Karty Praw Człowieka nie jest dozwolone, nawet w sytuacjach wyjątkowych (art. 4 ust. 2 Arabskiej Karty Praw Człowieka).

Zasada legalizmu w Arabskiej Karcie Praw Człowieka została wyrażona za pomocą zasad *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege* oraz *lex retro non agit*. Na podstawie brzmienia art. 15 Arabskiej Karty Praw Człowieka można postawić tezę, że prawo, na podstawie którego przypisana ma zostać odpowiedzialność karna, musi być prawem stanowionym, mającym charakter pisany (*provision of the law*). Jest to regulacja o tyle szczególna, że żaden z regionalnych systemów ochrony praw człowieka nie odnosi się wprost do zasady *nullum crimen sine lege scripta*⁵⁷⁹.

Regulacje dotyczące zasady legalizmu zawarte w Arabskiej Karcie Praw Człowieka mają charakter bardziej restrykcyjny niż ma to miejsce w europejskim, międzyamerykańskim czy afrykańskim systemie ochrony praw człowieka. Przyjęła ona charakter bezwzględnie obowiązujący o ściśle określonej, wręcz restrykcyjnej treści, właściwej krajowym porządkom prawnym osadzonym na systemie prawa kontynentalnego. Trudno jednak ocenić zakres jej rzeczywistego wykorzystania, gdyż

⁵⁷⁷ Zob.: M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska, *op. cit.*, s. 305-310. Także M. Lubiszewski nie odmawia istnienia arabskiego systemu ochrony praw człowieka, choć pojęciem tym posługuje się w sposób ostrożny, mówiąc o początkach kształtowania się tego systemu; zob.: M. Lubiszewski, *op. cit.*, s. 91.

⁵⁷⁸ J. M. Pawłowski, *Ochrona prawa własności w państwach arabskich z perspektywy norm prawa międzynarodowego, w szczególności międzynarodowego prawa człowieka*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2008, nr 77, s. 241-242.

⁵⁷⁹ K. S. Gallant, *op. cit.*, s. 205.

nie została ustanowiona instytucja mająca na celu kontrolę realizacji postanowień Arabskiej Karty Praw Człowieka. Karta budzi także wątpliwości co do zgodności z uniwersalnymi standardami ochrony praw człowieka⁵⁸⁰, dlatego też w niniejszej dysertacji przywołana została w sposób ogólny.

4. CHARAKTER PRAWNY ZASADY LEGALIZMU W ŹRÓDŁACH MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO

Ustalenie charakteru prawnego zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym wymaga także dokonania przeglądu źródeł międzynarodowego prawa karnego. Wykazany w rozdziale II niniejszej dysertacji sposób rozumienia zasady legalizmu w poszczególnych źródłach międzynarodowego prawa karnego należy uzupełnić o rozważania dotyczące jej charakteru.

4.1.CHARAKTER PRAWNY ZASADY LEGALIZMU W ŚWIECIE STATUTU RZYMSKIEGO

W Statucie Rzymskim zasada legalizmu została nie tylko wprost wyrażona w art. 22, 23 oraz 24, ale można ją wyinterpretować również z przepisów dotyczących prawa właściwego, stanowiącego podstawę orzekania MTK. Nie można tym samym pominąć faktu, że na zakres pojęciowy zasady legalizmu wpływ mają rozstrzygnięcia MTK, kształtujące spójną linię orzecniczą, stanowiącą wyraz wykładni przepisów prawa, tworząc tym samym podstawy dla kształtowania zasady legalizmu oraz jej dalszego rozwoju.

W świetle postanowień Statutu Rzymskiego zasadę legalizmu współtworzą zasady: *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege*, *lex retro non agit*, a także zakaz stosowania analogii. Statut Rzymski określa zasadę legalizmu w sposób restrykcyjny, stanowiąc, że odpowiedzialność karną przypisać można jedynie na podstawie norm prawa stanowionego, dodatkowo precyzyjnych i dookreślonych. Źródłem kryminalizującym określone zachowania może być – co oczywiste – ze względu na charakter międzynarodowego prawa karnego jedynie prawo międzynarodowe, lecz pod warunkiem, że będzie miało charakter stanowiony. Podobne zastrzeżenia dotyczą kar. Można zatem jednoznacznie stwierdzić, że Statut Rzymski uznaje za zasady

⁵⁸⁰ Zob.: Stanowisko Wysokiego Komisarza ONZ ds. praw człowieka – *Analysis and Commentary from UN Watch in Geneva*, 5 February 2008, Issue 173 (<https://archive.ph/20150618145405/http://www.unwatch.org/site/apps/nlnet/content2.aspx?c=bdKKISNqEmG&b=1314451&ct=14172911>) (dostęp: 1.05.2024 r.).

współkształtujące szerokie rozumienie zasady legalizmu także zasady *lex scripta*, *lex certa*, *lex stricta* i oczywiście *praevia*.

Podkreślanym aspektem zasady legalizmu – szczególnie na gruncie orzecznictwa MTK – jest konieczność przewidywalności istnienia norm o prawnokarnym charakterze. Adresat normy prawnej nakazującej bądź zakazującej określonego postępowania pod groźbą kary powinien mieć możliwość zapoznania się z treścią owej normy i dokonania odpowiedniej jej interpretacji. Odpowiedzialności karnej nie może bowiem podlegać osoba, która nie miała możliwości ustalenia, czy podjęte przez nią zachowanie będzie sprzeczne z obowiązującym prawem.

Zasada legalizmu ujęta w Statucie Rzymskim ma charakter bezwzględnie obowiązujący adresatów. Owymi adresatami są zarówno jednostki, którym zagwarantowana została przewidywalność prawa, ale także prawodawca, którego zadaniem jest określenie precyzyjnych ram odpowiedzialności karnej, jak i władza sądownicza, która zobowiązana jest do ustalenia, czy określone normy nie tylko obowiązywały w czasie popełnienia czynu, ale także były wystarczająco precyzyjnie określone i przewidywalne.

Należy zatem jednoznacznie stwierdzić, że zasada legalizmu przyjęła charakter restrykcyjny (*strict legality*). Tak ustalony charakter zasady legalizmu w sposób znaczący różni się od charakteru zasady legalizmu wywodzonej nie tylko z innych źródeł międzynarodowego prawa karnego, ale także ujętej w międzynarodowym prawie praw człowieka. Charakter prawny zasady legalizmu ujętej w Statucie Rzymskim bliższy jest krajowym porządkom prawnym niż prawu międzynarodowemu, zwracającemu się w stronę ujęcia zrelatywizowanego⁵⁸¹.

Restrykcyjne ujęcie zasady legalizmu w świetle postanowień Statutu Rzymskiego jest późniejsze od ujęcia prezentowanego w pozostałych źródłach. Świadczyć może więc o pewnych kierunkowych tendencjach rozwojowych na gruncie międzynarodowego prawa karnego. Jednak ewolucja i dostosowywanie rozwiązań prawnych do potrzeb społeczności międzynarodowej nie musi być jedynym warunkiem zmiany charakteru prawnego zasady legalizmu. Restrykcyjne ujęcie zasady legalizmu w Statucie Rzymskim warunkowane będzie kilkoma czynnikami. Przede wszystkim, jak zostało wspomniane, a co warto przypomnieć, Statut Rzymski powstawał bez związku z jakimkolwiek konfliktem międzynarodowym, w czasach względnego „pokoju”, co

⁵⁸¹ Zob. także: A. Cassese, P. Gaeta, *op. cit.*, s. 23-26.

wpłynęło przede wszystkim na marginalizację rozumowania celowościowego, a przypisanie większej roli prawu stanowionemu. Ponadto Statut Rzymski, jako umowa międzynarodowa, zawiera regulacje będące wyrazem konsensusu wypracowanego przez państwa opierające swoje systemy prawne na różnych tradycjach. Wypracowany kompromis musiał wpisywać się zarówno w systemy oparte na prawie kontynentalnym, jak i *common law*. W pierwszej grupie państwa kwestionowały uznanie prawa niepisanego (w postaci prawa zwyczajowego czy też ogólnych zasad prawa) za podstawę odpowiedzialności karnej. Przeprowadzona analiza pozwala jednak stwierdzić, że pomimo ewolucji semantycznego ujęcia zasady legalizmu w Statucie Rzymskim (względem wcześniejszego jej ujęcia, właściwego dla działania MTW czy trybunałów *ad hoc*) nie doszło do zmiany wartości, których normatywnym wyrazem jest analizowana zasada. Zasada legalizmu w dalszym ciągu stanowi przejaw ochrony takich wartości jak pewność prawa, sprawiedliwość czy praworządność.

4.2. CHARAKTER PRAWNY ZASADY LEGALIZMU W POZOSTAŁYCH ŹRÓDLACH MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO

Pozostałe źródła międzynarodowego prawa karnego, w szczególności prawo zwyczajowe i ogólne zasady prawa oraz działalność MTW, MTWDW, a także trybunałów karnych *ad hoc*, konstytuują zasadę legalizmu odmiennie aniżeli na gruncie Statutu Rzymskiego, choć w sposób zbliżony (o ile nie analogiczny) do jej ujęcia w międzynarodowym prawie praw człowieka. Zasada legalizmu wyrażona jest przede wszystkim w formie zasad *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege*, *lex retro non agit*, a także zakazu stosowania analogii (*lex stricta*). Normy określające odpowiedzialność karną powinny być zatem skonstruowane precyzyjnie, choć nie muszą być jednak normami stanowionymi (*lex certa*). Odpowiedzialność karna – na podstawie wymienionych źródeł – może zostać przypisana za naruszenie prawa międzynarodowego nawet wtedy, gdy norma prawna nie przewidywała odpowiedzialności karnej za jej naruszenie. Otwiera to drogę do wskazania, że podstawę odpowiedzialności karnej mogą stanowić także normy prawa zwyczajowego, bez względu na to, czy zostały wyrażone w konwencjach międzynarodowych, czy też nie (odejście od zasady *lex scripta*).

Międzynarodowe prawo karne, wynikające z analizowanych źródeł, dopuszcza więc możliwość przypisania odpowiedzialności nie tylko na podstawie prawa stanowionego. Możliwość ta nie została wyrażona w żadnym akcie stanowiącym

podstawę pociągnięcia do odpowiedzialności międzynarodowej, jednak należy stwierdzić, że ma ona charakter bezwzględnie obowiązujący dla adresatów tej normy, czego dowodem są liczne orzeczenia międzynarodowych trybunałów karnych (omówione w rozdziale II dysertacji), przywołujące zasadę legalizmu w kontekście odpowiedzialności karnej jednostki.

W doktrynie owo zrelatywizowane podejście formułowane jest w zasadzie *nullum crimen sine iure*, nie zaś *lege*, dając wyraz odwołania do szeroko pojętego prawa, jako podstawy odpowiedzialności karnej jednostki, nie zaś wyłącznie do norm prawa stanowionego⁵⁸². Takie, zrelatywizowane, podejście znajduje swoje odzwierciedlenie także w międzynarodowym prawie praw człowieka. Można zatem stwierdzić, że do czasu wejścia w życie Statutu Rzymskiego i powstania MTK to właśnie wskazane zrelatywizowane ujęcie zasady legalizmu było właściwe prawu międzynarodowemu, wyznaczając jego normatywny charakter.

Ujęcie zasady legalizmu rozwinięte w międzynarodowym prawie praw człowieka, w działalności MTW, MTWDW oraz trybunałów karnych *ad hoc* jest ujęciem chronologicznie wcześniejszym wobec Statutu Rzymskiego. Pozwala to przypuszczać, że zasada legalizmu w międzynarodowym prawie karnym – po wejściu w życie Statutu Rzymskiego – uległa pewnym modyfikacjom. Do pewnego stopnia wprowadzona Statutem zmiana ma charakter ewolucyjny. Jednak warunkowana jest innymi, wskazanymi w poprzednim podrozdziale, czynnikami, które wpłynęły na charakter zasady legalizmu. Należy pamiętać, że po wejściu w życie Statutu Rzymskiego trybunały karne *ad hoc* w dalszym ciągu orzekały, nie zmieniając linii orzeczniczej dotyczącej zasady legalizmu, o czym świadczą liczne wyroki MTKJ oraz MTKR wydane po 1 lipca 2002 r. Stąd też nie można stwierdzić, że ujęcie zasady legalizmu wypracowane przez MTK zastąpiło to wypracowane w pozostałych źródłach międzynarodowego prawa karnego. Ujęcia te funkcjonują równolegle, mając na celu nie tylko ochronę praw jednostki, ale i całej społeczności międzynarodowej. Zasada legalizmu ma bowiem zagwarantować tak ochronę jednostki przed niesłusznym skazaniem, jak i zapewnić społeczności międzynarodowej sprawiedliwość, poprzez pociągnięcie do odpowiedzialności osoby, która naruszyła normy prawa międzynarodowego.

⁵⁸² Zob.: K. S. Gallant, *op. cit.*, s. 14; M. Boot, *op. cit.*, s. 218.

5. UWAGI KOŃCOWE

Przesądzenie charakteru prawnego zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym, traktowanej zwłaszcza jako zasady ogólnej prawa, wymusiło konieczność podjęcia analizy charakteru zasady legalizmu w krajowych porządkach prawnych, uwzględniając różne krajowe systemy prawne oparte na prawie kontynentalnym oraz na *common law*, ale także oparte na religii (państwa arabskie) czy na ustroju totalitarnym. Badania prawno-porównawcze doprowadziły do ustalenia dwóch głównych wniosków. Po pierwsze, zasada legalizmu ma charakter powszechny i występuje w porządkach konstytucyjnych większości państw świata. Po drugie natomiast, nie jest ujmowana jednolicie.

W porządkach prawnych opartych na systemie kontynentalnym zasada legalizmu wyrażana jest najczęściej przez konglomerat zasad: *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege* oraz *lex retro non agit*, przy czym kluczowym jej elementem jest obowiązek regulacji podstaw odpowiedzialności karnej w postaci norm prawa stanowionego. W efekcie zasady *nullum crimen sine lege* oraz *nulla poena sine lege* uszczegółowione są *lex scripta*, *stricta*, *praevia* i *certa*. W tym świetle podstawowym wymogiem wynikającym z zasady legalizmu jest dookreślenie wszelkich zachowań i związanych z nimi przesłanek aktem o randze prawa stanowionego. W tym ujęciu zasada legalizmu wyrażona jest w sposób restrykcyjny (*strict legality*).

W porządkach prawnych opartych na *common law* nastąpiła marginalizacja znaczenia zasady *nullum crimen sine lege scripta*. Podstawa odpowiedzialności karnej może wynikać nie tylko z norm prawa stanowionego, ale także ze zwyczaju oraz precedensu. W tym ujęciu zasada legalizmu jest zrelatywizowana.

Przeprowadzone badania zostały poszerzone o analizę charakteru prawnego zasady legalizmu w prawie międzynarodowym przy uwzględnieniu działów prawa międzynarodowego, w których zasadę tę można zidentyfikować. W tym zakresie dokonano analizy zasady legalizmu w międzynarodowym prawie praw człowieka, uwzględniając zarówno system uniwersalny, jak i regionalne systemy ochrony praw człowieka, a także w statutach międzynarodowych trybunałów karnych. Przeprowadzone badania doprowadziły do analogicznego wniosku, jak w przypadku krajowych porządków prawnych. Zasada legalizmu ujęta w Statucie Rzymskim przyjmuje restrykcyjny charakter. Ma ona przede wszystkim zagwarantować przewidywalność prawa poprzez określenie precyzyjnych ram odpowiedzialności karnej, ale także zmierzać do ustalenia, czy określone normy prawne mające być

podstawą do pociągnięcia jednostki do odpowiedzialności karnej nie tylko obowiązywały w czasie popełnienia czynu, ale także czy były wystarczająco precyzyjnie określone i przewidywalne. Zasada legalizmu wynikająca z innych niż Statut Rzymski źródła międzynarodowego prawa karnego oraz z międzynarodowego prawa praw człowieka wykazuje zrelatywizowany charakter.

Ponadto, co wymaga podkreślenia, na podstawie przeprowadzonych analiz wykazano, że charakter zasady legalizmu jest bezwzględnie obowiązujący. Większość przeanalizowanych porządków prawnych nie dopuszczała możliwości odstąpienia od stosowania zasady legalizmu, nawet w sytuacjach zagrożenia dla bezpieczeństwa. Bez znaczenia dla bezwzględnie obowiązującego charakteru zasady legalizmu pozostawało ujęcie zasady legalizmu. Przyjmuje ona bowiem bezwzględnie obowiązujący charakter zarówno w restrykcyjnym, jak i zrelatywizowanym ujęciu. Należy zatem jednoznacznie stwierdzić, że zasada legalizmu ma status normy *ius cogens*.

Tak wyodrębnione ujęcia zasady legalizmu implikują podjęcie dalszych rozważań nad jej celami oraz funkcjami, jakie zasada ta pełni w międzynarodowym prawie karnym.

ROZDZIAŁ IV.

CELE I FUNKCJE ZASADY LEGALIZMU

W KONTEKŚCIE INDYWIDUALNEJ ODPOWIEDZIALNOŚCI JEDNOSTKI NA GRUNCIE MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO

1. UWAGI WPROWADZAJĄCE

W oparciu o założenia poznańsko-szczecińskiej szkoły teorii prawa w niniejszym rozdziale w pierwszej kolejności ustalony zostanie sposób pojmowania zbiorczych kategorii, jakimi są kategoria „celu” i „funkcji prawa”, aby na tym tle określić odpowiednio cel oraz funkcje, jakie na gruncie międzynarodowego prawa karnego ma do spełnienia zasada legalizmu.

Dla przejrzystości wywodu, za Z. Ziemińskim, dokonać należy rozróżnienia znaczenia takich pojęć jak funkcja, cel i rola⁵⁸³. Termin „funkcja” odnosić się będzie do przypisywania podejmowanym działaniom określonych skutków⁵⁸⁴, termin „rola” natomiast sprowadzać się będzie do wyznaczenia określonego typu zachowania do spełnienia⁵⁸⁵, zaś „cel” to stan rzeczy, określany przez czyjeś dążenia⁵⁸⁶. Semantyczne uporządkowanie wskazanych pojęć nie jest jednak zabiegiem łatwym. W ślad za przykładem, wskazanym przez Z. Ziemińskiego, w przypadku realizacji określonej funkcji zaistnieć może zbieżność z realizacją określonej roli⁵⁸⁷. Dlatego też w naukowej refleksji współistnieje wiele – mniej lub bardziej szczegółowych – typologii funkcji, które przypisywane są prawu.

Szerokie rozumienie pojęcia funkcji prawa, z podziałem na funkcje-relacje, funkcje-role, funkcje-cele oraz funkcje-skutki, zaproponowała I. Bogucka, ukazując wieloznaczność, złożoność oraz konwencjonalny charakter analizowanych kategorii⁵⁸⁸. Ich niejednoznaczność stanowi wyzwanie dla interpretacji znaczenia pojęcia funkcji prawa, różnego w zależności od przyjętych założeń oraz uwarunkowań i kontekstów, w

⁵⁸³ Z. Ziemiński, *O pojmowaniu celu, zadania, roli i funkcji prawa*, PiP 1987, nr 12, s. 15-17.

⁵⁸⁴ *Ibidem*, s. 20.

⁵⁸⁵ *Ibidem*, s. 19-20.

⁵⁸⁶ *Ibidem*, s. 18.

⁵⁸⁷ *Ibidem*, s. 21.

⁵⁸⁸ I. Bogucka, *Funkcje prawa. Analiza pojęcia*, Kraków 2000, s. 11-93.

których będzie ono używane. Z tego względu podjęcie przedmiotowych rozważań niejako domyka analizy dedykowane charakterowi prawnemu zasady legalizmu.

Warto także zaznaczyć, w kontekście zarysowanych rozbieżności pomiędzy pojęciami celu, funkcji i roli prawa, że granice znaczeniowe między dwoma pierwszymi mogą się zacierać, choć w niniejszym rozdziale potraktowane zostaną jako mające odmienne znaczenie. Przez cele rozumieć można zakładane (spodziewane) efekty, funkcje natomiast sprowadza się na grunt efektów rzeczywistych. Upraszczając zatem, można stwierdzić, że zrealizowane cele mogą stać się funkcjami. Dlatego też, unikając wątpliwości znaczeniowych, w literaturze zasadnie wskazuje się na funkcje zamierzone i funkcje rzeczywiste⁵⁸⁹. Jeśli zaś chodzi o terminy „rola” i „funkcja”, to używane są one niekiedy zamiennie, stając się synonimami, co budzi wątpliwości co do zasadności takiego ich postrzegania. Rola jest bowiem ujmowana jako oczekiwanie określonej grupy w stosunku do pewnej osoby albo instytucji, że zachowa się ona w konkretny sposób albo umożliwi osiągnięcie określonego stanu rzeczy, zarówno w kwestii stanowienia prawa, jak i jego stosowania⁵⁹⁰. Rola będzie się więc sprowadzała do pewnego zespołu zachowań w systemie prawa, mających wpływ na określoną grupę i przez tę grupę oczekiwanych⁵⁹¹.

Warto zaznaczyć, że przedstawione powyżej rozumienie pojęcia roli daje się ustalić, gdy jest odnoszone do człowieka, wobec którego oczekuje się podejmowania określonych zachowań ze względu na zajmowaną pozycję, np. rolą sędziego (w tym sędziego sądów międzynarodowych) jest bezstronne i niezawisłe rozstrzygnięcie sporów prawnych. W zarysowanym kontekście funkcja „sędziego” powinna odnosić się do rzeczywistych następstw, jak np. prawomocne rozstrzygnięcie o prawach i obowiązkach stron postępowania. Jednakże warto w tym miejscu zauważyć, że rolę mogą pełnić nie tylko ludzie, ale także konstrukcje abstrakcyjnie pojmowane (niematerialne), jak prawo *in genere*, a przede wszystkim wynikające z niego normy prawne. W świetle powyższego wyeksponować należy, że wyznaczenie roli norm prawnych traktować

⁵⁸⁹ A. Marek, *Pojęcie prawa karnego, jego funkcje i podział*, [w:] A. Marek (red.), *System Prawa Karnego. Tom I. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 2010, s. 10.

⁵⁹⁰ Z. Ziemiński, *O pojmowaniu celu, zadania...*, s. 19.

⁵⁹¹ Wśród literatury prawniczej można odnaleźć liczne przykłady użycia terminu „rola” w kontekście relacji i wpływu czegoś na coś – np. M. J. Nowak (red.), *Rola prawa w systemie gospodarki przestrzennej*, Warszawa 2021; D. Gil, P. Rogowski (red.), *Rola biegłych we współczesnych postępowaniach sądowych*, Lublin 2019; A. Konert (red.), *Rola prawa lotniczego w procesie budowy bezpieczeństwa transportu lotniczego*, Warszawa 2021.

należy jako pewnego rodzaju przenośnię⁵⁹². Przypisanie bytom niematerialnym określonego zachowania czy też woli podjęcia takiego zachowania jest niemożliwe. Jednak ustanawiając normy prawne oczekuje się, że będą one wpływały w określony sposób na system prawa, a przede wszystkim regulowały w odpowiedni sposób stosunki społeczne. Z tego względu odróżnienie funkcji od roli zależy od przyjętego kontekstu. Przedstawienie jednoznacznej granicy pomiędzy funkcją a rolą wymagałoby precyzyjnej relatywizacji, przełamującej ich synonimiczność, a takie analizy wykraczają poza zakres rozprawy.

Dlatego też w niniejszych rozważaniach, jeśli kategoria funkcji połączona zostanie z osiągniętym (rzeczywistym) rezultatem (wynikiem), z kolei rola zostanie sprowadzona do oczekiwań w stosunku do zadań, które powinny być w systemie prawa lub w jego części osiągane, to brak jest podstaw, by kategorii tych nie uznać za tożsame. Z perspektywy niniejszej rozprawy w ogólności, a w kontekście problematyki zasady legalizmu w szczególności, rozdzielanie ich znaczenia jest zbędne. Stąd przedmiotem rozważań będzie ustalenie funkcji zasady legalizmu z perspektywy międzynarodowego prawa karnego oraz systemu prawa międzynarodowego jako takiego.

Kluczowym zadaniem natomiast będzie odróżnienie od siebie pojęcia celu oraz funkcji. Wprowadzenie do systemu prawa określonych zasad warunkowane jest przede wszystkim chęcią zrealizowania określonych celów tego prawa. Prawodawca, chcąc je osiągnąć, ustanawia odpowiednie normy prawne, dążąc do realizacji wyznaczonego celu. Jego osiągnięcie gwarantują także wprowadzone do systemu prawa – za pomocą zasad tego systemu – określone instrumenty prawne. Dlatego też, w przedmiotowej części rozprawy, w pierwszej kolejności określone zostaną cele zasady legalizmu, a następnie jej funkcje, w niezbędnym zakresie odniesione także do celu przyświecającego międzynarodowemu prawodawcy, tworzącemu wyspecjalizowany dział, jakim jest międzynarodowe prawo karne.

Kluczowym elementem rozważań niniejszego rozdziału jest analiza funkcji zasady legalizmu z perspektywy spójności systemowej zarówno prawa międzynarodowego, jak i międzynarodowego prawa karnego. Czy wykazany w niniejszej rozprawie fundamentalny status zasady legalizmu, będącej z jednej strony aksjologicznie uwarunkowanym wyrazem wartości uznawanych przez społeczność

⁵⁹² *Ibidem*, s. 20.

międzynarodową, z drugiej zaś strony źródłem prawa, odpowiada także za zapewnienie spójności systemowej?

2. CELE ZASADY LEGALIZMU NA GRUNCIE MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO

Jak wskazano, definicja pojęcia celu, jako pewnego stanu rzeczy, który może zostać osiągnięty przez określone postępowanie⁵⁹³, przypisuje istnienie woli podejmowania określonych działań, wskazując, że to człowiek wyznacza określony cel jako pewnego rodzaju zamierzenie. Cel prawa w ogólności, jak i działów tego prawa, odnosi się jednak nie do dążeń prawa jako takiego, ale do celu działalności abstrakcyjnie pojmowanego prawodawcy (twórcy prawa).

Nie ulega zatem wątpliwości, że celem prawa w ogólności może być: realizacja sprawiedliwości, ustanowienie bezpieczeństwa prawnego oraz realizacja dobra wspólnego⁵⁹⁴. W literaturze odnaleźć można również i czwarty główny cel prawa, jakim jest realizacja wartości moralnych⁵⁹⁵, choć zaznaczyć należy, że częściowo zawiera się on w celach pozostałych. Przedmiotowe cele, choć dotyczą prawa w ogólności, oddziałują także na konkretne gałęzie (działy) prawa, co warunkowane jest przede wszystkim spójnością systemu prawa⁵⁹⁶. W rezultacie to właśnie działy prawa w pierwszej kolejności potwierdzają, a następnie rozwijają cele prawa. To na ich gruncie następuje bowiem specjalizacja prawa konkretyzująca jego cele.

Analogicznym do powyższego argumentem posłużyć się można w odniesieniu do zasad prawa wypracowanych w obrębie jednego działu. Również i tutaj spójność systemu wymaga, aby realizowały one, przynajmniej częściowo, cele całego działu. Dla lepszej egzemplifikacji zasady prawa określić można jako narzędzia realizujące określone cele prawa, stanowiące manifestacje owych celów, jednocześnie potwierdzające ich rzeczywiste występowanie.

Ustalenie celu prawa jako takiego uzasadnia przeniesienie rozważań na grunt działu międzynarodowego prawa karnego. Czy cel tego działu w jakikolwiek sposób

⁵⁹³ Z. Ziemiński, *Metodologiczne zagadnienia...*, s. 7.

⁵⁹⁴ G. Radbruch, *O celu prawa*, przekł. Cz. Znamierowski, RPEiS 1937, z. 3, s. 325-336.

⁵⁹⁵ I. Bogucka, *op. cit.*, s. 62.

⁵⁹⁶ System prawa jest bowiem zbiorem norm nie jakichkolwiek, a uporządkowanych. Zob. S. Wronkowska, *System prawny a porządek prawny i ład społeczny*, [w:] S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, Poznań 2001, s. 180. Uporządkowanie zbioru norm prawa polega przede wszystkim na ich hierarchicznym zróżnicowaniu i spójności wewnętrznej. Zob. szerzej: W. Gromski, *System prawa*, [w:] U. Kalina-Prasznik (red.), *Encyklopedia prawa*, Warszawa 2000, s. 1002.

wiąże się z systemowością prawa międzynarodowego i jaki cel dział ten realizuje? Pamiętać jednak trzeba, że o celu konkretnej normy lub ich zbioru wnioskować można z celu prawa, nie odwrotnie. Wyznaczenie celu zasady legalizmu poprzedzone musi zatem zostać określeniem celu międzynarodowego prawa karnego. Zasada ta jest bowiem wyrazem (odwzorowaniem) takiej, a nie innej konstrukcji systemu prawa.

Identyfikację celu przyświecającego twórcom prawa w tworzeniu określonych norm prawnych rozpocząć należy od ustalenia źródeł informacji o ich zamierzeniach. Interpretacja intencji prawodawcy może być odczytywana poprzez analizę prac legislacyjnych bądź uzasadnień aktów prawnych, a w przypadku prawa międzynarodowego prac nad umową międzynarodową bądź z preambuły traktatu, wyznaczającej szczególne *ratio*, które legło u podstaw jego przyjęcia. W przypadku braku udokumentowania prac nad tekstem aktu prawnego istnieje ryzyko, że określanie celu stanowić będzie projekcję oczekiwań interpretatora, nie zaś faktycznych dążeń prawodawcy. Określając cel międzynarodowego prawa karnego, pamiętać należy o jego specyfice w kontekście źródeł. Są nimi nie tylko umowy międzynarodowe czy inne akty stanowione, ale także i prawo zwyczajowe.

Pierwszym celem międzynarodowego prawa karnego jest zapobieganie naruszeniom prawa międzynarodowego⁵⁹⁷. Oznacza to, że międzynarodowe prawo karne powinno w pierwszej kolejności opierać się na systemie norm określających, które zachowania należy uznawać za zachowania niezgodne z prawem. Zachowania uznane przez społeczność międzynarodową za szkodliwe społecznie powinny być kryminalizowane na gruncie międzynarodowego prawa karnego, które realizując przedmiotowy cel, winno tworzyć wyspecjalizowane instytucje (organy), stosujące określone procedury, realizujące pociągnięcia do odpowiedzialności sprawców naruszeń norm prawa międzynarodowego.

Kolejny cel międzynarodowego prawa karnego wynika wprost z preambuły Statutu Rzymskiego. Jest nim zapewnienie „pokoju, bezpieczeństwa i pomyślności świata”. Nie ulega wątpliwości, że potrzeba zapewnienia bezpieczeństwa ma podstawowe znaczenie dla realizacji pozostałych, „wyższych” potrzeb człowieka, takich jak potrzeby społeczne czy potrzeby samorealizacji⁵⁹⁸. Warto zaznaczyć, że nie bez

⁵⁹⁷ Rezolucja 808 Rady Bezpieczeństwa z dnia 22 lutego 1993 r. oraz Rezolucja Rady Bezpieczeństwa 955 z dnia 8 listopada 1994 r.

⁵⁹⁸ J. Guś, *Ład społeczny, poczucie bezpieczeństwa a prawo – kilka uwag z zakresu teorii prawa*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2002, t. IX, s. 14.

podstaw odniesiono się wprost do potrzeby bezpieczeństwa. Jest ona bowiem zapewniana na trzech płaszczyznach: pierwszej odnoszącej się do zaspokajania podstawowych potrzeb związanych z przeżyciem, drugiej dotyczącej zabezpieczenia dotychczasowych zdobyczy człowieka oraz trzeciej, jaką jest dążenie do porządku, rutyny oraz przewidywalności. Prawo karne, w tym także międzynarodowe prawo karne, ma kluczowe znaczenie zwłaszcza w kontekście pierwszej ze wskazanych płaszczyzn⁵⁹⁹. Ponadto międzynarodowe prawo karne dąży do zapewnienia szczególnej kategorii bezpieczeństwa, jaką jest bezpieczeństwo prawne i skorelowana z nim pewność prawa⁶⁰⁰.

Innym celem, leżącym u podstaw prawa karnego, bez względu na jego krajowy czy międzynarodowy charakter, jest konieczność zapewnienia sprawiedliwości. Realizacja przedmiotowego celu – z perspektywy międzynarodowego prawa karnego – ma szczególne znaczenie, polegając na ukaraniu sprawcy określonego czynu niezgodnego z prawem. Realizacja sprawiedliwości wyznacza zatem sposób rozumienia zasady legalizmu. Sprawiedliwość jest bowiem – upraszczając – realizowana poprzez prawo. I choć nie zawsze prawo realizuje sprawiedliwość, to prawo wyznaczone właściwymi wartościami moralnymi⁶⁰¹ sprawiedliwość realizować będzie. Już Monteskiusz wskazał, że „nie wszystko, co jest prawem, jest z tej racji sprawiedliwe, lecz to co sprawiedliwe, powinno stać się prawem”⁶⁰². Stąd tak ważnym zagadnieniem z perspektywy systemu prawa międzynarodowego jest jego aksjologia, wpisana w jego zasady.

Kategoria sprawiedliwości dotyczy także określenia (przypisania) odpowiednio dolegliwej kary za popełnienie czynu zabronionego prawem międzynarodowym. Chroni więc sprawcę czynu zabronionego przed wymiarem niesprawiedliwej kary bądź pociągnięciem do odpowiedzialności niewłaściwej osoby. Stanowi także gwarancję sprawiedliwości w wymiarze społecznym. Jest bowiem podstawą pociągnięcia do odpowiedzialności sprawców, którzy naruszyli normy oraz chronione tymi normami wartości, uznane w danym społeczeństwie. Przyjęcie określonej formuły

⁵⁹⁹ *Ibidem*, s. 15. Pozostałe płaszczyzny są zapewniane normami prawa cywilnego (druga) oraz całego prawa publicznego (trzecia).

⁶⁰⁰ M. Wojciechowski, *Pewność prawa*, Gdańsk 2014, s. 10.

⁶⁰¹ R. A. Tokarczyk, *Sprawiedliwość jako naczelna wartość prawa*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 1997, Vol. XLIV, s. 138.

⁶⁰² C. L. Montesquieu, *Myśli*, przekł. L. Gluck, Warszawa 1985, s. 56.

sprawiedliwości wiąże się zarówno z przyjętym systemem wartości, ale także stanem wiedzy o życiu społecznym⁶⁰³.

Ostatnim celem międzynarodowego prawa karnego jest zapewnienie ochrony określonych przez społeczność międzynarodową wartości, które z perspektywy prawa międzynarodowego muszą podlegać ochronie ze względu na ich znaczenie. Wartości uznane przez międzynarodowe prawo karne chronione są poprzez stypizowanie 25 rodzajów czynów zabronionych prawem międzynarodowym⁶⁰⁴, które naruszając dobra prawne, implikować będą odpowiedzialność ich sprawców. Można zatem stwierdzić, że celem międzynarodowego prawa karnego jest ochrona dóbr prawnych o kluczowym znaczeniu dla funkcjonowania społeczności międzynarodowej, w tym dla jednostek, w oparciu o poszanowanie porządku publicznego i bezpieczeństwa międzynarodowego.

Warto także podkreślić, że szczególnie istotne znaczenie w kontekście źródła informacji o wartościach uznanych międzynarodowym prawem karnym będą miały zasady ogólne prawa oraz zasady prawa międzynarodowego. To właśnie one stanowią wyraz wartości uznanych za szczególnie ważne w danej społeczności, w tym także w społeczności międzynarodowej⁶⁰⁵.

Oczywiste jest także, że katalog wartości nie ma charakteru uniwersalnego, a subiektywny⁶⁰⁶. Wartości zakorzenione w różnych kulturach prawnych często są odmienne, a różnice kulturowe różnych regionów świata determinują konieczność kryminalizacji zachowań naruszających określone wartości, które właściwe są danemu systemowi prawa, dzięki uznaniu ich przez określoną społeczność. W przypadku międzynarodowego prawa karnego nie istnieje konsensus co do spójnego katalogu wartości, które należy prawnie chronić. Dlatego też prawo to służy ochronie wartości mających uniwersalny charakter, właściwy większości państw świata. Z tego względu katalog ten będzie ograniczony tylko do kilku najważniejszych wartości. Bez wątpienia

⁶⁰³ *Ibidem*, s. 20.

⁶⁰⁴ H. Olásolo, *International Criminal Law, Transnational Criminal Organizations and Transitional Justice*, Leiden–Boston 2018, s. 3.

⁶⁰⁵ Jak słusznie wskazuje M. Kordela, odwołanie do wartości w języku prawnym następuje za pomocą charakterystycznych zwrotów językowych, do których zaliczyć należy takie terminy jak: „zasada”, „prawo do”, „wolność”, „ochrona”, „założenie”, „dyrektywa”, „domniemanie”, ale taką samą funkcję mogą pełnić także zwroty o charakterze negatywnym, które są wprost dezaprobowane przez twórcę prawa, jak np. „zakaz”. Zob. szerzej: M. Kordela, *Zarys systemu aksjologicznego w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, „Studia Prawnicze” 2000, z. 1-2, s. 63-65.

⁶⁰⁶ Z. Ziemiński, *Wstęp do aksjologii dla prawników*, Warszawa 1990, s. 61. Autor wskazuje, że w społeczności pojawiają się skłonności do szukania obiektywizacji wartości, które oparte są na rozważaniach metatetycznych.

istnieje ścisły związek prawa karnego (także międzynarodowego prawa karnego) z problematyką aksjologiczną, gdyż ustanawiając normy karne, prawodawca kieruje się określonym systemem moralnym, określając normatywnie relewantne wartości społeczne⁶⁰⁷. Stąd cel realizowany przez międzynarodowe prawo karne może być manifestacją wartości, jeśli jest ona nie tylko istotna dla społeczności międzynarodowej, lecz przede wszystkim godna ochrony.

W przyjętym ujęciu wartości stają się impulsem do wyznaczenia kierunków dalszych działań oraz będą uzasadniać konieczność ich realizacji. Poszukując więc wartości, które stanowią cel międzynarodowego prawa karnego, należy w pierwszej kolejności odnieść się do statutów międzynarodowych trybunałów karnych bądź aktów ich ustanawiających. Należy zatem wskazać, że do wartości chronionych międzynarodowym prawem karnym należeć będą przede wszystkim takie wartości odnoszące się do jednostki, jak: godność ludzka, życie, zdrowie, integralność cielesna, wolność, równość czy bezpieczeństwo osobiste. Do wartości chronionych międzynarodowym prawem karnym zaliczyć należy także te mające charakter zbiorowy, jak m.in. porządek publiczny czy bezpieczeństwo danej społeczności.

W świetle powyższych ustaleń należy wykazać, jakie cele przyświecają zasadzie legalizmu, stanowiącej konstrukcyjny fundament międzynarodowego prawa karnego. Określone one zostaną poprzez odniesienie się do celów międzynarodowego prawa karnego i weryfikację, które z nich odpowiadają założeniom wpisanym w zasadę legalizmu.

Zasada legalizmu bez wątpienia została ustanowiona w celu ochrony wartości uznanych przez społeczność międzynarodową za szczególnie ważne. Stanowi ona bowiem normatywny wyraz określonych wartości. Wartością chronioną tytułową zasadą jest legalizm, a więc działanie zgodne z prawem i w jego granicach. Ze względu na fakt, że zasada legalizmu stanowi wyraz takich wartości jak bezpieczeństwo prawne, pewność obrotu prawnego oraz poszanowanie praw nabytych⁶⁰⁸, będzie ona służyła jako narzędzie pośredniej ochrony takich wartości jak m.in. godność ludzka, życie,

⁶⁰⁷ F. Cieplý, *Konstytucyjne podstawy rozstrzygania sporów odnoszących się do człowieka jako sprawcy czynu karnoprawnie relewantnego*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2017, z. 2, s. 141-142.

⁶⁰⁸ Trybunał Konstytucyjny wskazał, że zasada niedziałania prawa wstecz stanowi podstawową zasadę porządku prawnego znajdującą oparcie w takich wartościach jak bezpieczeństwo prawne, pewność obrotu prawnego oraz poszanowanie praw nabytych. Zob.: orzeczenie TK z dnia 28 maja 1986 r., U 1/86, OTK 1986, poz. 2.

wolność, równość, a także pozostałych wartości, objętych ochroną międzynarodowego prawa karnego.

Legalizm, z uwagi na swoje definicyjne założenia, pozostaje w ścisłym związku z poczuciem bezpieczeństwa prawnego, dlatego wskazać należy, że głównym celem zasady legalizmu będzie zapewnienie gwarancji bezpieczeństwa prawnego. Zasada legalizmu, poprzez obowiązywanie norm prawnych, według których jednostki regulują swoje postępowanie, w bezpośredni sposób wpływa na pewność prawa, a co za tym idzie także na bezpieczeństwo prawne. Zobowiązanie do postępowania zgodnie z prawem i w jego granicach sprawia, że z jednej strony w procesie stanowienia prawa twórcy prawa będą przewidywalni, wzbudzając zaufanie, co przełoży się na motywacyjną efektywność tego prawa, gdyż adresaci norm prawnych dawać będą im posłuch. Z drugiej zaś w procesie stosowania prawa zagwarantowane zostanie bezpieczeństwo, że nikt nie poniesie odpowiedzialności za działania zgodne z prawem⁶⁰⁹.

Celem zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym jest także zapewnienie sprawiedliwości, poprzez gwarancję pociągnięcia do odpowiedzialności sprawców czynów naruszających normy międzynarodowego prawa karnego. Prawodawca, poprzez ustanowienie zasady legalizmu, zapewnia porządek społeczny i przekonanie, że sprawcy czynów zabronionych nie pozostają bezkarni. Ma to także swoisty wymiar prewencyjny.

Można zatem wskazać, że celem zasady legalizmu będzie realizacja celów międzynarodowego prawa karnego, poprzez zapewnienie bezpieczeństwa, w tym także bezpieczeństwa prawnego i pewności prawa, zapewnienie sprawiedliwości, zarówno w ujęciu indywidualnym (przede wszystkim wobec pokrzywdzonego, jak i sprawcy czynu), jak i w ujęciu społecznym. I choć niektórzy autorzy jako główny cel prawa karnego wskazują ochronę dóbr prawnych, pozostałe cele traktując jako uboczne⁶¹⁰, to cele te raczej uzupełniają się wzajemnie, tworząc spójny obraz międzynarodowego prawa karnego jako wyspecjalizowanego działu w systemie prawa międzynarodowego. Wobec tego działu społeczność międzynarodowa wyraziła sprecyzowane oczekiwania,

⁶⁰⁹ S. Wronkowska, *Kryteria oceny prawa*, [w:] E. Kustra (red.), *Przemiany polskiego prawa (lata 1989-1999)*, Toruń 2001, s. 44.

⁶¹⁰ J. Kulesza, *Cele i funkcje prawa karnego*, [w:] J. Kulesza (red.), *Prawo karne materialne. Nauka o przestępstwie, ustawie karnej i karze*, Warszawa 2023, s. 38.

związane z realizacją odpowiedzialności przez osoby dopuszczające się najcięższych zbrodni międzynarodowych.

3. FUNKCJE ZASADY LEGALIZMU W MIĘDZYNARODOWYM PRAWIE KARNYM

Zarysowane powyżej cele zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym mają bezpośredni związek z funkcjami, jakie pełni ta zasada. Rozważania na temat funkcji zasady legalizmu rozpocząć należy od sięgnięcia do funkcji pełnionych przez tę zasadę na gruncie krajowych porządków prawnych.

Dyskusja nad funkcją zasady legalizmu jako środka ochrony dobra prawnego właściwa jest państwom opartym na systemie kontynentalnym. Inaczej tę kwestię postrzega się w państwach opartych na *common law*. Tutaj funkcja zasady legalizmu sprowadza się do zapobiegania szkodom, które mogłyby naruszać określone wartości⁶¹¹.

Warty podkreślenia jest także fakt, że funkcje zasady legalizmu wyznaczone są zakresem treściowym tej zasady. Stąd nie pokrywają się one z wszystkimi funkcjami międzynarodowego prawa karnego jako całości⁶¹². Katalog funkcji międzynarodowego prawa karnego jest katalogiem szerszym, uwzględniającym wszystkie cele międzynarodowego prawa karnego. Wyeksponować należy, że zasady międzynarodowego prawa karnego, w tym także zasada legalizmu, mogą być dedykowane pełnieniu tylko jednej funkcji lub kilku określonym funkcjom. Zawsze będą one jednak zbieżne z funkcjami międzynarodowego prawa karnego.

Wyznaczenie funkcji realizujących cele międzynarodowego prawa karnego może być pomocniczo wsparte kategoriami funkcji proponowanymi w polskiej doktrynie prawa karnego. Taka analiza pozwoli wykazać relacje pomiędzy funkcjami pełnionymi przez międzynarodowe prawo karne, przy poszanowaniu dorobku krajowego prawa karnego.

W polskiej literaturze karnistycznej odnaleźć można kilka typologii funkcji prawa karnego. L. Gardocki wskazuje na trzy funkcje prawa karnego: sprawiedliwościową, ochronną i gwarancyjną, przy czym funkcja sprawiedliwościowa

⁶¹¹ K. Ambos, *The Overall Function of International Criminal Law: Striking the Right Balance Between the Rechtsgut and the Harm Principles. A Second Contribution Towards a Consistent Theory of ICL*, „Criminal Law and Philosophy” 2015, Vol. 9, No. 2, s. 301.

⁶¹² Niezależność funkcji prawa karnego jako całości od poszczególnych jego instytucji podkreśla także A. Cornford, *The Aims and Functions of Criminal Law*, „The Modern Law Review” 2024, Vol. 87, No. 2, s. 414.

ma pierwotny charakter⁶¹³. W. Wróbel oraz A. Zoll przyjęli podział na funkcje: ochronną, sprawiedliwościową, gwarancyjną i kompensacyjną⁶¹⁴. Tożsamą typologię przyjął także Ł. Pohl⁶¹⁵. A. Marek dokonuje podziału na funkcje: ochronną, afirmacyjno-motywacyjną, gwarancyjną, sprawiedliwościową⁶¹⁶. J. Warylewski przedstawia funkcje: ochronną, prewencyjną, represyjną (odwetową), resocjalizacyjno-wychowawczą, kompensacyjno-restytucyjną, a także subsydiarną, gwarancyjną, ekspiacyjną, ekspresyjną, adaptacyjną oraz modernizacyjną⁶¹⁷. J. Giezek wskazuje natomiast funkcje: ochronną, gwarancyjną, kompensacyjną⁶¹⁸. T. Dukiet-Nagórska przedstawia funkcje: sprawiedliwościową, ochronną, gwarancyjną, komunikacyjną i kompensacyjną⁶¹⁹.

Kompilacja wymienionych typologii stwarza cenną inspirację w zakresie ustalenia katalogu funkcji międzynarodowego prawa karnego. Konfrontując analizowane zagadnienie z ustaleniami poczynionymi na kanwie celu międzynarodowego prawa karnego, należy wymienić następujące funkcje międzynarodowego prawa karnego: ochronną, gwarancyjną, sprawiedliwościową, prewencyjną, kompensacyjną, resocjalizacyjną i wychowawczą. Warto podkreślić, że prócz funkcji zgodnych z celami, międzynarodowe prawo karne może pełnić dodatkowe funkcje (w literaturze określane mianem niepożądanych⁶²⁰), które nie są ukierunkowane na realizację określonych zamierzeń dotyczących odpowiedzialności karnej. Z punktu widzenia tematu niniejszej dysertacji zbędna wydaje się być szczegółowa analiza wszystkich wskazanych funkcji pod kątem zasady legalizmu. Zasada ta realizuje bowiem jedynie niektóre z nich i na nich skoncentruje się poniższa analiza.

Spośród wymienionych funkcji międzynarodowego prawa karnego powszechnie w krajowej literaturze przyjmuje się, że zasada legalizmu realizuje funkcję

⁶¹³ L. Gardocki, *Prawo karne*, Warszawa 2023, s. 7-8.

⁶¹⁴ W. Wróbel, A. Zoll, *op. cit.*, s. 39.

⁶¹⁵ Ł. Pohl, *Prawo karne. Wykład części ogólnej*, Warszawa 2013, s. 25-34.

⁶¹⁶ A. Marek, *op. cit.*, s. 12-21.

⁶¹⁷ J. Warylewski, *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa 2020, s. 80-89.

⁶¹⁸ J. Giezek, *Pojęcie i funkcje prawa karnego*, [w:] M. Bojarski (red.), *Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna*, Warszawa 2020, s. 30-34.

⁶¹⁹ T. Dukiet-Nagórska, *Funkcje i specyfika prawa karnego*, [w:] T. Dukiet-Nagórska, O. Sitarz (red.), *Prawo karne. Wykład akademicki*, Warszawa 2023, s. 69-73.

⁶²⁰ A. Marek, *op. cit.*, s. 10.

gwarancyjną⁶²¹. L. Gardocki wskazał, że najważniejszą funkcją zasady *nullum crimen sine lege*, współkształtującej zasadę legalizmu, jest danie jednostce możliwości zorientowania się, za jakie czyny grozi odpowiedzialność karna⁶²². W literaturze można odnaleźć także inną typologię właściwą zasadzie legalizmu. J. Długosz podkreśla, że zasada legalizmu pełni funkcję obiektywizującą, porządkującą oraz gwarancyjną⁶²³. Przeprowadzona analiza znaczenia zasady legalizmu oraz celu, który ma realizować, pozwala przyjąć, że pełni ona w międzynarodowym prawie karnym nie tylko funkcję gwarancyjną, ale także funkcję sprawiedliwościową oraz ochronną.

3.1. FUNKCJA GWARANCYJNA ZASADY LEGALIZMU W MIĘDZYNARODOWYM PRAWIE KARNYM

Rozważania na temat funkcji, jakie pełni zasada legalizmu, rozpocząć należy od funkcji gwarancyjnej. Jest ona funkcją o znaczeniu podstawowym dla międzynarodowego prawa karnego. Funkcja ta – w najprostszym ujęciu – ma chronić adresata normy prawnokarnej przed jej nadużyciem ze strony organów normę tę stosujących. Takie ujęcie implikuje także inne gwarancje, związane np. z koniecznością zapewnienia jednostce możliwości zapoznania się z normami zakazującymi określonego postępowania. Funkcja gwarancyjna jest ściśle związana zatem ze sposobem ujmowania zasady legalizmu.

Poprzez funkcję gwarancyjną należy rozumieć zabezpieczenie jednostki przed arbitralnym działaniem organów przymusu⁶²⁴. W prawie krajowym arbitralne działanie odnosi się przede wszystkim do organów władzy państwowej. W prawie międzynarodowym odnosić się będzie więc do wszystkich organów działających na podstawie prawa międzynarodowego, zarówno tych utworzonych umowami międzynarodowymi, jak i tych działających w strukturach organizacji międzynarodowych, ale także do członków społeczności międzynarodowej, tworzących normy prawa międzynarodowego. Funkcja gwarancyjna zasady legalizmu polega na tym, że nikt nie może zostać pociągnięty do odpowiedzialności karnej za czyny, które w

⁶²¹ Funkcja gwarancyjna zasady legalizmu została wskazana w: Ł. Pohl, *Prawo karne...*, s. 27-33; L. Gardocki, *Prawo karne...*, s. 8; A. Marek, *op. cit.*, s. 16; J. Kulesza, *Cele i funkcje...*, s. 40-41.

⁶²² L. Gardocki, *Typowe zakłócenia funkcji zasady nullum crimen sine lege*, „*Studia Iuridica*” 1982, t. 10, s. 45.

⁶²³ J. Długosz, *Ustawowa wyłączność i określoność w prawie karnym*, Warszawa 2016, s. 96.

⁶²⁴ Ł. Pohl, *Prawo karne...*, s. 27.

momencie ich popełnienia nie stanowiły przestępstwa w rozumieniu prawa międzynarodowego. Regulacja odpowiedzialności musi nie tylko poprzedzać inkryminowany czyn, ale także musi w sposób wysoce precyzyjny określać przesłanki tej odpowiedzialności. Można zatem jednoznacznie stwierdzić, że zasada legalizmu w pełny sposób wypełnia funkcję gwarancyjną międzynarodowego prawa karnego.

Określenie zasady legalizmu jako głównej zasady realizującej funkcję gwarancyjną międzynarodowego prawa karnego implikuje konieczność odniesienia się do wartości chronionych przedmiotową funkcją. Jest nią przede wszystkim bezpieczeństwo, w tym bezpieczeństwo prawne. W celu rozstrzygnięcia kwestii, czy funkcja gwarancyjna służy zapewnieniu bezpieczeństwa w ogólności, czy może bezpieczeństwa prawnego, należy zdefiniować oba pojęcia.

Pojęcie bezpieczeństwa jest trudne do zdefiniowania, a ze względu na jego interdyscyplinarność niemożliwe może okazać się skonstruowanie uniwersalnej definicji⁶²⁵, dającej się wykorzystać na gruncie nauk prawnych. Bezpieczeństwo, ujęte ogólnie, można rozumieć jako stan niezagrożenia, spokoju⁶²⁶. Bezpieczeństwo – jako złożona kategoria pojęciowa – może być także analizowane w odniesieniu do praw człowieka. Potrzeba zapewnienia bezpieczeństwa, prócz potrzeb fizjologicznych, jest jedną z najbardziej fundamentalnych potrzeb człowieka, a żądanie zaspokajania podstawowych potrzeb stanowić będzie podstawę do wyodrębnienia kategorii praw człowieka⁶²⁷. Zapewnienie bezpieczeństwa należy także do jednych z głównych celów państwa⁶²⁸, ale bezpieczeństwo państwa zależne jest od bezpieczeństwa na arenie międzynarodowej, dlatego też stanowi ono wartość powszechnie uznaną przez społeczność międzynarodową.

Pojęcie bezpieczeństwa prawnego zdefiniować można natomiast jako stan niezagrożenia jednostki w procesie stosowania prawa, polegający przede wszystkim na

⁶²⁵ J. Potrzebszcz, *Bezpieczeństwo prawne z perspektywy filozofii prawa*, Lublin 2013, s. 26.

⁶²⁶ E. Sobol (red.), *op. cit.*, s. 46.

⁶²⁷ R. Moń, *Potrzeby czy prawo naturalne fundamentem praw człowieka?*, [w:] R. Moń, A. Kobyliński (red.), *Etyczne wymiary praw człowieka*, Warszawa 2009, s. 13.

⁶²⁸ W koncepcji Arystotelesa celem państwa jest szczęśliwe życie, a reszta jest środkiem do osiągnięcia tego celu. Jednym z takich środków jest zapewnienie bezpieczeństwa obywatelom (zob.: Arystoteles, *Polityka*, przekł. L. Piotrowicz, Warszawa 2012, s. 89). Myśl tę kontynuował H. Grocjusz, wskazując, że państwo jest związkiem wolnych, którzy zjednoczyli się w celu korzystania z prawa i dla wspólnego dobra, wysoko cenił przy tym bezpieczeństwo, gwarantowane przez struktury państwowe (zob.: H. Grocjusz, *O prawie wojny i pokoju*, przekł. R. Bierzanek, Warszawa 1957). Bezpieczeństwo jako cel państwa pojawia się także w teorii umowy społecznej T. Hobbesa (zob.: T. Hobbes, *Lewiatan, czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego*, przekł. Cz. Znamierowski, Warszawa 2009, s. 253).

tym, że prawa jednostki przewidziane normami prawnymi będą respektowane przez organy stosujące prawo⁶²⁹. Brak zagrożenia dotyczyć powinien praw i wolności jednostki, gdyż to one będą stanowiły przedmiot ochrony, wynikając przede wszystkim z prawa natury. Źródłem zagrożeń są działania organów stosujących prawo, same zagrożenia natomiast polegają na bezprawności działań podejmowanych przez te organy⁶³⁰.

G. Radbruch wskazuje na trzy znaczenia terminu „bezpieczeństwo prawne”: 1) jako zapewnienie bezpieczeństwa przez prawo (np. przed pozbawieniem życia), 2) jako pewność prawa, 3) jako stabilność prawa, wyznaczona przez istnienie określonych barier (jak np. podział władzy czy procedury zmiany konstytucji)⁶³¹. J. Potrzeszcz bezpieczestwo prawne ujmuje w dwojaki sposób: jako wartość wynikającą z prawa natury lub jako stan osiągany za pomocą prawa pozytywnego⁶³². Oba ujęcia wzajemnie się nie wykluczają. Zapewnienie bezpieczeństwa, które niewątpliwie stanowi wartość samą w sobie, może następować na wielu różnych poziomach. Dotyczyć może poczucia bezpieczeństwa na poziomie podstawowych potrzeb fizycznych czy społecznych, ale także prawnych. Bezpieczeństwo prawne, jako wartość, właściwe jest porządkom prawnym różnych państw i często wywodzone jest z konstytucyjnej zasady praworządności⁶³³. Prócz porządków krajowych znajduje także swój wyraz w prawie międzynarodowym czy prawie europejskim⁶³⁴. Bezpieczeństwo prawne traktować należy jako wartość materialną, której jednym z wymogów, choć nie jedynym, jest pewność prawa⁶³⁵.

Pojęcie pewności prawa, choć niekiedy utożsamiane jest z bezpieczeństwem prawnym⁶³⁶, należy stanowczo od niego odróżnić, choć ich wzajemne powiązania są oczywiste. Bezpieczeństwo prawne polega bowiem na tym, że prawo będzie

⁶²⁹ M. Wojciechowski, *Bezpieczeństwo prawne*, [w:] J. Zajadło (red.), *Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2007, s. 25-28.

⁶³⁰ J. Potrzeszcz, *op. cit.*, s. 27.

⁶³¹ G. Radbruch, *op. cit.*, s. 330-331.

⁶³² J. Potrzeszcz, *op. cit.*, s. 271.

⁶³³ R. Kołatek, *Bezpieczeństwo prawne jako zasada doktrynalna w prawie Unii Europejskiej*, Warszawa 2023, s. 83 i nast.

⁶³⁴ *Ibidem*, s. 104 i nast.

⁶³⁵ J. Potrzeszcz, *op. cit.*, s. 26.

⁶³⁶ Ujęcie bezpieczeństwa prawa przez G. Radbrucha wskazuje na zamienne stosowanie obu pojęć. Jednym z proponowanych przez Autora ujęć bezpieczeństwa prawnego jest właśnie pewność prawa. Zob.: G. Radbruch, *op. cit.*, s. 330.

respektowane przez organ je stosujący, a konsekwencją tego jest obiektywna pewność stosowania prawa⁶³⁷. Pewność prawa, aby zapewnić bezpieczeństwo prawne, wymaga więc, aby normy prawne regulujące prawa i obowiązki były precyzyjne i przewidywalne w odniesieniu do skutku braku ich respektowania; jednostka musi być w stanie jednoznacznie ustalić, jakie są jej prawa i obowiązki⁶³⁸. Można więc uznać, że pewność prawa stanowi konglomerat pewnych wartości, w formie m.in. nieretroaktywności, poprawnej legislacji i niearbitralności. Wyodrębnienie, w ramach tego konglomeratu, jednej wartości, następnie ujęcie jej w normatywnych ramach, a w dalszej kolejności także i stosowanie przez organy do tego uprawnione, będzie stanowiło przejaw gwarancji pewności prawa⁶³⁹. Dookreśloność norm prawnych gwarantowana jest zasadą *nullum crimen sine lege*, w zakresie kary – zasadą *nulla poena sine lege*, nieretroaktywność – zasadą *lex retro non agit*, niearbitralność natomiast gwarantowana jest na kilka sposobów: poprzez uprzednie i precyzyjne tworzenia prawa karnego, poprzez publiczne informowanie o istnieniu określonych nakazów bądź zakazów lub poprzez ścisłą interpretację prawa podczas procesu karnego⁶⁴⁰.

Co istotne i warte podkreślenia, rozumienie funkcji gwarancyjnej zależne będzie od przyjętego modelowego ujęcia zasady legalizmu. Ujęcie zasady legalizmu w sposób restrykcyjny (*strict legality*) wymaga od organów i instytucji stanowiących regulacje karne, aby wyraźnie określały znamiona czynu zabronionego oraz kary grożące za jego popełnienie. Znamiona czynu zabronionego, w ujęciu zasady legalizmu, aby realizowały funkcję gwarancyjną, muszą być określane wyłącznie normami prawa stanowionego. To właśnie prawo pozytywne powinno typizować określone zachowania, których całokształt będzie decydował o przestępnym charakterze określonego czynu. Tak ukształtowane znamiona będą zatem stanowić cechy określonego, zewnętrznego

⁶³⁷ J. Wróblewski, *Wartości a decyzja sądowa*, Warszawa 1973, s. 95.

⁶³⁸ Tak skonstruowaną definicję pewności prawa, opartą na wskazanych, enumeratywnie wymienionych cechach, potwierdzają także wyroki Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej: w sprawie C-72/10, wyrok TSUE z dnia 16 lutego 2012 r. (<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=119505&pageIndex=0&doclang=PL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11517151>) (dostęp: 12.06.2024 r.); w sprawie C-201/08, wyrok TSUE z dnia 10 września 2009 r. (Zb. Orz. 2009, s. I-08343); w sprawie C-345/06, wyrok TSUE z dnia 10 marca 2009 r. (Zb. Orz. 2009, s. I-01659).

⁶³⁹ M. Kordela, *The Principle of Legal Certainty as a Fundamental Element of The Formal Concept of The Rule of Law*, „Revue du Notariat” 2008, Vol. 110, No. 2, s. 596. Autorka wskazuje także na silny związek pewności prawa, ujętej w formie zasady prawa, z realizacją zasady państwa prawnego.

⁶⁴⁰ J. L. Corsi, *op. cit.*, s. 1350.

zachowania człowieka, okoliczności tego zachowania, a nawet jego skutki, jak i cechy samego człowieka⁶⁴¹. Jednakże ich źródłem mogą być wyłącznie regulacje prawa stanowionego – w prawie krajowym chodzić będzie o ustawę, natomiast w prawie międzynarodowym będą to umowy międzynarodowe bądź uchwały organizacji międzynarodowych.

W świetle powyższego dyskusyjna zatem pozostaje kwestia tzw. pozaustawowych znamion czynu zabronionego, które występować mogą w formie m.in. znamion ocennych, a więc takich, które nie zostały dookreślone w akcie prawa stanowionego, a które są następnie dookreślone przez organy stosujące prawo⁶⁴². Podobne wątpliwości wywołuje problematyka tzw. czynów społecznie adekwatnych, a więc takich czynów, które pomimo że stwarzają pewne zagrożenia dla określonych dóbr prawnych, są jednak społecznie akceptowalne⁶⁴³. Pomimo swojej restrykcyjności omawiane ujęcie zasady legalizmu dopuszcza pewne wyjątki od obowiązku uznawania kryminalizacji jedynie poprzez prawo stanowione. W Statucie Rzymskim, mimo dużej szczegółowości w opisie znamion czynów zabronionych stanowiących zbrodnie międzynarodowe, odnaleźć można także znamiona ocenne: „ogromne cierpienie lub poważne uszkodzenie” (art. 7 ust. 1 lit. k), „poważne naruszenia” (art. 8 ust. 2 lit. a), „poważne zniszczenia” (art. 8 ust. 2 lit. a pkt iv). W konstrukcji czynu zabronionego niemożliwe jest zatem uniknięcie określonych klauzul generalnych, a zbytnia szczegółowość może w efekcie prowadzić do nieakceptowalnej kazuistyki przepisów, które nie będą stanowiły norm o charakterze generalnym i abstrakcyjnym. Dlatego też zastosowanie znamion opisowych czy klauzul generalnych nie będzie wpływało na realizację funkcji gwarancyjnej, jaką zasada legalizmu pełni w międzynarodowym prawie karnym.

Realizacja funkcji gwarancyjnej w restrykcyjnym ujęciu zasady legalizmu może być zakłócona kształtowaniem treści przepisów kryminalizujących określone zachowania. Posłużenie się w przepisie znamionami ocennymi, tworzenie przepisów

⁶⁴¹ I. Andrejew, *Ustawowe znamiona czynu. Typizacja i kwalifikacja przestępstw*, Warszawa 1978, s. 69 i nast.

⁶⁴² Zob. szerzej: L. Gardocki, *Pozaustawowe znamiona przestępstwa*, „Studia Iuridica” 1988, t. XVI, s. 47 i nast.

⁶⁴³ W literaturze wskazuje się, że czyny takie nie naruszają istoty czynu zabronionego i są akceptowane przez społeczeństwo jako takie, które wpływają na jego rozwój. Zob. szerzej: Z. Jędrzejewski, *Ustawowa istota czynu i bezprawność w finalistycznej strukturze przestępstwa* H. Welzla, [w:] B. T. Bieńkowska, D. Szafrński (red.), *Problemy prawa polskiego i obcego w ujęciu historycznym, praktycznym i teoretycznym*, Warszawa 2008, s. 89-90.

zawiliych i nieprecyzyjnych językowo czy zbyt szerokie ich ujęcie sprawia, że określoność czynu zabronionego może zostać niezrealizowana⁶⁴⁴. W międzynarodowym prawie karnym pojawia się dodatkowy problem związany z multijęzykowością tekstu aktu prawnego. Problemem jest zatem prawidłowość tłumaczenia przepisów prawa międzynarodowego na języki narodowe. Nie można bowiem wymagać poliglotyzmu od adresatów norm międzynarodowego prawa karnego – tak zaawansowanego, że pozwalającego ustalić różnice pomiędzy znaczeniami terminów użytych w różnych językach. Pomimo problemów związanych z wielojęzycznością aktów prawa międzynarodowego należy jednoznacznie wskazać, że funkcja gwarancyjna będzie realizowana w pierwszym ze wskazanych ujęć zasady legalizmu.

Drugie, zrelatywizowane ujęcie zasady legalizmu, implikuje inny sposób rozumienia funkcji gwarancyjnej w międzynarodowym prawie karnym. I choć zakaz określonego zachowania powinien być uprzedni w stosunku do popełnionego czynu, a jego znamiona dookreślone, to różnicę w stosunku do restrykcyjnego ujęcia stanowi brak obowiązku określenia znamion typu czynu zabronionego w formie aktu prawa stanowionego. Czynny zabronione mogą być regulowane innymi, niż normy prawa pozytywnego, normami. Ich źródłem może być zarówno prawo zwyczajowe, jak i ogólne zasady prawa. Nie oznacza to jednak uznania dyskrecjonalnej władzy organów stosujących prawo. Normy kryminalizujące określone postępowanie muszą istnieć uprzednio w formie norm prawa zwyczajowego czy zasad ogólnych prawa, a więc są one powszechne wielu porządkom prawnym świata. Normy prawa zwyczajowego, powstające jako współlistnienie dwóch elementów: *usus* i *opinio iuris*, implikują istnienie zakazu określonego zachowania pod groźbą kary w powszechnej świadomości państw, które dodatkowo uznają kryminalizację tego zachowania za powszechny obowiązek. Zasady ogólne prawa są natomiast wyinterpretowywane bezpośrednio z krajowych porządków prawnych, w których funkcjonują. Nie może więc dojść do sytuacji, w której organ stosujący prawo dopiero tworzy normę kryminalizującą określone zachowanie. Odpowiedzialność karna będzie przypisana jedynie na podstawie norm już obowiązujących.

Zasada legalizmu stanowi więc normatywny przejaw określonych wartości, w formie zakazu retroaktywności, niearbitralności czy konieczności dookreśloności,

⁶⁴⁴ L. Gardocki, *Typowe zakłócenia...*, s. 47.

gwarantując tym samym pewność prawa i związane z nią bezpieczeństwo prawne. Należy więc jednoznacznie stwierdzić, że zasada legalizmu pełni funkcję gwarancyjną międzynarodowego prawa karnego.

3.2. FUNKCJA OCHRONNA ZASADY LEGALIZMU W MIĘDZYNARODOWYM PRAWIE KARNYM

Główną funkcją, jaką pełni międzynarodowe prawo karne, jest funkcja ochronna. Wywodzi się ona z samej jego natury, której celem jest nie tylko zagwarantowanie bezpieczeństwa, ale przede wszystkim ochrona dobra prawnego⁶⁴⁵. Nie można jednak podjąć się określenia, w jaki sposób zasada legalizmu realizuje funkcję ochronną, ani też w jaki sposób funkcja ochronna realizuje cele międzynarodowego prawa karnego, bez wcześniejszego określenia przedmiotu owej ochrony. Zgłębiając funkcję ochronną zasady legalizmu, należy w pierwszej kolejności dokonać analizy przedmiotu ochrony, a następnie wykazać, w jaki sposób będzie on podlegać ochronie. Takie rozważania pozwolą ustalić, czy zasada legalizmu będzie się wpisywała w normatywne narzędzie ochrony tych dóbr.

Termin „dobra prawne” jest zarówno terminem języka prawnego, jak i prawniczego, sformułowanym przez niemiecką myśl prawniczą (*Rechtsgut*)⁶⁴⁶. Jako dobro prawne należy rozumieć to, co związane jest z określonymi wartościami, które są realizowane i chronione przez normy prawne⁶⁴⁷. Dobro będzie więc czymś wartościowym, czymś, co dla społeczności niesie za sobą określoną wartość. Przedmiotem wartościowania są rzeczy, zdarzenia, idee, stosunki społeczne, które po uwzględnieniu aksjologicznych założeń twórcy prawa są niezbędne do prawidłowego funkcjonowania określonej społeczności⁶⁴⁸. Ustalenie katalogu dóbr prawnych jest więc

⁶⁴⁵ Funkcja ochronna prawa karnego przedstawiana jest jako podstawowa funkcja prawa karnego w licznych publikacjach z tego zakresu. Zob. m. in.: A. Marek, *op. cit.*, s. 12; J. Warylewski, *op. cit.*, s. 80; J. Kulesza, *Cele i funkcje...*, s. 38; J. Giezek, *Pojęcie i funkcje...*, s. 31.

⁶⁴⁶ D. Gruszecka, *Pojęcie dobra prawnego w prawie karnym*, „Studia Erasmiensia Wratislaviensia. Acta Studentium” 2009, z. 2, s. 137.

⁶⁴⁷ P. Sut, *Dobro prawne*, [w:] J. Zajadło (red.), *Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2007, s. 49-52.

⁶⁴⁸ K. Buchała, A. Zoll, *Polskie prawo karne*, Warszawa 1995, s. 123. Autorzy wyraźnie wskazują, że należy odróżnić dobro społeczne od dobra prawnego. Dobrem społecznym będą zobiektywizowane rzeczy, zdarzenia, idee czy stosunki społeczne, które mają wartość dla danej społeczności i są niezbędne do jej prawidłowego funkcjonowania. Do ich wyodrębnienia konieczna jest podstawa aksjologiczna, która będzie właściwa dla określonej społeczności. Dobro prawne jest natomiast tym dobrem społecznym, które według oceny prawodawcy należy ująć w ramach norm prawnych.

faktyczną wskazówką dla twórców prawa, jakie zachowania należy uznać za karalne, gdyż naruszają one dobra uznane za wartościowe⁶⁴⁹.

Międzynarodowe prawo karne pełni funkcję ochronną w zakresie dóbr ważnych i wartościowych dla całej społeczności międzynarodowej. Warto podkreślić, że dobra prawne chronione międzynarodowym prawem karnym nie stanowią odrębnego katalogu dóbr chronionych prawem krajowym. Istnieją bowiem takie dobra prawne, które chronione są jednakowo w różnych systemach prawnych państw, a ich szczególna wartość przemawia za tym, że wymagają one ochrony zarówno na poziomie lokalnym, krajowym, jak i międzynarodowym⁶⁵⁰. Poza międzynarodowym prawem karnym przykładem dóbr prawnych, chronionych zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym, jest ochrona praw człowieka i prawa człowieka jako takie.

Wielopoziomowość ochrony określonych dóbr prawnych wynika przede wszystkim z ich oparcia na wspólnej aksjologii, mającej podłoże w prawie natury, ale i z wynikającej konieczności ochrony tych dóbr nie tylko na poziomie krajowym, który może okazać się niewystarczający, ale także na poziomie międzynarodowym. Międzynarodowe prawo karne chroni więc dobra prawne wspólne społeczności międzynarodowej, w sytuacji, w której krajowe porządki prawne nie są w stanie skutecznie wyegzekwować odpowiedzialności za naruszenie tych dóbr. Ochronie międzynarodowego prawa karnego podlegają nie jakiekolwiek dobra prawne, ale dobra o szczególnej wadze, które ze względu na swój ciężar musiały zostać objęte ochroną międzynarodową⁶⁵¹. Tylko ona jest w stanie zniwelować „mankamenty” prawa

⁶⁴⁹ W literaturze, szczególnie niemieckiej, prowadzona jest bogata dyskusja dotycząca pojęcia dobra prawnego, w której pojawiają się głosy negujące istnienie uprzednio wyznaczonego dobra prawnego, przypisując mu jedynie subsydiarną rolę w procesie wykładni prawa pozytywnego, a nawet i takie głosy, które odmawiają dobru prawnemu jakiegokolwiek przydatności, w szczególności w dziedzinach o przyszłościowym charakterze, jak np. ochrona środowiska naturalnego. Ale można odnaleźć także twierdzenia o istnieniu przed-normatywnego dobra prawnego, zorientowanego personalnie. Funkcjonującemu antagonizmowi ujęć dobra prawnego towarzyszy tendencja do rozmywania się samego pojęcia dobra prawnego, oparta na pojawianiu się coraz nowszych i coraz bardziej uniwersalnych dóbr prawnych. W tym zakresie szczegółową analizę przeprowadza H. J. Hirsch, *W kwestii aktualnego stanu dyskusji o pojęciu dobra prawnego*, RPEiS 2002, z. 1, s. 1 i nast. I choć spłylenie rozważań na temat dobra prawnego jedynie do jego semantycznego ujęcia nie stanowi oddania istoty problemu związanego z dobrem prawnym i jego ochroną, jak słusznie podkreśla M. Prengel (zob.: M. Prengel, *Dobro prawne – centralne pojęcie prawa karnego*, „Jurysta” 2002, nr 5, s. 5), to dla podjęcia rozważań na temat funkcji ochronnej zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym jest wystarczające.

⁶⁵⁰ Oczywiście w społeczności międzynarodowej będą istniały dobra prawne właściwe tylko dla tej społeczności, warunkowane przede wszystkim szczególnym charakterem stosunków pomiędzy członkami społeczności międzynarodowej. Jednak nie będą one należały do domeny międzynarodowego prawa karnego, którego adresatem, analogicznie jak w prawie krajowym, są jednostki, nie zaś państwa.

⁶⁵¹ Waga zbrodni międzynarodowych określana jest jako główny konceptualny fundament uprawnienia prawa międzynarodowego do wymierzania sprawiedliwości w sprawach karnych. Zob. szerzej: M. M.

krajowego, ograniczonego zakresem obowiązywania do terytorium poszczególnych państw.

Dobrami prawnymi gwarantowanymi międzynarodowym prawem karnym są przede wszystkim: życie, godność, nietykalność cielesna, wolność, zdrowie, obyczajność czy mienie. Ochrona tych dóbr zagwarantowana została poprzez normatywnie określone zakazy postępowań naruszających dobra, stypizowane w formie zbrodni międzynarodowych, tj. zbrodnie ludobójstwa, przeciwko ludzkości, wojenne czy agresji. Poza dobrami związanymi z ochroną jednostki przed działaniami podejmowanymi przez inne jednostki międzynarodowe prawo karne chroni też dobra, których adresatem jest oskarżony o popełnienie zbrodni, a do których zaliczyć można zagwarantowanie rzetelnego procesu czy prawa obrony.

Ochrona określonych dóbr prawnych w ramach międzynarodowego prawa karnego realizowana jest w dwojaki sposób: po pierwsze poprzez zakazanie ich naruszania pod groźbą zastosowania określonych sankcji, po drugie natomiast w przypadku naruszenia określonego dobra nakazuje się konkretnie określić sankcję, a następnie wykonać ją we wskazany w prawie sposób⁶⁵². Pierwszy ze wskazanych sposobów ochrony wymienionych powyżej dóbr prawnych polega na ustanowieniu normy zakazującej określonego postępowania. Normy te mogą przyjąć formę prawa stanowionego, jak w przypadku norm ustanowionych w Statucie Rzymskim, jak i norm wynikających z prawa zwyczajowego. Normy te zakazują postępowania o określonych znamionach, które w konsekwencji prowadzi do naruszenia określonego dobra prawnego⁶⁵³. Drugi ze wskazanych sposobów ochrony dobra prawnego nakazuje określić i wymierzyć sankcję za naruszenie norm zakazujących. Muszą więc istnieć normy określające karę za naruszenie normy zakazującej oraz upoważniające odpowiednie organy do ścigania⁶⁵⁴.

Zasada legalizmu w realizacji funkcji ochronnej będzie miała więc dwojakie znaczenie. Z jednej strony zasada *nulla poena sine lege* zabezpiecza normatywną określoność kary, gwarantując tym samym jednostce ochronę przed arbitralną decyzją

deGuzman, *How Serious Are International Crimes? The Gravity Problem in International Criminal Law*, „Columbia Journal of Transnational Law” 2012, Vol. 51, No. 1, s. 20.

⁶⁵² M. Cieślak, *Polskie prawo karne. Zarys systemowego ujęcia*, Warszawa 1990, s. 12-13.

⁶⁵³ W polskiej literaturze prawa karnego normy te odpowiadają normom sankcjonowanym. Zob. szerzej: Ł. Pohl, *Struktura normy sankcjonowanej w prawie karnym: zagadnienia ogólne*, Poznań 2007.

⁶⁵⁴ W polskiej literaturze prawa karnego normy te odpowiadają normom sankcjonującym. Zob. szerzej: *ibidem*.

sędzię. Z drugiej zaś zasada legalizmu ochrania niektóre z dóbr prawnych w pośredni sposób, chroniąc m.in. wolność i wyznaczając granice odróżniające działanie zgodne z prawem od działania bezprawnego⁶⁵⁵. Dzięki temu jednostka wie, jakie zachowania nie spowodują konsekwencji prawnych i w sposób niezakłócony może korzystać z przysługującej jej wolności. W teoretycznej sytuacji braku legalizmu jednostka nie miałaby pewności, czy podejmowane przez nią działania są zgodne z prawem, co w znaczący sposób ograniczyłoby jej wolność.

Zasada legalizmu stanowi także ochronę prawa do sprawiedliwego i rzetelnego procesu dla osób, które zostały oskarżone. *Nullum crimen sine lege praevia* pozwala oskarżonemu na interpretację przepisów, na podstawie których został on oskarżony. Natomiast *nullum crimen sine lege certa* pozwala na zrozumienie znamion czynu zabronionego, co w sposób decydujący wpłynie na możliwość ustalenia sposobu obrony. W procesie wydawania wyroku *nullum crimen sine lege stricta* nie dopuści zaś do stosowania analogii czy wykładni rozszerzającej na niekorzyść oskarżonego⁶⁵⁶. Zasada legalizmu pełni zatem funkcję ochronną zarówno bezpośrednio, jak i pośrednio, a jej status na gruncie międzynarodowego prawa karnego – także z perspektywy praw i wolności człowieka – jest bezsprzeczny.

3.3. FUNKCJA SPRAWIEDLIWOŚCIOWA ZASADY LEGALIZMU W MIĘDZYNARODOWYM PRAWIE KARNYM

Funkcja sprawiedliwościowa wskazywana jest często jako fundamentalna funkcja prawa karnego *in genere*. Można zatem przez analogię dowodzić, że będzie ona także niejako genetyczną funkcją międzynarodowego prawa karnego, związaną z pierwotną reakcją grupy na zachowania naruszające wartości przez nią uznawane, polegające przede wszystkim na akcie zemsty czy potępienia moralnego⁶⁵⁷. Przyjęto bowiem, że sprawiedliwe będzie odpłacanie złem za zło, dlatego za postępowanie niezgodnie z powszechnie uznanymi normami należy wymierzyć sprawcy odpowiednią dolegliwość⁶⁵⁸.

Sprawiedliwość jest terminem wysoce wieloznacznym i właściwym nie tylko dla międzynarodowego prawa karnego, ale także dla wszelkich dziedzin życia człowieka,

⁶⁵⁵ J. L. Corsi, *op. cit.*, s. 1350.

⁶⁵⁶ *Ibidem*.

⁶⁵⁷ W. Wróbel, A. Zoll, *op. cit.*, s. 43.

⁶⁵⁸ J. Warylewski, *op. cit.*, s. 82.

czy też jego funkcjonowania w określonej społeczności. Sprawiedliwość oznacza postępowanie uczciwe, obiektywnie odnoszące się do rzeczywistości, bezstronne w ocenie i zgodne z przyjętymi przez społeczność zasadami etycznymi⁶⁵⁹. Rozważania dotyczące sprawiedliwości są domeną nie tylko myśli prawniczej, ale także filozoficznej, politycznej, socjologicznej czy ekonomicznej⁶⁶⁰, czynią z analizowanej kategorii zagadnienie interdyscyplinarne.

Sprawiedliwość nie jest także pojęciem jednolitym. W rozważaniach prowadzonych w *Etyce Nikomachejskiej* Arystoteles dokonał podziału sprawiedliwości na sprawiedliwość dystrybutywną, polegającą na rozdzielaniu wszelkiego rodzaju dóbr pomiędzy uczestników, oraz sprawiedliwość wyrównawczą, niwelującą nierówności społeczne⁶⁶¹. W celu stworzenia ogólnej typologii sprawiedliwości C. Perelman zaproponował pięć formuł sprawiedliwości, sugerujących komu i według jakich zasad należy przyznać określone dobro, wartość czy pozycję. Sprawiedliwość może więc oznaczać, że: 1) każdemu przyznaje się to samo, 2) każdemu przyznaje się według jego zasług, 3) każdemu przyznaje się według jego potrzeb, 4) każdemu przyznaje się według jego pozycji oraz 5) każdemu przyznaje się według tego, co stanowi prawo⁶⁶². Z perspektywy podjętej problematyki badawczej przychylić należy się do ostatniego ze wskazanych ujęć. Tak więc sprawiedliwość w rozumieniu międzynarodowego prawa karnego może oznaczać legalność podejmowanych działań na gruncie prawa pozytywnego, w zgodności z postępowaniem wyznaczonym przez prawo natury⁶⁶³.

Funkcja sprawiedliwościowa w międzynarodowym prawie karnym – w ogólnym jej postrzeganiu – jest funkcją leżącą u podstawy wyodrębniania tego działu prawa międzynarodowego. To bowiem konieczność (czy mocniej obowiązek) wymierzenia sprawiedliwości przyczyniła się do powstania MTW, by sądzić zbrodniarzy hitlerowskich. Podczas procesu norymberskiego przed MTW kategoria „sprawiedliwości” była przywoływana wielokrotnie, w różnych jej kontekstach, zarówno przez MTW, jak i przez strony tego postępowania. Przywołania dotyczyły

⁶⁵⁹ E. Sobol (red.), *op. cit.*, s. 947.

⁶⁶⁰ Szeroko rozbudowaną teorię sprawiedliwości odnaleźć można w filozoficznym dziele J. Rawlsa, *Teoria sprawiedliwości*, przekł. M. Panufnik, J. Pasek, A. Romaniuk, Warszawa 1994.

⁶⁶¹ Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, przekł. D. Gromska, Warszawa 1956, s. 168.

⁶⁶² C. Perelman, *O sprawiedliwości*, przekł. W. Bieńkowska, Warszawa 1959, s. 22.

⁶⁶³ Zob. także: Z. Ziemiński, *Sprawiedliwość społeczna jako pojęcie prawne*, Warszawa 1996, s. 11-12.

przede wszystkim konieczności wymierzenia sprawiedliwości⁶⁶⁴, ale także cechy, którą powinien posiadać człowiek, w szczególności ten zajmujący wysokie stanowiska wojskowe⁶⁶⁵. Podczas pierwszego spotkania Zgromadzenia Ogólnego ONZ po wydaniu wyroku MTW Prezydent Stanów Zjednoczonych H. Truman podkreślił, że rozwiązywanie jakichkolwiek konfliktów oraz utrzymanie pokoju możliwe jest tylko dzięki prawu i sprawiedliwości⁶⁶⁶. Wyrok MTW miał więc zapewnić sprawiedliwość, która przyjąć miała formę wymierzenia określonej dolegliwości sprawcom zła II wojny światowej, polegającego na naruszeniu wartości uznawanych za szczególnie istotne dla całej społeczności międzynarodowej. Wymierzenie sprawiedliwości było więc przyczynkiem do podjęcia działań na arenie prawnomiędzynarodowej do pociągnięcia do odpowiedzialności sprawców czynów zabronionych.

W krajowych porządkach prawnych funkcja sprawiedliwościowa zasady legalizmu jest zmarginalizowana. Nie jest bowiem zadaniem tej zasady zapewnienie poczucia „odpłaty” za wyrządzone zło. Funkcję sprawiedliwościową spełnia przede wszystkim kara, której wymierzenie jest zabiegiem złożonym, wymagającym uwzględnienia wielu czynników⁶⁶⁷. Inaczej sytuacja kreuje się w przypadku międzynarodowego prawa karnego. Warto bowiem zaznaczyć, że już MTW w wyroku wskazał, że maksyma *nullum crimen sine lege* daje wyraz zasadzie sprawiedliwości⁶⁶⁸. niesprawiedliwe byłoby pozostawienie bezkarnymi sprawców tych czynów, które stanowiły naruszenie norm prawa międzynarodowego. Funkcję sprawiedliwościową zasady legalizmu, podobnie jak pozostałe funkcje zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym, należy więc rozpatrywać w kontekście dwóch ujęć tytułowej zasady, gdyż ich swoiste różnice wpłyną w znaczący sposób na realizację analizowanej funkcji.

Zasada legalizmu w ujęciu zrelatywizowanym, w którym normy zakazujące określonego zachowania mogą wynikać nie tylko z prawa stanowionego, ale także z norm prawa zwyczajowego czy zasad ogólnych prawa, bez wątpienia pełni funkcję sprawiedliwościową. Takie ujęcie zasady legalizmu prowadzi do pociągnięcia do

⁶⁶⁴ *The Trial of German Major War Criminals. Proceedings of the International Military Tribunal sitting at Nuremberg, Germany. Part 22 (22nd August, 1946 to 1st October, 1946)*, § 445.

⁶⁶⁵ *Ibidem*, § 73, 88.

⁶⁶⁶ 34th Plenary Meeting of General Assembly, 23 października 1946 r., s. 682.

⁶⁶⁷ Ł. Pohl, *Prawo karne...*, s. 25.

⁶⁶⁸ *International Military Tribunal, Judgement of 1 October 1946 r.*, § 444.

odpowiedzialności każdego, kto naruszył normy prawa międzynarodowego, których źródłem mogą być nie tylko umowy międzynarodowe czy inne akty prawa pozytywnego, ale także akty niebędące aktami prawa stanowionego, co do których źródłowego charakteru nie ma wątpliwości. Naruszenie norm prawa zwyczajowego czy zasad ogólnych prawa powinno stanowić podstawę do pociągnięcia do odpowiedzialności. Warto także zauważyć, że ograniczony zakres regulacji prawa pozytywnego w stosunku do zbrodni międzynarodowych może ograniczać funkcję sprawiedliwościową, jaką pełni nie tylko zasada legalizmu, ale i międzynarodowe prawo karne. Nietrudno bowiem wyobrazić sobie sytuację, w której pomimo popełnienia czynu sprzecznego z normami prawa zwyczajowego sprawca czynu nie zostanie pociągnięty do odpowiedzialności, gdyż nie będzie obowiązywało prawo stanowione penalizujące takie zachowanie. W innym, podobnym przypadku, bezkarny może pozostać sprawca, który dokonał określonego czynu pomimo zakazu wynikającego wprost z prawa stanowionego, którego znamiona nie wpisują się w znamiona tegoż czynu, określone w akcie prawa stanowionego. Nieukaranie sprawców wskazanych czynów byłoby sprzeczne z funkcją sprawiedliwościową prawa karnego i nie stanowiłoby społecznie słusznej odpłaty za wyrządzone czyny. Dlatego ujęcie zasady legalizmu w zrelatywizowany sposób pozwala na pełne zachowanie funkcji sprawiedliwościowej.

Należy zauważyć, że zasada legalizmu ujęta restrykcyjnie nie realizuje w międzynarodowym prawie karnym funkcji sprawiedliwościowej w oczywisty i bezpośredni sposób. Pośrednio jednak będzie gwarantowała sprawcom czynów zabronionych, określonych prawem stanowionym, sprawiedliwy wymiar kary, gdyż w sposób niebudzący wątpliwości wyznacza ona warunki i kryteria odpowiedzialności karnej. W ramach funkcji gwarancyjnej zrealizuje się także postulat sprawiedliwości. Jednak tak rozumiana sprawiedliwość nie ma związku z funkcją sprawiedliwościową międzynarodowego prawa karnego, która zorientowana jest na aspekt odwetowy. Zbyt restrykcyjne rozumienie zasady legalizmu, w szczególności w międzynarodowym prawie karnym, które ze względu na swoją specyfikę nie obejmuje zakresem wszystkich możliwych zbrodni naruszających wartości uznane w społeczności międzynarodowej, może doprowadzić do niezrealizowania funkcji sprawiedliwościowej w jej pełnym wymiarze. Waga i znaczenie poczucia sprawiedliwości są jednak tak istotne, że u podstaw działań społeczności międzynarodowej musi leżeć obowiązek ich zapewnienia.

Z tego względu realizacja funkcji sprawiedliwościowej międzynarodowego prawa karnego poprzez zasadę legalizmu zależna jest od przyjętego jej ujęcia. Jedyne w ujęciu zrelatywizowanym zasada ta będzie realizowała funkcję sprawiedliwościową w pełni.

4. FUNKCJA ZASADY LEGALIZMU W ZAPEWNIENIU SPÓJNOŚCI MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA KARNEGO

Zasada legalizmu w międzynarodowym prawie karnym, oprócz oczywistych funkcji, związanych z realizowanym celem zarówno wskazanej zasady, jak i międzynarodowego prawa karnego, pełni także niedostrzegalną uprzednio *prima facie* funkcję oddziaływania na system prawa międzynarodowego, pośrednio wpływając na istniejące w tym systemie relacje pomiędzy jego poszczególnymi elementami. Zapewnienie wewnętrznej spójności tegoż systemu warunkuje bowiem jego istnienie. Systemowość prawa międzynarodowego i jego wewnętrzny podział na działy prawa międzynarodowego jest tłem dla wyznaczenia istoty wskazanej funkcji międzynarodowego prawa karnego.

Analiza funkcji zasady legalizmu w oddziaływaniu na międzynarodowe prawo karne wymaga przyjęcia pewnych kwalifikatorów, warunkujących zasadność wyodrębniania przedmiotowej funkcji. Po pierwsze, zasada legalizmu musi zostać odniesiona do systemu prawa, rozumianego jako uporządkowana całość, o czym poniżej. Po drugie, w systemie tym występować muszą działy, pomiędzy którymi zachodzą wzajemne relacje i które służą osiągnięciu tego samego celu (np. międzynarodowe prawo karne i międzynarodowe prawo praw człowieka, których celem jest ochrona wartości nadrzędnych dla społeczności międzynarodowej). Po trzecie, zasada legalizmu wpływa na relacje pomiędzy tymi działami⁶⁶⁹. Ocena oddziaływania zasady legalizmu poprzez opisywaną funkcję wymaga w pierwszej kolejności przyjęcia z jednej strony systemowości międzynarodowego prawa karnego, a z drugiej uznania zasady legalizmu za „narzędzie” spajające relacje pomiędzy składowymi (działami) tego systemu. Umożliwi to kompleksową ocenę skali oddziaływania zasady legalizmu na prawo międzynarodowe.

⁶⁶⁹ O funkcji prawa mającej wpływ na utrzymanie całości pisze I. Bogucka, *op. cit.*, s. 38.

Jak wskazano, system prawa stanowi „uporządkowany całokształt norm”, obowiązujący w danej organizacji państwowej⁶⁷⁰. Implikuje to jego najważniejsze cechy: hierarchiczne zróżnicowanie, wewnętrzną spójność, niesprzeczność (normy nie powinny negować się wzajemnie⁶⁷¹), zupełność. System zawierać musi ponadto kryteria, na podstawie których warunkuje uznanie określonych norm za normy składające się na jego część⁶⁷². Systemowość prawa międzynarodowego jest powszechnie uznawana zarówno w doktrynie prawa międzynarodowego⁶⁷³, jak i w judykaturze⁶⁷⁴. W celu uniknięcia dalszych wątpliwości zaznaczenia wymaga, że hierarchiczne uporządkowanie norm w prawie międzynarodowym rozpatrywać należy przy uwzględnieniu poziomego charakteru tego systemu, który pomimo tego, iż nie cechuje się hierarchicznością źródeł, nie neguje możliwości hierarchicznego uporządkowania norm prawnych⁶⁷⁵. Jest to dla rozpatrywanego zagadnienia bardzo ważny wniosek. W systemowym postrzeganiu prawa międzynarodowego nie sposób także ominąć kwestii państwa jako podstawowego podmiotu tego prawa. W interesie państw, jako podmiotów prawa międzynarodowego, leży bowiem utrzymanie wzajemnych stosunków w ramach prawnych ujętych w system⁶⁷⁶. Wyrazem wewnętrznego uporządkowania systemu prawa międzynarodowego są działy tego prawa, stanowiące podstawowe składowe tego systemu⁶⁷⁷. Z punktu widzenia obranego

⁶⁷⁰ S. Ehrlich, *Norma – Grupa – Organizacja*, Warszawa 1998, s. 111.

⁶⁷¹ Normy będą ze sobą sprzeczne, gdy podczas analizy struktury co najmniej dwóch norm, przy takiej samej hipotezie, sprzeczna ze sobą będzie co najmniej para pozostałych elementów. Sprzeczność norm prawa może być niwelowana już na samym etapie tworzenia prawa bądź w momencie jego stosowania. Zob. szerzej: J. Wróblewski, *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1986, s. 400 i nast.

⁶⁷² W. Lang, J. Wróblewski, S. Zawadzki, *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1979, s. 89.

⁶⁷³ Zob.: J. Menkes, *Zasady prawa międzynarodowego*, PiP 1988, nr 10, s. 76 i nast.; W. Czapliński, A. Wyrozumski, *Sędzia krajowy...*, s. 11; R. Kwiecień, *Teoria i filozofia prawa międzynarodowego. Problemy wybrane*, Warszawa 2011, s. 84.

⁶⁷⁴ *Case Concerning Right of Passage Over Indian Territory (Portugal v. India)*, *Judgement*, 12 kwietnia 1960 r., I. C. J. Reports 1960, s. 6 i nast.

⁶⁷⁵ Przykładem jest art. 103 KNZ, w którym wskazano, że w przypadku sprzeczności pomiędzy zobowiązaniami członków Organizacji Narodów Zjednoczonych wynikającymi z Karty a zobowiązaniami wynikającymi z innych umów międzynarodowych, pierwszeństwo mają zobowiązania wynikające z Karty. Innym przykładem są normy *ius cogens*, które są normami przyjętymi i uznanymi przez całą społeczność międzynarodową, od których nie ma odstępstwa, a zmienione mogą być jedynie przez normę o takim samym charakterze (zob. szerzej: J. Sandorski, *Ius cogens w prawie międzynarodowym*, [w:] H. Olszewski (red.), *Polska i świat*, Poznań 1978).

⁶⁷⁶ L. Antonowicz, *Pojęcie państwa w prawie międzynarodowym*, Warszawa 1974, s. 152; R. Kwiecień, *Konkluzje: Państwo i prawo międzynarodowe – „żyjąca symbioza”*, [w:] R. Kwiecień (red.), *Państwo a prawo międzynarodowe jako system prawa*, Lublin 2015, s. 435.

⁶⁷⁷ E. Cała-Wacinkiewicz, *Fragmentacja...*, s. 286.

tematu dysertacji działami, co do których należy odnieść się, badając funkcję zasady legalizmu, są międzynarodowe prawo karne oraz międzynarodowe prawo praw człowieka.

Określenie funkcji zasady legalizmu w zapewnieniu spójności prawa międzynarodowego wymaga także ustalenia, czy pomiędzy wskazanymi działami, a więc międzynarodowym prawem praw człowieka a międzynarodowym prawem karnym, zachodzą relacje. Nie ulega wątpliwości, że zarówno międzynarodowe prawo karne, jak i międzynarodowe prawo praw człowieka skoncentrowane są na ochronie wartości uznanych przez społeczność międzynarodową za szczególnie istotne. I choć sposób ochrony tych wartości różni się w obrębie wskazanych działów, to stanowią one ich główny cel. Celem obu działów jest także zapewnienie bezpieczeństwa i pokoju. Międzynarodowe prawo karne, dążąc do pociągnięcia do odpowiedzialności sprawców naruszeń norm prawa międzynarodowego, ma na celu zapobieganie przyszłym zbrodniom i promowanie pokoju. Międzynarodowe prawo praw człowieka dąży do ochrony podstawowych praw człowieka, co jest warunkiem kluczowym dla zapewnienia bezpieczeństwa całej społeczności międzynarodowej. Można wskazać, że pomiędzy międzynarodowym prawem praw człowieka a międzynarodowym prawem karnym zachodzą wzajemne relacje. Międzynarodowe prawo praw człowieka konstituuje podstawy ochrony określonych wartości, wskazując na ich katalog, natomiast międzynarodowe prawo karne, przy uwzględnieniu idei sprawiedliwości, pociąga do odpowiedzialności sprawców naruszeń norm prawa międzynarodowego chroniących właśnie te wartości.

Zasada legalizmu pełni w kształtowaniu tych relacji istotną rolę. Gwarantuje bowiem możliwość ustalenia, kto i na jakiej podstawie będzie ponosił odpowiedzialność za naruszenie norm prawa międzynarodowego. Wyznaczając granice odpowiedzialności karnej, poprzez wskazanie zespołu norm stanowiących podstawę przypisania odpowiedzialności karnej, zasada legalizmu spaja normy międzynarodowego prawa praw człowieka, określającego chronione wartości, z normami międzynarodowego prawa karnego kształtującego podstawy odpowiedzialności karnej. Jak bowiem wykazano, zasada legalizmu dąży do ochrony dóbr prawnych, będących wartościami chronionymi międzynarodowym prawem praw człowieka. Należy zatem jednoznacznie stwierdzić, że zasada legalizmu – w zarysowanym kontekście – jest „spoiwem systemowym” prawa międzynarodowego.

Zasada legalizmu wywiera więc określony wpływ na system prawa i dąży w głównej mierze do zapewnienia jego spójności oraz zniwelowania luk w prawie. Taką cechę przypisać można każdej zasadzie prawa, w tym także zasadzie legalizmu, weryfikując ją jako normę bądź normy dążące do osiągnięcia określonego celu (a tym samym pełniące określone funkcje) lub jako element systemu, który musi się z systemem tym harmonizować, bądź co najmniej go nie naruszać⁶⁷⁸. Możliwe jest to jednak wyłącznie przy zapewnionej spójności systemu prawa. Jak bowiem wskazuje S. Wronkowska, istnieją trzy podstawowe warunki pożądane z punktu widzenia tworzenia spójnego systemu prawnego: 1) uporządkowany, szczegółowy i stabilny system wartości, 2) spójna wiedza, będąca podstawą decyzji legislacyjnych oraz 3) wysoka jakość techniczna prawodawstwa⁶⁷⁹. Jak zostało wskazane, zasada legalizmu wywiera wpływ na zapewnienie spójności systemu wartości, które społeczność międzynarodowa uznała za szczególnie ważne i godne ochrony, sprawiając, że normy je chroniące są powiązane więziami treściowymi i kompetencyjnymi, czyli mającymi wspólne uzasadnienie aksjologiczne.

W rezultacie zasada legalizmu zawierająca się zarówno w zasadach międzynarodowego prawa karnego, jak i międzynarodowego prawa praw człowieka, będzie pełnić konkretne, lecz sprzężone ze sobą funkcje. Pierwszą z nich jest funkcja „spoiwa systemowego”, co szczególnie ważne w kontekście fragmentacji prawa międzynarodowego. Rozwijając badania E. Cała-Wacinkiewicz o nurt analiz dedykowanych międzynarodowemu prawu karnemu i zasadzie legalizmu, przyjąć należy, że fragmentacja prawa międzynarodowego *sensu stricto* to zjawisko, którego istotą jest wewnętrzny podział systemu prawa międzynarodowego na zróżnicowane w swej prawnej istocie wyodrębnione zespoły norm prawnych, jakimi są działy. Zakodowany w – składających się na nie – sektorowych instytucjach prawnych „tryb autonomiczny” wpływać może na odrębność normatywną działów, które, mając status wyodrębnionych części całości, posiadają tę właściwość, że zdolne są do względnie samodzielnego funkcjonowania w obrębie systemu prawa międzynarodowego, jednocześnie na system ten oddziaływując. Efektem tak rozumianej fragmentacji jest rozdrobnienie (rozcłonkowanie), prowadzące się do funkcjonowania w obrębie prawa międzynarodowego wielu pomniejszych zespołów norm prawnych – porządków

⁶⁷⁸ S. Wronkowska, *Kryteria oceny...*, s. 34.

⁶⁷⁹ *Ibidem*, s. 38.

normatywnych (takich jak przykładowo międzynarodowe prawo karne, międzynarodowe prawo środowiska czy międzynarodowe prawo gospodarcze), w konsekwencji mogące prowadzić do fragmentaryzacji tego prawa⁶⁸⁰. Fragmentaryzacja zaś rozumiana jest jako rozpad systemu prawa międzynarodowego na szereg zróżnicowanych w swej prawnej istocie zespołów norm prawnych, w konsekwencji prowadzący do nabycia przez nie pełnej niezależności (*self-contained regimes*)⁶⁸¹. Z jednej strony – w świetle powyższego – międzynarodowe prawo karne wprost wpisuje się w poziomą systematykę prawa międzynarodowego. Z drugiej zaś istotne, by jego regulacje (ujmowane w zróżnicowane instytucje prawne właściwe temu działowi) powstawały w zgodności tak z prawem międzynarodowym, jak i jego poszczególnymi działami. Zasada legalizmu wprost realizuje wskazane założenie.

Drugą funkcją zasady legalizmu jest zapewnianie spójności samego międzynarodowego prawa karnego w dobie tak wielu uwarunkowań politycznych i prawnych na szczeblu krajowym, jak i międzynarodowym, przede wszystkim w kontekście zjawiska multiplikacji organów rozstrzygających z zakresu międzynarodowego prawa karnego⁶⁸². Oznacza to, że funkcja zasady legalizmu będzie wynikać nie tylko z samego faktu, że zasada legalizmu zawiera się w kategorii zasad, ale przede wszystkim uzasadnia ją aksjologia wspólna dla społeczności międzynarodowej, która legła u podstaw wyodrębnienia tej zasady. Zapewnienie spójności systemu przez zasadę legalizmu oddziałuje także na funkcję zasady legalizmu w zapewnieniu spójności międzynarodowego prawa karnego.

Zapewnienie spójności w ramach działu systemu prawa rozpatrywać należy na trzech poziomach: tworzenia, stosowania oraz wykładni prawa.

W procesie tworzenia prawa zasada legalizmu (obok innych zasad) jako spoiwo systemowe wpływa bezpośrednio na spójność systemu prawa poprzez utrzymanie jego jednolitości⁶⁸³. Owa jednolitość prawa sprowadzać się będzie do obowiązku tworzenia norm zgodnie z obowiązującymi w systemie zasadami, w tym zasadą legalizmu. Wprowadzanie do systemu nowych norm nie może być sprzeczne z przyjętymi na

⁶⁸⁰ E. Cała-Wacinkiewicz, *Fragmentacja...*, s. 29.

⁶⁸¹ E. Klein, *Self-Contained Regime*, [w:] R. Wolfrum (ed.), *The Max Planck Encyclopedia of Public International Law. Volume IX*, Oxford 2012, s. 98-99.

⁶⁸² Pisali o tym także: B. Krzan, *Regionalizacja międzynarodowego sądownictwa...* oraz E. Cała-Wacinkiewicz, „*Wpisanie*” organów rozstrzygających...

⁶⁸³ J. Wróblewski, *Prawo obowiązujące a „ogólne zasady prawa”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1965, z. 42, s. 18.

gruncie systemu zasadami, osadzającymi się na wartościach uznanych przez prawodawcę⁶⁸⁴. Wartości, których normatywnym przejawem są zasady prawa, wyznaczać będą kierunek rozwoju tego prawa, gdyż wskazują, co stanowi przedmiot ochrony na gruncie systemu prawa. W procesie tworzenia prawa zasada legalizmu będzie miała także inne znaczenie. Zasada legalizmu jest bowiem ściśle związana z praworządnością⁶⁸⁵, a ta silnie wiąże się ze spójnością tworzonego systemu prawa⁶⁸⁶. Zasada legalizmu gwarantuje bowiem przewidywalność prawa w odniesieniu do wyznaczenia zakresu odpowiedzialności karnej jednostki. Zapewnia także ochronę podstawowych praw jednostki. Z tego względu uznać należy, że zasada legalizmu pełni znaczącą rolę w zapewnieniu spójności systemu w procesie stanowienia prawa.

Funkcja zasady legalizmu jako „spoiwa systemowego” w procesie stosowania prawa sprowadza się do zgodności stosowanych i interpretowanych norm z zasadą legalizmu. Oznacza to, że w procesie stosowania prawa, przy ustalaniu odpowiedzialności karnej, należy stosować jedynie normy, które, zgodnie z założeniami zasady legalizmu, istniały przed popełnieniem określonego czynu zabronionego. Odpowiedzialność karną ustala się także w oparciu o znamiona, które zostały sformułowane i dookreślone. Niemożliwe jest także stosowanie analogii w tym zakresie. Uwzględnienie tych warunków będzie możliwe tylko wtedy, gdy system prawa będzie spójny.

Funkcja zasady legalizmu jako „spoiwa systemowego” w procesie wykładni prawa w kontekście jego spójności wiąże się z obowiązkiem skierowanym do interpretatora tekstu prawnego, a związanym z procesem wykładni, opartym na

⁶⁸⁴ M. Kordela wskazuje, że wartości obowiązujące prawnie tworzą zbiór o cechach systemu. Wartości są bowiem hierarchicznie usystematyzowane (można wyodrębnić wartości mające charakter nadrzędny w stosunku do pozostałych wartości). Można także wyróżnić pewną porządkującą te wartości relację preferencji, które kategoryzują wartości w pomniejsze grupy. Systemowość wartości przejawiać się będzie nie tylko w całym systemie prawa, ale także w każdym z jego działów. Zob. szerzej: M. Kordela, *Systemowość aksjologiczna prawa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2016, nr 104, s. 99-100.

⁶⁸⁵ Pojęcia legalizmu i praworządności często są ze sobą utożsamiane; zob. szerzej: M. Araszkiewicz, M. Florczak-Wątor, *Zasada legalizmu*, [w:] M. Florczak-Wątor, A. Grabowski (red.), *Argumenty i rozumowania prawnicze w konstytucyjnym państwie prawa. Komentarz*, Kraków 2021, s. 752-753; J. Holocher, B. Naleziński, *Pojęcie praworządności we współczesnej debacie politycznoprawnej*, „Rocznik Administracji Publicznej” 2022, nr 8, s. 326 i nast. Warto jednak wskazać, że pojęcie praworządności jest szersze, gdyż oprócz zasady legalizmu składają się na nie także m.in. zasada podziału władzy, zasada skutecznej ochrony sądowej oraz niedyskryminacja i równość wobec prawa; zob.: sprawa C-157/21, wyrok TSUE z dnia 16 lutego 2022 r. (<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=254062&pageIndex=0&doclang=PL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11516841>) (dostęp: 12.06.2024 r.).

⁶⁸⁶ S. Wronkowska, *Kryteria oceny...*, s. 34.

określonych wartościach. Naczelnymi wartościami, których przejaw stanowi zasada legalizmu, jak wskazano, są ochrona dóbr prawnych, zapewnienie bezpieczeństwa prawnego i sprawiedliwości, dlatego też wykładni przepisów dotyczących odpowiedzialności karnej jednostki należy dokonywać z uwzględnieniem poszanowania tych wartości. Nie będzie zatem możliwe dokonanie wykładni rozszerzającej na niekorzyść oskarżonego, jeżeli wiązałaby się ona z brakiem poszanowania dla jednej z zasad współkształtujących zasadę legalizmu. Nie będzie możliwe także zastosowanie wykładni przez analogię, gdyż stanowiłaby ona złamanie zasady legalizmu. Wykładnia powinna być dokonywana przez pryzmat zasad funkcjonujących w spójnym systemie prawnym (wykładnia systemowa)⁶⁸⁷.

Zasada legalizmu pełni więc znaczącą funkcję przy zapewnianiu spójności międzynarodowego prawa karnego. Należy zatem stwierdzić, że stanowi jedną z aksjologicznych podstaw systemu prawa międzynarodowego. Jej kluczowe znaczenie wynika z kilku istotnych aspektów gwarantujących systemową spójność.

Po pierwsze, zasada legalizmu wymaga, aby wszelkie działania organów stosujących prawo były zgodne z obowiązującymi normami prawnymi. Wymusza tym samym przypisanie odpowiedzialności karnej jedynie na podstawie norm obowiązujących w chwili popełnienia czynu zabronionego.

Po drugie, zasada legalizmu chroni przed arbitralnością ze strony organów stosujących prawo, ponieważ warunek zgodności postępowania organów z obowiązującym prawem sprzyja przewidywalności i stabilności systemu prawnego.

Po trzecie, zasada legalizmu pociąga za sobą konieczność wykładni prawa przy uwzględnieniu systemowej spójności norm prawnych. Wykazana dwoistość ujęcia zasady legalizmu, co do zasady, nie będzie miała wpływu na funkcję tej zasady w zapewnieniu spójności prawa międzynarodowego.

Pełniona przez zasadę legalizmu funkcja „spoiwa systemowego” nie tylko zapewnia spójność systemu prawa międzynarodowego z powodów wyżej przeanalizowanych, lecz przede wszystkim z tych samych powodów zabezpiecza system prawa międzynarodowego przed negatywnymi skutkami fragmentacji.

W tym świetle zasadę legalizmu należy uznać za wypracowane przez prawo międzynarodowe normatywne narzędzie służące do skutecznego uniknięcia problemów generowanych przez fragmentację, a przede wszystkim umożliwiające zapobiegnięcie

⁶⁸⁷ Jak wskazuje L. Morawski, „wszystkie normy prawne powinny być interpretowane w sposób zgodny z zasadami prawa” (L. Morawski, *Zasady wykładni prawa*, Toruń 2014, s. 131).

fragmentaryzacji prawa międzynarodowego. Jak wskazuje E. Cała-Wacinkiewicz, prawo międzynarodowe wypracowało narzędzia stanowiące swoisty zestaw zabezpieczeń chroniących przed rozpadem systemu na szereg niepowiązanych ze sobą fragmentów⁶⁸⁸. W tym świetle narzędzia te stanowią nie tylko swoiste „spoiwa systemowe”, ale gwarantują również spójność prawa międzynarodowego czy odrębnych jego działów. Do wspomnianych narzędzi należeć będą m.in. normy *ius cogens*, oraz te skuteczne *erga omnes*, ale także wspólna aksjologia, której emanacją są zasady prawa międzynarodowego oraz zasady ogólne prawa. W tym zakresie zasada legalizmu stanowić będzie nie tylko zasadę ogólną prawa, ale także normę *ius cogens* (o czym świadczy nie tylko jej charakter wykazany w niniejszej dysertacji, ale także judykatura⁶⁸⁹). Zarówno normy *ius cogens*, jak i zasady prawa stanowią systemowe zabezpieczenie, gwarantujące nie tylko spójność samego systemu, ale także zabezpieczenie przed jego zdeintegrowaniem na wiele pomniejszych systemów prawnych⁶⁹⁰.

Podsumowując powyższe, należy stwierdzić, że zasada legalizmu pełni funkcję w utrzymaniu spójności prawa międzynarodowego, ale bezpośrednio wpływa także na spójność międzynarodowego prawa karnego. Funkcja zasady legalizmu w zapewnieniu spójności warunkowana jest nie tylko samym faktem wpisania tej zasady w katalog zasad ogólnych prawa, czy przypisaniem jej charakteru normy *ius cogens*, ale przede wszystkim osadzenia na wspólnej dla społeczności międzynarodowej aksjologii, która stanowi podstawę nie tylko działów prawa międzynarodowego, ale także zasad, które w systemie prawa międzynarodowego pełnią określone funkcje.

5. UWAGI KOŃCOWE

Przeprowadzone w niniejszym rozdziale rozważania uzupełniły dotychczasowe analizy o wskazanie funkcji, jakie pełni zasada legalizmu w międzynarodowym prawie karnym. Jak dowiedziono, podstawowym celem międzynarodowego prawa karnego jest ochrona dóbr prawnych, zapewnienie sprawiedliwości oraz gwarancja poczucia bezpieczeństwa prawnego. Owe uwarunkowane aksjologicznie cele stworzyły stabilną

⁶⁸⁸ E. Cała-Wacinkiewicz, *Fragmentacja...*, s. 231.

⁶⁸⁹ Sprawa *Prosecutor v. Ayyash et al.*, *Interlocutory Decision on the Applicable Law: Terrorism, Conspiracy, Homicide, Perpetration, Cumulative Charging*, Appeals Chamber, 16 lutego 2011 r. (STL-11-01/I).

⁶⁹⁰ W. Czapliński, A. Wyrozumska, *Sędzia krajowy...*, s. 21.

podstawę do efektywnych prób wyodrębnienia funkcji zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym. Taki zabieg był konieczny ze względu na sposób ujmowania zasady legalizmu, która nie jest monolityczną kategorią. Zasada legalizmu ma fundamentalne znaczenie dla międzynarodowego prawa karnego, a poprzez pełnione funkcje wpływa wprost i bezpośrednio na strukturalną jedność wyodrębnionego działu prawa międzynarodowego, jakim jest międzynarodowe prawo karne.

W toku prowadzonych rozważań wykazano jednak, że funkcje pełnione przez zasadę legalizmu są determinowane przyjętym jej ujęciem. Jednak bez względu na sposób ujęcia zasada legalizmu będzie realizowała funkcje gwarancyjną oraz ochronną. Wysoce problematyczne jest jednak przypisanie jej pełnej funkcji sprawiedliwościowej w restrykcyjnym jej ujęciu. Nie jest bowiem możliwe nadanie funkcji sprawiedliwościowej pełnego znaczenia, jeśli wziąć pod uwagę fakt, że kryminalizacja czynów zabronionych nie zawsze znajduje podstawę w normach prawa stanowionego. Nie pociąga się do odpowiedzialności karnej, a zatem nie wymierzy się sprawiedliwości tym, którzy wyrządzili określone i nieakceptowalne zło, lecz ich zachowanie nie było zakazane przez przepisy wynikające z konkretnego i pisanego aktu prawnego obowiązującego w chwili ich dopuszczenia się przez sprawcę.

Funkcje zasady legalizmu materializują się także w znaczeniu zasady legalizmu w zapewnieniu spójności międzynarodowego prawa karnego. Prowadzone rozważania ukazują kontekst prawidłowego osadzenia tej problematyki wśród wszelkich wytycznych, standardów, barier oraz oczekiwań dotyczących zasady legalizmu. Na tej podstawie w pierwszej kolejności należy zauważyć, że zasada legalizmu jako zasada prawa, a także norma *ius cogens*, pełni funkcje w zapewnieniu spójności międzynarodowego prawa karnego, co jest zadaniem o priorytetowym znaczeniu w dobie narastających procesów multiplikacji norm prawa międzynarodowego publicznego. Niewątpliwie ta funkcja wiąże się z traktowaniem zasady legalizmu jako „spoiwa systemowego”, które zabezpiecza międzynarodowe prawo karne przed postępującą fragmentacją.

Na tej podstawie wyeksponować należy, że choć niejednolitość pojęcia, charakteru czy funkcji zasady legalizmu jest jej immanentną cechą, to ostatecznie – mimo wielu perspektyw badawczych i podjętych prób definicyjnych – została ona pomyślana (bez względu na przyjęty kontekst interpretacyjny) jako doniosła prawnie i zapewniająca systemowi prawa jego wewnętrzną spójność.

ZAKOŃCZENIE

1. MODELOWE UJĘCIE ZASADY LEGALIZMU W MIĘDZYNARODOWYM PRAWIE KARNYM

Określenie charakteru prawnego zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym oraz postulatywne zaproponowanie jej modelowego ujęcia stanowiły cel niniejszej rozprawy. Podjęte badania wykazały, że choć tytułowa problematyka jest wielowymiarowa, to osadzenie jej na gruncie międzynarodowego prawa karnego umożliwia ukazanie jej istoty.

Ma to o tyle istotny walor poznawczy, że zasada legalizmu treściowo nie jest jednolicie ujmowana tak na gruncie prawa krajowego, jak i międzynarodowego. Dodatkowo, w krajowych porządkach prawnych, odrębności zauważalne są w odniesieniu do systemu *common law*, jak i tego opartego na prawie kontynentalnym. Z kolei różnice w zakresie sposobu pojmowania zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym *in genere* oraz w Statucie Rzymskim zasadniczo determinują jej status.

Przeprowadzone rozważania czynią uprawnionym wyodrębnienie zarówno restrykcyjnego, jak i zrelatywizowanego ujęcia zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym. Pierwsze z nich właściwe jest regulacjom Statutu Rzymskiego, a w prawie krajowym porządkom prawnym opartym na prawie kontynentalnym. Zostało ono określone mianem restrykcyjnego, bowiem zasada legalizmu w tym ujęciu stanowi konglomerat zasad, do których zaliczyć należy: zasadę *nullum crimen sine lege* (uszczegółowioną jako *lex scripta*, *lex stricta*, *lex praevia* i *lex certa*), zasadę *nulla poena sine lege* (uszczegółowioną jako *lex scripta*, *lex stricta*, *lex praevia* i *lex certa*), zasadę *lex retro non agit* oraz zakaz stosowania analogii. Podkreślić jednak należy, że podstawa odpowiedzialności karnej jednostki za naruszenie norm prawa międzynarodowego – zgodnie z *lex scripta* – wynikać może jedynie z norm prawa stanowionego, a charakter prawny zasady legalizmu w tym ujęciu ma bezwzględnie obowiązujący charakter (*ius cogens*), co legło u podstaw wyodrębnienia zaproponowanego ujęcia.

Drugie z nich, określane mianem zrelatywizowanego, właściwe jest międzynarodowemu prawu karnemu *in genere*, ale także międzynarodowemu prawu praw człowieka oraz – częściowo – porządkom krajowym opartym na *common law*. Ujęcie to modyfikuje sposób rozumienia zasady legalizmu w porównaniu do ujęcia restrykcyjnego, pozwalając na szeroką interpretację podstaw odpowiedzialności karnej,

która nie musi przyjmować formy prawa stanowionego, a wynikać może także z norm zwyczajowych czy zasad ogólnych prawa. W ujęciu tym zasada legalizmu również stanowi konglomerat zasad, do których zaliczyć należy: zasadę *nullum crimen sine lege* (uszczegółowioną jako *lex stricta*, *lex praevia* i *lex certa*), zasadę *nulla poena sine lege* (uszczegółowioną jako *lex stricta*, *lex praevia* i *lex certa*), zasadę *lex retro non agit* oraz zakaz stosowania analogii. W przeciwieństwie jednak do pierwszego ujęcia zasadzie *lex scripta* przypisuje się mniej restrykcyjne brzmienie. Dlatego też zasada legalizmu w ujęciu zrelatywizowanym wymagać będzie wskazania dookreślonych (tj. niebudzących wątpliwości) podstaw odpowiedzialności karnej jednostki za naruszenie norm prawa międzynarodowego, co wyłącza istnienie okoliczności podających w wątpliwość sposób rozumienia znamion typu czynu zabronionego. Podobnie do ujęcia restrykcyjnego, także w ujęciu zrelatywizowanym charakter prawny zasady legalizmu jest bezwzględnie obowiązujący (*ius cogens*).

Powyższe ustalenia stanowią podstawę do podjęcia rozważań nad modelowym ujęciem zasady legalizmu, mającym charakter rekonstrukcyjno-postulatywny⁶⁹¹. Z jednej strony musi on zostać oparty na zrekonstruowanych – na podstawie dotychczasowych rozważań – dwóch zaproponowanych ujęciach zasady legalizmu, z drugiej zaś stanowić propozycję takiego pojmowania zasady legalizmu, które uwzględni specyfikę międzynarodowego prawa karnego *in genere* wraz z potrzebą jej treściowego dostosowania do zmieniających się uwarunkowań prawno-społecznych. Z tego względu u konstrukcyjnych podstaw modelowego ujęcia zasady legalizmu leżeć muszą pewne założenia, uwzględniające specyfikę międzynarodowego prawa karnego *in genere*, z drugiej zaś odnieść je należy do konstrukcyjnych elementów zasady legalizmu, pozwalających uwzględnić jej istotę, treść, moc obowiązującą, ale także cele i funkcje, które pełni ona w tym dziale prawa międzynarodowego. Przeprowadzone rozważania wykazały, że celem obowiązywania zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym jest przede wszystkim zapewnienie bezpieczeństwa prawnego, ale także ochrona wartości uznanych przez społeczność międzynarodową. Ponadto zasada legalizmu ma gwarantować sprawiedliwość oraz porządek publiczny, poprzez wyznaczenie ram prawnych odpowiedzialności jednostek naruszających normy prawa międzynarodowego.

⁶⁹¹ Na temat budowy modelu zob. także: E. Cała-Wacinkiewicz, *Fragmentacja...*, s. 413-414.

Model zasady legalizmu winien zostać sprowadzony na grunt zrelatywizowanego ujęcia zasady legalizmu, które – w przeciwieństwie do ujęcia restrykcyjnego – umożliwia zasadzie legalizmu osiągnięcie jej celów w sposób zupełny. W pierwszej kolejności gwarantuje ona bowiem bezpieczeństwo prawne, dając jednostce pewność, że nie będzie ona pociągnięta do odpowiedzialności za czyn, który nie został przewidziany normami prawa międzynarodowego (zarówno stanowionymi, jak i normami prawa zwyczajowego). Zrelatywizowane ujęcie zasady legalizmu zapewnia także ochronę wartości uznanych przez społeczność międzynarodową, przy czym warto podkreślić, że wartości te nie muszą być wyrażone normami prawa stanowionego, a wynikać mogą także z norm prawa zwyczajowego. Pozwala to na zapewnienie sprawiedliwości poprzez gwarancję pociągnięcia do odpowiedzialności jedynie sprawców naruszeń norm prawa międzynarodowego. Wskazane spektrum odpowiedzialności karnej nie jest możliwe do uzyskania w ujęciu restrykcyjnym, co będzie implikować dalsze konsekwencje.

Zasada legalizmu ujęta w zrelatywizowany sposób gwarantuje także spójność systemową prawa międzynarodowego, stanowiąc „spoiwo systemowe” i wyznaczając relacje pomiędzy międzynarodowym prawem karnym a międzynarodowym prawem praw człowieka. Wyznaczając ramy odpowiedzialności karnej jednostki, stanowi ona łącznik między normami określającymi wartości chronione prawem międzynarodowym a normami określającymi podstawy odpowiedzialności karnej, co jest szczególnie istotne w kontekście uniknięcia negatywnych skutków fragmentacji prawa międzynarodowego. Zasada legalizmu zapewnia także spójność międzynarodowego prawa karnego, w szczególności w kontekście zjawiska multiplikacji międzynarodowych trybunałów karnych. Stanowi ona bowiem gwarancję jednolitości międzynarodowego prawa karnego poprzez zapewnienie obowiązku tworzenia, stosowania oraz wykładni norm zgodnie z zasadą legalizmu.

Wyeksponować należy, że przeciwko restrykcyjnemu ujmowaniu zasady legalizmu przemawia także okoliczność, iż w świetle jego założeń zasada ta nie będzie realizować funkcji sprawiedliwościowej w jej systemowym i oczekiwanym przez społeczność międzynarodową wymiarze. Wynika to z ograniczenia podstaw pociągnięcia do odpowiedzialności jedynie do norm prawa stanowionego, co – z uwagi na charakter źródeł międzynarodowego prawa karnego – stanowi daleko idące ograniczenie. Nie znajduje ono innego wytłumaczenia poza koniecznością rygorystycznego przestrzegania *lex scripta*, które jest oczywiste wyłącznie dla kultury

prawa nieuznającego innych źródeł prawa niż prawo stanowione. Kolejnym argumentem przeciwko restrykcyjnemu ujęciu zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym jest wynikająca z niego statyczność systemu oraz związany z nią brak zdolności adaptacyjnych do zmieniających się realiów. W konsekwencji takie ujęcie doprowadzi do niedostosowania zakresu odpowiedzialności karnej za naruszenie norm prawa międzynarodowego do dynamicznie zmieniającego się świata, gdyż rozwój techniki pozwala na zachowania negatywnie oceniane przez wartości prawa międzynarodowego, lecz nieujęte wprost w ściśle określonych ramach norm prawa stanowionego, zamykającego się w ramach wąskiego *numerus clausus* zbrodni międzynarodowych⁶⁹². Z tego względu restrykcyjne ujęcie zasady legalizmu, choć właściwe Międzynarodowemu Trybunałowi Karnemu, nie jest właściwe międzynarodowemu prawu karnemu *in genere*, gdyż nie uwzględnia specyfiki tego działu prawa międzynarodowego, opierając się wyłącznie na rozumieniu tej zasady w myśl prawa kontynentalnego.

Reasumując dotychczasowe rozważania, należy stwierdzić, że modelowe ujęcie zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym uwzględniać musi treść zasady legalizmu wyrażoną przez zasadę *nullum crimen sine lege*, zasadę *nulla poena sine lege*, zasadę *lex retro non agit* oraz zakaz stosowania analogii. W modelowym ujęciu podstawy odpowiedzialności karnej jednostki za naruszenie norm prawa międzynarodowego muszą być skonstruowane precyzyjnie, tak by nie wzbudzać wątpliwości co do ich interpretacji. Szczególny charakter międzynarodowego prawa karnego i związany z nim katalog źródeł tego prawa sprawiają, że normy stanowiące podstawę przypisania odpowiedzialności karnej nie muszą mieć charakteru prawa stanowionego. Źródłem międzynarodowego prawa karnego mogą być bowiem także normy prawa zwyczajowego. Warto jednak podkreślić, że zgodnie z zasadą *nullum crimen sine lege certa* normy determinujące czyn zabroniony powinny być wystarczająco dookreślone, tak by nie budziły wątpliwości co do możliwości przypisania odpowiedzialności karnej. Zasada legalizmu – co warto podkreślić – ma status normy bezwzględnie obowiązującej (*ius cogens*).

⁶⁹² Na temat zamkniętego katalogu zbrodni międzynarodowych ujętych w Statucie Rzymskim zob.: K. Słotwińska, *Dynamika zmian w międzynarodowym prawie karnym a numerus clausus zbrodni międzynarodowych*, [w:] E. Cała-Wacinkiewicz (red.), *Prawo międzynarodowe. Idee a rzeczywistość*, Warszawa 2019, s. 381-392.

Podsumowując, należy wskazać, że proponowane modelowe ujęcie zasady legalizmu integruje stabilność i przewidywalność podstaw prawnych odpowiedzialności karnej jednostki wynikających z norm prawa stanowionego z możliwością przypisania odpowiedzialności na podstawie norm o charakterze niepisanym, akceptowanych przez społeczność międzynarodową. Wskazane ujęcie nie tylko umożliwia dostosowanie się odpowiedzialności karnej jednostki do nowych warunków społecznych i kulturowych, lecz także tworzy podstawy efektywnego systemu zdolnego do reakcji w każdej sytuacji uzasadnionej interesem społeczności międzynarodowej. Zaproponowane ujęcie nie tylko tworzy systemową spójność, ale również niweluje ujemne następstwa związane ze statycznością rozwiązań prawnomiędzynarodowych.

2. WNIOSKI KOŃCOWE

Przeprowadzona w niniejszej rozprawie analiza pozwoliła określić charakter prawny zasady legalizmu oraz postulatywnie przedstawić modelowe jej ujęcie. Na tej podstawie należy jednoznacznie stwierdzić, że osiągnięto wyznaczony na wstępie cel badawczy. Przesądzenie charakteru prawnego zasady legalizmu było procesem złożonym, ponieważ charakter ten wyznaczają nie tylko jej treść czy moc obowiązująca, ale także cele i funkcje, które zasada ta ma do zrealizowania na gruncie międzynarodowego prawa karnego. Kompleksowe ujęcie tytułowej zasady nie może zostać jednak dokonane bez uwzględnienia systemowej spójności prawa międzynarodowego oraz zgodności z jego celami i wartościami.

W toku badań w pierwszej kolejności ustalono, że zasada legalizmu stanowi zasadę ogólną prawa, będąc normatywnym wyrazem wartości. Zasadnicza wartość wyrażona przedmiotową zasadą odwzorowana jest w semantycznym rozumieniu kategorii „legalizm”. Przyjęto bowiem, że legalizm oznacza działanie zgodnie z prawem i w jego granicach. W tak wąskim ujęciu zasada legalizmu – upraszczając – stanowi normatywny wyraz wartości uznanych przez społeczność międzynarodową, a przejawiających się w postępowaniu zgodnie z prawem. Takie rozumienie zasady legalizmu wymusiło jej uszczegółowienie w aspekcie kluczowym dla dysertacji. Zasada legalizmu stanowi bowiem konglomerat pojęciowy, w skład którego wchodzi: zasada *nullum crimen sine lege*, zasada *nulla poena sine lege*, zasada *lex retro non agit* oraz zakaz stosowania analogii. Zasady te, jedynie pojmowane łącznie, stanowić będą szeroką kategorię pojęciową, jaką jest zasada legalizmu.

Zasadę *nullum crimen sine lege* sprowadzić można do sentencji „nie ma przestępstwa bez ustawy”, gdyż wyznacza ona możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności karnej jedynie na podstawie norm, które obowiązywały przed dokonaniem czynu. *Nullum crimen sine lege* doprecyzowana jest czterema innymi zasadami: *lex stricta*, *lex scripta*, *lex certa* i *lex praevia* o fundamentalnym znaczeniu dla reguł przypisania odpowiedzialności karnej. Wynika z nich, że prawo karne powinno być interpretowane w sposób ścisły, wykluczając możliwość stosowania wykładni rozszerzającej. Normy stanowiące podstawę odpowiedzialności karnej wynikać muszą z takich źródeł prawa, które zapewniają pewność i przewidywalność prawa. Normy te powinny być także formułowane w sposób zrozumiały oraz nie mogą być retrospektywne. Z perspektywy modelowego ujęcia zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym to właśnie *lex scripta* stanowiła największe wyzwanie badawcze. Zasada ta i jej postrzeganie nie budzi kontrowersji w systemach prawnych opartych na prawie kontynentalnym, jednak wywołuje uzasadnione wątpliwości co do sposobu jej rozumienia w systemach opartych na *common law*, czy też z perspektywy prawa międzynarodowego. Zgodnie ze ścisłym rozumieniem *lex scripta* podstawa prawna odpowiedzialności karnej wynikać ma z norm prawa stanowionego, co w oczywisty sposób rodzi problemy interpretacyjne w systemach prawnych, które uwzględniają także normy niepisane, wynikające z prawa zwyczajowego czy precedensu. Drugą z zasad współkształtujących zasadę legalizmu jest zasada *nulla poena sine lege*, wskazująca, że nie można wymierzyć innej kary niż ta, która była przewidziana prawem za czyn w momencie jego popełnienia. Zasada *lex retro non agit* oznacza, że prawo nie działa wstecz, a więc nie można rozszerzająco pociągnąć do odpowiedzialności na podstawie norm, które zaczęły obowiązywać po popełnieniu czynu. Ostatnia ze współkształtujących zasad, polegająca na zakazie stosowania analogii, oznacza, że podstawą do przypisania odpowiedzialności za czyn nie może być podobieństwo innego, stypizowanego czynu. Wszystkie powyższe zasady składają się na szerokie rozumienie zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym.

Uznanie zasady legalizmu za zasadę ogólną prawa pozwoliło na wpisanie jej także w kategorie pojęciowe funkcjonujące w międzynarodowym prawie karnym. Kompleksowe ujęcie jej charakteru prawnego – ze względu na fakt, że tytułowa zasada występuje także na gruncie prawa krajowego – uprawnia wniosek, iż zasada legalizmu jest nie tylko zasadą ogólną prawa, ale także zasadą prawa międzynarodowego oraz

zasadą międzynarodowego prawa karnego. Jako zasada ogólna prawa jest ona podstawową zasadą wyinterpretowaną z krajowych porządków prawnych, ukonstytuowaną aksjologicznie i stanowiącą nośnik wartości. Jako zasada prawa międzynarodowego stanowi element właściwy międzynarodowemu porządkowi prawnemu i odzwierciedla wspólne dążenia społeczności międzynarodowej. Zasada legalizmu wchodzi także w katalog zasad międzynarodowego prawa karnego, ustalając – co najważniejsze – normatywne podstawy odpowiedzialności karnej jednostki za naruszenie norm prawa międzynarodowego.

Przypisanie zasadzie legalizmu statusu zasady ogólnej prawa implikuje kolejny wniosek, nadający tej zasadzie źródłowy charakter. Zasada legalizmu stanowi bowiem źródło prawa międzynarodowego oraz międzynarodowego prawa karnego na dwóch płaszczyznach. Po pierwsze, stanowi ona źródło międzynarodowego prawa karnego jako zasada ogólna prawa, zasada prawa międzynarodowego oraz zasada międzynarodowego prawa karnego, gdyż te kategorie należy wpisać w katalog źródeł prawa. Po drugie, wynika bezpośrednio z norm stanowionych, będących podstawą przypisania odpowiedzialności karnej jednostki. W ten sposób zasada legalizmu została ujęta w Statucie Rzymskim, w którym wynika wprost z art. 22. Status zasady legalizmu jako źródła prawa potwierdzają liczne orzeczenia międzynarodowych trybunałów karnych, powołujące się bezpośrednio na przedmiotową zasadę.

Zasada legalizmu postrzegana jako zasada ogólna prawa obliguje, przy ustaleniu jej charakteru prawnego, do odniesienia się do krajowych porządków prawnych. Ich analiza w zakresie państw opartych na *common law*, jak i tych opartych na prawie kontynentalnym, pozwoliła wykazać, że wyprowadzona z krajowych porządków prawnych zasada legalizmu ma niejednorodny charakter. Można bowiem wyróżnić dwa sposoby ujęcia przedmiotowej zasady, a różnica pomiędzy tymi ujęciami sprowadza się do sposobu ujmowania kategorii źródeł, z których mogą wynikać normy określające podstawę odpowiedzialności karnej. Zasada legalizmu ujmowana w pierwszy ze wskazanych sposobów, właściwy prawu kontynentalnemu, sprowadza się do konieczności ujęcia zasady legalizmu w ścisłych ramach normatywnego określenia podstaw prawnych przypisania odpowiedzialności karnej. Zgodnie z tym ujęciem podstawa prawna odpowiedzialności karnej może być określona jedynie prawem stanowionym. Drugi sposób, właściwy porządkom prawnym opartym na *common law*, pozwala na przypisanie odpowiedzialności na podstawie innej niż wyłącznie prawo stanowione (np. na normach prawa zwyczajowego czy precedensie).

Wykazana dychotomia przekłada się także na sposób ujęcia zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym, gdzie cechuje się ona również niejednorodnym charakterem. Zasada legalizmu ujęta w Statucie Rzymskim przyjmuje restrykcyjny charakter. Odznacza się on przede wszystkim możliwością pociągnięcia do odpowiedzialności karnej jednostki jedynie na podstawie norm wynikających bezpośrednio ze Statutu Rzymskiego, mającego charakter norm prawa stanowionego. Jej restrykcyjne ujęcie stanowi przede wszystkim gwarant przewidywalności prawa poprzez określenie precyzyjnych ram odpowiedzialności karnej. Ujmowanie zasady legalizmu wynikającej z innych aniżeli Statut Rzymski źródeł wykazuje zrelatywizowany charakter. Dopuszcza bowiem możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności także na podstawie innych źródeł prawa niż prawo stanowione (jak np. normy prawa zwyczajowego i zasady ogólne prawa).

Zasada legalizmu, bez względu na sposób ujęcia, charakteryzuje się także bezwzględną mocą obowiązującą. Przeanalizowanie uregulowań różnych systemów prawnych świata pozwoliło na wykazanie, że nie przewidują one możliwości uchylecia obowiązku tej zasady, nawet w sytuacji zagrożenia bezpieczeństwa. Dlatego też zasada legalizmu przyjmuje bezwzględnie obowiązujący charakter zarówno w restrykcyjnym, jak i w zrelatywizowanym ujęciu. Należy zatem jednoznacznie stwierdzić, że zasada legalizmu ma status normy *ius cogens*.

Tak zarysowany charakter zasady legalizmu pozwolił na postulatywne zbudowanie modelowego ujęcia zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym. Jego treść wyrażona jest przez zasadę *nullum crimen sine lege*, zasadę *nulla poena sine lege*, zasadę *lex retro non agit* oraz zakaz stosowania analogii. W modelowym ujęciu podstawy odpowiedzialności karnej jednostki za naruszenie norm prawa międzynarodowego mogą wynikać z norm prawa zwyczajowego czy z zasad ogólnych prawa, jednak muszą być skonstruowane precyzyjnie, tak by nie wzbudzać wątpliwości co do ich interpretacji. Z tego względu, pomimo niepisanego charakteru, normy stanowiące podstawę przypisania odpowiedzialności karnej jednostce muszą być wystarczająco dookreślone, tak by nie budziły wątpliwości co do interpretacji.

Poczynione ustalenia nie byłyby możliwe bez wcześniejszej weryfikacji postawionego na wstępie problemu badawczego, sprowadzającego się do konieczności ustalenia, czy specyfika międzynarodowego prawa karnego, a także uwarunkowania krajowych porządków prawnych w sposobie ujmowania zasady legalizmu przekładają się na niejednorodny charakter tej zasady. Celem rozwikłania tej kwestii pomocniczo

sformułowano pytania badawcze, sprowadzające się do kilku zagadnień – czy zbudowanie modelowego ujęcia zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym powinno opierać się wyłącznie na jednym porządku prawnym, a jeśli nie – to w jaki sposób należy kompleksowo ustalić ujęcie zasady legalizmu? A także czy prawo międzynarodowe, w tym międzynarodowe prawo karne, wypracowało właściwe sobie postrzeganie zasady legalizmu, czy stanowi ono wypadkową regulacji krajowych? Poszukując odpowiedzi i podejmując próbę rozwiązania problemu badawczego, stwierdzono, że charakter międzynarodowego prawa karnego wpływa na niejednorodność zasady legalizmu, która mając ugruntowany sposób pojmowania w krajowych porządkach prawnych, przyjmuje inne znaczenie na gruncie międzynarodowego prawa karnego *in genere* aniżeli w Statucie Rzymskim. Międzynarodowe prawo karne wypracowało więc właściwe sobie postrzeganie zasady legalizmu, dostosowane do specyfiki tego działu prawa międzynarodowego i braku jego wewnętrznej struktury. Postrzeganie to sprowadza się do – wykazanego – dychotomicznego ujęcia zasady legalizmu. Z tego względu postawioną na wstępie hipotezę dotyczącą spójnego ujęcia zasady legalizmu właściwego MTK z ujęciem zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym *in genere* należy falsyfikować. Ponadto złożoność kategorii pojęciowej, jaką jest zasada legalizmu, powoduje, że zaproponowane modelowe jej ujęcie nie powinno opierać się na wyłącznie jednym porządku prawnym, a uwzględniać rozwiązania właściwe krajowym porządkom prawnym, jak i prawu międzynarodowemu.

Ustalenie charakteru prawnego zasady legalizmu pozwoliło na ustalenie jej celu i funkcji. Celem zasady legalizmu jest realizacja celów międzynarodowego prawa karnego, poprzez zapewnienie bezpieczeństwa, w tym także bezpieczeństwa prawnego i pewności prawa, zapewnienie sprawiedliwości, zarówno w ujęciu indywidualnym (przede wszystkim wobec pokrzywdzonego, jak i sprawcy czynu), jak i w ujęciu społecznym. I choć niektórzy autorzy jako główny cel prawa karnego wskazują ochronę dóbr prawnych, pozostałe cele traktując jako uboczne, to cele te raczej uzupełniają się wzajemnie, tworząc spójny obraz międzynarodowego prawa karnego jako wyspecjalizowanego działu w systemie prawa międzynarodowego. Wobec tego działu społeczność międzynarodowa wyraziła sprecyzowane oczekiwania, związane z realizacją odpowiedzialności przez osoby dopuszczające się najcięższych zbrodni międzynarodowych.

W toku prowadzonych rozważań wykazano jednak, że funkcje pełnione przez zasadę legalizmu są determinowane przyjętym jej ujęciem. Jednak bez względu na sposób ujęcia zasada legalizmu będzie realizowała funkcje gwarancyjną oraz ochronną. Wysoce problematyczne jest jednak przypisanie jej funkcji sprawiedliwościowej w restrykcyjnym jej ujęciu. Nie jest bowiem możliwe nadanie funkcji sprawiedliwościowej pełnego znaczenia, jeśli wziąć pod uwagę fakt, że kryminalizacja czynów zabronionych nie zawsze znajduje podstawę w normach prawa stanowionego. Nie pociąga się do odpowiedzialności karnej, a zatem nie wymierzy się sprawiedliwości tym, którzy wyrządzili określone i nieakceptowalne zło, lecz ich zachowanie nie było zakazane przez przepisy wynikające z konkretnego i pisanego aktu prawnego obowiązującego w chwili popełnienia czynu zabronionego.

Przyjęcie, że zasada legalizmu stanowi aksjologiczną podstawę systemu prawa międzynarodowego, umożliwiło uznanie jej za „spoiwo systemowe” zarówno w prawie międzynarodowym, jak i w międzynarodowym prawie karnym. Funkcja zasady legalizmu w zapewnieniu spójności systemowej wynika nie tylko z samego faktu, że jest ona zasadą prawa, ale także przypisania jej statusu normy *ius cogens*. Należy więc afirmować hipotezę, że status zasady legalizmu wzmacnia nadanie jej charakteru normy *ius cogens*. Zasada legalizmu zapewnia spójność systemu prawa międzynarodowego, unifikując ochronę wartości wyrażonych międzynarodowym prawem człowieka z odpowiedzialnością jednostki gwarantowaną międzynarodowym prawem karnym. Ponadto zasada legalizmu ujmowana w jednolity, ale wyłącznie zrelatywizowany sposób spaja także samo międzynarodowe prawo karne, zabezpieczając je przed negatywnymi skutkami fragmentacji prawa międzynarodowego. Z tego względu należy konfirmować trzecią postawioną na wstępie hipotezę, że zasada legalizmu wpływa na spójność systemu prawa międzynarodowego w ogólności, a międzynarodowego prawa karnego w szczególności.

Sumując, wyeksponować należy, że choć niejednolitość charakteru zasady legalizmu jest jej immanentną cechą, to ostatecznie – mimo wielu perspektyw badawczych i podjętych prób definicyjnych – została ona pomyślana (bez względu na przyjęty kontekst interpretacyjny) jako zasada doniosła prawnie i zapewniająca systemowi prawa międzynarodowego, a w tym także międzynarodowego prawa karnego, jego wewnętrzną spójność.

WYKAZ LITERATURY

Słowniki oraz encyklopedie

1. Boć J. (red.), *Prawniczy słownik wyrazów trudnych*, Wrocław 2005.
2. Lewis Ch. T., Short Ch. (eds.), *A Latin Dictionary*, New York–Oxford 1879.
3. Petrozolin-Skowrońska B. (red.), *Nowa encyklopedia powszechna PWN. Tom 6*, Warszawa 1997.
4. Polański E. (red.), *Wielki słownik języka polskiego*, Kraków 2008.
5. *Słownik języka polskiego PWN. Tom II*, Warszawa 1978.
6. Sobol E. (red.), *Nowy słownik języka polskiego*, Warszawa 2003.
7. Szymczak M. (red.), *Słownik języka polskiego. Tom II*, Warszawa 1979.

Prace zwarte

1. Andrejew I., *Polskie prawo karne w zarysie*, Warszawa 1983.
2. Andrejew I., *Ustawowe znamiona czynu. Typizacja i kwalifikacja przestępstw*, Warszawa 1978.
3. Antkowiak T. M., Gonza A., *The American Convention on Human Rights. Essential Rights*, Oxford 2017.
4. Antonowicz L., *Podręcznik prawa międzynarodowego*, Warszawa 2006.
5. Antonowicz L., *Pojęcie państwa w prawie międzynarodowym*, Warszawa 1974.
6. Apanowicz J., *Metodologia ogólna*, Gdynia 2002.
7. Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, przekł. D. Gromska, Warszawa 1956.
8. Arystoteles, *Polityka*, przekł. L. Piotrowicz, Warszawa 2012.
9. Avila H., *Theory of legal principles*, Dordrecht 2007.
10. Balcerzak M., *Międzynarodowa ochrona praw człowieka. Wybór źródeł*, Toruń 2007.
11. Balcerzak M., *Zagadnienie precedensu w prawie międzynarodowym praw człowieka*, Toruń 2008.
12. Barcik J., Srogosz T., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2007.
13. Bassiouni M. C., *International criminal law*, New York 2008.
14. Beccaria C., *O przestępstwach i karach*, przekł. E. S. Rappaport, Łódź 2014.
15. Bierzanek R., Symonides J., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 1994.
16. Bierzanek R., Symonides J., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2004.

17. Bogucka I., *Funkcje prawa. Analiza pojęcia*, Kraków 2000.
18. Boot M., *Nullum crimen sine lege and the subject matter jurisdiction of the International Criminal Court. Genocide, crimes against humanity and war crimes*, Antwerpen 2002.
19. Brown G. (ed.), *The Universal Declaration of Human Rights in the 21 st Century: A Living Document in a Changing World. A report by the Global Citizenship Commission*, Cambridge 2016.
20. Buchała K., Zoll A., *Polskie prawo karne*, Warszawa 1995.
21. Cała-Wacinkiewicz E., *Fragmentacja prawa międzynarodowego*, Warszawa 2017.
22. Cassese A., *International law*, Oxford 2005.
23. Cassese A., Acquaviva G., Fan M., Whiting A., *International Criminal Law: Cases and Commentary*, Oxford 2011.
24. Cassese A., Gaeta P., *Cassese's International Criminal Law*, Oxford 2013.
25. Cieślak M., *Polskie prawo karne. Zarys systemowego ujęcia*, Warszawa 1990.
26. Cyprian T., Sawicki J., *Prawo norymberskie. Bilans i perspektywy*, Warszawa 1948.
27. Czapliński W., Wyrozumska A., *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, Warszawa 2014.
28. Czapliński W., Wyrozumska A., *Sędzia krajowy wobec prawa międzynarodowego*, Warszawa 2001.
29. David R., Brierley J. E. C., *Major Legal Systems in the World Today. An introduction to the comparative study law*, New York 1978.
30. de Zayas A., *Building a Just World Order*, Atlanta 2021.
31. Degan V. D., *Sources of International Law*, The Hague 1997.
32. Długosz J., *Ustawowa wyłączność i określoność w prawie karnym*, Warszawa 2016.
33. Doczekalska A., *Język prawny w tworzeniu i transpozycji prawa Unii Europejskiej. Procesy hybrydyzacji*, Warszawa 2021.
34. Dukiet-Nagórska T., *Funkcje i specyfika prawa karnego*, [w:] T. Dukiet-Nagórska, O. Sitarz (red.), *Prawo karne. Wykład akademicki*, Warszawa 2023.
35. Dworkin R., *Biorąc prawa na poważnie*, przekł. T. Kowalski, Warszawa 1998.
36. Ehrlich L., *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 1958.
37. Ehrlich S., *Norma – Grupa – Organizacja*, Warszawa 1998.
38. Ferdinandusse W. N., *Direct application of international criminal law in national courts*, The Hague 2005.

39. Filar M. (red.), *Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary*, Toruń 2006.
40. Flemming M., *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 2003.
41. Gallant K. S., *The Principle of Legality in International and Comparative Criminal Law*, Cambridge 2008.
42. Gardocki L., *Prawo karne*, Warszawa 2023.
43. Gardocki L., *Zarys prawa karnego międzynarodowego*, Warszawa 1985.
44. Gardocki L., Gardocka T., Majewski Ł., *Prawo karne międzynarodowe. Zarys systemu*, Warszawa 2017.
45. Gelberg L. (wstęp i oprac.), *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów. Tom 2*, Warszawa 1960.
46. Gil D., Rogowski P. (red.), *Rola biegłych we współczesnych postępowaniach sądowych*, Lublin 2019.
47. Gilas J., *Prawo międzynarodowe*, Toruń 1995.
48. Góralczyk W., *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Warszawa 1998.
49. Grocjusz H., *O prawie wojny i pokoju*, przekł. R. Bierzanek, Warszawa 1957.
50. Grzebyk P., *Cele osobowe i rzeczowe w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 2018.
51. Habrat S., *Materialnoprawne aspekty odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w polskim prawie karnym*, Toruń 2008.
52. Hobbes T., *Lewiatan, czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego*, przekł. Cz. Znamierowski, Warszawa 2009.
53. Hofmański P., Kuczyńska H., *Międzynarodowe prawo karne*, Warszawa 2020.
54. Jabłoński M., Jarosz-Żukowska S., *Prawa człowieka i systemy ich ochrony. Zarys wykładu*, Wrocław 2004.
55. Kittichaisaree K., *International criminal law*, Oxford 2001.
56. Klafkowski A., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 1966.
57. Kołatek R., *Bezpieczeństwo prawne jako zasada doktrynalna w prawie Unii Europejskiej*, Warszawa 2023.
58. Konert A. (red.), *Rola prawa lotniczego w procesie budowy bezpieczeństwa transportu lotniczego*, Warszawa 2021.
59. Kordela M., *Zasady prawa. Studium teoretycznoprawne*, Poznań 2012.
60. Królikowski M., *Odpowiedzialność karna jednostki za sprawstwo zbrodni międzynarodowej*, Warszawa 2011.

61. Królikowski M., Wiliński P., Izydorczyk J., *Podstawy prawa karnego międzynarodowego*, Warszawa 2008.
62. Kwiecień R., *Teoria i filozofia praw międzynarodowego. Problemy wybrane*, Warszawa 2011.
63. Lang W., Wróblewski J., Zawadzki S., *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1979.
64. Leszczyński L., *Zagadnienia teorii stosowania prawa. Doktryna i tezy orzecznictwa*, Kraków 2004.
65. Maroń G., *Zasady prawa. Pojmowanie i typologie a rola w wykładni prawa i orzecznictwie konstytucyjnym*, Poznań 2011.
66. Menkes J., Wasilkowski A., *Organizacje międzynarodowe. Prawo instytucjonalne*, Warszawa 2006.
67. Michalska A., Wronkowska S., *Zasady tworzenia prawa*, Poznań 1983.
68. Montesquieu C. L., *Myśli*, przekł. L. Gluck, Warszawa 1985.
69. Morawski L., *Zasady wykładni prawa*, Toruń 2014.
70. Nahlik S. E., *Wstęp do nauki prawa międzynarodowego*, Warszawa 1967.
71. Nichols L., *The International Criminal Court and the End of Impunity in Kenya*, Springer 2015.
72. Nowak M. J. (red.), *Rola prawa w systemie gospodarki przestrzennej*, Warszawa 2021.
73. Nowakowska-Małusecka J., *Odpowiedzialność karna jednostek za zbrodnie popełnione w byłej Jugosławii i w Rwandzie*, Katowice 2000.
74. Olásolo H., *International Criminal Law, Transnational Criminal Organizations and Transitional Justice*, Leiden–Boston 2018.
75. Perelman C., *O sprawiedliwości*, przekł. W. Bieńkowska, Warszawa 1959.
76. Pictet J. (ed.), *The Geneva Conventions of 12 August 1949. Commentary*, Geneva 1958.
77. Pohl Ł., *Prawo karne. Wykład części ogólnej*, Warszawa 2013.
78. Pohl Ł., *Struktura normy sankcjonowanej w prawie karnym: zagadnienia ogólne*, Poznań 2007.
79. Pomorski S., *American common law and the principle nullum crimen sine lege*, Mouton–Haga–Paryż 1975.
80. Potrzebszcz J., *Bezpieczeństwo prawne z perspektywy filozofii prawa*, Lublin 2013.
81. Przyborowska-Klimczak A., *Prawo międzynarodowe publiczne. Wybór dokumentów*, Lublin 2008.

82. Raimondo F. O., *General principles of law in the decisions of international criminal courts and tribunals*, Amsterdam 2007.
83. Rawls J., *Teoria sprawiedliwości*, przekł. M. Panufnik, J. Pasek, A. Romaniuk, Warszawa 1994.
84. Rogacka-Rzewnicka M., *Oportunizm i legalizm ścigania przestępstw w świetle współczesnych przeobrażeń procesu karnego*, Warszawa 2007.
85. Saganek P., *Akty jednostronne państw w prawie międzynarodowym*, Warszawa 2010.
86. Schabas W., *The International Criminal Court*, Cambridge 2010.
87. Schabas W., *The International Criminal Court: A Commentary on the Rome Statute*, Oxford 2016.
88. Schlütter B., *Developments in Customary International Law. Theory and the Practice of the International Court of Justice and The International ad hoc Criminal Tribunals for Rwanda and Yugoslavia*, Leiden–Boston 2010.
89. Shaw M. N., *Prawo międzynarodowe*, przekł. J. J. Gojło et al., Warszawa 2006.
90. Sial O., *A Guide to the Legal System of the Islamic Republic of Iran* (https://www.nyulawglobal.org/globalex/Iran.html#_Laws_of_Iran).
91. Sutor J., *Immunitet państwa*, Warszawa 2011.
92. Tatarkiewicz W., *Parerga*, Warszawa 1978.
93. Tokarczyk R., *Prawo amerykańskie*, Warszawa 2009.
94. *Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, Nuremberg* 1948.
95. Uhma P., *Uchwały prawotwórcze Rady Bezpieczeństwa ONZ*, Kraków 2018.
96. United Nations War Crimes Commission, *History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War*, London 1948.
97. Waltoś S., *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2001.
98. Warylewski J., *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa 2020.
99. Wojciechowski M., *Pewność prawa*, Gdańsk 2014.
100. Wolfke K., *Zwyczaj w współczesnym prawie międzynarodowym*, Wrocław 1963.
101. Wronkowska S., *Podstawowe pojęcia prawa i prawoznawstwa*, Poznań 2005.
102. Wróbel W., Zoll A., *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2010.
103. Wróblewski J., *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1986.
104. Wróblewski J., *Wartości a decyzja sądowa*, Warszawa 1973.
105. Zajadło J., *Lord Mansfield: sędzią być!*, Gdańsk 2018.

106. Ziemiński Z., *Metodologiczne zagadnienia prawoznawstwa*, Warszawa 1974.
107. Ziemiński Z., *Sprawiedliwość społeczna jako pojęcie prawne*, Warszawa 1996.
108. Ziemiński Z., *Teoria prawa*, Warszawa–Poznań 1973.
109. Ziemiński Z., *Wartości konstytucyjne*, Warszawa 1993.
110. Ziemiński Z., *Wstęp do aksjologii dla prawników*, Warszawa 1990.

Artykuły i rozdziały w pracach zbiorowych

111. Abbott K. W., Keohane R. O., Moravcsik A., Slaughter A-M., Snidal D., *The Concept of Legalization*, „International Organization” 2000, Vol. 54, No. 3.
112. Adjei W.E., *The development of individual criminal responsibility under international law: lessons from Nuremberg and Tokyo war crimes trials*, „Journal of Legal Studies” 2020, Vol. 25, No. 39.
113. Akande D., *Sources of International Criminal Law*, [w:] A. Cassese (ed.), *The Oxford Companion to International Criminal Justice*, Oxford 2009.
114. Alexander L., *What Are Principles, and Do They Exist?*, „Legal Studies Research Paper Series” 2013, No. 13-119.
115. Ambos K., *The Overall Function of International Criminal Law: Striking the Right Balance Between the Rechtsgut and the Harm Principles a Second Contribution Towards a Consistent Theory of ICL*, „Criminal Law and Philosophy” 2015, Vol. 9, No. 2.
116. Anastaplo G., *The United States Constitution of 1787: A Commentary*, „Loyola University Chicago Law Journal” 1986, Vol. 18, No. 1.
117. Araszkiewicz M., Florczak-Wątor M., *Zasada legalizmu*, [w:] M. Florczak-Wątor, A. Grabowski (red.), *Argumenty i rozumowania prawnicze w konstytucyjnym państwie prawa. Komentarz*, Kraków 2021.
118. Audegean P., *Cesare Beccaria's On crimes and Punishments: The Meaning and Genesis of a Jurispolitical Pamphlet*, „History of European Ideas” 2017, Vol. 43, No. 8.
119. Baker R. B., *Customary International Law in the 21st Century: Old Challenges and New Debates*, „The European Journal of International Law” 2010, Vol. 21, No. 1.
120. Balcerzak M., *Zasada nullum crimen sine lege w kontekście ścigania zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości na tle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] T. Jasudowicz, M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska (red.), *Współczesne problemy praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, Toruń 2009.

121. Bator A., *Legalność*, [w:] A. Bator, J. Zajadło, M. Zirk-Sadowski (red.), *Wielka encyklopedia prawa. Tom VII. Teoria i filozofia prawa*, Warszawa 2016.
122. Boelaert-Suominen S., *The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia and the Kosovo conflict*, „International Review of the Red Cross” 2000, Vol. 82, No. 837.
123. Bokor-Szegö H., *General Principles of Law*, [w:] M. Bedjaoui (ed.), *International Law: Achievements and Prospects. Part 1*, Dordrecht–Paris–London 1991.
124. Borda A. Z., *The Direct and Indirect Approaches to Precedent in International Criminal Courts and Tribunals*, „Melbourne Journal of International Law” 2013, Vol. 14, No. 2.
125. Broggin R., *Retroactivity of Laws in The Roman Perspective*, „Irish Jurist” 1966, Vol. 1, No. 1.
126. Browne-Wilkinson N., *The Infiltration of a Bill of Rights*, „Public Law” 1992, No. 3.
127. Buchała K., Kubicki L., *Zasady odpowiedzialności karnej w przyszłej konstytucji*, PiP 1987, nr 10.
128. Buchowska N., *Uchwały organizacji międzynarodowych jako źródło prawa międzynarodowego*, RPEiS 2001, z. 3.
129. Burdziak K., *Odstąpienie od wymierzenia kary jako alternatywna reakcja na przestępstwo zabójstwa – analiza na tle konkretnego stanu faktycznego*, [w:] S. Pikulski, W. Cieślak, M. Romańczuk-Grącka (red.), *Przyszłość polskiego prawa karnego. Alternatywne reakcje na przestępstwo*, Olsztyn 2015.
130. Cała-Wacinkiewicz E., *„Wpisanie” organów rozstrzygających z zakresu międzynarodowego prawa praw człowieka w system prawa międzynarodowego – rozważania w kontekście humanizacji prawa międzynarodowego i internacjonalizacji praw człowieka*, „Studia Prawnicze KUL” 2020, nr 2.
131. Cała-Wacinkiewicz E., *Źródła prawa międzynarodowego publicznego*, [w:] E. Cała-Wacinkiewicz, R. Podgórzeńska, D. Wacinkiewicz (red.), *Encyklopedia zagadnień międzynarodowych*, Warszawa 2011.
132. Cassese A., *The Martens Clause: Half a Loaf or Simply Pie in the Sky?*, „European Journal of International Law” 2000, Vol. 11, No. 1.
133. Chandra M., *The Penology of Islamic Criminal Law: Reintroduction of Islamic Penology*, „Al-’Adalah” 2018, Vol. 15, No. 2.
134. Chen B., *The Principle of Legality: Issues of Rationale and Application*, „Monash University Law Review” 2015, Vol. 41, No. 2.

135. Ciepły F., *Konstytucyjne podstawy rozstrzygania sporów odnoszących się do człowieka jako sprawcy czynu karnoprawnie relewantnego*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2017, z. 2.
136. Cornford A., *The Aims and Functions of Criminal Law*, „The Modern Law Review” 2024, Vol. 87, No. 2.
137. Corsi J. L., *An Argument for Strict Legality in International Criminal Law*, „Georgetown Journal of International Law” 2018, Vol. 49, No. 4.
138. Cryer R., *Royalism and The King: Article 21 of The Rome Statute and The Politics of Sources*, „New Criminal Law Review” 2009, Vol. 12, No. 3.
139. Czapliński W., *Customary International Law as a Basis of an Individual Criminal Responsibility*, [w:] B. Krzan (ed.), *Prosecuting International Crimes: A Multidisciplinary Approach*, Leiden–Boston 2016.
140. Czapliński W., *Multiplikacja sądów międzynarodowych – szansa czy zagrożenie dla jedności prawa międzynarodowego*, [w:] J. Kolasa, A. Kozłowski (red.), *Rozwój prawa międzynarodowego – jedność czy fragmentacja?*, Wrocław 2007.
141. Czechowska M., *Prawo karne w państwie totalitarnym – casus Korei Północnej*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2019, t. 41, nr 4.
142. Czepita S., Wronkowska S., Zieliński M., *Założenia szkoły poznańsko-szczecińskiej w teorii prawa*, PiP 2013, nr 2.
143. Dana S., *Beyond Retroactivity to Realizing Justice: A Theory on the Principle of Legality in International Criminal Law Sentencing*, „Journal of Criminal Law and Criminology” 2009, Vol. 99, No. 4.
144. Dębski R., *Zasada nullum crimen sine lege i postulat wyłączności ustawy*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Iuridica” 1992, nr 50.
145. Degan V. D., *On the Sources of International Criminal Law*, „Chinese Journal of International Law” 2005, Vol. 4, No. 1.
146. deGuzman M. M., *Article 21, Applicable Law*, [w:] O. Triffterer (ed.), *Commentary on the Rome Statute of the International Criminal Court*, Baden-Baden 2016.
147. deGuzman M. M., *How Serious Are International Crimes? The Gravity Problem in International Criminal Law*, „Columbia Journal of Transnational Law” 2012, Vol. 51, No. 1.
148. Devaney J. G., *The role of precedent in the jurisprudence of the International Court of Justice: A constructive interpretation*, „Leiden Journal of International Law” 2022, Vol. 35, No. 3.

149. Dobinson I., *The Criminal law of the People's Republic of China (1997); Real Change or Rhetoric?*, „Washington International Law Journal” 2002, Vol. 11, No. 1.
150. Dubowski T., *Czynnik czasu w funkcjonowaniu międzynarodowych trybunałów karnych – wybrane aspekty*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2010, z. 7.
151. Dubowski T., *Działania (akty) ultra vires w świetle odpowiedzialności organizacji międzynarodowych – wybrane zagadnienia*, [w:] A. Kozłowski, B. Mielnik (red.), *Odpowiedzialność międzynarodowa jako element międzynarodowego porządku prawnego*, Wrocław 2009.
152. Dynia E., *Zasada demokracji, praworządności i poszanowania praw człowieka jako warunek członkostwa w Radzie Europy*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2020, nr 4.
153. Florczak-Wątor M., *Artykuł 7*, [w:] P. Tuleja (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2019.
154. Gacka P., *Klauzula norymberska siedemdziesiąt lat później*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2020, t. XXX, nr 4.
155. Gallmetzer R., Klamberg M., *Individual Responsibility for Crimes Under International Law: The UN ad hoc Tribunals and the International Criminal Court* (<http://su.diva-portal.org/smash/get/diva2:187118/FULLTEXT01.pdf>).
156. Gardocki L., *Pozaustawowe znamiona przestępstwa*, „Studia Iuridica” 1988, t. XVI.
157. Gardocki L., *Przestępstwa przeciwko pokojowi, ludzkości oraz przestępstwa wojenne*, [w:] L. Gardocki (red.), *System Prawa Karnego. Tom 8. Przestępstwa przeciwko państwu i dobrom zbiorowym*, Warszawa 2013.
158. Gardocki L., *Typowe zakłócenia funkcji zasady nullum crimen sine lege*, „Studia Iuridica” 1982, t. 10.
159. Gardocki L., *Zasada nullum crimen sine lege certa we współczesnym polskim prawie karnym*, [w:] A. Dębiński, M. Gałązka, R. D. Hałas, K. Wiak (red.), *Hominum causa omne ius constitutum est. Księga jubileuszowa ku czci Profesor Alicji Grześkowiak*, Lublin 2006.
160. Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2011.
161. Gawlikowski K., *Problem praw człowieka z perspektywy azjatyckiej*, „Azja-Pacyfik” 1998, nr 1.
162. Geiss R., Bulinckx N., *International and internationalized criminal tribunals: a synopsis*, „International Review of the Red Cross”, Vol. 88, No. 861.
163. Giezek J., *Artykuł 1*, [w:] J. Giezek (red.), *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, Warszawa 2021.

164. Giezek J., *Pojęcie i funkcje prawa karnego*, [w:] M. Bojarski (red.), *Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna*, Warszawa 2020.
165. Glaser S., *Nullum Crimen Sine Lege*, „Journal of Comparative Legislation and International Law” 1942, Vol. 24, No. 1.
166. Gordon G. S., *The trial of Peter von Hagenbach: Reconciling History, Historiography, and International Criminal Law*, [w:] K. Heller, G. Simpson (eds.), *The Hidden Histories of War Crimes Trials*, Oxford 2013.
167. Grădinaru D., *The principle of legality*, [w:] S. Nasir (ed.), *Proceedings of the 11th International RAIS Conference on Social Sciences*, Washington 2018.
168. Gromski W., *Common law*, [w:] U. Kalina-Prasznic (red.), *Encyklopedia prawa*, Warszawa 2007.
169. Gromski W., *Praworządność*, [w:] U. Kalina-Prasznic (red.), *Mała encyklopedia prawa*, Warszawa 2005.
170. Gromski W., *System prawa*, [w:] U. Kalina-Prasznic (red.), *Encyklopedia prawa*, Warszawa 2000.
171. Gronowska B., *Instytucjonalne gwarancje ochrony praw człowieka*, [w:] B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa człowieka i ich ochrona*, Toruń 2010.
172. Gruszecka D., *Pojęcie dobra prawnego w prawie karnym*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia. Acta Studentium” 2009, z. 2.
173. Grzeloński B., *Niedoceniona Komisja Narodów Zjednoczonych*, „Themis Polska Nova” 2015, nr 2.
174. Grześkowiak A., *Nullum crimen, nulla poena sine lege anteriori*, [w:] R. Wieruszewski (red.), *Prawa człowieka. Model prawny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
175. Grześkowiak A., *Wprowadzenie do nauki prawa karnego*, [w:] A. Grześkowiak, K. Wiak (red.), *Prawo karne*, Warszawa 2015.
176. Guś J., *Ład społeczny, poczucie bezpieczeństwa a prawo – kilka uwag z zakresu teorii prawa*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2002, t. IX.
177. Hall J., *Nulla Poena Sine Lege*, „The Yale Law Journal” 1937, Vol. 47.
178. Harhoff F., *The Rwanda Tribunal. A presentation of some legal aspects*, „International Review of the Red Cross” 1997, Vol. 37, No. 321.
179. Hessick C. B., *The Myth of Common Law Crimes*, „Virginia Law Review” 2019, Vol. 105, No. 5.
180. Hirsch H. J., *W kwestii aktualnego stanu dyskusji o pojęciu dobra prawnego*, RPEiS 2002, z. 1.

181. Hobbs H., *Hybrid Tribunals and the Composition of the Court: In Search of Sociological Legitimacy*, „Chicago Journal of International Law” 2016, Vol. 16, No. 2.
182. Hofmański P., *Artykuł 7*, [w:] L. Garlicki (red.), *Konwencja o ochronie praw człowieka i Podstawowych Wolności. Tom I. Komentarz do artykułów 1-18*, Warszawa 2010.
183. Holocher J., Naleziński B., *Pojęcie praworządności we współczesnej debacie politycznoprawnej*, „Rocznik Administracji Publicznej” 2022, nr 8.
184. Iwan D., *Zasada nullum crimen sine lege w prawie międzynarodowym*, [w:] I. Topa, M. Półtorak (red.), *Powszechny system ochrony praw człowieka: podsumowanie dekad*, Katowice 2018.
185. Jabłoński M., *Afrykański regionalny system ochrony wolności i praw*, [w:] B. Banaszak, A. Bisztyga, K. Complak, M. Jabłoński, R. Wieruszewski, K. Wójtowicz, *System ochrony praw człowieka*, Kraków 2003.
186. Jain N., *Comparative International Law at the ICTY: The General Principles Experiment*, „American Journal of International Law” 2015, Vol. 109, No. 3.
187. Janusz-Pohl B., *Teoretycznoprawne aspekty relacji zasady legalizmu i kontradiktoryjności w polskim procesie karnym*, [w:] B. Dudzik, J. Kosowski, I. Nowikowski (red.), *Zasada legalizmu w procesie karnym. Tom I*, Lublin 2015.
188. Jędrzejewski Z., *Ustawowa istota czynu i bezprawność w finalistycznej strukturze przestępstwa H. Welzla*, [w:] B. T. Bieńkowska, D. Szafrński (red.), *Problemy prawa polskiego i obcego w ujęciu historycznym, praktycznym i teoretycznym*, Warszawa 2008.
189. Jordaan L., Terblanche S. S., *Does the principle of legality require statutory crimes to have specific penalty clauses? A critical analysis of the decisions of the High Court and the Supreme Court of Appeal in DPP, Western Cape v Prins*, „South African Journal of Criminal Justice” 2012, Vol. 25, No. 3.
190. Kabat-Rudnicka D., *Prawo rzymskie a europejska tradycja prawna*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2011, nr 4.
191. Kaczmarek T., *Spory wokół pojęcia czynu i ich znaczenie dla systemowego objaśnienia struktury przestępstwa*, [w:] Z. Cwiąkański, M. Szewczyk, S. Waltoś, A. Zoll (red.), *Problemy odpowiedzialności karnej. Księga ku czci Profesora Kazimierza Buchały*, Kraków 1994.
192. Kamali M. H., *The Right to Personal Safety and Principle of Legality in the Shari'ah*, „Islamic Studies” 2000, Vol 39, No. 2.
193. Karska E., *Międzynarodowe prawo karne*, [w:] J. Symonides, D. Pyć (red.), *Wielka encyklopedia prawa. Tom IV*, Warszawa 2014.

194. Karski K., Świętońska D., *Proces przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym dla Dalekiego Wschodu i jego miejsce w świadomości historycznej Japończyków*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2013, z. 4.
195. Kelsen H., *The Rule Against Ex Post Facto Laws and the Prosecution of the Axis War Criminals*, „Donovan Nuremberg Trials Collection”, Vol. 019, subdivision 62.
196. Kil J., *Prawo w świecie islamu – w stronę koncepcji monizmu normatywnego*, „Z Dziejów Prawa” 2017, t. 10.
197. Klein E., *Self-Contained Regime*, [w:] R. Wolfrum (ed.), *The Max Planck Encyclopedia of Public International Law. Volume IX*, Oxford 2012.
198. Kociubiński J., *Zasada nullum crimen, nulla poena sine lege i jej ograniczenia w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] T. Kalisz (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego. Tom XXVIII*, Wrocław 2012.
199. Kordela M., *Aksjologia źródeł prawa*, RPEiS 2016, z. 2.
200. Kordela M., *Możliwość systemu zasad prawa*, [w:] O. Bogucki, S. Czepita (red.), *System prawny a porządek prawny*, Szczecin 2008.
201. Kordela M., *Systemowość aksjologiczna prawa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2016, nr 104.
202. Kordela M., *The Principle of Legal Certainty as a Fundamental Element of The Formal Concept of The Rule of Law*, „Revue du Notariat” 2008, Vol. 110, No. 2.
203. Kordela M., *Zarys systemu aksjologicznego w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, „Studia Prawnicze” 2000, z. 1-2.
204. Kordela M., *Zasady prawa jako normatywna postać wartości*, RPEiS 2006, z. 1.
205. Korycka M., *Zasady prawa*, „Jurysta” 2007, nr 8.
206. Kozłowska-Kalisz P., *Artykuł 1*, [w:] M. Mozgawa (red.), *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, Warszawa 2023.
207. Krasner S. D., *Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables*, „International Organization” 1982, Vol. 36, No. 2.
208. Kraśkiewicz M., *Regionalne systemy ochrony praw człowieka: europejski, międzyamerykański, azjatycki, afrykański*, [w:] J. Jaskiernia (red.), *Uniwersalny i regionalny wymiar ochrony praw człowieka. Nowe wyzwania – nowe rozwiązania. Tom I*, Warszawa 2014.
209. Kress C., *Nulla poena nullum crimen sine lege*, [w:] R. Wolfrum (ed.), *The Max Planck Encyclopedia of Public International Law. Volume VIII*, Oxford 2012.

210. Kryvoi Y., Matos S., *Non-Retroactivity as a General Principle of Law*, „Utrecht Law Review” 2021, Vol. 17, No. 1.
211. Krzan B., *Kierunki rozwoju międzynarodowego prawa karnego*, [w:] P. Góralski (red.), *Prawo karne na rozdrożu: współczesne tendencje i kierunki zmian*, Warszawa 2021.
212. Krzan B., *Międzynarodowe trybunały karne ad hoc*, [w:] J. Kolasa (red.), *Współczesne sądownictwo międzynarodowe. Tom I. Zagadnienia instytucjonalne*, Wrocław 2009.
213. Krzan B., *Obowiązywanie zasady nulla poena sine lege z perspektywy międzynarodowych trybunałów karnych*, [w:] E. Cała-Wacinkiewicz (red.), *Prawo międzynarodowe: idee a rzeczywistość*, Warszawa 2019.
214. Krzan B., *Regionalizacja międzynarodowego sądownictwa karnego z perspektywy zasady komplementarności na przykładzie proponowanego Afrykańskiego Trybunału Sprawiedliwości oraz Praw Człowieka i Ludów*, „Studia Prawnicze” 2019, nr 1.
215. Kubicki L., *Nowa kodyfikacja karna a Konstytucja RP*, PiP 1998, nr 9-10.
216. Kulesza J., *Cele i funkcje prawa karnego*, [w:] J. Kulesza (red.), *Prawo karne materialne. Nauka o przestępstwie, ustawie karnej i karze*, Warszawa 2023.
217. Kulesza J., *Czyn* [w:] P. Daniluk (red.), *Leksykon prawa karnego – część ogólna*, Warszawa 2011.
218. Kulik M., Wąsek A., *Artykuł 1*, [w:] M. Filar (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2016.
219. Kumar A., *Custom as a Source Under Article 21 of the Rome Statute*, „Asian Journal of International Law” 2021, Vol. 11, No. 2.
220. Kunicka-Michalska B., *Artykuł 1*, [w:] G. Rejman (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 1999.
221. Kurowski M., *Artykuł 10*, [w:] D. Świecki (red.), *Kodeks postępowania karnego. Tom I*, Warszawa 2022.
222. Kwiecień R., *International Law as the Legal System: Legality, Legitimacy, and Legal Position of States*, „Polish Review of International and European Law” 2015, Vol. 4, No. 2.
223. Kwiecień R., *Konkluzje: Państwo i prawo międzynarodowe – „żyjąca symbioza”*, [w:] R. Kwiecień (red.), *Państwo a prawo międzynarodowe jako system prawa*, Lublin 2015.
224. Kwiecień R., *Konstytucja społeczności międzynarodowej w perspektywie aksjologii prawa międzynarodowego*, [w:] A. Wnukiewicz-Kozłowska (red.), *Aksjologia współczesnego prawa międzynarodowego*, Wrocław 2011.

225. Lincoln J., *Nullum crimen sine lege in International Criminal Tribunal Jurisprudence: The problem of the residual category of crime*, „Eyes on the International Criminal Court” 2010, Vol. 7, No. 1.
226. Lubiszewski M., *Kodyfikacja ochrony praw człowieka w systemach regionalnych*, [w:] B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa człowieka i ich ochrona*, Toruń 2010.
227. Majos M., *Immunitet głowy państwa w międzynarodowym prawie karnym – wybrane zagadnienia*, [w:] J. Nowakowska-Małusecka, I. Topa (red.), *Międzynarodowe i europejskie prawo karne: osiągnięcia, kierunki rozwoju, wyzwania*, Katowice 2015.
228. Marcinko M., *Główne założenia międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych*, [w:] Z. Falkowski, M. Marcinko, *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych*, Warszawa 2014.
229. Marcinko M., *Podstawowe zasady międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych*, [w:] Z. Falkowski, M. Marcinko, *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych*, Warszawa 2014.
230. Marek A., *Pojęcie prawa karnego, jego funkcje i podział*, [w:] A. Marek (red.), *System Prawa Karnego. Tom I. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 2010.
231. Mariniello T., *The „Nuremberg Clause” and Beyond: Legality Principle and Sources of International Criminal Law in the European Court’s Jurisprudence*, „Nordic Journal of International Law” 2013, No. 82.
232. Masternak-Kubiak M., *Zwyczaj i prawo zwyczajowe*, [w:] M. Kruk (red.), *Prawo międzynarodowe i wspólnotowe w wewnętrznym porządku prawnym*, Warszawa 1997.
233. Matysiak A., *Wolność jako modus wartości*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2018, nr 349.
234. Meagher D., *The common law principle of legality*, „Alternative Law Journal” 2013, Vol. 38, No. 4.
235. Meagher D., *The common law principle of legality in the age of rights*, „Melbourne University Law Review” 2011, Vol. 35, No. 2.
236. Meagher D., *The principle of legality and a common law Bill of Rights – clear statement rules head down under*, „Brooklyn Journal of International Law” 2016, Vol. 42, No. 1.
237. Meagher D., *The Principle of Legality as Clear Statement Rule: Significance and Problems*, „Sydney Law Review” 2014, Vol. 36, No. 3.
238. Mejia-Lemos D., *Custom in General International Law and International Criminal Law: A Survey of Selected Issues*, „International Criminal Law Review” 2020, Vol. 20, No. 5.

239. Menkes J., *Zasady prawa międzynarodowego*, PiP 1988, nr 10.
240. Mettraux G., Dugard J., du Plessis M., *Heads of State Immunities, International Crimes and President Bashir's Visit to South Africa*, „International Criminal Law Review” 2018, Vol. 18, No. 4.
241. Mik C., *Akty jednostronne*, [w:] J. Symonides, D. Pyć (red.), *Wielka encyklopedia prawa. Tom IV. Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2014.
242. Mik C., *Jus cogens in Contemporary International Law*, „XXXIII Polish Yearbook of International Law” 2013, Vol. 33.
243. Mínguez Rosique M., *The Principle of Legality in Criminal Law in Inter-American System for the Protection of Human Rights*, [w:] M. Pérez Manzano, J. A. Lascuraín Sánchez, M. Mínguez Rosique (eds.), *Multilevel Protection of the Principle of Legality in Criminal Law*, Madrid 2018.
244. Mizera K., *Deficyt demokratyczny w Unii Europejskiej*, „Folia Iuridica Wratislaviensis” 2014, Vol. 3, No. 1.
245. Moise A. E., *The „Nullum Crimen, Nulla Poena Sine Lege” Principle and Foreseeability of the Criminal Law in the Jurisprudence of European Court of Human Rights*, „Scholars International Journal of Law, Crime and Justice” 2020, Vol. 3, No. 7.
246. Mokhtar A., *Nullum Crimen, Nulla Poena Sine Lege: Aspects and Prospects*, „Statute Law Review” 2005, Vol. 26, No. 1.
247. Moń R., *Potrzeby czy prawo naturalne fundamentem praw człowieka?*, [w:] R. Moń, A. Kobylński (red.), *Etyczne wymiary praw człowieka*, Warszawa 2009.
248. Mosler H., *General principles of law*, [w:] R. Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of public international law*, Amsterdam–Lausanne–New York–Oxford–Shannon–Tokyo 1995.
249. Munir M., *The Principle of Legality in Islamic Criminal Justice System*, „Hazara Islamicus” 2018, Vol. 7, No. 1.
250. Munir M., *The Principle of Nulla Poena Sine Lege in Islamic Law and Contemporary Western Jurisprudence*, „Annual Journal of the International Islamic University Islamabad” 2004, Vol. 12.
251. Nagawo A. D., *Beyond the Individualization of Punishment: Reflections on the Borana Oromo's Collective Criminal Responsibility*, „Haramaya Law Review” 2017, Vol. 6.
252. Nagy R., *Transitional Justice as Global Project: critical reflections*, „Third World Quarterly” 2008, Vol. 29, No. 2.

253. Newman Ch., *Incorporating Customary International Law into Domestic Law: Criminal Law Act 1967, s. 3; Criminal Justice Public Order Act 1994, s.68(2)*, „The Journal of Criminal Law” 2007, Vol. 71, No. 1.
254. Nicholson J., *Strengthening the Effectiveness of International Criminal Law through the Principle of Legality*, „International Criminal Law Review” 2017, Vol. 17, No. 4.
255. Nollkaemper A., *Decisions of National Courts as Source of International Law: An Analysis of the Practice of the ICTY*, [w:] G. Boas, W. A. Schabas (eds.), *International criminal law developments in the case law of the ICTY*, Leiden–Boston 2003.
256. Nouwen S. M. H., *‘Hybrid courts’ The hybrid category of a new type of international crimes court*, „Utrecht Law Review” 2006, Vol. 2, No. 2.
257. Nowakowska-Małusecka J., *Międzynarodowy Trybunał Karny dla osądzenia sprawców naruszeń prawa humanitarnego w byłej Jugosławii od 1991 roku*, „Przegląd Sądowy” 1997, nr 3.
258. Nowakowska-Małusecka J., *Międzynarodowy Trybunał Karny dla Rwandy*, „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2001, nr 45.
259. Orakhelashvili A., *The Position of the Individual in International Law*, „California Western International Law Journal” 2001, Vol. 31, No. 2.
260. Osajda K., *Znaczenie zasad prawa dla wykładni prawa (na przykładzie prawa cywilnego)*, [w:] P. Winczorek (red.), *Teoria i praktyka wykładni prawa*, Warszawa 2005.
261. Pacewicz A., *O ewolucyjnym charakterze filozofii Platona*, [w:] A. Pacewicz, A. Olejarczyk, J. Jaskóła (red.), *Philosophiae Itinera*, Wrocław 2009.
262. Packer C. A. A., Rukare D., *The New African Union and Its Constitutive Act*, „The American Journal of International Law” 2002, Vol. 96, No. 2.
263. Pałeczki K., *Aksjologia prawa*, [w:] A. Kociołek-Pęksa, M. Stępień (red.), *Leksykon socjologii prawa*, Warszawa 2013.
264. Pawłowski J. M., *Ochrona prawa własności w państwach arabskich z perspektywy norm prawa międzynarodowego, w szczególności międzynarodowego prawa praw człowieka*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2008, nr 77.
265. Pellet A., *The Applicable Law*, [w:] A. Cassese, P. Gaeta, J. Jones (eds.), *The Rome Statute of International Criminal Court: A Commentary*, Oxford 2002.
266. Pellet A., *The Definition of Responsibility in International Law*, [w:] J. Crawford, A. Pellet, S. Olleson (eds.), *The Law of International Responsibility*, Oxford 2010.

267. Peter C. M., *The International Criminal Tribunal for Rwanda: bringing the killers to book*, „International Review of the Red Cross” 1997, Vol. 37, No. 321.
268. Pietraś M., *Teoria i praktyka reżimów międzynarodowych*, [w:] K. Kącka (red.), *Stosunki międzynarodowe – wokół zagadnień teoretycznych*, Toruń 2014.
269. Pohl Ł., *Artykuł 1*, [w:] R. A. Stefański (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2023.
270. Pohl Ł., *Czyn w prawie karnym*, [w:] R. Dębski (red.), *System Prawa Karnego. Tom 3. Nauka o przestępstwie. Zasady odpowiedzialności*, Warszawa 2013.
271. Polit-Langierowicz K., *Legalizm czy oportunizm ścigania karnego? Dylemat współczesnej polityki karnej*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2006, t. 3.
272. Portuese A., Gough O., Tanega J., *The Principle of Legal Certainty as a Principle of Economic Efficiency*, „European Journal of Law and Economics” 2017, Vol. 44, No. 1.
273. Pospieszalski K. M., *O sposobach pojmowania „zasad prawa” w prawie państwowym*, RPEiS 1974, z. 2.
274. Powderly J., *Judicial Interpretation at the Ad Hoc Tribunals: Method from Chaos?*, [w:] S. Darcy, J. Powderly (eds.), *Judicial Creativity at the International Criminal Tribunals*, Oxford 2010.
275. Prengel M., *Dobro prawne – centralne pojęcie prawa karnego*, „Jurysta” 2002, nr 5.
276. Presnarowicz S., *Artykuł 120*, [w:] L. Etel (red.), *Ordynacja podatkowa. Komentarz. Tom II. Procedury podatkowe. Art. 120-344*, Warszawa 2022.
277. Pułło A., *Z problematyki zasad prawa: idee ogólne w prawie konstytucyjnym*, „Przegląd Sejmowy” 1996, nr 1.
278. Radbruch G., *O celu prawa*, przekł. Cz. Znamierowski, RPEiS 1937, z. 3.
279. Radziejewicz P., *Artykuł 87*, [w:] P. Tuleja (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2023.
280. Rappaport E. S., *Tendencje rozwojowe prawa karnego międzynarodowego*, RPEiS 1934, z. 1.
281. Ricciardi L., Sinclair M. B. W., *Retroactive Civil Legislation*, „University of Toledo Law Review” 1996, Vol. 27, No. 2.
282. Roeben V., *Responsibility in International Law*, „Max Planck Yearbook of United Nations Law” 2012, Vol. 16.
283. Rogacka-Rzewnicka M., *Prawo międzynarodowe karne: rozwój i perspektywy sądownictwa międzynarodowego w sprawach karnych*, „Studia Iuridica” 2003, nr 41.

284. Rojowska E., *Komisja Narodów Zjednoczonych do spraw Zbrodni Wojennych i działalność Polski w ramach jej prac. Zarys problemu*, „Studia Prawnoustrojowe” 2013, nr 22.
285. Rychlewska A., *The nullum crimen sine lege principle in the European Convention of Human Rights: The actual scope of guarantees*, „XXXVI Polish Yearbook of International Law” 2016, Vol. 36.
286. Sadowski P., *Rzymskie prawo karne w ujęciu Contarda Ferriniego*, „Studia Prawnoustrojowe” 2007, nr 7.
287. Safjan M., *Wprowadzenie*, [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1-86*, Warszawa 2016.
288. Saland P., *International Criminal Law Principles*, [w:] R. S. Lee (ed.), *The International Criminal Court: The Making of the Rome Statute: Issues, Negotiations, Results*, The Hague–London–Boston 1999.
289. Sandorski J., *Ius cogens w prawie międzynarodowym*, [w:] H. Olszewski (red.), *Polska i świat*, Poznań 1978.
290. Schlesinger R. B., *Research on the General Principles of Law Recognized by Civilized Nations*, „American Journal of International Law” 1957, Vol. 51, No. 4.
291. Shulzhenko N., Romashkin S., *Types of individual criminal responsibility according to article 25(3) of Rome Statute*, „Juridical Tribune” 2021, Vol. 11, No. 1.
292. Słotwińska K., *Dynamika zmian w międzynarodowym prawie karnym a numerus clausus zbrodni międzynarodowych*, [w:] E. Cała-Wacinkiewicz (red.), *Prawo międzynarodowe. Idee a rzeczywistość*, Warszawa 2019.
293. Sohn L. B., „Generally Accepted” *International Rules*, „Washington Law Review” 1986, Vol. 61, No. 3.
294. Songa A., *Locating Civil Society in Kenya’s Transitional Justice Agenda: A Reflection on the Experience of the Kenya Transitional Justice Network with the Truth, Justice and Reconciliation Commission*, [w:] J. Brankovic, H. van der Merwe (eds.), *Advocating Transnational Justice in Africa. The Role of Civil Society*, Springer 2018.
295. Sozański J., *Powstawanie i charakter zasad ogólnych prawa oraz ich rola w prawie międzynarodowym publicznym (z uwzględnieniem prawa wspólnotowego). Uwagi wprowadzające do analizy zagadnienia*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2005, t. XV, nr 1.
296. Sozański J., *Umowa a zwyczaj we współczesnym prawie międzynarodowym*, „Jurysta” 2003, nr 12.

297. Ssenyonjo M., *Responding to Human Rights Violations in Africa Assessing the Role of the African Commission and Court on Human and Peoples' Rights (1987-2018)*, „International Human Rights Law Review” 2018, Vol. 7, No. 1.
298. Stelmach A., *Konstytucja i podstawowe akty prawne*, [w:] A. Stelmach, S. Zyborowicz (red.), *Współczesne instytucje polityczne Polski*, Poznań 1993.
299. Stolarski K., *Mixed jurisdiction jako trzecia albo jedyna droga*, [w:] F. Longchamps de Bérrier (red.), *Dekodfikacja prawa prywatnego w europejskiej tradycji prawnej*, Kraków 2019.
300. Sut P., *Dobro prawne*, [w:] J. Zajadło (red.), *Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2007.
301. Swart M., *Judicial Lawmaking at the ad hoc Tribunals: The Creative Use of the Sources of International Law and „Adventurous Interpretation”*, „Heidelberg Journal of International Law” 2010, Vol. 70, No. 3.
302. Symonides J., *Czy „zasady ogólne prawa uznane przez narody cywilizowane” są źródłem prawa międzynarodowego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2019, nr 2.
303. Szwarc-Kuczer M., *Artykuł 49*, [w:] A. Wróbel (red.), *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej*, Warszawa 2013.
304. Tan Y., *The Identification of Customary Rules in International Criminal Law*, „Utrecht Journal of International and European Law” 2018, Vol. 34, No. 2.
305. Tkacz S., *Zasada nullum crimen sine lege jako źródło poszukiwania językowej granicy wykładni prawa karnego?*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2020, nr 2.
306. Tokarczyk R.A., *Sprawiedliwość jako naczelna wartość prawa*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 1997, Vol. XLIV.
307. Tomuschat C., *The Legacy of Nuremberg*, „Journal of International Criminal Justice” 2006, Vol. 4, No. 4.
308. Totani Y., *The Case against the Accused*, [w:] Y. Tanaka, T. McCormack, G. Simpson (eds.), *Beyond Victor's Justice? The Tokyo War Crimes Trial Revisited*, Leiden–Boston 2010.
309. Tuleja P., *Zasady konstytucyjne*, [w:] P. Sarnecki (red.), *Konstytucjonalizacja zasad i instytucji ustrojowych*, Warszawa 1997.
310. van der Wilt H., *State Practice as Element of Customary International Law: A White Knight in International Criminal Law?*, „International Criminal Law Review” 2020, Vol. 20, No. 5.
311. Wąsiewicz-Szczepańska A., *Interamerykański system ochrony praw człowieka*, [w:] L. Wiśniewski (red.), *Ochrona praw człowieka w świecie*, Bydgoszcz–Poznań 2000.

312. Weissbrodt D., Hallendorf M., *Travaux Préparatoires of the Fair Trial Provisions – Articles 8 to 11 – of the Universal Declaration of Human Rights*, „Human Rights Quarterly” 1999, Vol. 21.
313. Werle G., *General principles of International Criminal Law*, [w:] A. Cassese (ed.), *The Oxford Companion to International Criminal Justice*, Oxford 2013.
314. Wojciechowski M., *Bezpieczeństwo prawne*, [w:] J. Zajadło (red.), *Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2007.
315. Wójcik K., *Klauzule generalne a pojęcia prawne i prawnicze (zasady prawa i społeczne niebezpieczeństwo czynu)*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1990, t. XLV.
316. Wróblewski J., *Prawo obowiązujące a „zasady ogólne prawa”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1965, z. 42.
317. Wronkowska S., [w:] A. Redelbach, S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii państwa i prawa*, Warszawa 1992.
318. Wronkowska S., *Kryteria oceny prawa*, [w:] E. Kustra (red.), *Przemiany polskiego prawa (lata 1989-1999)*, Toruń 2001.
319. Wronkowska S., *O źródłach prawa i aktach normatywnych raz jeszcze*, [w:] A. Nowicka (red.), *Prawo prywatne czasu przemian. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Sołtysińskiemu*, Poznań 2005.
320. Wronkowska S., *Sposoby pojmowania „zasad prawa” (dyskusja w Komitecie Nauk Prawnych PAN)*, PiP 1972, nr 10.
321. Wronkowska S., *System prawny a porządek prawny i ład społeczny*, [w:] S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, Poznań 2001.
322. Wronkowska S., Zieliński M., Ziemiński Z., *„Zasady prawa” w perspektywie teorii prawa oraz szczegółowych nauk prawnych*, RPEiS 1974, z. 2.
323. Zajadło J., *Filozofia prawa międzynarodowego?*, PiP 2007, nr 2.
324. Zieliński A., *Pewność prawa*, [w:] A. Wasilkowski (red.), *Jakość prawa*, Warszawa 1996.
325. Ziemiński Z., *O pojmowaniu celu, zadania, roli i funkcji prawa*, PiP 1987, nr 12.

Źródła internetowe

1. United Nation Treaty Collection:
https://treaties.un.org/Pages/Home.aspx?clang=_en
2. United Nation Digital Library: <https://digitallibrary.un.org/?ln=en>

3. Reservations and declarations made by State parties of the International Covenant on Civil and Political Rights:

https://ccprcentre.org/files/media/List_of_ICCPR_reservations.pdf

4. Cambridge Dictionary:

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/conduct>

WYKAZ AKTÓW PRAWNYCH

Umowy międzynarodowe

1. Deklaracja o zakazie używania pocisków gazowych, podpisana w Hadze dnia 29 lipca 1899 r., [w:] M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 2003.
2. Deklaracja o zakazie używania na wojnie kul rozszerzających się lub rozplaszczających, podpisana w Hadze dnia 29 lipca 1899 r., [w:] M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 2003.
3. Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej, podpisana w Hadze dnia 18 października 1907 r. (Dz. U. z 1927 r. Nr 21, poz. 161).
4. Konwencja dotycząca przerabiania w czasie wojny statków handlowych na okręty, sporządzona w Hadze 18 października 1907 r. (Dz.U. z 1936 r. Nr 6, poz. 65).
5. Konwencja o bombardowaniu przez morskie siły zbrojne w czasie wojny, sporządzona w Hadze dnia 18 października 1907 r. (Dz.U. z 1936 r. Nr 6, poz. 66).
6. Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 r. (Dz. U. z 1920 r. Nr 35, poz. 200).
7. Statut Stałego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej (Dz. U. z 1923 r. Nr 106, poz. 839).
8. Traktat pokojowy z Turcją, podpisany w Lozannie dnia 24 lipca 1923 r. (League of Nations Treaty Series 1924, Vol. XXVIII, No. 701).
9. Konwencja dotycząca traktowania jeńców wojennych, podpisana w Genewie dnia 27 lipca 1929 r. (Dz. U. z 1932 r. Nr 103, poz. 866).
10. Konwencja o polepszeniu losu chorych i rannych w armjach czynnych, podpisana w Genewie dnia 27 lipca 1929 r. (Dz. U. z 1932 r. Nr 103, poz. 864).
11. Karta Narodów Zjednoczonych, podpisana w San Francisco dnia 26 czerwca 1945 r. (Dz. U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90).
12. Porozumienie pomiędzy Rządem Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, Rządem Stanów Zjednoczonych Ameryki, Rządem Tymczasowym Republiki Francuskiej i Rządem Socjalistycznych Republik Radzieckich w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej, podpisane w Londynie dnia 8 sierpnia 1945 r. (Dz.U. z 1947 r. Nr 63, poz. 367).

13. Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. (Dz. U. z 1952 r. Nr 2, poz. 9).
14. Statut Rady Europy, przyjęty w Londynie dnia 5 maja 1949 r. (Dz. U. z 1994 r. Nr 118, poz. 565).
15. Konwencje Genewskie o ochronie ofiar wojny, podpisane w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171).
16. Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284).
17. Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).
18. Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169).
19. Konwencja wiedeńska o prawie traktatów, sporządzona dnia 23 maja 1969 r. w Wiedniu (Dz. U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439).
20. Amerykańska Konwencja Praw Człowieka, sporządzona w San José, dnia 22 listopada 1969 r. (tekst w języku polskim: <https://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1969a-c1.html>)
21. Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526).
22. Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego, sporządzony w Rzymie dnia 17 lipca 1998 r. (Dz. U. z 2003 r. Nr 78, poz. 708).
23. Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów, sporządzona w Nairobi dnia 27 czerwca 1981 r. (tekst w: M. Balcerzak, *Międzynarodowa ochrona praw człowieka. Wybór źródeł*, Toruń 2007, dok. V/1).
24. Arabska Karta Praw Człowieka, uchwalonej w Tunisie dnia 22 maja 2004 r. (tekst w języku angielskim: <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/02/2-01/arab-human-rights-revised.html>)

Rezolucje Rady Bezpieczeństwa

1. Rezolucja 780 Rady Bezpieczeństwa z dnia 6 października 1992 r. S/Res/780 (1992).
2. Rezolucja 808 Rady Bezpieczeństwa z dnia 22 lutego 1993 r. S/Res/808 (1993).
3. Rezolucja 827 Rady Bezpieczeństwa z dnia 25 maja 1993 r., S/Res/827 (1993).

4. Rezolucja 935 Rady Bezpieczeństwa z dnia 1 lipca 1994 r. S/Res/935 (1994).
5. Rezolucja 955 Rady Bezpieczeństwa z dnia 8 listopada 1994 r. S/Res/955 (1994).
6. Rezolucja 1315 Rady Bezpieczeństwa z dnia 14 sierpnia 2000 r. S/Res/1315 (2000).
7. Rezolucja 1503 Rady Bezpieczeństwa z dnia 28 sierpnia 2003 r. S/Res/1503 (2003).

Akty prawa Unii Europejskiej

1. Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej z dnia 7 grudnia 2000 r. (Dz. Urz. UE C 83/389 z 30.03.2010 r.).
2. Rozporządzenie nr 1 w sprawie określenia systemu językowego Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (Dz. Urz. UE 17/385 z 6.10.1958 r.).

Deklaracje

1. Deklaracja Poczdamska z dnia 26 lipca 1945 r. (tekst: <https://www.atomicarchive.com/resources/documents/hiroshima-nagasaki/potsdam.html>).
2. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, przyjęta i proklamowana rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ 217 A (III) w dniu 10 grudnia 1948 r. (tekst: A. Przyborowska-Klimczak, *Prawo międzynarodowe publiczne. Wybór dokumentów*, Lublin 2008).

Inne dokumenty międzynarodowe

1. 34th Plenary Meeting of General Assembly, 23 października 1946 r.
2. 74th session International Law Commission, 17 maja 2023 r. (A/CN.4/SR.3626).
3. Hundred and eighty-third plenary meeting, held at the Palais de Chaillot, Paris, on Friday, 10 December 1948, General Assembly, 3rd session, sygn. A/PV 183, [w:] Official records of the 3rd session of the General Assembly, part 1, plenary meetings of the General Assembly, summary records of meetings, 21 September-12 December 1948.
4. Preliminary report of the Independent Commission of Experts established in accordance with Security Council resolution 935 (1994) UN Doc. S/1994/1125.
5. *Principles and Guidelines on Human and Peoples' Rights while Countering Terrorism in Africa*, African Commission on Human and Peoples' Rights, 56th Ordinary Session in Banjul, Gambia (21 April to 7 May 2015).
6. Procès-verbaux of the proceedings of the Committee, June 16th-July 24th, 1920, with Annexes, Annex No. 3.

7. Protokół 1008. Zebrania Trzeciego Komitetu Zgromadzenia Ogólnego ONZ, które odbyło się 1 listopada 1960 r. (U.N. Doc. A/C.3/SR.1008 (1960)).
8. Protokół z 1007. Zebrania Trzeciego Komitetu Zgromadzenia Ogólnego ONZ, które odbyło się 31 października 1960 r. (U.N. Doc. A/C.3/SR.1007 (1960))
9. Report of the International Law Commission on the work of its forty-fifth session, 3 May – 23 July 1993, Official Records of the General Assembly, Forty-eighth session, Supplement No. 10, Extract from the Yearbook of the International Law Commission 1993, Vol. II(2) (A/48/10).
10. Report of the Secretary-General Pursuant to Paragraph 2 of Security Council Resolution 808 (1993), 3.05.1993 r., S/25704.
11. Resolution ICC-ASP/16/Res.5, *Activation of the jurisdiction of the Court over the crime of aggression*.
12. Rezolucja Generalna nr 177 (II), podjęta na 123. Zgromadzeniu Plenarnym Zgromadzenia Ogólnego ONZ, dnia 21 listopada 1947 r. (<https://www.legal-tools.org/doc/57a28a/pdf>).
13. *Soviet-Anglo-American Communiqué*, At Moscow Conference. December 27, 1945.
14. Stanowisko Wysokiego Komisarza ONZ ds. praw człowieka – *Analysis and Commentary from UN Watch in Geneva, 5 February 2008, Issue 173* (<https://archive.ph/20150618145405/http://www.unwatch.org/site/apps/nlnet/content2.aspx?c=bdKKISNqEmG&b=1314451&ct=14172911>).
15. UN General Assembly, Affirmation of the Principles of International Law recognized by the Charter of the Nürnberg Tribunal, A/RES/95, UN General Assembly, 11 December 1946.
16. UN General Assembly Resolution, Consideration of Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations, z dnia 18 grudnia 1962 r. (A/RES/1815(XVII)).
17. UN General Assembly Resolution, Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations, z dnia 24 października 1970 r. (A/RES/2625(XXV)).

Akty prawa polskiego

1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.).
2. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 17 ze zm.).

3. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (t.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 37 ze zm.).
4. Ustawa z dnia 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary (t.j. Dz. U. z 2023 r., poz. 659 ze zm.).
5. Ustawa z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach (t.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 769).
6. Zarządzenie nr 70 Prezesa Rady Ministrów z dnia 6 października 2011 r. w sprawie wytycznych w zakresie przestrzegania zasad służby cywilnej oraz w sprawie zasad etyki korpusu służby cywilnej (M. P. z 2011 r. Nr 93, poz. 953).
7. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 24 marca 2022 r. w sprawie uczczenia Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. w 25. rocznicę jej uchwalenia (M. P. z 2022 r., poz. 369).

Akty prawne innych państw

1. Wielka Karta Swobód (*Magna Carta Libertatum*) z 1215 r. (tekst w języku angielskim:
<https://web.archive.org/web/20181230205312/http://www.britannia.com/history/docs/magna2.html>).
2. Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z dnia 26 sierpnia 1789 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/10/Francja_pol_010711.pdf).
3. Konstytucja Stanów Zjednoczonych z dnia 17 września 1787 r. (tekst w języku polskim: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/usa.html>).
4. Konstytucja Królestwa Holandii z dnia 28 marca 1814 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/10/Holandia_pol_010711.pdf).
5. Konstytucja Królestwa Norwegii z dnia 17 maja 1814 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2020/02/Norwegia_pol_2020.pdf).
6. Konstytucja Królestwa Belgii z dnia 7 lutego 1831 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2023/02/Konstytucja_Belgii_2022.pdf).
7. Konstytucja Argentyny z dnia 1 maja 1853 r. (tekst w języku angielskim: <https://www.congreso.gob.ar/nationalConstitution.php>).
8. Konstytucja Wielkiego Księstwa Luksemburga z dnia 17 października 1868 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/01/Luksemburg_pol_010711.pdf).

9. Konstytucja Liechtensteinu z dnia 5 października 1921 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/01/Liechtenstein_pol_010712.pdf).
10. Konstytucja Irlandii z dnia 1 lipca 1937 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/11/Irlandia_pol_010711.pdf).
11. Konstytucja Islandii z dnia 17 czerwca 1944 r. (tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/islandia.html>).
12. Konstytucja Japonii z dnia 3 listopada 1946 r. (tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/Japonia2014.pdf>).
13. Konstytucja Włoch z dnia 27 grudnia 1947 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/Wlochy_pol_010711.pdf).
14. Konstytucja Korei Południowej z dnia 17 lipca 1948 r. (tekst w języku angielskim: https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?lang=ENG&hseq=1).
15. Konstytucja Kostaryki z dnia 8 listopada 1949 r. (tekst w języku angielskim: <https://accesoalajusticia.poderjudicial.go.cr/media/attachments/2019/10/21/026.pdf>).
16. Konstytucja Republiki Cypryjskiej z dnia 16 sierpnia 1960 r. (tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/07/cypr-pol-31052012.pdf>).
17. Konstytucja Księstwa Monako z dnia 17 grudnia 1962 r. (tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/monako2013.pdf>).
18. Konstytucja Malty z dnia 21 września 1964 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/02/Malta_pol_010711.pdf).
19. Konstytucja Zjednoczonych Emiratów Arabskich z dnia 2 grudnia 1971 r. (tekst w języku angielskim: https://elaws.moj.gov.ae/UAE-MOJ_LC-En/00_CONSTITUTION/UAE-LC-En_1971-07-18_00000_Dos.html?val=EL1).
20. Konstytucja Republiki Greckiej z dnia 11 czerwca 1975 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/10/Grecja_pol_010711.pdf).
21. Konstytucja Portugalii z dnia 2 kwietnia 1976 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/03/Portugalia_pol_010116.pdf).

22. Konstytucja Królestwa Hiszpanii z dnia 24 grudnia 1978 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/10/Hiszpania_pol_300612.pdf).
23. Konstytucja Iranu z dnia 24 października 1979 r. (tekst w języku angielskim: <https://www.shora-gc.ir/en/news/87/constitution-of-the-islamic-republic-of-iran-full-text>).
24. Konstytucja Chile z dnia 11 września 1980 r. (tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/chile2013.pdf>).
25. Konstytucja Gwatemali dnia z 31 maja 1985 r. (tekst w języku hiszpańskim: https://www.idpp.gob.gt/images/Biblioteca-virtual/Leyes_y_Reglamentos/Constitucin_Poltica_de_la_Repblica_de_Guatemala.pdf).
26. Konstytucja Filipin z dnia 2 lutego 1987 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2023/02/Filipiny_2019.pdf).
27. Konstytucja Brazylii z dnia 5 października 1988 r. (tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/brazylia.html>).
28. Konstytucja Chorwacji z dnia 22 grudnia 1990 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/07/Chorwacja_pol010107.pdf).
29. Konstytucja Kolumbii z dnia 4 lipca 1991 r. (tekst w języku hiszpańskim: <http://www.secretariasenado.gov.co/constitucion-politic>).
30. Konstytucja Bułgarii z dnia 12 lipca 1991 r. (tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/bulgaria2013.pdf>).
31. Konstytucja Macedonii z dnia 17 listopada 1991 r. (tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/macedonia.html>).
32. Konstytucja Rumunii z dnia 21 listopada 1991 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/03/Rumunia_pol_010711.pdf).
33. Konstytucja Słowenii z dnia 23 grudnia 1991 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/Slowenia_pol_010711.pdf).
34. Konstytucja Republiki Estońskiej z dnia 28 czerwca 1992 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/10/Estonia_pol_010811.pdf).
35. Konstytucja Republiki Słowacji z dnia 1 września 1992 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/Slowacja_pol_010711.pdf).

36. Konstytucja Republiki Litewskiej z dnia 25 października 1992 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/01/Litwa_pol_010711.pdf).
37. Konstytucja Republiki Czeskiej z dnia 16 grudnia 1992 r. wraz z uchwałą Prezydium Czeskiej Rady Narodowej z dnia 16 grudnia 1992 r. o ogłoszeniu Karty podstawowych praw i wolności jako części porządku konstytucyjnego Republiki Czeskiej (tekst w języku polskim: <https://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/czechy-a.html>).
38. Konstytucja Andory z dnia 14 marca 1993 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2024/01/Konstytucja_Andory.pdf).
39. Konstytucja Federacji Rosyjskiej z dnia 12 grudnia 1993 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2024/06/Konstytucja_Federacji_Rosyjskiej_2022_strona.pdf).
40. Konstytucja Peru z dnia 29 grudnia 1993 r. (tekst w języku hiszpańskim: <https://cdn.www.gob.pe/uploads/document/file/5343855/4787525-constitucion-politica-del-peru-y-nuevo-codigo-procesal-constitucional.pdf?v=1698444844>).
41. Konstytucja Republiki Mołdawii z dnia 29 lipca 1994 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2024/02/Konstytucja_Moldawii.pdf).
42. Konstytucja Ukrainy z dnia 28 czerwca 1996 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2023/03/Konstytucja_Ukrainy_2023.pdf).
43. Konstytucja Algierii z dnia 28 listopada 1996 r. (tekst w języku angielskim: https://www.constituteproject.org/constitution/Algeria_2020).
44. Konstytucja Republiki Albanii z dnia 21 października 1998 r. (tekst w języku polskim: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/albania98.html>).
45. Konstytucja Nigerii z dnia 29 maja 1999 r. (tekst w języku angielskim: <http://www.nigeria-law.org/ConstitutionOfTheFederalRepublicOfNigeria.htm>).
46. Konstytucja Republiki Finlandii z dnia 11 czerwca 1999 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/05/Finlandia_pol010811.pdf).
47. Konstytucja Wenezueli z dnia 20 grudnia 1999 r. (tekst w języku angielskim: https://www.constituteproject.org/constitution/Venezuela_2009).
48. Konstytucja Afganistanu z dnia 4 stycznia 2004 r. (tekst w języku angielskim: <https://moj.gov.af/en/enforced-constitution-afghanistan>).
49. Konstytucja Iraku z dnia 28 grudnia 2005 r. (tekst w języku angielskim: <https://iq.parliament.iq/en/wp-content/uploads/2022/01/Iraqi-Constitution.pdf>).

50. Konstytucja Serbii z dnia 30 września 2006 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2024/01/Serbia_pol.pdf).
51. Konstytucja Czarnogóry z dnia 19 października 2007 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2024/02/Konstytucja_Czarnogory.pdf).
52. Konstytucja Nigru z dnia 31 października 2010 r. (tekst w języku angielskim: https://www.constituteproject.org/constitution/Niger_2017).
53. Konstytucja Węgier z dnia 18 kwietnia 2011 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2023/02/Wegry_2015.pdf).
54. Konstytucja Egiptu z dnia 18 stycznia 2014 r. (tekst w języku angielskim: <https://www.sis.gov.eg/UP/Dustor/Dustor-English002.pdf>).
55. Konstytucja Omanu z dnia 11 stycznia 2021 r. (tekst w języku angielskim: <https://decree.om/2021/rd20210006/>).
56. Konstytucja Tunezji z dnia 17 lipca 2022 r. (tekst w języku angielskim: <https://www.kas.de/documents/265308/265357/English+Translation+of+the+2022+Constitution+of+Tunisia.pdf/b5a12daa-b05f-9d94-062e-9e6b228cc746?version=1.0&t=1686846575390>).
57. Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec z dnia 23 maja 1949 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/02/Niemcy_pol_010711.pdf).
58. *The Instrument of Government* Szwecji z dnia 28 lutego 1974 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/04/Szwecja_pol_010711.pdf).
59. Podstawowy Akt o Sprawowaniu Rządów Arabii Saudyjskiej z dnia 1 marca 1992 r. (tekst w języku polskim: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2023/02/Arabia_Saudyjska_2019.pdf).
60. Duński Kodeks karny (*Straffeloven*) z dnia 15 kwietnia 1930 r. (tekst w języku angielskim: <https://antislaverylaw.ac.uk/wp-content/uploads/2019/08/Denmark-Criminal-Code.pdf>).
61. Włoski Kodeks karny (*Codice penale*) z dnia 19 października 1930 r. (tekst w języku angielskim: <https://licodu.cois.it/?p=3127>).
62. Egipski Kodeks karny z 1937 r. (tekst w języku angielskim: https://sherloc.unodc.org/cld/uploads/res/document/criminal_code_of_egypt_english_html/Egypt_Criminal_Code_English.pdf).
63. Kodeks karny Korei Północnej z dnia 3 marca 1950 r. (tekst w języku angielskim: [https://www.hrnk.org/uploads/pdfs/The%20Criminal%20Law%20of%20the%20Democratic%20Republic%20of%20Korea_2009_%20\(1\).pdf](https://www.hrnk.org/uploads/pdfs/The%20Criminal%20Law%20of%20the%20Democratic%20Republic%20of%20Korea_2009_%20(1).pdf)).

64. Szwajcarski Kodeks karny (*Code pénal Suisse*) z dnia 21 grudnia 1937 r. (tekst w języku angielskim: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/en).
65. Irakijski Kodeks karny z 1969 r. (tekst w języku angielskim: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1969/en/103522>).
66. Austriacki Kodeks karny (*Strafgesetzbuch*) z dnia 23 stycznia 1974 r. (tekst w języku angielskim: <https://policehumanrightsresources.org/content/uploads/2016/08/Criminal-Code-Austria-1998.pdf?x19059>).
67. Australijski Kodeks karny (*Criminal Code Act*) z 1995 r. (tekst w języku angielskim: <https://www.legislation.gov.au/C2004A04868/2022-11-10/text>).
68. Hiszpański Kodeks karny (*Código Penal*) z dnia 23 listopada 1995 r. (tekst w języku angielskim: https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/DocumentacionPublicaciones/Documents/Criminal_Code_2016.pdf).
69. Chiński Kodeks karny z dnia 14 marca 1997 r. (tekst w języku angielskim: http://www.npc.gov.cn/zgrdw/englishnpc/Law/2007-12/13/content_1384075.htm).
70. Łotewskie Prawo karne (*Krimināllikums*) z dnia 17 czerwca 1998 r. (tekst w języku angielskim: <https://legislationline.org/sites/default/files/2023-10/Criminal%20Code%20of%20Latvia.pdf>).
71. Brytyjski *Human Rights Act* z dnia 9 listopada 1998 r. (tekst w języku angielskim: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/contents>).

WYKAZ ORZECZEŃ

Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości

1. Sprawa MTS *Fabryki w Chorzowie*, Series A: Collection of Judgments (1923-1930),
No. 17, s. 76.
2. *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory opinion, 8 lipca 1996 r., I. C. J. Reports 1996, s. 226 i nast.
3. *Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of Genocide*, Advisory opinion, 28 maja 1951 r., I. C. J. Reports 1951, s. 15 i nast.
4. *Case Concerning Right of Passage Over Indian Territory (Portugal v. India)*, Judgement, 12 kwietnia 1960 r., I. C. J. Reports 1960, s. 6 i nast.

Międzynarodowy Trybunał Wojskowy

1. *The Trial of German Major War Criminals. Proceedings of the International Military Tribunal sitting at Nuremberg, Germany. Part 22 (22nd August, 1946 to 1st October, 1946)* (<https://www.legal-tools.org/doc/45f18e/pdf/>).
2. International Military Tribunal, *Judgement of 1 October 1946 r.*

Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii

1. *Prosecutor v. Tadić, Decision on the defence motion on Jurisdiction*, 10 sierpnia 1995 r. (IT-91-1-T).
2. *Prosecutor v. Tadić, Decision on the defence motion for interlocutory appeal on jurisdiction*, 2 października 1995 r. (IT-94-1-AR72)
3. *Prosecutor v. Erdemovic, Sentencing Judgement*, 29 listopada 1996 r. (IT-96-22-T).
4. *Prosecutor v. Tadić, Opinion and Judgement*, 7 maja 1997 r. (IT-94-1-T).
5. *Prosecutor v. Tadić, Sentencing Judgement*, 14 lipca 1997 r. (IT-94-1-T).
6. *Prosecutor v. Erdemović, Judgement*, 7 października 1997 r. (IT-96-22-A).
7. *Prosecutor v. Blaškić, Judgement on Request for Review*, 19 października 1997 r. (IT-95-14-AR-108bis).
8. *Prosecutor v. Delalić et al., Judgement*, 16 listopada 1998 r. (IT-96-21-T).
9. *Prosecutor v. Furundžija, Judgement*, 10 grudnia 1998 r. (IT-95-17/1-T).
10. *Prosecutor v. Jelisić, Judgement*, 14 grudnia 1999 r. (IT-95-10-T).
11. *Prosecutor v. Kupreškić et al., Judgement*, 14 stycznia 2000 r. (IT-95-16-T).
12. *Prosecutor v. Tadić, Judgement in sentencing Appeals*, 26 stycznia 2000 r. (IT-94-1-A i IT-94-1-Abis).

13. *Prosecutor v. Blaškić, Judgement*, 3 marca 2000 r. (IT-95-14-T).
14. *Prosecutor v. Aleksovski, Judgement*, 24 marca 2000 r. (IT-95-14/1-A).
15. *Prosecutor v. Furundžija, Judgement in the Appeals Chamber*, 21 lipca 2000 r. (IT-95-17/1-A).
16. *Prosecutor v. Delalić et al., Judgement in the Appeals Chamber*, 20 lutego 2001 r. (IT-96-21-A).
17. *Prosecutor v. Mucic et al., Judgement*, 20 lutego 2001 r. (IT-96-21-A).
18. *Prosecutor v. Kunarac et al., Judgement*, 22 lutego 2001 r. (IT-96-23-T & IT-96-23/1-T).
19. *Prosecutor v. Kordić & Čerkez, Judgement*, 26 lutego 2001 r. (IT-95-14/2-T).
20. *Prosecutor v. Aleksovski, Judgement on appeal by Anto Nobile against finding of contempt*, 30 maja 2001 r. (IT-95-14/1-AR77).
21. *Prosecutor v. Krstić, Judgement*, 2 sierpnia 2001 r. (IT-98-33-T).
22. *Prosecutor v. Kupreškić et al., Appeal Judgement*, 23 października 2001 r. (IT-95-16-A).
23. *Prosecutor v. Kvočka et al., Judgement*, 2 listopada 2001 r. (IT-98-30/1-T).
24. *Prosecutor v. Krnojelac, Judgement*, 15 marca 2002 r. (IT-97-25-T).
25. *Prosecutor v. Kunarac et al., Judgement*, 12 czerwca 2002 r. (IT-96-23-T & IT-96-23/1-T).
26. *Prosecutor v. Vasićević, Judgement*, 29 listopada 2002 r. (IT-98-32-T).
27. *Prosecutor v. Milutinović et al., Decision on Dragoljub Ojdanić's motion challenging jurisdiction – joint criminal enterprise*, 21 maja 2003 r. (IT-99-37-AR72).
28. *Prosecutor v. Stakić, Judgement*, 31 lipca 2003 r. (IT-97-24-T).
29. *Prosecutor v. Krnojelac, Judgement*, 15 września 2003 r. (IT-97-25-A).
30. *Prosecutor v. Galić, Judgement and opinion*, 5 grudnia 2003 r. (IT-98-29-T).
31. *Prosecutor v. Simić et al., Judgement*, 17 października 2003 r. (IT-95-9-T).
32. *Prosecutor v. Nikolić, Sentencing Judgement*, 2 grudnia 2003 r. (IT-02-60/1-S).
33. *Prosecutor v. Slobodan Milošević, Decision on motion for judgement of acquittal*, 16 czerwca 2004 r. (IT-02-54-T).
34. *Prosecutor v. Brđanin, Judgement*, 1 września 2004 r. (IT-99-36-T).
35. *Prosecutor v. Kordić & Čerkez, Judgement*, 17 grudnia 2004 r. (IT-95-14/2-A).
36. *Prosecutor v. Blagojević & Jokić, Judgement*, 17 stycznia 2005 r. (IT-02-60-T).
37. *Prosecutor v. Limaj et al., Judgement*, 30 listopada 2005 r. (IT-03-66-T).

38. *Prosecutor v. Stakić, Judgement*, 22 marca 2006 r. (IT-97-24-A).
39. *Prosecutor v. Naletilić & Marinović, Judgement*, 3 maja 2006 r. (IT-98-34-A).
40. *Prosecutor v. Krajišnik, Judgement*, 27 września 2006 r. (IT-00-39-T).
41. *Prosecutor v. Zelenović, Sentencing Judgement*, 4 kwietnia 2007 r. (IT-96-23/2-S).
42. *Prosecutor v. Martić, Judgement*, 12 czerwca 2007 r. (IT-95-11-T).
43. *Prosecutor v. Limaj et al., Judgement*, 27 września 2007 r. (IT-03-66-A).
44. *Prosecutor v. Mrkšić et al., Public Judgement*, 27 września 2007 r. (IT-95-13/1-T).
45. *Prosecutor v. Haradinaj et al., Judgement*, 3 kwietnia 2008 r. (IT-04084-T).
46. *Prosecutor v. Martić, Public Judgement*, 8 października 2008 r. (IT-95-11-A).
47. *Prosecutor v. Krajišnik, Judgement*, 17 marca 2009 r. (IT-00-39-A).
48. *Prosecutor v. Dragomir Milošević, Judgement*, 12 listopada 2009 r. (IT-98-29/1-A).
49. *Prosecutor v. Boškoski & Tarčulovski, Judgement*, 19 maja 2010 r. (IT-04-82-A).

Międzynarodowy Trybunał Karny dla Rwandy

1. *Prosecutor v. Akayesu, Judgement*, 2 września 1998 r. (ICTR-96-4-T).
2. *Prosecutor v. Rutaganda, Judgement and Sentence*, 6 grudnia 1999 r. (ICTR-96-3-T).
3. *Prosecutor v. Musema, Judgement and Sentence*, 27 stycznia 2000 r. (ICTR-96-13-T).
4. *Prosecutor v. Kambanda, Judgement*, 19 października 2000 r. (ICTR 97-23-A).
5. *Prosecutor v. Akayesu, Judgement*, 1 czerwca 2001 r. (ICTR-96-04).
6. *Prosecutor v. Ntakirutimana, Judgement and Sentence*, 21 lutego 2003 r. (ICTR-96-10 & ICTR-96-17-T).
7. *Prosecutor v. Niyitegeka, Judgement*, 9 lipca 2004 r. (ICTR-96-14-A).
8. *Prosecutor v. Kamuhanda, Judgement*, 19 września 2005 r. (ICTR-99-54A-A).
9. *Prosecutor v. Gacumbitsi, Judgement*, 7 lipca 2006 r. (ICTR-2001-64-A).
10. *Prosecutor v. Ntagerura et al., Judgement*, 7 lipca 2006 r. (ICTR-99-46-A).
11. *Prosecutor v. Muvunyi, Judgement and Sentence*, 12 września 2006 r. (ICTR-2000-55A-T).
12. *Prosecutor v. Nahimana, Judgement*, 28 listopada 2007 r. (ICTR-99-52-A).

Międzynarodowy Trybunał Karny

1. *Prosecutor v. Lubanga Dyilo, Decision on the Prosecutor's Application for a warrant of arrest. Article 58*, 10 lutego 2006 r. (ICC-01/04-01/06).
2. *Sytuacja w Demokratycznej Republice Kongo, Judgment on the Prosecutor's Application for Extraordinary Review of Pre-Trial Chamber I's 31 March 2006 Decision Denying Leave to Appeal*, 1 lipca 2006 r. (ICC-01/04-168).
3. *Prosecutor v. Lubanga Dyilo, Decision on the Practices of Witness Familiarisation and Witness Proofing*, 8 listopada 2006 r. (ICC-01/04-01/06-679).
4. *Sytuacja w Ugandzie, Public Redacted Version Decision on victims' applications for participation a/0010/06, a/0064/06 to a/0070/06, a/0081/06 to a/0104/06 and a/0111/06 to a/0127/06*, 10 sierpnia 2007 r. (ICC-02/04-101).
5. *Prosecutor v. Katanga & Ngudjolo Chui, Judgment on the Appeal of Mr Katanga Against the Decision of Trial Chamber II of 20 November 2009 Entitled „Decision on the Motion of the Defence for Germain Katanga for a Declaration on Unlawful Detention and Stay of Proceedings”, Dissenting Opinion of Judge Erkki Kourula and Judge Ekaterina Trendafilova*, 28 lipca 2010 r. (ICC-01/04-01/07 OA 10).
6. *Prosecutor v. Lubanga Dyilo, Judgement pursuant to Article 74 of the Statute*, 14 marca 2012 r. (ICC-01/04-01/06).
7. *Prosecutor v. Lubanga Dyilo, Decision on Sentence pursuant to Article 76 of the Statute*, 10 lipca 2012 r. (ICC-01/04-01/06).
8. *Prosecutor v. Ngudjolo Chui, Judgment pursuant to Article 74 of the Statute, Concurring Opinion of Judge Christine Van den Wyngaert*, 18 grudnia 2012 r. (ICC-01/04-02/12).
9. *Prosecutor v. Katanga, Judgment on the appeal of Mr Germain Katanga against the decision of Trial Chamber II of 21 November 2012 entitled „Decision on the implementation of regulation 55 of the Regulations of the Court and severing the charges against the accused persons”, Dissenting opinion of Judge Cuno Tarfusser*, 27 marca 2013 r. (ICC-01/04-01/07 OA 13).
10. *Prosecutor v. Katanga, Judgment pursuant to article 74 of the Statute*, 7 marca 2014 r. (ICC-01/04-01/07).
11. *Prosecutor v. Katanga, Minority Opinion of Judge Christine Van den Wyngaert*, 10 marca 2014 r. (ICC-01/04-01/07-3436-AnxI).
12. *Prosecutor v. Katanga, Concurring opinion of Judges Fatoumata Diarra and Bruno Cotte*, 13 marca 2014 r. (ICC-01/04-01/07-3436-AnxII).
13. *Prosecutor v. Bemba Gombo, Kilolo Musamba, Mangenda Kabongo, Babala Wandu and Arido, Judgment on the appeal of Mr Fidele Babala Wandu against the decision of Pre-Trial Chamber II of 14 March 2014 entitled „Decision on*

the ‘Requete urgente de la Defense sollicitant la mise en liberte provisoire de monsieur Fidele Babala Wandu’”, 11 lipca 2014 r. (ICC-01/05-01/13 OA 3).

14. *Prosecutor v. Bemba Gombo, Kilolo Musamba, Mangenda Kabongo, Babala Wandu and Arido, Judgment on the appeal of Mr Fidèle Babala Wandu against the decision of Pre-Trial Chamber II of 14 March 2014 entitled „Decision on the ‘Requête urgente de la Défense sollicitant la mise en liberté provisoire de monsieur Fidèle Babala Wandu’”, Dissenting Opinion of Judge Anita Ušacka*, 11 lipca 2014 r. (ICC-01/05-01/13-559-Anx2 oraz ICC-01/05-01/13-558-Anx2).
15. *Prosecutor v. Bemba Gombo, Kilolo Musamba, Mangenda Kabongo, Babala Wandu and Arido, Annex to the Dissenting Opinion of Judge Anita Ušacka*, 14 lipca 2014 r. (ICC-01/05-01/13-560-Anx2-Corr-Anx).
16. *Prosecutor v. Bemba Gombo, Judgment pursuant to Article 74 of the Statute*, 21 marca 2016 r. (ICC-01/05-01/08).
17. *Prosecutor v. Ntaganda, Second decision on the Defence’s challenge to the jurisdiction of the Court in respect of Counts 6 and 9*, 4 stycznia 2017 r. (ICC-01/04-02/06-1707).
18. *Prosecutor v. Ntaganda, Judgment on the appeal of Mr Ntaganda against the „Second decision on the Defence’s challenge to the jurisdiction of the Court in respect of Counts 6 and 9”*, 15 czerwca 2017 r. (ICC-01/04-02/06 OA5).
19. *Prosecutor v. Bemba Gombo, Kilolo Musamba, Mangenda Kabongo, Babala Wandu and Arido, Judgment on the appeals of the Prosecutor, Mr Jean-Pierre Bemba Gombo, Mr Fidèle Babala Wandu and Mr Narcisse Arido against the decision of Trial Chamber VII entitled “Decision on Sentence pursuant to Article 76 of the Statute”*, 8 marca 2018 r. (ICC-01/05-01/13).
20. *Prosecutor v. Bemba Gombo, Kilolo Musamba, Mangenda Kabongo, Babala Wandu and Arido, Judgment on the appeals of Mr Jean-Pierre Bemba Gombo, Mr Aimé Kilolo Musamba, Mr Jean-Jacques Mangenda Kabongo, Mr Fidèle Babala Wandu and Mr Narcisse Arido against the decision of Trial Chamber VII entitled “Judgment pursuant to Article 74 of the Statute”*, 8 marca 2018 r. (ICC-01/05-01/13).
21. *Prosecutor v. Al-Bashir, Judgement in the Jordan Referral re Al-Bashir Appeal*, 6 maja 2019 r. (ICC-02/05-01/09 OA2).
22. *Sytuacja na statkach zarejestrowanych na Komorach, w Grecji i Kambodży, Judgment on the appeal of the Prosecutor against Pre-Trial Chamber I’s ‘Decision on the “Application for Judicial Review by the Government of the Union of the Comoros”’, Separate and Partly Dissenting Opinion of Judge Luz del Carmen Ibáñez Carranza*, 1 listopada 2019 r. (ICC-01/13-98-AnxI).
23. *Prosecutor v. Ntaganda, Sentencing judgement*, 7 listopada 2019 r. (ICC-01/04-02/06).

24. *Sytuacja w Islamskiej Republice Afganistanu, Dissenting opinion to the majority's oral ruling of 5 December 2019 denying victims' standing to appeal*, 5 grudnia 2019 r. (ICC-02/17).
25. *Prosecutor v. Ongwen, Trial Judgement*, 4 lutego 2021 r. (ICC-02/04-01/15).
26. *Prosecutor v. Gbagbo and Blé Goudé, Judgment in the appeal of the Prosecutor against Trial Chamber I's decision on the no case to answer motions, Public Redacted Version Dissenting Opinion of Judge Luz del Carmen Ibáñez Carranza to the Judgment on the appeal of the Prosecutor against the oral verdict of Trial Chamber 1 of 15 January 2019 with written reasons issued on 16 July 2019*, 31 marca 2021 r. (ICC-02/11-01/15-1400-Anx4-Red).

Special Court of Sierra Leone

1. *Sprawa RUF, Trial Chamber*, 2 marca 2009 r. (SCSL-04-15-T).

Special Tribunal for Lebanon

1. *Prosecutor v. Ayyash et al., Interlocutory Decision on the Applicable Law: Terrorism, Conspiracy, Homicide, Perpetration, Cumulative Charging, Appeals Chamber*, 16 lutego 2011 r. (STL-11-01/I).

Europejski Trybunał Praw Człowieka

2. *X przeciwko Republice Federalnej Niemiec*, decyzja ETPC z dnia 6 marca 1978 r. (nr skargi 7900/77).
3. *The Sunday Times przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, wyrok ETPC z dnia 26 kwietnia 1979 r. (nr skargi 6538/74).
4. *Kokkinakis przeciwko Grecji*, wyrok ETPC z dnia 25 maja 1993 r. (nr skargi 14307/88).
5. *C. R. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, wyrok ETPC z dnia 22 listopada 1995 r. (nr skargi 20190/92).
6. *S. W. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, wyrok ETPC z dnia 22 listopada 1995 r. (nr skargi 20166/92).
7. *Başkaya i Okçuoğlu przeciwko Turcji*, wyrok ETPC z dnia 8 lipca 1999 r. (nr skarg 23536/94 i 24408/94).
8. *Coëme i inni przeciwko Belgii*, wyrok ETPC z dnia 22 czerwca 2000 r. (nr skarg 32492/96, 32547/96, 32548/96, 33209/96 i 33210/96).
9. *Jorgic przeciwko Niemcom*, wyrok ETPC z dnia 12 lipca 2007 r. (nr skargi 7413/01).
10. *Korbely przeciwko Węgrom*, wyrok ETPC z dnia 19 września 2008 r. (nr skargi 9174/02).

11. *Scoppola przeciwko Włochom (No. 2)*, wyrok ETPC z dnia 17 września 2009 r. (nr skargi 10249/03).
12. *Flinkkilä i inni przeciwko Finlandii*, wyrok ETPC z dnia 6 kwietnia 2010 r. (nr skargi 25576/04).
13. *Kononov przeciwko Łotwie*, wyrok ETPC z dnia 17 maja 2010 r. (nr skargi 36376/04).

Międzyamerykański Trybunał Praw Człowieka

1. *Castillo Petruzzi et al. przeciwko Peru*, wyrok MTPC z dnia 30 maja 1999 r.
2. *Baena-Ricardo et al. przeciwko Panamie*, wyrok MTPC z dnia 2 lutego 2001 r.
3. *Ricardo Canese przeciwko Paragwajowi*, wyrok MTPC z dnia 31 sierpnia 2004 r.
4. *De La Cruz-Flores przeciwko Peru*, wyrok MTPC z dnia 18 listopada 2004 r.
5. *Lori Berenson-Mejía przeciwko Peru*, wyrok MTPC z dnia 25 listopada 2004 r.
6. *Fermin Ramirez przeciwko Gwatemali*, wyrok MTPC z dnia 20 czerwca 2005 r.
7. *Almonacid-Arellano et al. przeciwko Chile*, wyrok MTPC z dnia 26 września 2006 r.
8. *Chaparro Álvarez and Lapo Ñíguez przeciwko Ekwadorowi*, wyrok MTPC z dnia 21 listopada 2007 r.
9. *Pacheco Teruel et al. przeciwko Hondurasowi*, wyrok MTPC z dnia 27 kwietnia 2012 r.

Afrykański Trybunał Praw Człowieka i Ludów

1. Sprawa *Umuhoza przeciwko Rwandzie*, wyrok ATPCiL z dnia 24 listopada 2017 r. (nr skargi 003/2014).

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej

2. Sprawa C-168/95, wyrok TSUE z dnia 26 września 1996 r. (Zb. Orz. 1996, s. I-4705).
3. Sprawa C-74/95 oraz C-129/95, wyrok TSUE z dnia 12 grudnia 1996 r. (Zb. Orz. 1996, s. I-06609).
4. Sprawa C-60/02, wyrok TSUE z dnia 7 stycznia 2004 r. (Zb. Orz. 2004, s. I-00651).
5. Sprawa C-303/05, wyrok TSUE z dnia 3 maja 2007 r. (Zb. Orz. 2007, s. I-3633).
6. Sprawa C-308/06, opinia Rzecznika Generalnego Juliane Kokott z dnia 20 listopada 2007 r. (Zb. Orz. 2008, s. I-4057).

7. Sprawa C-308/06, wyrok TSUE z dnia 3 czerwca 2008 r. (Zb. Orz. 2008, s. I-04057).
8. Sprawa C-345/06, wyrok TSUE z dnia 10 marca 2009 r. (Zb. Orz. 2009, s. I-01659).
9. Sprawa C-201/08, wyrok TSUE z dnia 10 września 2009 r. (Zb. Orz. 2009, s. I-08343).
10. Sprawa C-72/10, wyrok TSUE z dnia 16 lutego 2012 r. (<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=119505&pageIndex=0&doclang=PL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11517151>).
11. Sprawa C-157/21, wyrok TSUE z dnia 16 lutego 2022 r. (<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=254062&pageIndex=0&doclang=PL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11516841>).

Trybunał Konstytucyjny Rzeczypospolitej Polskiej

1. Orzeczenie TK z dnia 28 maja 1986 r., U 1/86, OTK 1986, poz. 2.
2. Wyrok TK z dnia 14 czerwca 2000 r., P 3/00, OTK 2000, nr 5, poz. 138.

Wysoki Sąd Australii

1. *Potter v. Minahan*, 8 października 1908 r. (nr sprawy 7 CLR 277).
2. *Coco v. The Queen*, 13 kwietnia 1994 r. (nr sprawy 179 CLR 427).

STRESZCZENIE

Celem rozprawy doktorskiej jest określenie charakteru prawnego zasady legalizmu na gruncie międzynarodowego prawa karnego oraz postulatywne zaproponowanie modelowego jej ujęcia. Zasada legalizmu stanowi jedną z podstawowych zasad międzynarodowego prawa karnego wyznaczając normatywne ramy przypisania odpowiedzialności jednostce za naruszenie norm prawa międzynarodowego.

Osiągnięcie tak zarysowanego celu było możliwe dzięki poddaniu szczegółowej analizie zasady legalizmu, polegającej na zdefiniowaniu jej pojęcia i ustaleniu istoty, wpisując zasadę legalizmu w kategorie zasad funkcjonujących w prawie międzynarodowym. Niezbędne było również ustalenie wzajemnych relacji pomiędzy zasadą legalizmu a źródłami prawa międzynarodowego oraz źródłami międzynarodowego prawa karnego.

Ustalenie charakteru prawnego zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym wymagało także odniesienia do krajowych porządków prawnych, zarówno tych opartych na prawie kontynentalnym, jak i tych opartych na *common law*, choć niezbędne było również odniesienie do innych, szczególnych porządków prawnych (jak prawo islamskie, opierające się na normach religijnych). Ustalenie charakteru prawnego zasady legalizmu w prawie krajowym stanowiło podstawę do dalszych badań nad charakterem przedmiotowej zasady w prawie międzynarodowym, uwzględniając międzynarodowe prawo praw człowieka i – przede wszystkim – międzynarodowe prawo karne.

Kompleksowe ujęcie zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym wymagało także odniesienia do celu oraz funkcji, jakie pełni ona w międzynarodowym prawie karnym. Rozważaniom poddano także wpływ zasady legalizmu na spójność zarówno prawa międzynarodowego, jak i międzynarodowego prawa karnego.

Przeprowadzona analiza pozwoliła na stworzenie modelowego ujęcia zasady legalizmu w międzynarodowym prawie karnym, które obejmowało nie tylko jej treść, moc obowiązującą oraz status prawny zasady legalizmu, lecz uzupełniony o jej zamierzone cele i realizowane funkcje.

ABSTRACT

The aim of this dissertation is to determine the legal character of the principle of legality in international criminal law and to postulatively propose a model formulation of this principle. The principle of legality is one of the basic principles of international criminal law, setting the normative framework for the attribution of responsibility to an individual for a violation of the norms of international law.

Achieving the aim was possible by subjecting the principle of legality to a detailed analysis, consisting of defining its concept and inscribing the principle of legality into the categories of principles functioning in international law. It was also necessary to establish the relationship between the principle of legality and the sources of international law and the sources of international criminal law.

Establishing the legal character of the principle of legality in international criminal law also required reference to national legal orders, both those based on continental law and those based on common law, although reference to other specific legal orders (such as Islamic law, based on religious norms) was also necessary. Establishing the legal nature of the principle of legality in domestic law provided the basis for further research into the nature of the principle in question in international law, taking into account international human rights law and - above all - international criminal law.

A comprehensive account of the principle of legality in international criminal law also required reference to its purpose and functions in international criminal law. The impact of the principle of legality on the coherence of both international law and international criminal law was also considered.

The analysis carried out allowed for the creation of a model account of the principle of legality in international criminal law, which included not only its content, binding force and the legal status of the principle of legalism, but supplemented by its intended purposes and functions.